

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ХОРИЖИЙ ФИЛОЛОГИЯ ВА ЛИНГВОДИДАКТИКАНИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ**

(Республика илмий-амалий анжумани материаллари,
05-06 май 2020)

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ЗАРУБЕЖНОЙ ФИЛОЛОГИИ И ЛИНГВОДИДАКТИКИ**
(Материалы республиканской научно-практической конференции,
05-06 мая 2020)

**ACTUAL ISSUES
OF FOREIGN PHILOLOGY AND LINGUADIDACTICS**
(Materials of the Republican scientific-practical conference,
05-06 May 2020)

**AKTUELLE FRAGEN
DER AUSLÄNDISCHEN PHILOLOGIE UND LINGUADIDAKTIK**
(Materialen für republikanische wissenschaftliche-praktische Konferenz,
05-06 Mai 2020)

Қарши – 2020

“Хорижий филология ва лингводидактиканинг долзарб масалалари”. Республика микёсидаги илмий-амалий анжумани материаллари. Қарши-2020: 220 бет.

Конференция материаллари жамланган тўпламга хорижий адабиётшуносликда лингвомаданий хусусиятлар, тилшуносликда нутқий ҳодисаларининг ифодаси, Европа адабиёти ва ўзбек адабиётида муштараклик, тилларни ўрганишда маданиятлараро мулоқот масалалари, таълим самарадорлигини ошириш йўллари: тажриба, муаммо ва ечим масалаларига оид мақолалар киритилган. Таълим соҳасининг таниқли тилшунос ва адабиётшунос олимлари, мутахассислар, катта илмий ходим-изланувчилар, мустақил изланувчилар, магистрлар, олий ва ўрта махсус таълимда хорижий тиллар (инглиз, немис, француз), рус ва ўзбек тилидан дарс берадиган ўқитувчиларнинг мақола ва тезисларида хорижий тилшунослик ва адабиётшуносликнинг қиёсий-типологик таҳлили, лингводидактика, когнитив тилшунослик, лингвомаданий хусусиятлар, коммуникатив компетенция, маданиятлараро мулоқот сингари янги йўналишлари масалалари муҳокама қилинади, уларни ҳал этиш бўйича қиёсий-типологик ёндошилди.

Тўплам адабиётшунослик, тилшунослик, тиллар ва маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ТАҲРИР ҲАЙЪАТЛАРИ:

ШОИМҚУЛОВ Б.А.	профессор (раис)
ХОЛМИРЗАЕВ Н.С.	доцент (раис ўринбосари)
ЖЎРАЕВА М.М.	профессор (аъзо)
ҚАРШИБОЕВА У.Д.	профессор (аъзо)
ИСЛОМОВ З.М.	профессор (аъзо)
ШОДМОНОВ Қ.Б.	профессор (аъзо)
РАХИМОВ Х.Р.	профессор (аъзо)
ИМЯМИНОВА Ш.С.	профессор (аъзо)
САДИҚОВ З.	доцент (аъзо)
ВАЛИЕВ Т.	ф.ф.ф.д. (аъзо)
АҲМЕДОВ А.Б.	ф.ф.ф.д. (аъзо)

МАСЪУЛ МУҲАРРИРЛАР:

ХОЛБЕКОВ М.Н.	профессор
БАХРИДДИНОВА Б.	доцент
МАҲМУДОВ А.Й.	катта ўқитувчи

ТАҚРИЗЧИЛАР:

ЭРНАЗАРОВА Г.Х.	доцент
ХАМРАЕВА Ё.Н.	доцент

МАСЪУЛ КОТИБ(А):

НИЁЗОВА М.Ж.	катта ўқитувчи
--------------	----------------

Тўпладан ўрин олган мақолаларнинг савияси, сифати ва илмий далилларнинг ҳаққонийлиги ҳамда мазмуни учун муаллифлар масъулдир.

І ШУЪБА

ХОРИЖИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИКДА ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАР

ФРАНЦУЗ ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИ: ("РОЛАНД ҲАҚИДА ҚЎШИҚ" ДОСТОНИ)

*Холбеков М.Н.,
СамДЧТИ профессори*

Жаҳон адабиётида халқ оғзаки ижодига мансуб эпик дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Улардан энг машҳурлари қадимги юнон эпослари "Илиада" ва "Одиссея", фин эпоси "Калевала", англосаксон эпоси "Беовулф", француз эпоси "Роланд ҳақида қўшиқ", испан эпоси "Сид ҳақида қўшиқ", немис эпоси "Нибелунглар қўшиғи", албан эпоси "Скандерберг ҳақида қўшиқ", рус эпоси "Игор жанғомаси", туркей халқлар эпоси "Алпомиш" ва "Қирққиз" дostonларини келтириш мумкин.

Францияда қаҳрамонлик дostonларининг шаклланиши IX-XI асрлар, яъни Шарқ ва Ғарб ўртасидаги ҳарбий ва сиёсий ҳаракатлар ҳиҳоятда жўшқин ва шиддатли тус олган даврларга тўғри келади. Францияда феодализмнинг жадал ривожланганлиги боис қироллик ҳокимиятининг заифлашуви ва давлатнинг сиёсий тарқоқлиги авж олиш жараёни кечмоқда эди. Бу Франциянинг ҳаққоний поэтик тарихи бўлиб қолган қаҳрамонлик дostonларининг чуқур ижтимоий ва сиёсий муаммоларини бир-бирига боғлиқлигини шартлаб қўйди.

Улар бизгача XII-XIV асрлар қўлёзмаларида етиб келган, аслида анча қадимийроқ бўлган эпик қўшиқларнинг қайтадан ишланган нусхалари сифатида намоён бўлади. Бу қўшиқлар турли ҳажмдаги (1000 дан 20000 сатргача бўлган шеърлар) муфассал поэма шаклига эга (уларнинг юзга яқин намуналари сақланган)дир. Уларда шеър банди (ёки лесса, тирада) ассонанс билан боғланган, кейинроқ эса шеър банди аниқ қофия билан алмаштирилган. Ушбу поэмалар чансон се гасте ("Улуғ ишлар ҳақида қўшиқлар") деган умумий номга эга бўлиб, учта циклга (даврга) бўлинади: яъни, қироллик цикли, Гарен де Монглан цикли, Доон де Моянсея цикли деб номланади.

"Роланд ҳақида қўшиқ" (Чансон де Роланд) – француз қаҳрамонлик эпосининг машҳур дostonи ҳисобланади. У бизгача бир нечта қўлёзмаларда етиб келган, улардан энг қадимий ва бадиий жиҳатдан мукаммали Оксфорд қўлёзмаси ҳисобланади. Оксфорд қўлёзмаси тахминан 1065 йилга оид деб топилган. Поэманинг келиб чиқиши ва унинг муаллифи тўлиқ тўғрисида савол ҳозирги давргача тадқиқотчилар ўртасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаяпти. Индивидуализм назариясининг ҳозирги намоёндалари, фольклоршунош-олим Жозеф Беде изидан бориб, "Роланд ҳақида қўшиқ" поэмаси пайдо бўлишини XI аср охири – XII аср бошланишига олиб бориб тақайдилар, унинг муаллифлигини эса поэмада тилга олинган Туролд исми шахсга мансуб деб ҳисоблашади. Неотрадиционализм назарияси тарафдорлари эса француз эпосини унинг мазмунида тараннум этилган тарихий воқеалар билан бир вақтда пайдо бўлганлигига, яъни VIII-IX асрларда яратилган бўлиб, узок вақт оғзаки анъанада қисқа лирико-эпик қўшиқлар шаклида қуйланиб келганлигини асослашга ҳаракат қиладилар. "Роланд ҳақида қўшиқ" дostonига ўша даврдаги тарихий ҳужжатларда қайд қилинган ҳаққоний воқеалар асос бўлган, хусусан, қадимшунос Эйнхарднинг "буюк Карл ҳаёти тасвири"да баён этилган реал воқеалар асар мазмунига сингдирилган.

778 йил франклар буюк қироли Буюк Карл, испаниялик туб аҳоли билан истилочи маврлар ўртасидаги жанжал-адоватларга барҳам бериш учун Испанияга юриш қилади ва у ердаги бир неча шаҳарларни босиб олиб, Сарагосни қамал этади. Лекин, уни забт этолмасдан, Францияга қайтишга мажбур бўлади. Пиреней тоғларидан ўтаётганда Буюк Карл ҳарбий қўшинларининг арьергарди Ронсевал дарасида басклар томонидан уюштирил-

ган қуролли хужумга учрайди ва тор-мор қилинади. Жангда, бошқа зодагон жангчилар билан бирга, Британия маркграфы Хруодланд ҳам ҳалок бўлади. “Роланд ҳақида кўшиқ” достонида ушбу, бир қараганда, унчалик аҳамиятсиз кўринган жанг воқеаси, халқ бахшиларининг ижодий тасаввурлари орқали Она-юрт шарафига ватанпарвар қаҳрамонликнинг улуғвор ва фожиали манзарасига айлантирилган ҳолда тараннум этилган.

Достондаги воқелик қуйидаги мазмунда ёритилади. Мана етти йилдирки, Буюк Карл “субутсиз мунофиқ”лар билан жанг олиб бормоқда. У кўпгина испан шахрларини босиб олган, фақат Сарагос унга бўсунмайди. Сарагосда мустаҳкам ўрнашиб олган саратсинлик қирол Марсилиий қирол Карл кўшинининг Испанияни тарк этишларига фирибгарлик йўли билан эришишга аҳд қилади. У буюк Карл олдига қимматбаҳо совға-тухфалар ва агарда у қамални очиб Францияга жўнаб кетса, христианлик динини қабул қилиш ваъдаси билан ўз элчиларини жўнатади. Обрўли аёнларидан бўлган барон Роланд маслаҳати билан Буюк Карл музокаралар олиб боориш мақсадида Марсилиий олдига ўзининг вассали, Роланднинг ўғай отаси граф Ганелонни жўнатади. Хавф-хатарли топшириқни бажаришга мажбуран рози бўлган калондимоғ ва обрўталаб Ганелон аламини ичига ютиб, ўғай ўғлига нисбатан кек сақлаган ҳолатда элчиликка рози бўлади. У Марсилиий билан хиёнокрона шартнома тузади ва қайтиб, Буюк Карлни саратсинлик қиролга ишонишга ва франкларни ўз юртига олиб кетишга кўндиради. Ганелон режасига мувофиқ Пиреней тоғларининг Ронсевал дарасида Роланд бошқарувида бўлган француз кўшинларининг йигирма минг кишилик арьергарди Марсилиийнинг тўрт юз минг кишилик кўшинлари хужумига учрайди. Маврлар билан бўлган шафқатсиз жангда Роланд ва унинг қуролдошлари Ронсевал дарасидан бир қадам ҳам чекинмасдан, ҳалок бўладилар. Роланднинг ўлими олдида бурғу (алифон) чалиб йўллаган даъватини эшитиб, Буюк Карл ортда қайтиб келади ва жамики саратсин (ғайридин) кўшини устидан жангда узил-кесил ғалабага эришади. Поэма сотқин граф Ганелонни суд қилиш ва қатл этиш саҳнаси билан яқунланади.

Шундай қилиб, “Роланд ҳақида кўшиқ” достони мазмунида бамисоли иккита асосий мавзу бир-бирига уйғунлашиб кетгандек кўринади. Биринчи, Она-юрт шарафига бахшида бўлган қаҳрамонлик мавзуси, иккинчиси, энг сара француз рицарининг ҳалок бўлишига сабабчи бўлган феодал ўзбошимчаликни қоралаш мавзуси. Бу ҳолат поэманинг бош қаҳрамонлари – “гўзал Франция” (la douce France) учун ҳаётини бахшида этган халқ қаҳрамони пахлавон рицар Роландни ва феодал худбинлик ва ўзбошимчалик тимсоли бўлган граф Ганелоннинг қарама-қарши қўйилиши билан боғлиқ саҳналарда ўз ечимини топади.

Достонда рицар Роланд қиёфасида чинакам ватанпарварлик руҳияти мужассамаштирилади, унда ўз Ватанига садоқат ва ўз қиролига вафодорлик тарихий объектив қонуниятларга асосланган ҳолда уйғунлашиб кетади. Роланднинг қаҳрамонлик қиёфаси, айниқса, Ронсевал дарасидаги сўнгги жанг саҳнасида тўла-тўқис очилади. У ўзининг жасорати билан франклар кўшинини рухлантириб, душманларни ўнлаб, юзлаб яқсон қилади. Бу ҳолат унинг нутқида қуйидагича ифодаланган:

“Ким ҳаётини арзон-гаров баҳридан ўтса – у қўрқоқдир.

Рицарлар, жангга! Маврларни чавақланг ўлгунича

Қиличларда жон таслим қилсин улар

Гўзал Франция шаънига иснод келтирманг асло”.

(рус тилидан Дилшод Арзиқулов таржимаси)

Роланднинг рицарлик жасорати гоҳида ўйламасдан кўрсатган қаҳрамонлигининг мағлубиятга олиб келишида кўринади. Роланднинг дўсти ва сафдоши граф Оливье, маврларнинг беадад кўшинларини кўрибироқ Карлни ёрдамга чақириш учун Олифан бурғусини чалишини уч қайта сўраганда, Роланд ўз обрўси ва Франция шаънини тушириб қўймаслик учун уч қайта рад жавобини беради. Поэма муаллифи улардан бирининг ҳақлигини тан олишини истамайди, чунки “Оливье эс-хушли, ақл билан иш юритса, Роланд довюрак, орномусли рицар. Улар бу хислатлари билан бир-бирига тенг ва муносибдир”.

Роланднинг ҳалок бўлиши ҳақидаги ҳикоя саҳнаси “Довюрак рицарлар телбалиги”нинг ҳақиқий мадҳияси тарзида мадҳ этилади. Жангда барча баҳодир рицарлари ва қуролдош-

ларини йўқотиб, оғир яраланган Роланд ўлими олдидан баланд тепаликка чиқади, “яшил майса”га ётиб, ёнига олифан бурғусини ва қиличини кўяди ва Испанияга ўгирилиб, дейди:

*Қирол Карлга кўриниб турсин,
Кўшин билан шу ерга қайтиб келганида,
Граф ҳалок бўлди, бироқ жангда золиб чиқди, десин.
(рус тилидан Дилишод Арзиқулов таржимаси)*

Поэмада қаҳрамонлар ҳалок бўлаётган жанггоҳ воқеаси тасвирланган пайтда Франция худудиди ҳам шиддат билан бўрон кўтарилади, бу халқнинг дард-у алами, қайғуси тимсолида куйланади:

*Франция тепасида момақалди роқ гумбурлади,
Бўрон қутуриб, довул увиллади.
Шаррос ёмғир қуйди, дўл ёғилди,
Осмон-у фалакда чақмоқ чақнади...
Бу Роланд номига мотам ва нола эди.
(рус тилидан Дилишод Арзиқулов таржимаси)*

Ватанпарварлик ҳис-туйғуси “Роланд ҳақида кўшиқ” поэмасининг бошқа ижобий образларига ҳам хос, ва, аввало граф Оливье ва архиепископ Турпен қиёфасида бунинг акс этганини кўрамиз. Оливье, “Роланднинг мардонавор қуролдоши”, - бу жасур ва довиорақ жангчи ўз дўсти учун “нобуд бўлиш бадном бўлишдан афзалроқ”. Сўнгги дақиқагача у ёвғанимлар билан жанг олиб боради ва “тўзал, азиз Ватан учун, қирол ва Роланд учун жонини тикиб”, ҳалок бўлади.

Поэманинг ватанпарварлик пафоси мусулмонлик билан миллий-диний кураш ғояси ва бутун асарни ёриб ўтаётган ушбу курашда Франциянинг алоҳида юксак вазифаси билан чамбарчас боғлиқ. Бу архиепископ Турпен билан боғлиқ бўлган эпизодларда ёрқин намоён бўлади. Рухоний жангчи, у “ғайридин”лар билан мардона курашади, жангга бораётганлар ва ҳалок бўлаётган франкларни дуо қилади. Ғурур ва буюк меҳр билан Турпен ўз халқи ҳақида сўзлайди: “Бизнинг халқ кўрқмасдир. У билан ҳеч қайси халқ тенглашолмайди”.

Поэмадаги ватанпарварлик нафаси халқ руҳига зид бўлган феодализм, бошбошдоқлик асосларини қоралаш, таъна қилишда ҳам намоён бўлади. Ушбу ғайриинсоний асосларни Ганелон образида кузатамиз. Поэмада унинг образи ўзининг ўзининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Сиртдан қараганда у хуштаъб инсон (“унинг қиёфаси кўркам, соғлом, бир кўринишда у жасур ва ғурурли. Агар у виждонли бўлганда, абжир йигит бўлар эди”), мардонавор ва довиорақ жангчи, у судланиб жазосини олаётган саҳнада ҳам ўзига яраша салобатли. Аммо Ганелон ўзининг худбинлик манфаатларини ҳамма нарсдан устун кўяди. Унинг Роланддан қасдини олиб аламдан чиқиш истаги Франциянинг энг сара жангчилари ҳалок бўлишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, феодал ўзбошимчалик Ватанга нисбатан хоинликка айланади ва поэмада қатъий қораланади.

“Роланд ҳақида кўшиқ” поэмасининг бадиий шакли унинг қаҳрамонлик мазмунига ҳамоҳангдир. Поэмада ишқий, маиший, комик мавзулар йўқ. Тасвирланаётган воқеаларнинг кенг қамровлиги ва маҳобатлилиги ҳикояни кескин драматизм билан уйғунлаштириб келади. Ижобий қаҳрамонлар образи бекамикўст ва бўрттириб кўрсатилган, бу ўша даврларнинг ҳар бир эпик асари учун ўзига хос бўлган хусусиятдир (масалан, “довиорақликда Роландга тенг келадигани йўқ, уни ҳеч бир инсон эпга солалмайди”, “граф Оливье яна ети юзта ғайридинни ўлдирди” ва ҳоказо). Ўша давр руҳи билан мувофиқ яккама-якка олишув ва жангларни тасвирлаш саҳналари ўзининг раҳмсизлик ва кўп қон тўкилганлиги билан ҳайратда қолдиради:

*Жанг даҳшатлидир, уруш раҳмсиз ва унинг чеки йўқ,
Французлар жасуруна ва матонат билан жанг қилмоқдалар.
Маврларнинг қўллари, қовурга ва суяқларини чопмоқдалар,
Кийимлари орасидан найзаларни суқмоқдалар,
Яшил майса қондан қизил бўлиб кетди.
(Дилишод Арзиқулов таржимаси)*

Образларни таъсирчан яратиш воситаларидан бири – уларни психологик кайфиятда бир-бирига қарама-қарши қўйишдир. Бу ҳолатни тўғри ва қаттиққўл Карлни маккор ва нозиктабиат Марсилийга; қизиққон ва ўзини босолмайдиган Роландга – ақл-идрок эгаси, мулоҳазали Оливье образларида кузатамиз. „Роланд ҳақида қўшиқ“ поэмасининг халқчиллиги, унинг поэтикаси фольклорга яқин бўлганлигида сезилиб туради. Унда халқ оғзаки ижодиётининг ўзига хос хусусияти – такрорларнинг кенг ишлатилганлигида акс этади. Масалан, бу ҳолат баъзи сюжетли моментларда такрорланади (Оливье Роланддан мўъжизавор олифан бурғусини чалишини уч қайта сўраганда, у уч қайта рад жавобини беради; Роланд ўз шамшири Дюрандал билан уч марта хайрлашади ва ҳоказо). Достон матнида сўзлар ва сўз бирикмалари қайта-қайта такрорланади („Қаерга юборилганини Роланд билди...“, „Аръергардга жўнатилганлигини Роланд билди...“ ва ҳоказо).

„Роланд ҳақида қўшиқ“ поэмасида параллелизмлар ҳам кўп учрамоқда: ўн иккита французлик перларга ўн иккита саратсинлик перлар қарши чиқмоқда, Марсилий хузурида ҳарбий кенгаш саҳнаси – Буюк Карл саройидаги саҳнасига айнан ўхшаш ва бошқалар. Доимий васф кўплиги поэманинг халқдан элиб чиққанлигидан далолат беради: поэмада Буюк Карлни тасвирлашда „соқоли оқ“лиги, „сочи оқ“лиги унинг донолигига шаъма қилинади. Франция – „гўзал“, „жонажон“; Ганелон – „сотқин“, „хоин“; шамшир – „шаффоф“, „пўлатдан“ ва ҳоказо.

„Роланд ҳақида қўшиқ“ достонининг бадиий негизида асосий жойни башоратли тушлар ва турли-туман сеҳрли аломатлар эгаллайди (Роланд ҳалок бўлишидан дарак берувчи башоратли тушни Карл икки бор кўради), ҳалок бўлганлар устидан нолалар (Роланд Оливье жасади устида аза тутиб йиғлайди, Карл эса Роланд жасади устида кўз ёш тўкади), буларнинг ҳаммаси халқ оғзаки ижодига хосдир. Поэма кескин, оддий ва маҳобатли тилда, қадимги французча шеър билан ёзилган, бу эса поэманинг қаҳрамонлик мазмунини қизиқарли тарзда баён қилиб берган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. La chanson de Roland / Composé par J.Bédier. –Paris: Piazza, 1927. –N. 525 p.
2. Песнь о Роланде. / пер. Ю.Б.Корнеева. – М.: Л., Наука, 1964. - С.191.
3. Самарин Р. «Песнь о Роланде» и проблемы литературного анализа. – Труды Харьков. Пед. инс-та иностр. языков. 1939. - 123-145.
4. смирнов А.А. из истории западно европейской лит-ры. – М.: Л., 1905. – С. 65-76.
5. Le Gentil P. La chance de Roland. –Paris: Hatier-Boivin. 1958. 191 p.

МАТН МАЪНОЛАРИНИНГ ТАРЖИМАДА ИФОДАЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Исломов З. М.

*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси профессори*

Шарқ мумтоз адабиёти ўзининг серқирралиги, бадиий воситалари имкониятининг кенглиги билан ажралиб туради. Мана шундай юксак бадиий ёдгорлик даражасидаги асарларнинг бошқа тилларга қилинган таржималарида ҳам айнан шундай улғуворликнинг сақланиши таржимондан катта масъулият, чуқур билим ва ҳар иккала тилда ҳам кенг камровли ҳамда маъноли сўз бойлигига эга бўлишни талаб этади. Маълумки, таржималар асосан бир тилдан иккинчи бир тилга амалга оширилади. Бунда ҳар иккала тилни мукамал билиш ҳам аслият, ҳам таржиманинг тўлақонли мустақил асар даражасига кўтарилишига хизмат қилади. Лекин бой маънавий меросимиз тарихида шундай асарлар борки, улар икки тил билангина чекланиб қолмайди, балки улар икки ва ундан ортиқ тилларни билишни тақозо қилади. Мисол сифатида уч, тўрт тилли луғат асарларини келтириш мумкин. Асар таркибидаги у ёки бу тилни мукамал билмаслик асл матн таржимасида маъноларнинг тўлақонли очилмаслигига, таржима асарининг тушунарли бўлмаслигига сабабчи бўлади.

Мана шундай асарлардан бири буюк сўз устаси, аллома Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб “Муқаддамату-л-адаб” саналади. Бу нодир манбанинг арабча-форсча-ўзбекча-мўғулча сўзлик киритилган тўрт тилли нусхаси мавжуд. Бизга маълумки, Н.Н.Поппе асарнинг ўзбекча ва мўғулча сўзлигини таржима ва тадқиқ этган (Поппе.1.6). Лекин олим асарнинг қолган арабча ҳамда форсча сўзлигига мурожаат этмаган, тадқиқот доирасига киритмаган. Албатта, олим ўзбекча сўз ва ибораларнинг таржимасини беришда мўғулий сўзликка асосланган. Бу эса айрим ўзбекча сўз ва феълларнинг нотўғри талқин этилишига олиб келган. Муаллифнинг кўрсатишича, асар асл, яъни арабий матндан мўғул ва туркий тилларга сўзма-сўз таржима қилинган. Н.Поппе ҳам сўзликка ижодий ёндашиб келтирилган сўзликларни сўзма-сўз таржима қилган. Бу эса айрим ўринларда асл матн англатган маънодан узоқлашишга олиб келган. Масалан, (МАО. 393.2) “қонини олди андин” ибораси Н.Поппеда “пустил ему кровь” (Поппе. II.135), яъни “ундан қонини олди” маъносида келтирилган. Ваҳоланки, феълнинг арабий асли - “ақассаху мин фуланин” “фалончидан қасос олди”, “хун олди” (АРСл.639) маъносини англатади. Иборанинг форсий муодили “қасос кашидаш аз фулон” “фалончидан қасос олди” кўринишида келтирилган. Юқоридаги қонини олди андин иборасида айнан “қасос олмоқ”, “хун олмоқ” маъноси англашилади. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди. Қиёсланг: (МАО.129.3) “қасос гирифт аз фулан” “қасос олди фаландин”, (МАО.88.5) “қасос ситонад барои вай, қасос олди андин фалан учун”.

Демак, юқоридаги иборани “ундан қасос олди”, “ундан хун олди” маъносида келтириш иборанинг тўлиқ маъносини ёритиб бериш имконини беради.

Манбадаги арабий “инжазама-л-феъл” бирикмаси туркий сўзликка (МАО.432а.3) “мажзум бўлди феъл” шаклида ўгирилган. Н.Поппе луғатида бу жумла “дело было решено” (Поппе. I. 235) “иш ҳал қилинди” мазмунида таржима қилинган. “Инжазама” феъли “феълни жазмда қўймоқ” маъносини англатади. Ёрдамчи нусхаларга солиштирадик: (МАО.176а.1) “жазм бўлди музореъ феъли”, (МАО.IIба.7) “кесилди феъл сўнги ҳаракатдин”. Ҳар иккала нусхада ҳам гап бир мазмунда, яъни феълнинг “жазм (шарт) майлида келиши” ҳақида кетмоқда. Шунга асосланиб “мажзум бўлди феъл” иборасини “феъл жазм (шарт) майлида бўлди, феъл жазмда қўйилди” шаклида изоҳлаш мақсадга мувофиқ.

Айрим феълларнинг ҳарфий таржимаси шаклан тўғрига ўхшаб кўринса-да, араб ва форс тилларидаги маънодошлари билан қиёслаш вақтида унинг умуман ўзга маъно англатганлиги намоён бўлади, масалан, араб тилидаги (МАО. 224а.3) “зафара” феъли “совуқ тинди”, “чуқур нафас олди”, “оғир нафас олди” маъносини англатади. Н. Поппенинг юқоридаги асарида мазкур “совуқ тинди” ибораси “совуқ тугади” (Поппе. II. 226) мазмунида ўгирилган. Ушбу ўринда бу феъл шаклан “совуқ тугади” маъносини англатса-да, унинг “чуқур нафас олди” мазмуни ҳам бор.

Асардаги (МАО.224а.3) “саббаҳаҳум” феъли “танқла эрта келди анлар уза” берилган. Юқоридаги ибора Н.Поппе асарида “эртага эрталаб унинг олдига келди” (Поппе.II.233) шаклида изоҳланган. Бу таржима арабий феълнинг мазмунига тўлиқ мос эмас ва гапдаги мазмун феъл англатган замонга мос тушмайди. Демак, мазкур иборани “эрта билан”, “эрталаб тонгда уларнинг олдига келди” мазмунида бериш мақсадга мувофиқдир.

Яна бир мисол, Н.Поппе луғатида “кунаш бўлди кунимиз” “куёшимиз жазирама бўлди” (Поппе.II.423) деб таржима қилинган. Қўлёзмадаги арабий “шамаса йавмуна” ибораси туркий сўзликда айнан юқоридагидек (МАО.229а.4) “кунаш бўлди кунимиз” “кунимиз иссиқ бўлди, жазирама бўлди” маъноларини англатади (ДТС.326). Араб тилидаги “йавмун” сўзи эса фақатгина “кун” мазмунини беради. Шунга кўра юқоридаги жумлани “куёшимиз жазирама бўлди” мазмунида эмас, балки “кунимиз жазирама бўлди” шаклида берилиши лозим. Бу мазмунни ёрдамчи нусхадаги муодил ҳам тасдиқлайди: (МАО 7а.1) “қуйашлу бўлди кунимиз”.

Асардаги бирор туркий сўзнинг бошқача талаффуз қилиниши ҳам маъно ўзгаришига олиб келган. Масалан: (МАО.224а.3) “замара” феъли форс тилида “най зад”, ўзбекчада эса “тутук урди” “пардани ташлади, парда билан тўсди” – “закинул занавес” (Поппе.II.129) маъносида келтирилган. “Тутук” сўзи икки маънони, биринчиси “парда”, “тўсиқ” ва

иккинчиси “қамиш”, “най” (РС.ІІІ.1572) маъноларини англатади. Шунингдек, мазкур феъл шаклини “урди” ва “хурди” кўринишида талаффуз қилиш мумкин. “Ур” феъли қаттиқ талаффузли шакли “урмоқ” (ДТС.614), юмшоқ талаффузли шакли эса “пуфламоқ” (ДТС.626) маъноларини ифодалайди. Ёрдамчи нусхаларда эса (МАН.5а.2) “най урди” “най пуфлади, чалди” мазмунида изоҳланган. Феълнинг форсий муодили “най зад” “най чалди” шаклида тўғри берилган. Энди юқоридаги феълнинг мўғулий сўзликдаги маънодошига назар солсак, мўғулий вариантдаги “чавур” сўзи “чадур” кўринишида нотўғри ўқилган, бу сўз феъл мазмунининг ўзгаришига олиб келган. Юқорида келтирилган далилларгача асосланиб бу феълни “тутук урди” шаклида ўқиб “най чалди”, “най пуфлади” деб таржима қилиш мақсадга мувофиқ.

Араб тилидаги “тафассаха фи каламиҳи” ибораси таркий сўзликка (МАН.488 б.2) “уз сўзлади сўзи ичинда” “сўзни усталик билан сўзлади”, “сўзни фасоҳат билан гапирди” мазмунида ўгирилган. Н.Поппе луғатида эса бу ибора “ўзи сўзлади сўзи ичинда”, яъни “сам говорил между его словами”, “унинг сўзлари орасида ўзи гапирди” (Поппе.П.280) мазмунида изоҳланган. Фикримизча, муаллиф “ўз” “моҳирона, усталик билан” (ДТС.620) сўзини “ўзи” деб ўқиган ва бу гап мазмунининг ўзгаришига олиб келган. Асарнинг бошқа қўлёзмасида бу феъл (МАН.189а.9) “фасихлик кўргазди сўз ичинда” ибораси орқали берилган. Форсий сўзликда келтирилган ибора ҳам жумла маъносини тўлиқ ифодалайди: “фасоҳат намудеш дар сухан”.

Айрим ўринларда биргина ҳарфнинг нотўғри талаффуз қилиниши ҳам феъл, ибора мазмунининг умуман ўзгариб кетишига олиб келган. Масалан: (МАН.314б.4) “шабақа” феъли “шаҳвати атик бўлди” кўринишида берилган. Мазкур жумладаги “шаҳват” сўзини Н.Поппе “шухрат” деб ўқиган ва “унинг шухрати тез бўлди, тез тарқалди” (Поппе.П.154) деб изоҳлаган. Нусхаларда бу феъл (МАН.78а.1) “орзулуғ бўлди жимоъга”, (МАГ.39б.7) “бийик шаҳват бўлди” кўринишида ўгирилган. Бундан ташқари араб тилидаги феъл ҳам юқоридаги мазмунни тасдиқлайди.

Таянч қўлёзмасидаги туркий феълларни арабий, форсий муодиллари билан солиштириш Н.Поппе луғатидаги айрим ноаниқликларни ойдинлаштиришга олиб келди, масалан, асос қўлёзмада “дод” сўзи билан ясалган кўшма феъл икки маротаба учрайди: (МАН.521б.4) “дод тилади султондин” Н. Поппе луғатида ҳам ўзгаришсиз берилган (Поппе.П.137). Иккинчи феъл эса “дор тилади андин” (Поппе.П.133) шаклида келтирилган. Қўлёзмада “дор тилади андин” шакли учрамайди. Шунингдек, “Муқаддамату-л-адаб”да “уй” маъносида “дор” сўзи қўлланилмаган. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ибора “дор тилади андин” “ундан уй сўради” эмас, балки “дод тилади андин”, яъни “ундан шикоят қилди”, “ундан дод деди” маъносида ўгириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Араб тилидаги “тақайаҳа-л-журҳу” (МАН.502б.4) “яра йиринглади” мазмунини англатади. У таянч қўлёзмада туркий “иринглади йара”, мўғулий “иралаба йара” кўринишида берилган. Н.Поппе луғатида юқоридаги мўғулий “иралаба йара” феъли “эрниклади йара” “яра битди” мазмунида изоҳланган (Поппе. П.197). Бу ерда “яранинг битиши” эмас, балки унинг “йиринглаши” назарда тутилган. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди: (МАН. 124а) “иринглади қот”.

Н.Поппенинг юқоридаги асари билан қиёслаш таянч нусхадаги айрим феълларнинг изоҳига аниқлик киритади. Бунда Н.Поппе асарида араб ва форс муодилларининг йўқлиги сабабли мўғулий сўзлик асосида текширилди, масалан, асос қўлёзмадаги (МАН.236а.1) “хатафаҳу” феъли туркий “қарди ани”, мўғулий “қармаба туни” кўринишида келтирилган. Мўғулий “қармаба туни” юқоридаги асарда “қармади ани” (Поппе. П.294) деб изоҳланган. Араб тилидаги “хатафаҳу” феъли “ушлаб олмоқ, тутиб олмоқ маъноларини англатади (АРСл.227). Демак бу мазмунга қўлёзмадаги “қарди” эмас, балки “қармади” феъли мос келади.

Таянч нусхадаги арабий (МАН.263а.2) “аддат ад-даҳийату” феъли “тилди анқа уйик бало” шаклида келтирилган. Бу ердаги “тилди” феъли арабий феъл ифодаланган “учрамоқ, дучор бўлмоқ” маъноларини англатмайди. Н.Поппега мурожаат қилсак, ундаги мўғулий “қурба тунду йэкэ бала (Поппе.П. 229) ибораси “тэгди анқа улук бало” тарзида шарҳланган.

Қўлэзмадаги феълнинг мўғулий шакли ҳам айнан ўхшаш. Демак, юқоридаги туркий феъл “тилди” эмас, балки “тегди” шаклида берилиши лозим. Шу ҳолдагина у арабий феъл англатган “унга улуғ бало тегди, у катта бахтсизликка учради, у катта мусибатга дучор бўлди” маъноларини аниқ ифода этади.

Қўлэзмадаги арабча (М.А.А. 513а.1) “истаъмара” феъли туркий “изоҳат тилади”, мўғулий “ижозат эрибэ” шаклида ўгирилган. Туркий иборадаги “изоҳат” сўзи “узоклашиш, четлашиш” маъноларини англатади. Кўриниб турганидек, бу сўз юқоридаги арабий феъл маъносини бермайди. Шу нуктаи назардан ҳам мазкур туркий иборани “ижозат тилади” шаклида бериш мақсадга мувофиқ.

Асардаги ўзбекча “шифо тилади андин” “ундан шифо сўради” тўғри таржима қилингандек кўринади. Феълнинг арабий муодили “исташфааху” “ундан ҳимоя қилишни, ёклашни сўради” мазмунини англатади. Лекин Поппе луғатида унинг туркий муодили “шафаъат тилади андин” “ундан шафоат тилади”, “ундан ҳимоя қилишни сўради” мазмунида берилган. Шунга кўра юқоридаги ҳолатда туркий “шафоат тилади андин” арабий феъл мазмунига мос келади.

Қўлэзмадаги (М.А.А.233б.4) “илиги остига кэкурди ани” иборасининг мазмуни тўлиқ очилмади. Унинг мўғулий муодили “ғардора ачараба туни” Н.Поппе луғатида “илиги остига кэлурди ани” (Поппе.П.174) шаклида туркийча изоҳланганлиги аниқланди. Демак, юқоридаги туркий феъл “кэкурди” шаклида хато кўчирилган. “Кэлурди”, яъни “илиги остига келурди ани” ибораси “уни кўли остига келтирди” мазмунида арабий “дабатаху” феъли мазмунига ҳам мос келади.

Асосий асар матнида ҳамда таржимада ҳам бир хил берилган, лекин мазкур шакли талаб қилинадиган мазмунни бермайдиган ҳолатлар аниқланди. Уларнинг ўрнига ўзимиз тахмин қилган ва ибора мазмунига мос келадиган сўзлар берилди. Қўлэзмадаги (М.А.А. 423.1) “казаба би-л-амри” феъли туркийда “итанмади ишни” шаклида берилган. Бу феъл Поппе луғатида ҳам ўзгаришсиз “итанмади ишни” “ишни бошламади” деб изоҳланган (Поппе.П.165). Арабча “казаба би-л-амри” феъли “ишни ишонмади, ишни ёлғон деб билди” маъноларини англатади (Ал-муҳит.1.127.). Феълнинг бу маъносини кейинги қўлэзмалар ҳам тасдиқлайди: (М.А.В.95а.) “йолғон кўрди ишни” “ишни ёлғон деб билди”. Юқоридаги далилларга асосланиб бу феъл “итанмади” эмас, балки “инанмади” шаклида изоҳланди.

Таянч нусхадаги арабий (М.А.А.440а.4) “ваххада-л-лаха таъоло” жумласи форсча “йеки хонд тэнгри таъоло ро”, туркий “бэрди тэнгри таъолони” шаклида изоҳланган. Арабий, форсий ва мўғулий муодилларнинг мазмуни бир-бирига мос бўлиб “тангри таолони бир деб билди, тангри таолони якка деб ҳисоблади” маъносини ифодалайди. Юқоридаги туркий ва мўғулий шакллар Н.Поппе луғатида “бэрди тэнгри таъала” “тангри таоло берди”, “никэн кибэ тэнгри таъала” “тангри таоло бир қилди” (Поппе.П.252) мазмунида келтирилган. Туркий “берди” феъли арабча, форсча муодиллари мазмунига мос келмайди. Бу феъл ёрдамчи манбаларда (М.А.В.150б.3) “йалғузлади тенгри таъолони”, (М.А.В.101 б.3) “бирлади тангрини” мазмундошлари билан изоҳланган. Феълнинг юқоридаги мазмуни мўғулий шаклда тўғри англашилган, лекин Поппе луғатида жумладаги тушум келишиги қўшимчаси “йи” тушиб қолган ва жумла “никэн кибэ тэнгри таъалайи” эмас, балки “никэн кибэ тэнгри таъала” тарзида ўқилган ва натижада иборанинг мазмуни ўзгарган. Қўлэзмада мўғулий муодилдаги “таъала” сўзига “йи” қўшимчаси “ни” тарзида қўшилган. Демак, туркий “бэрди” феълени “бир дэди”, “бирлади” шаклида келтириш феълнинг мазмунини тўлиқ ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Н.Поппе тадқиқот мавзуси қилиб туркий сўзни олган эмас, балки мўғулий сўзликни туркийсиз тушунтириш мушкул бўлгани сабабли ҳам мўғулий сўзлик билан биргаликда туркий сўзликни келтирган ва шу асосда таржима қилган. Туркий сўзликнинг асосий қисми тўғри ва равон изоҳланган, лекин асар матнини арабий асли ҳамда форсий сўзлик билан муқояса қилиш ишдаги айрим камчиликларни бартараф этган бўларди. Шу нуктаи назардан кўп тилли асарлар матни таржимаси устида ишлашда таржимон ёки тадқиқотчидан манбадаги барча тилларни билиш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. МАА - Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзма № 202.
2. МАБ - Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА ШИ қўлёзма № 2699.
3. МАВ - Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА ШИ қўлёзма № 3807.
4. «Муқаддамату-л-адаб»нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 3807 сакланиш рақами остида сакланаётган қўлёзмасини.
5. МАГ - Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎзФА ШИ қўлёзма № 1479.
6. Поппе Н. Монгольский словарь “Муқаддимат ал-адаб” Махмуда Замахшари. М.-Л.: 1938.
7. АРСл - Баранов. Арабско-русский словарь. М.: 1977.
8. ДТС – Древнетюркский словарь. – М.: 1970.

КОМПАРАТИВИСТИКА ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ ВОСТОЧНОГО И ЗАПАДНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

*Шадманов К.Б.
профессор БухМИ*

Сравнительный анализ культур Востока и Запада занимает важное место в мировой компаративистике. Значение подобного анализа состоит, в частности, в широкой исторической перспективе, которую он открывает, стимулируя обобщения всемирно-исторического характера. В последнее время исследователи уделяют серьезное внимание сравнительному анализу этого культурного аспекта прогрессирующего движения мировой цивилизации, особенно в сфере истории философии, литературоведения и лингвистики. В этой области знания у нас в стране и зарубежом были обобщены некоторые важные принципы сравнительного изучения объектов культурно-исторического процесса, а именно дифференциация различных видов сравнительного исследования в зависимости от того, каков источник общности сравниваемых объектов – обусловлена ли эта общность единством происхождения, разными взаимовлияниями или же наличием некоторых общих закономерностей функционирования и развития объектов.

В последние годы во всем мире культура и философская мысль Центральной Азии, особенно Узбекистана, привлекает все больший интерес, как специалистов-ученых, так и самых широких читательских кругов. Интерес этот не случаен. Нити, связывающие современную культуру со средневековой не только не ослабевают, но все более укрепляются. Меняющийся в исторической перспективе образ средневековых мыслителей вызывает живой интерес у человека XXI века выявившимися в них ещё в те времена общечеловеческими культурными ценностями. Современная гуманитарная наука значительно преуспела в изучении наследия прошлого. Разработаны новые методы анализа археологических находок, усовершенствованы способы хронологизации древних источников, введены в научный оборот многочисленные, вновь открытые персо-арабоязычные тексты, существенно уточняющие представление о материальной и духовной культуре средневекового Востока, колыбелью которого, вне сомнения, можно считать наш регион. В результате многие традиционные и, на первый взгляд, хорошо изученные проблемы Средневековой культуры предстают перед нами новыми своими гранями, которые были закрыты для специалистов ещё совсем недавно – в годы тоталитаризма. Даже такие классики как Гомер, Платон, Аристотель продолжают давать богатый материал для современной науки, а что говорить о громадной Средневековой эпохе, особенно IX-XIII вв., где каждое имя открывает перед учеными широкие горизонты для исследования!

Исходя из вышеизложенного, основная наша цель в данной статье состоит в том, чтобы дать общую комплексную постановку данной проблемы и установить её методологическое значение. Последнее обусловлено тем, что она фокусирует в себе фундаментальные задачи культурно-исторического знания на современном этапе. Задачи эти, связанные с исследованием

процессов развития культуры как системы, с выявлением в них противоречивого единства и взаимозависимости общих и регионально-неповторимых свойств, как нельзя лучше стимулируют поиск в данном направлении и задают ему исходные теоретические ориентиры.

На первый взгляд, может показаться некорректной постановка вопроса - что может быть общего между европейской культурно-философской традицией XIV-XVI веков и таковой Мусульманской Центрально-Азиатской Средних веков? Однако историческая взаимообусловленность традиций однозначно доказывает, что сочинения арабоязычных философов средних веков стали одним из главных источников, по которым непосредственно - или опосредовано - изучали эту науку все выдающиеся возрожденческие философы Европы. Важно, что изучение трактатов наших мыслителей европейцами было обязательным этапом освоения ими основ философско-дидактических знаний. Этому способствовала и школа переводчиков, сформировавшаяся в Испании VII- XII вв., которая не только открыла Европе мир античной философии, но сделала ее достоянием научную мысль и произведения многих ученых-философов Маверауннахра - Мухаммада Мусы Хорезми, Абу Насра Фараби, Ахмада Фергани, Абу Райхана Беруни, Абу Али ибн Сины. Среди ученых, служивших в Халифате и занимавшихся переводом на арабский язык с греческого, сирийского, фарси и хинди, особо выделяются Хунайн ибн Исхак (810- 873гг.), Исхак ибн Хунайн, Хубайш Сабит ибн Курра (886-901 гг.), Яхья ибн Ади, Исхак ад-Димишки, семья Масарджувайхов, Ноубахт, ибн Мукаффа, ибн Манка, ибн Вахшиа.

Достижения культурно-философской мысли Мусульманского Востока стали и достоянием Запада; они были восприняты, развиты дальше и подняты на новую, более высокую ступень. В этом деле значительную роль сыграли Шартрский и Парижский Университеты, учебные центры городов Болоньи, Падуи, Генуи и, особенно Оксфордский университет и его выдающийся представитель аверроист-францисканец Роджер Бэкон (1214-1291), который высоко чтит учения Авиценны и других Восточных авторов, в частности, Фараби (См.: Бернал Д. Ж. Наука в истории общества. М., 1956, с.167). Труды мыслителей Мусульманского Востока оказали плодотворное влияние на творчество и мировоззрение таких ярчайших представителей европейской философской мысли как Сигер из Брабанта, Адельярд из Бата, Иоанн Солсберийский, Кларенбальд, Амальрик из Бена. Прежде всего это влияние формировалось трудами трех великих философов-просветителей – Фараби, Ибн Сины и Ибн Рушда.

Мир на любой стадии следует рассматривать не разрозненно, а в его единстве и целостности, в связях и общих моментах, во всеобщем движении, с присущими ему противоречиями и противоборствующими силами. В связях и общениях между частями и ступенями развития мира проблема преемственности во времени и пространстве имеет первостепенное значение. Под этим углом зрения мы рассматриваем линию преемственности мусульманского Возрождения, идущего от Востока к Ренессансу Запада, и, в частности, английского Возрождения, где наиболее ярко засверкала звезда философской мысли той эпохи. Естественно, преемственность в развитии культурно-философской мысли Востока и Запада выражалась по-разному на различных этапах. В IX-XIII веках на Востоке, главным образом в Центральной Азии, передовые мусульманские мыслители, возрождая эллинскую и эллинистическую философию, дали ей свою интерпретацию и в таком виде познакомили с ней представителей западного мира. Так осуществлялась преемственная связь между философией античности и философией Средневекового Востока, с одной стороны, и между философией ирано-арабоязычного культурного мира и философией Запада – с другой.

В Средние века культура народов ирано-арабоязычного мира пережила два периода развития – восточный и западный. Первый охватывает VIII-IX века и знаменуется творческим расцветом народов Маварауннахра, Месопотамии, Сирии и Египта. Центрами культуры тогда являлись Бухара, Самарканд, Багдад, Басра, Каир, Дамаск. С переводом столицы Халифата из Дамаска в Багдад (762 г.) наступает качественно новый этап взлета научной мысли. Многие ярчайшие звезды науки – ученые-энциклопедисты, творившие в Багдаде, являлись нашими соотечественниками, ставшими впоследствии основными создателями передовой науки и философии. В Мерве, где сын Харун ар-Рашида Маъмун

собрал вокруг себя целую плеяду блестящих ученых – выходцев из Хорезма, Ферганы, Согдианы, Шаша, Фараба, научный костяк составили такие ученые, как Мухаммад Муса Хорезми, Аббас ибн Саид Джавхари, Ахмад Фергани, Ахмад ибн Абдаллах ал-Марвази (известный как Хабаш ал-Хасиб), Абу Бакр Ахмад бин Али ал-Марвази. В Багдаде, в «Байт ул-Хикма» («Академия Маъмуна») блистали, в основном, ученые – выходцы из Хорасана и Мавераннахра. Это – Мухаммад Муса Хорезми, Абу Маъшар ал-Балхи, Абу Наср Фараби, Абул Аббас ибн Мухаммад ибн Касир Ахмад Фергани, Яхъя ибн Мансур, Ахмад ибн Абдаллах ал-Марвази (Хабаш ал-Хасиб), Турк ал-Хуттали, Марваруди, Баттани, Маъсуди, Халид ибн абд ал-Малик, Аббас ибн Саид Джавхари, Абу Наср Мансур ибн Ирак, Абу Райхан Беруни, Абу Бакр ар-Рази, Абу Касим Халф ибн Аббас аз-Захрави, Абу Али ибн Сина, Махмуд Кашгари, Махмуд Замахшари и другие. Центрально-азиатский регион (Бухара, Самарканд, Мерв, Хорезм, Балх), будучи перекрестком мировых торговых путей, являл собой своеобразную богатую культуру и стал центром развития передовой науки и философии, сыграв решающую роль в формировании Багдадской "Байт ул-Хикма". Эта эпоха была периодом широчайшего распространения Среднеазиатской, иранской, хорасанской культуры, науки, литературы и искусства на страны, завоеванные арабами, эпохой усвоения ими этих культур [1, с.170; 6, с.217].

Если говорить о литературе непосредственно, то и здесь влияние Востока прослеживается весьма ощутимо, и здесь можно найти следы суфийских влияний – тасаввуф. Характерные суфийские черты отличают самые разнообразные литературные произведения, начиная, по крайней мере, со II тысячелетия до нашей эры с апогеем в VIII и XVIII веках нашей эры. Суфизм приобрел восточный оттенок, так как он долгое время существовал в рамках Ислама, но настоящего суфия можно было встретить и на Западе, и на Востоке в лице представителя любой профессии. "Быть в миру, но не от мира", быть свободным от честолюбия, алчности, интеллектуальной спеси, слепого повиновения обычаю и благоговейного страха перед вышестоящими лицами - вот идеал суфия. Как близко это перекликается с идеалом представителей английского Возрождения! Напрасно здесь искать случайность. Нам представляется здесь более говорить о преемственности исторической. Скажем, сюжеты «Легенды о Вильгельме Телле» появились в "Парламенте птиц" (XII век, Аттар) задолго до появления в Швейцарии, а то, что члены немецких гильдий стрелков из лука (если верить "Malleus Maleficarum", руководству по охоте за ведьмами, 1460 г.) стреляли по симметрично расположенным яблокам "во имя Дьявола", то это наводит на мысль о мусульманских влияниях. Хоть Дон Кихот (Арагонцы и провансальцы произносят "Кишот") и представляется наиболее типичным из всех испанцев, сам Сервантес признавал, что при создании этого образа он пользовался каким-то арабским источником. Действительно, повествование Сервантеса очень часто напоминает случай из жизни легендарного суфийского учителя Сиди Кишара, включая и известный случай, когда он принял мельницы, правда не ветряные, а водяные, за 11 гигантов. Раймунд Луллий, мистик и мученик с Майорки, признавал, что его поэма "Повесть о любящем и любимой" (1283 год) была написана по суфийскому образцу. Каталонский христианский мистик брат Ансельм из Турмеды был также хорошо известен как просвещенный суфийский мудрец Абдулла ал-Тарджуман, то есть "Толкователь". Английский монах и ученый Роджер Бэкон, опасаясь вызвать раздражение университетских авторитетов, тщательно избегал прямых ссылок на «просвещенных» (т.е. суфиев – К.Ш.) и называл этот образ мышления попросту «восточным». Установлено также, что святой Франциск Ассизский основал францисканский орден, к которому Роджер Бэкон присоединился в 1247 г., испытав при этом огромное влияние Авицеброна (Сулейман ибн Яхъя ибн Джабриоль по-мусульмански, а его настоящее имя - Соломон бен Гебириоль - 1021-1058), который является самым выдающимся представителем школы «просвещенных» (суфиев) в Кордове, основанной Ибн Массарой (883-931 г.).

Джефри Чосер - основоположник английской литературы - также испытал влияние известных суфийских поэтов. Аверроэс и Абу Бакр (Абубацер) пользовались огромным авторитетом в христианских университетах. А они, в свою очередь, ссылались на суфийские труды Аль-Газали (1058-1111), известного в Европе под именем Альгазель. Не случайно и

величайший английский философ и государственный деятель Френсис Бэкон в своей утопии “Новая Атлантида” остров счастливых людей назвал на арабский манер “Бенсалем”, а их короля – Аль Табин. Считается, что глубоко философский роман англичанина Д. Дефо “Робинзон Крузо” был написан под сильным влиянием Ибн Туфейля и его книги “Роман о Хайе”, сходно по названию с философским трактатом Авиценны, где Ибн Туфейль высказал предположение о том, что интеллектуальное счастье надо искать в одиночку. В трактате же Ибн Сины повествуется о встрече Авиценны с таинственным старцем, древним как мир, но вечно юным и вечно странствующим, не знающим покоя и отдыха. Старец поучает Авиценну, рассказывая о своих странствиях, и излагает структуру физических и духовных миров в виде своеобразной географии, постоянно доводящей слушателя до самых сокровенных глубин эмпирии. Иначе говоря, мы здесь находим как бы набросок основного мотива Божественной Комедии Данте с той лишь разницей, что функции Вергилия выполняет Хайй, который не ведет своего ученика, а лишь описывает ему сей трудный путь.

Такова была, на наш взгляд, историческая магистраль, по которой шла, прогрессировала мировая наука. И вне сомнения арабоязычные ученые нашей древней земли узбекской оказали исключительно плодотворное воздействие на развитие философии как науки и литературы, и без сомнения можно заключить, что арабоязычные мыслители нашей древней земли внесли свой достойный вклад, стали равными соавторами вместе с учеными древнего Египта, Индии, Китая, Греции и Рима, в развитие мировой цивилизации.

Литература

1. Бернал Дж. Наука в истории общества. М., 1956.
2. Бертельс Е.Э. Избр. труды. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука. 1988.
3. Горфункель А.Х. Постоянство разума/ Свободомыслие Пьетра Помпонацци// Помпонацци П. Трактаты, М. 1990.
4. Идрис Шах. Суфизм. - М.: Клышников, Комаров и К., 1994.
5. Ибн Туфейль. Роман о Хайе, сыне Якзана. Пг., 1920.
6. Конрад Н.И. Средние века в исторической науке. Избр. труды. М., 1975.
7. Культурное наследие Востока// Теоретические проблемы истории культуры Востока. -Л., 1985;
8. Маркряян Э.С. Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ. - М.: Наука, 1983.
9. Шадманов К. Английская духовность и язык взаимообусловленность лингвофилософского диалога Запад-Восток. – Дюссельдорф, 2015.

ҚАЙТА ТАРЖИМАЛАР ТАНҚИДИГА ДОИР

*Рахимов Х. Р.,
ЎзДЖТУ профессори*

Ўзбек таржимачилиги амалиётида янги тенденциялар тобора ривожланиб бормоқда. Шулардан бири маълум бир асар таржимасини бошқа бир таржимон томонидан қайтадан бажарилиши кун тартибига кириб келмоқда. Бордию таржимоннинг ўзи танқидий муносабатлардан кейин ўз таржимасини қайта ишласа, яъни **қайта таржима қилса**, бу албатта ижобий ҳолат, чунки таржималаримизда тахрирталаб ўринлар бисёр. Аммо биров амалга оширган таржимани яна бошқа биров қайта ўгириб қолса, нима бўлади? Бунга қандай зарурат бор? Бизнингча бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор албатта. Энг биринчи сабаб – дастлабки таржиманинг аслият тилидан эмас, воситачи тилдан, бизнинг ҳолатимизда чет эл асарларини русча таржималар орқали ўзбекчалашаётгани оқибатида воситали таржиманинг кўзга ташланувчи нуқсонлари, бу таржималардан мутахассисларнинг қоникмаслигидаан бўлади. Рус тили орқали ўзбекчага амалга оширилган таржималар миллий адабиётимизни жаҳон адабиёти дурдоналари билан бойитиб келди ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда-ки, бу фақат ижобий ҳодиса ва бундан кўз юмиб бўлмайди. Шу жараёнда Ўзбекистон таржимачилик амалиётида бир қанча таржима мактаблари шаклланди: В. Рўзаматов, А. Раҳмат, М.Исмоилий, М. Осим, Ҳ. Рўзиматов, Ғ. Фулом, Т. Тўла, М. Шайхзода, Миртемир,

Т.Олимов каби кўплаб шоиру ёзувчилар саъй-ҳаракатлари натижасида юртимизда катта таржима адабиёти шаклланиб, миллий маданиятимизни бойитди. Бу албатта давр тақозоси эди. Аммо мамлакатимиз мустақилликка қадам қўйиш арафасидаёқ аслиятдан бевосита таржима қилиш бошланган эди. Немис тили ва адабиётидан Янглиш Эгамова томонидан Й.В. Гёте қаламига мансуб “Ёш Вертернинг изтироблари”, Жамол Камол таржимасида В.Шекспир драмаларининг бевосита инглизча аслиятдан қайта таржима қилиниши, ака-ука Грим эртақларининг С. Саидов, Х. Рахимов, Ш. Рузиев ва М. Жавбўриевлар томонидан бевосита немис тилидан она тилимизга қайта ўгирилиши бунга мисол бўла олади. Қайта (такрорий) таржимага сабаб бўладиган бу ҳолатга мисоллар кўплаб топилади. Маълумки, ўтган асрнинг 80 йилларида Э. Воҳидов рус тили орқали Й.В.Гётенинг шоҳ асари бўлмиш “Фауст” фожианомасини ўзбек тилига ўгириб, энг буюк немиснинг энг буюк асарини ўзбек китобхонага етказиб берди. Таржима худди аслият асаридай равон ўқилади. Бироқ немис тили мутахассисларинг фикрича, бу таржима анча-мунча эркин таржима бўлган экан. Бунга биттагина мисол: Аслиятда асар бош қаҳрамони Хайнрих Фауст ҳаётда барча нарса – мартаба ва бойлик, илму заковатга эришган бўлсада, негадир ҳаётдан норози ва ҳафсаласи пир ҳолатда ўгириб дейди:

*Habe nun, ach, Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Leider auch Theologie
Durchaus studiert
Mit heißem Bemühen.
Da stehe ich nun -
Ich armer Tor,
und bin so klug
Als wie zuvor... “*

Э. Воҳидов таржимаси:

*“Илоҳиёт ила банд бўлдим,
Файлусфи хирадманд бўлдим.
Илму ҳуқуқ, илми табобат,
Барчасини ўргандим, фақат,
Фақат менга бир нарса аён:
Нодон эдим, нодонман ҳамон”*

Таржима шеъринг оҳанг ва метрик қонуниятлар бобида ғоят гўзал. Ажойиб таржима! Маза қилиб ўқийсиз. Бу асар таржииниасидаги немисча номлар ва тушунчалар бўлмаганда, бу асарни Э.Воҳидовнинг ўзи она тилида ёзган деган хулоса пайдо бўлиши турган гап. Бироқ, бу фожианома шу асарнинг русча Б.Пастернак ва Н.Холодковскийлар таржималаридан қилингани учун унда рус таржимонларининг айрим жузъий хатолари такрорланиб қолган. Масалан, *биринчидан*, Гёте шеър бошида *фалсафани* таъкидлаган, чунки фалсафа Европада ва ўша давр дунёқарашада барча фанларнинг “отаси” ҳисобланган. Ҳозир ҳам дастлабки диссертацияни ёзган барча фанлар вакилига ўзимизда ҳам “фалсафа доктори” илмий даражаси берилади. Аммо Э. Воҳидов Борис Пастернакнинг изидан (*Я богословьем овладел*) бориб, биринчи ўринга *илоҳиётни* қайд қилган, фалсафани эмас. Худди шу ишни ўз шоҳ асарини 60 (!) йил ёзган муаллифнинг ўзи ҳам қилса бўлардику!? *Иккинчидан*, Хайнрих Фауст каби барча фундаментал фанларни иштиёқ билан ўрганган олим *нодон* (форсий *надонистан*, яъни *билмаслик* феълидан ясалган сўз) бўлиши мумкинми? Достоевскийнинг “Идиоти” нодонми? Йўқ, у бечора – телба! Фожианомадаги немисча *der Tor* сўзининг асл луғавий маънолари *жинни*, *тентак*, *аҳмоқ* каби тушунчалар орқали ифодаланган бу образни козоқ ва қорақалпоқ таржимонлари “*ахмақ*” деб ағдарса (козоқ тилида *таржима* тушунчасини *аудару* деб талқин қилишади), ўрис таржимонари Б. Пастернак *был и остался дураком* деган, Н. Холодковский *Глупец я из глупцов* деб русчалаштирган. Бу хил таржималардан мантиқан қониқмаган профессор Ғ.Саломов ўзбек олмоншуноси П. Усмонга бу асарни аслият тилидан бевосита ўзбек тилига ағдаришни тавсия қилгач, мутаржим унинг биринчи

қисмини 20 йил давомида таржима қилиб, 2007 йилда чоп эттирди ва, асарнинг биринчи таржимони Эркин Воҳидовнинг “панжасига панжа урди”. Албатта панжалар бир-бирига урилганда бири кўпроқ, бошқаси камроқ “зарба ейди”. Иккинчи таржима аслиятга мазмун ва маъно жиҳатидан жуда яқин келтирилган. Аслият ва таржима тили лисоний воситалари шакл ва мазмун жиҳатидан деярли адекват, яъни муқобил қайта яратилган, Бу таржимада худди аслиятдагидай *фалсафа* сўзи ўз ўрида ишлатилган, мутаржим ўша „*ich armer Tor*“ иборасини “Мен ҳамон *ғўр, телба бечора*” деб аслият маъносини муқобил равишда қайта ифодалай олган. Мана ўша парчанинг П.Усмон таржимаси:

*Дилга жо бўлмиш фалсафадек ҳикмат,
Ҳуқуқшунослик ва илму табобат.
Кўрсатиб сабот, ўзни аямайин,
Ўргандим ҳатто илоҳиёт илмин.
Ақлим эскича, бўлмади дубора,
Мен ҳамон ўша ғўр, телба бечора!*

Албатта бу таржимадаги шеърий оҳанг ва жозиба Эркин Воҳидов шеърияти билан рақобатлашиши қийин. Аммо мен П.Усмон таржимасини **академик таржима** деган бўлардим. Яна бир кичик эътироз: асар фожианома сифатида сахнада ўйналишини ҳам ҳисобга олган ҳолда қаҳрамоннинг ўз она тилидаги ҳафсаласи пирлигининг ҳиссий-лисоний ифодаси бўлган *ach* юқламасига эътибор қилсак, у иккала русча ва иккала ўзбекча таржималарда эътиборга олинмаган, аммо туркчада *iste,ah* шаклида, қозоқча эса *Уа, дуние-ай!* ундалмаси орқали қайта тикланган (воссоздан). Лекин бу мухтасар қиёсдан биринчи таржима ёмон, кейигиси яхши” деган шошилинич ва юзаки хулоса чиқармаслик лозим. (Иккала таржиманинг батафсил муқоясасига бағишланган алоҳида монографияда бу масала кенг ёритилади.). Ҳар бир кейинги таржима аслиятга нисбатан яқинлаштирувчи, муаллифнинг ниятини янада ойдинлаштирувчи яхши ҳаракат, савоб иш ҳисобланади. Айнан шу маънода немисларнинг кўшнисини французлар “Фауст”ни 27 маротаба турли мутаржимлар томонидан қайта-қайта ўгириб келмоқдалар, руслар эса бу асарни 17 марта қайта-қайта ўгирсаларда, ҳалигача қониқиш ҳосил қилолмадилар. Бу асарнинг 3-ўзбекча таржимасига энди ким журъат этаркан?

Ўзбек **қайта таржимачилигида** яна бир қувонарли ҳодиса содир бўлди: Швецариялик немисзабон файласуф адиб Фридрих Ницше қаламига мансуб „*Also sprach Zarathustra*“ романини забардаст ҳозирги ўзбек таржимонларининг сардори Иброҳим Ғофуров “*Зардушт таваллоси*” деб ўзбек китобхонларига қимматбаҳо тухфа қилди. Аслиятда *тавалло* деган тушунча ва калом йўқ, бироқ асар сарлавҳасига чиқарилган “*Демак Зардушт деди*” деган ибора асарда чандон кўп марта такрорланиб келган. Ана шу такрорлашни таъкидлаш мақсадида ўзбек таржимони *тавалло* иборасини топиб, таржимачиликда навбатдаги кашфиёт қилдилар десак бўлади. Мен бу асарни ўқишни ҳар бир ўзини англамоқчи бўлган ватандошимизга тавсия қилган бўлардим. Асар таржимасини ўқиган китобхон ундан албатта турлича таъсирланади. Уни ўқишга тутунганларнинг тушунмаганлари кўпроқ бўлши ҳам мумкин, чунки аслида кўпчилигимиз кўп нарсани билгандай, тушунгандай бўламиз холос, бунга давогармиз ҳам ҳатто. Аммо ўқиган асарларимизни укмаймиз, кўпинча. Мазмунини қайта айтиб бериш мактаб ўқувчисининг ҳам қўлидан келади, бироқ сўз ва асарнинг **маъносини** “чақиш”ни ҳаммамиз ҳам удалайвермаймиз...Роман таржимасидан таъсирланиб Нарзулла Жўраев ўз хулосаларини “Тахаййул. Тасаввур. Тафаккур. Ницше таваллоси” деган номда фалсафий асар ёзган бўлса, бошқа шоир Абдуҳамид Пардаев бу насрий услубда ёзилган романни назмий усулда “*Зардушт нидоси*” шаклида **қайта таржима** қилиб, “Иброҳим Ғофуров панжасига панжа урибди-я” девордим. Бу қандай катта журъат! Камина иккала таржимадан ҳам каттиқ мутаассир бўлдим...Бир олмоншунос таржимон эса бу асарни бевосита ўгиришга киришиб, сарлавҳани “*Зардушт муножоти*” деб номламоқчи.

Мен асосан немисчадан ўзбек тилига ва аксинча, ўзбек тилидан немис тилига ўтирилган асарларга эътибор қилиб келганимдан, яқинда қўлимга яна бир “қайта таржима” – немис шоири Ҳайнрих Ҳайненинг „*Deutschland. Ein Wintermärchen*“ достони Аъзам Исмоил бажарган ўгирма келиб қолди. Хурсанд бўлдим, чунки Аъзам Исмоилни анча билимдон

немис тили ўқитувчиси, бизнинг олмоншунос ўқитувчилардан чиққан яхшигина шоирлардан (Садриддин Салимов, Сафо Очил каби) бири ҳам деб билардим. **Қани энди ҳар битта чет тил ўқитувчиси ўзи ўрганган тил ва адабиётдан биттагина асарни она тилига ўгириб берса! Адабиётмиз бойиб кетган бўларди. Қани энди ҳар бир чет тилчи она тилимиздан биттагина асарни ўша чет тилга ўгириб эълон қилса, нур устига аъло нур бўлиб, 33 миллионли ўзбекнинг адабиёти 7 миллиардлик жаҳон адабиётига уйғунлашиб, тобора танилиб борган бўларди.** Ҳамкасбмиз таржимага ҳам киришибдилар деб таржимани аслият билан ёнма-ён кўйиб ўқий бошладим, демак, “Аъзам Исмоил Абдулла Шер панжасига панжа урибди-да” деб ўйлаганча муқоясани давом эттирдим, чунки бу дostonнинг русчадан ўгирилган бир неча таржима вариантлари забардаст шоир ва Ҳайнешунос таржимон Абдулла Шер қаламига мансублигидан хабаримиз бор эди.

Таржимани варақлай бошлаб китоб бошидаги *Сўзбошига* кўзим тушди. Қани, Ҳайненинг сўзбошиси ўзбекчага қандай ўгирилибди, деб ўқий бошласам, Ҳайненинг бирярим саҳифали сўзбошиси тушириб қолдирилиб, ўрнига таржимон Ҳафиза Қўчқорованинг тўрт бетли сўзбошиси турибди. Достонни ўқишда давом этиб, ундаги дастлабки *Париж билан хайрлашув* деб номланувчи, муаллифнинг Франция билан Германияни антитеза ёрдамида “қаршилантирган”, унинг Францияга муҳаббатю Германия ижтимоий ҳолатига нафратини ифодалаган бобининг ҳам тушиб қолганини кўриб, бу хил ўзбошимчалиқдан таъбим хиралаша бошлади. Бу хил нашрий “пропуск”ларнинг сабабини билиш учун аслият нашрий маълумотларига қарасам, таржима рус нашриётларида чоп этилган вариантдан амалга оширилган экан. Аммо таржимачилик тарихида тушириб қолдириш ё сиёсий сабаб билан, ёки таржимоннинг маълум сўз ёхуд матн қисмини тушунмаслиги сабабидан ҳам содир бўлиш ҳолатлари кўп учрайди. Бунга катта-катта таржимонлар фаолиятдан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин, бироқ ҳар қандай туши(ири)б қолиш аслият мазмунига путур кетказиш ҳисобига бўлмаслик керак.

Таржимани қайтадан ўқий бошлаб, асарнинг номиёқ аслиятмонанд эмаслигига эътибор қилдим. Асарнинг олмонча „*Deutschland. Ein Wintermärchen*“ (яъни “Германия. Қиш эртак”) сарлавҳасидаги “эртак” тушнчаси ўрнига асар номи “Германия. Қиш достони” деб ўзгартирилибди. Бу энди жиддий англашимовчилик бўлибди, чунки асар жанр моҳиятига кўра дoston бўлсада, унда муаллиф ўз она юртининг киш совуғидай этни жунжиктирадиган ижтимоий-маънавий ҳолатини эртак сўзи билан унинг никобини очишга, уни фарангларга ҳурмати ва ўз ватандош немисларининг чегарадаёқ бошланган кўпол муносабатини сатира тили билан тасвирлашга ҳаракат қилганини таржимон англолмабди, шекилли...

Аммо умуман олганда Аъзам Исмоил яхши иш қилибди: немисларнинг гўзал ва исёнкор шоири ижодига ва унинг шоҳ асарига қайта мурожаат қилибди. Бу ҳаракати билан у Миртемир, Ойбек, Х. Салоҳ, Сафо Очил, Азим Суён ва А. Шер ва кўплаб олмоншунос таржимонлар бошлаган илмий-ижодий изланишларнинг навбатдаги давомчисига айланибди. У ўз таржимасини ҳали кўп марталаб таҳрир қилади ва қайта-қайта таржима ва нашр қилдиришига ишонаман. Қолаверса қайта таржималар аслиятдан қилинса, у албатта олдинги таржима(лар)ни қай бир даражада тўлдириши ва такомиллаштириши мумкинки, биз бу таржимага бағишланган алоҳида мақоламизда янги таржиманинг ўзига хос фазилатларини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қиламиз. Аъзамжонга эса маслаҳат: таржималарингизни жиддийроқ таржимон ва таржимашунослар нигоҳи ва танқидий таҳриридан ўтказишга ҳаракат қилинг. Дастлабки таржима танқидидан тўғри хулоса чиқарасиз деган умиддамиз.

Таржимачилигимиз амалиётида яна бошқача **қайта таржима қилиш усули** ўзини сурбетларча намоён қилмоқда. Бу аввал бошқалар қилган таржималарни бошқа бир корчаллон “таржимон” ўз номидан катта-кичик нашриётларда **қайта чоп эттириб**, бирови шон-шухрат **қозонмоқда**, бошқаси ўз **қозонини** қайнатмоқда.

Мисолларга мурожаат этамиз. “Чўлпон” нашриётида 2014 йил охирида Наримонбек Элчибековнинг „*Usbekische Volksmärchen*“ номида ўзбек халқ эртакларининг немис ва инглиз тилларига таржимаси чоп этилди. Буни кўриб аввалига хурсанд бўлдим, чунки таржима муаллифи аспирантлик пайтида бизнинг собиқ шогирдимиз бўлган. Шу жиҳатдан бу таржима қандай чиққан экан деган табиий қизиқиш билан уни ўқий бошладим. Бироқ

таржиманинг салбий томонлари китобнинг бошиданоқ кўзга ташлана бошлайди. Дастлабки тажрибасида ёш таржимон йўл қўйган лисоний хатоларни балким қай бир даражада тушунса, уларни тузатса ва ҳатто кечирса бўлар, деб ўйлаб китобдаги навбатдаги эртақ - “Мукбил тошотар” эртаги таржимасини ўқишга тутиндим ва бирдан “Бу эртақни 1990 йилда Хуррам Рахимов таржима қилиб “Ўқитувчи” нашриётида чоп эттирган эди-ку” деб ўйлаб ўша таржимани топиб, қиёслаб бошладим... Тўғри, таржима тарихида бир асарнинг бир неча такрорий таржималари борлиги оддий ҳол. Бу каби такрорий таржималар рақобатга чорловчи ижобий ҳолат деса бўлади. Бир асарнинг мавжуд таржимасини қайта таржима қилиш учун аслият тилини кейинги таржимон олдинги таржимондан яхшироқ билишини ҳам тақозо қилади албатта. Ҳар ҳолда кейинги таржима муаллифи шунга давогар сифатида майдонга чиқади. Бу китобдаги Наримон томонидан ўгирилган ўнта ўзбек халқ эртақларининг ярими аввал турли (немис, рус ва ўзбек) таржимонлар томонидан таржима қилиниб, айримлари бир неча марта такроран нашр этилган. Хўш, Н.Элчибековнинг такрорий таржимасида ҳам аҳвол шундай ижобий натижа берганмикин? Нега керак бўлди тажрибали таржимонлар “панжасига панжа урмоқ” деб ўйлайсан киши, чунки ўзбек халқ эртақлари фонди минглаб эртақлардан иборат. Биз доим янги мантларга мурожаат қилмоғимиз, таржима орқали бой миллий фольклор хазинамизни чет элликларга кўпроқ маълум қилмоғимиз яхши эмасми? Шуларни ўйлаб китобнинг ичига кирган сари ижобий қизиқиш ўрнини салбий ҳаяжон эгаллай бошлади. Эртақларнинг немисча таржимасини уларни аслият матни билан қиёслаб ўқиб, ҳайратдан ёқа ушлаб бошладим. Таржималарни плагиатдан холи қилиш учун уларга турли “ниқобли ўзгартиришлар” киритилган. Бу ўзгартиришларнинг, ва айниқса, таржимон ўзи ўгирган бошқа ўзбек эртақларининг немисча таржималари тили ниҳоятда ғализ; бирор бир гап ва жумла, бирор бир саҳифа йўқки, унда ғиж-ғиж грамматик, лексик, фонетик ва пунктуацион хатолар бўлмаса; услубий ва мантқий ғализликлар ҳар саҳифада учрайди, тарихий ҳақиқатнинг бузилиши ҳолатлари мавжуд (масалан “Бухорода золим кирол (таъкид бизники -Х.Р.) яшаган экан” деган немисча гап бор). Буларни кўриб таржимонни танимаган одам бу немис тилини эндигина ўрганаётган талаба бўлса керак, деб ўйлайди беихтиёр... Таржимоннинг немис тили элементар грамматикаси, лексикологияси, стилистикаси ва таржимашунослик фанларидан хабари йўққа ўхшайди: аниқ ва ноаниқ артиклни қўлланиши, отлар ва сифатларнинг турланиши, феъл замонларининг нисбий қўлланиши, пассив даражанинг ясалиши ва ишлатилиши, сўзлар синонимияси, контекстга караб тўғри сўз танлаш, сўз ясалиши қоидалари ва қолаверса ўзбек реалияларининг немисча берилиши каби оддий масалалардан таржимоннинг умуман беҳабар эканлиги ҳайрон қолдиради. Мазкур таржимани бошидан охиригача диққат билан ўқиб чикқач бизда айрим саволлар пайдо бўлдики, уларга таржимон, унинг тақризчиси ва ношири қандай жавоб бераркан?

Биринчидан, китоб жами 200 бетдан иборат, шунинг ярими немисча таржима бўлиб, унинг 100 бетлик матнида 900 (тўққиз юз)га яқин турли хато ва камчиликлар учрайди. **Иккинчидан**, таржима китобининг тақдири нима бўлиши бизни ўйлантормоқда. Унинг нархи (75000 сўм) ҳам оддий ўқувчи ва талабанинг ҳамёнига монанд эмас. Чет элликларга сотилса, уларда 21-аср ўзбегининг савияси ҳақида ўта нохуш тасаввур уйғониши турган гап. Демак бу таржима китобни сотиш мумкин эмас. Демак у макултурага топширилади... 500 ададли китобга давлат дотациясидан кетган нашр ва босмаҳона харажатлари жавобгарлиги кимнинг зиммасида бўлади? Нега нашриёт тажрибасиз мутахассисга унинг имкониятларини билмасдан, олдинги таржималарини кўрмасдан бундай масъулиятли ишни беради? Хусусий нашриётларда ўзбошимчалик кўп, аммо давлат нашриётларида бу каби сифатсиз нашрларни чиқариш қачонгача давом этади? **Учинчидан**, бу китобдаги 2та эртақ таржимаси 1990 йилда менинг таржимамда “Ўқитувчи” нашриётида чоп этилган “Мукбил тошотар” эртаги таржимасини шу эртақнинг Н.Элчибеков томонидан 2014 йил октябрда “Чўлпон” нашриётида эълон қилинган “қайта” таржимасини солиштириб шундай хулосага келдикки, **плагиат, яъни ўзгаларнинг интеллектуал мулкани унинг розилигисиз ва манбаини кўрсатмаган ҳолда ўз номидан эълон қилиш содир бўлган**. Қизиғи шундаки, бу ҳодиса тенденцияга айланиб ривожланиб бормоқда.

Ўтган йили Самарқандга йўлим тушиб, Регистон майдонидаги туризм дўкончаларидан “Usbekische Volksmärchen“- яъни “Ўзбек халқ эртаклари” деган немис тилига таржимага кўзим тушиб, уни сотиб олдим. Китоб самиздат услубида босилган экан. Ичини очиб не кўз билан кўрайки, унда менинг турли йилларда чоп этилган 4-5 та таржималарим ва Германиялик Карл Райхл деган олимнинг „Usbekische Märchen“, яъни “Ўзбек эртаклари” китобида 1978 йил таржимаси эълон бўлган 8(саккизта)та эртаги бирор белгиси ўзгартирилмасдан сканер йўли билан кўчирилиб “қайта таржима қилинган”(қайта чоп этилган деб ўқинг). Бу плагиатнинг муаллифи Самарқандлик “германист” Ашур Эшпўлатов экан. Бу одамлар муаллифлик ҳуқуқи қонун-қоидаларидан кўркмас ва Худодан кўркмайдами?! Қай виждон билан ўғирлик қилиб, ҳаром лўқма билан **қозон қайнатади**?! Қай кўз билан одамлар кўзида **шўхрат қозонади**? Хуллас, азизлар, ҳушёр бўлинг, илгарилар кимдир қамалиб ёки катагон бўлиб кетса, унинг китоб ёки таржималарини бошқалар бемалол ўз номидан чоп эттириб юборган бўлиши мумкин, аммо ҳозир 21 аср, тинчлик асри, Мустақиллик заминидан яшашимиз-ку!

Хў хамкасблар, таржима қилганимиз хўб яхши, аммо ўз кучимизни яхшилаб чамалаб, тажрибали таржимонлар “панжасига панжа уриб”, ўзимизни майиб қилиб қўймайлик! Хатоли таржима қилсак ҳам янги асарга қўл урайлик, таржимаимизни ўзбекчиликка бориб, сохта таниш-билишларимизнинг “балванка-такризи” ёрдамида эмас, тажрибали ва билимли мутахассисларнинг ҳақиқий тақриз ва таҳлилидан, жиддий нашриётларнинг малакали таҳриридан ўтказайлик; тажрибамиз ошади, адабиётимиз бойийди, миллатимиз ривожланади. Бизнинг хатоларимиз ҳам тараққиётга хизмат қилади.

Биринчидан, таржима ва қайта таржималар орқали ўз кўникма ва малакаларимизни ошириб борамиз, **иккинчидан**, шу таржима орқали ўз адабиётимизни жаҳон адабиёти асарлари билан бойитамиз ва **учинчидан**, айниқса она тилидан чет тил(лар)га таржимага журъат қилолсак (???), ўз адабиётимизни жаҳон адабиётига уйғунлашишига ўз ҳиссамизни қўшган бўламиз; **тўртинчидан**, хато қилиш - инсонга хос, ва албатта таржимонларга ҳам хос, бундан чўчимайлик, чунки яна кимдир топилади-да, бизнинг ҳам “панжамизга панжасини урадиган”... Аждодларнинг хатосини авлодлар тузатади ва шу тарзда инсоният жамияти, фани ва техникаси, қолаверса, таржимачилик назарияси, амалиёти ва санъати ҳам ривожланиб бораверади.

Фойдалниланган адабиётлар:

1. Goethe J.W. Faust. Der Tragödie Erster Teil. Tübingen. 1808.
2. Гёте Й. В. Фауст. Э. Воҳидов таржимаси. – Т., 1974.
3. Гёте Й. В. Фауст. П. Усмон таржимаси. – Т., 2007.
4. Heine H. Deutschland. Ein Wintermärchen. Kindle Verlag 2017 156 S.
5. Ҳайне Х. Германия. Қиш эртаги. Русчадан А. Шер таржимаси. – Т., 1997.
6. Ҳайне Х. Германия. Қиш достони. А. Исмоил таржимаси. – Т., 2019.
7. Nietzsche F. Also sprach Zarathustra. Karo 20
8. Ницше Ф. Зардушт таваллоси. И. Ғофуров таржимаси. – Т., 2012
9. Ницше Ф. Зардушт нидоси. А. Пардаев таржимаси. – Т., 2019

“ГОРИО ОТА” РОМАНИДА ШАҲСНИНГ БУРЖУА ЖАМИЯТИДАГИ ФОЖИАСИ

Қаришбаева У.Д.,
СамДЧТИ профессори

Буюк француз ёзувчиси Оноре де Бальзак 1799 йилнинг 20 майида Франциянинг ғаройиб шаҳарларидан бўлган Турда дунёга келади. У ўн олти ёшида ҳуқуқий билим олиш учун Парижга келади. Бир муддат ҳуқуқшуносликка доир билимлар олади, аммо бу билан узоқ шуғиллана олмаслигини тушуниб етади. Кейин ёзувчи бўлишни хоҳлаётганини маълум қилади. У ўзини театрда синаб кўради ва биринчи пьесаси “Оливер Кромвель”ни ёзади.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида ижод қилган француз адиблари, дунёга теран назар ташлаган файласуфлар, инсоният босиб ўтган йўлни тадқиқ қилишга интилаётган тарихчилар жамиятдаги вазиятларни тўлиқ англаган ҳолда, ўзларининг фалсафий қарашларини бадиий-тарихий асарларида ифодалашга ҳаракат қилар эдилар. Бальзакнинг “Шуанлар”, В.Гюгонинг “Тўксон учинчи йил”, Эжен Сюнинг “Париж сирлари” асарларида тарихий ва бадиий ҳақиқат бир-бирига яқинлашди.

1939 йилда Б.Г. Реизов ўзининг “Бальзакнинг ижоди” номли монографиясида Бальзак ва Шекспирнинг эстетик принциплари ўртасидаги ўхшашлик тўғрисида ёзади ва француз ёзувчисининг буржуа ҳаёти насрида Шекспир даражасидаги улкан фожиани кўриш қобилияти борлигини таъкидлайди [5, 149 б.]. Бальзак ва Шекспирнинг шахс ва адабий қаҳрамон ҳақидаги ғоялари, сабабли келиб чиққан уларнинг кўлами доираси ва драмалари жиҳатидан яқинлигидир - дейди В.Р. Гриб [3, 260-261 б.].

Бальзакнинг “Инсон комедияси” 98 роман ва новеллалардан иборат мажмуа, бу асар Франция жамиятидаги Бурбонлар Реставрацияси ва Июль монархияси давридаги воқеаларни камраб олган реал, фантастик ва философфик сюжетларни ўз ичига олган. Ушбу асарларининг бош қаҳрамонлари Растиньяк, Вотрен, Воке, Лусень Шардон, Дервиль ва бошқалардир.

Бальзак “Инсон комедияси” режасидаги асосий вазифасидан келиб чиққан ҳолда: “Ўн тўққизинчи асрни янада тўлиқроқ, унинг ўз навбатида ёмонликлари ва эзгу ишларини тасвирлашга имкон яратади”. Ҳар бир китобнинг “шунчаки бир боби жамият ҳақида роман”. Ёзувчи учун юксак ифтихор “тарихчи даражасига кўтарилиш” деб ҳисоблайди Бальзак; унинг ўзи ҳам тарихшунос даражасига етган, у нафақат ёзувчилар, балки ўз даврининг профессионал тарихчиларини ҳам аниқлаб берди. Буни Ф.Энглись: “Бальзак ... “Инсон комедияси” да “бизга француз “жамияти”нинг энг ажойиб тарихини, айниқса “Париж дунёси” ни тақдим этади, йилномаларни тасвирлаш, деярли ҳар бир йил 1816 йилдан 1848 йилгача тоборо кенгайиб, дворянлар жамиятида буржуазияни кўтарувчи илғор ғоялар кучайиб борган ... У ушбу намунали жамиятнинг сўнги издошлари қандай қилиб секин-аста кўпол муомалали бадавлат вайсақичаларга айлангани, уларнинг олий табақали хонимлари ўрнига ... буржуа аёли келгани, пул ёки кийим учун эрларининг бошига шох ўрнатишларини тасвирлайди. Ушбу тасвир маркази атрофида Бальзак француз жамиятининг бутун тарихини жамлайди, ундан мен иқтисодий тафсилотлар (масалан, инқилобдан кейин мулк ва кўчмас мулкни қайта тақсимлаш тўғрисида) ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлдим, бу барча мутахассислар-тарихчилар, иқтисодчилар, ушбу давр статистикаларининг китобларидан фарқли ўлароқ ...” деб баҳолайди [4, 36 б.].

Бальзак «Горио ота», «Евгений Гранде» ва «Йўқотилган иллатлар» романларида пул буржуазиянинг балоси ва бутин истеъдодларни йўқ қилиш ва бузиш эканлигини кўрсатади. Франция ва дунёнинг бошқа мамлакатлари ёзувчилари бир неча бор Бальзакнинг сюжетларини ишлаб чиқишган, улар одамлар устидан пулнинг кучи, шахснинг буржуа жамиятидаги жоизлари ҳақида гапиришган. Бальзакнинг даҳолиги, унинг ғайриоддий жонли, инсоний персонажларни яратганлиги, қаҳрамонларининг ўзига хослиги, сезгирлиги билан ҳам намоён бўлди.

Кўпгина рассомлар, масалан, Бальзакнинг “Евгений Гранде” романини таржима қилган Достоевский, ёзувчидан диалогни қандай ташкил қилишни ўрганган, унинг ҳаёт ходисаларини сунъий равишда умумлаштириш, синтез қилиш қобилиятига қойил қолган [6].

Муаллиф “Горио ота” романининг бош қаҳрамони Эжен де Растиньяк образи орқали даврнинг ёш соғлом, жамиятнинг жирканч иллатларини ўзига юқтирмаган инсонни тасвирлайди. Романнинг бадиий муаммолари Бальзакнинг Горио ота ва унинг қизлари ҳаёти билан боғлиқ равишда ифодаланган, Эжен де Растиньяк ҳикоясида баён этилган шон-шараф ва бойликни ҳалол йўл билан олиш мумкинлиги ҳақидаги умумбашарий афсонаси. Горио ота аслида ҳаётда ўз қизларига меҳр кўрсатиб жавоб ололмаган, меҳрсизликдан жуда чарчаган инсон қиссаси, Парижнинг олий табақали вакиллари ҳаётида доимий бўлиб турадиган оддий фожиа [2].

Дастлаб Бальзак “Инсон комедияси”га мурожаат қилиши учун вақт керак эди, ва бундай улкан имкониятлар муаллифига ҳеч нарса бермади. Йигирма ёшли Бальзак “Кромвель” шеъридаги фожиа устида кўп ишлади, Буалонинг фикрича - буни Расинни намунаси деб билди: унда классицизмнинг нуфузи устунлик қилган ва ҳеч қачон романтикларнинг классицизмга нисбатан антипатияларини ажратмаган. Бальзакнинг реализми – бу ҳақиқатдан яширинган барча парчаларни олиб ташлашнинг кучли воситасидир. Ушбу реализм - шафқасиз далиллар ва рад қилиб бўлмайдиган далилларнинг кенг тарқалган тизими билан тергов ва айбловлар хужжатидир.

“Инсон комедияси” ғоясини амалга ошириш учун пойтахтда ҳамма нарса содир бўладиган жой керак эди, шунинг учун 1935 йилда “Горио ота” романини яратади. Бальзак Парижга қайтди. Аммо Парижга қайтиб келган ўқувчи “қашшоқлик нафаси уфуриб турган” бадбахт пансионатга тушиб қолди. Ушбу бахтсиз ва кулранг фонда, Эжен де Растиньяк ҳикояси бошланади, бу ерда ёш йигит июль Монархияси даврини бошлайди. Романда пойтахтнинг ташландиқ жамиятидаги қийинчиликлари, унинг ибратли иборалари билан тугайди,: “Энди, ким ғалаба қозонади – менми ёки сен!” Растиньяк уруш эълон қилади, у жангга отланади, аммо бу қаҳрамонлик даври ва ҳатто Жюльен Сорелнинг жанги ҳам эмас эди. Растиньяк ўзининг барча истеъдодларини Стендаль қаҳрамонлари учун жуда жирканч бўлган ғояларнинг жамиятга сингишига, ўзининг олтин улушини ўзлаштиришга йўналтиради.

Ушбу қарордан олдин, Растиньяк ёруғликнинг “ифлос ботқоқ” эканлигига ишонч ҳосил қилиши керак эди. Горио ота реал ҳикоя – инсоннинг барча муқаддас ҳис-туйғулари ва меҳрларини пулнинг қудратли кучи билан бузиб кўрсатадиган яна бир драмадир. Ҳатто Растиньяк (“уларнинг энг яхши”) “Париж феъл-атворини” ўрганади, яъни шарлатандай қаллоб, жаллод бўлишни ўрганади. У ҳаётнинг хиралашган териси эмас, балки виждонининг териси қотиллик билан камаяди, фақат шу вазиятда сиз ушбу нопок ўйинни енгишингиз мумкин деб ҳисоблайди [1, 359-360 б.].

“Горио ота” романидаги икки муҳим образ Горио ва Растиньяк булар бир-бирлари билан чамбарчас боғлангандир. Бу боғлиқликнинг сабаби Растиньяк Горионинг қизи Делфинани севиб қолиши ҳамда романнинг бошидан охиригача Горионинг яхши-ёмон кунларида ёнида бўлишидир. Горио ота жуда ачинарли ҳаёт кечиради, бор бойлигини қизларига сарфлайди, охир-оқибат икки қизи ҳамда куёвлари уни уйдан қувиб солади.

Романда асосий маконни Париж шаҳри деб оладиган бўлса, унинг ичида кичик бир пансионат воқеалар ривожланадиган инсонлар қисмати намоён бўладиган асосий маконга айланади. Бу жойда асар қаҳрамонларининг дастлабки ютуқлари тарихи ва чолнинг ҳалокати тарихи, француз жамиятида Бальзак шоҳиди бўлган айнан ижтимоий ахлоқ қонунлари бунёд бўлган.

Асар қаҳрамони Горио ота бойликларини қизларига бўлиб бериб ўзи итдек хор бўлиб ўлади. Муаллиф Горио ота фожиасининг типик буржуа ҳарактерини кескин фош қилиб ташлайди, қаҳрамонларининг “шахсий ҳаёти” пулга бўлган бениҳоя ҳасислик хусусияти билан чекланганлигини тасвирлайди.

Адабиётлар

1. Андреев Л. Г. История французской литературы: Учеб. Для филол. спец. вузов /Л. Г. Андреев, Н. П. Козлова, Г. К. Косиков. – М.: Высш. шк., 1987. – 543 с.
2. Бальзак О. де. Отец Горио (Бальзак О. де. Человеческая комедия, книга №23. Изд-во: “Медиа Книга”, 2012. livelib.ru)
3. Гриб В.Р. Художественный метод Бальзака// Избр. раб. – М., 1956. С. 260-261.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. Т. 37. – М., 1965. С. 36.
5. Реизов Б.Г. Творчество Бальзака. С. 149.
6. sochinimka.ru. Kritika24.ru

ЛИРИКАДА МЕДИТАТИВЛИКНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

*Эрназарова Г.Х.
ҚВХТХҚТМОҲМ доценти*

Жаҳон адабиётининг юксак намуналари жорий асрга келиб, глобал илмий муаммолар доирасида ўрганиляпти. Лирик, эпик, драматик тур намуналарини янгича тадқиқ этиш бадиий адабиёт, бунга параллел равишда жаҳон адабиётшунослиги такомил учун мустаҳкам замин бўлмоқда. Айниқса, лирик тур адабий турлар ичида бирмунча мураккаб ва синчков ёндашувни талаб этади. Уни кенг кўламли тадқиқ этиш масаласи жаҳон ҳамда замонавий ўзбек адабиётшунослиги олдида турган долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Жаҳон адабиётшунослигининг илмий тадқиқотчилик анъаналарини ўзлаштириш, шу асосда замонавий ўзбек шеърятини тадқиқ этиш, миллий адабиётшунослик ва танқид назариясини янги назарий асосларда шакллантириш учун муҳим асос бўлиши, шубҳасиздир. Инглиз, француз, немис ва рус адабиётшунослари томонидан илмий муомалага олиб кирилган, қатор тадқиқотлар амалга оширилган “медитатив лирика” муаммоси замонавий ўзбек шеърятдаги лирик концепция, бадиий идеал, адабий жанр, поэтик образ, лирик қаҳрамон, лирик “мен” каби бадиий-илмий масалаларни янгича талқин этиш имконини беради.

Мустақиллик даврида ўзбек шеърятининг юз йилдан ортиқ вақт ичида майдонга келган намуналарини қайта кўриб чиқиш, янгиланаётган, модерн услубда ижод этилаётган лирик асарларни ўзига мос назарий тамойиллар контекстида ўраниш муҳимдир. Зотан, мустақил мамлакатимиз ижтимоий сиёсатида: “Буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадлар кўзда тутилган”¹. Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Усмон Носир сингари жаҳид адабиёти намояндалари, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир каби собиқ иттифоқ даврида ижод этган шоирлар, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиевадек ҳам советлар тузими даврида, ҳам мустақиллик йилларида етук асарлар ёзган ижодкорлар, Йўлдош Эшбек, Эшқобил Шукур, Фахриддин Низомов, Баҳром Рўзимухаммад, Ҳалима Аҳмедова, Зебо Мирзаева, Гулноз Мўминова, Ойдиннисо, Гўзал Бегим каби модерн йўналишида ёзаётган шоирлар асарларини “медитатив лирика” муаммоси асосида ўрганиш замонавий ўзбек шеърятини ҳақида комплекс назарий хулосалар чиқаришимизга олиб келади. Ушбу назарий муаммо асосидаги илмий тадқиқот миллий тарих, буюк мутафаккир аждодларимизнинг идеал ҳаёт йўли, халқона руҳият, шахснинг ижтимоий ва индивидуал психологияси, давр маданий аурасини лирик талқин кўламида ёритиб бериш имкониятини юзага келтирадики, буларнинг ҳаммаси илмий муаммонинг бадиий эстетик тафаккур тадрижида муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради. Жаҳон адабиётшунослиги, аксарият рус адабий-илмий доираларида ўтган асрдан эътиборан лирикада медитативликнинг намоён бўлиш тамойиллари, медитатив лириканинг лирик жанрлар билан муносабати, медитатив лирика ва унинг етакчи вакиллари, медитатив лирика ва адабий давр, адабий оқим, ижодий методлар масаласида қатор тадқиқотлар майдонга келган².

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт, санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси //Халқ сўзи. – Тошкент, 2017, 4 август.

² Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987; В.Г.Белинский. Мақолалар. Ўзбекистон давлат нашриёти. – Тошкент, 1948; Муравьев В.С. Медитативная лирика // Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987; Хализев В. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999; Шелли П.Б. Ғарб шамоли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014; Поспелов Г.Н. Лирика. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976; Эпштейн М. Природа, мир, тайник вселенной. – Москва: Высшая школа, 1990; Э.Кассирер. Сила метафоры /Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990; Жирмунский В.М. Композиция лирических стихотворений /Теория стиха китобида. – Ленинград: Сов.писатель, 1975.

Ҳозирги ўзбек шеърияти, унда медитативликнинг намоён бўлиши масаласи ўзбек адабиётшунослигида махсус ўрганилмаган. Аммо ҳозирги ўзбек шеъриятининг поэтик хусусиятлари, жанрлари, образлар кўлами, лирик композиция, лирик кечинма, “соф лирика”, унинг мумтоз шеърият, фольклор, мумтоз услуб ва образлар билан муносабати, миллийлиги, вазн, қофия масалалари атрофлича ўрганилган. “Медитатив лирика”нинг тарихий, фалсафий, эстетик омиллари, жаҳон шеъриятидаги кўринишлари, ўзбек шеъриятида кузатиладиган тарихий ўтмиш, идеал аждодлар талқини, бағишловлар, йўл хотиралари, лирик “мен”нинг ижтимоийлашуви, умуммиллий ва умумбашарий ҳолатларнинг лирик “мен”да хусусийлашуви муаммоларини комплекс тадқиқ этиш ташкил қилади. “Медитатив лирика” тушунчасини бадиий-тарихий, ижтимоий-фалсафий, илмий-назарий тушунча, лирик турга хос поэтик ҳодиса сифатида ёритиш ва адабиётшуносликда янги назарий тамойилларнинг майдонга келишида мазкур диссертация муҳим амалий аҳамият касб этади.

“Медитатив лирика”нинг халқона бадиий тафаккур, мумтоз поэтика, ўзбек халқи тарихидаги фаол ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқлиги, жаҳоний поэтик ҳодисанинг миллий заминга эгаллиги илмий тадқиқот ва илмий ўқув жараёни учун амалий жиҳатдан хизмат қилади.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти, хусусан, А.Фитрат, А.Чўлпон, Ҳ.Ниёзий, У.Носирлар шеърияти, Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Миртемирларларнинг собиқ иттифоқ даврида майдонга келган лирик асарлари, XX аср ўзбек шеъриятида кузатиладиган “марсиявийлик”, “бағишлов”, “сентименталлик” каби “медитатив лирика” га хос бадиий-эстетик жиҳатлари теран англаш учун назарий база вазифасини бажаради.

Аслида маънидан, ҳисдан йироқ бўлган асар бировнинг кўнглига ўтирмайди. Шоирнинг ўзи ҳайратланиб ўзи ҳаяжонга тушмаса, ундай тоифадаги шеърлар бошқалар қалбидан ўрин олмайди. Медитатив лирика намуналари сирасига ижод аҳлининг энг гўзал ва эстетик қийматга эга асарлари киради. Бундай муҳокамалар натижасида медитатив лириканинг ифода шаклига кўра кўра икки турини ўзаро фарқлаш мумкин:

1. Тавсифий-медитатив лирика;
2. Тасвирий-медитатив лирика.

Тавсифий шеърларда кўпроқ воқеликка асосланган бўлиб, бундай медитатив шеърлар жумласига саёҳат хотиралари, шеърий мактуб тарзида битилган лирик шеърлар киради.

Рус адабиётшунос олимлари А.Пушкиннинг бевосита йўлда кетаётган сайёҳ ва умуман, теварак-атрофни кузатаётган инсон назарини баён қилган “Жинлар”, “Ҳаёт араваси” шеърларини тавсифий-медитатив шеърлар қаторига киритишади. Бундай шеърларда лирик қахрамон йўлда кетаётган, теваракни тавсифлаётган бўлса-да, айни дамда йўл ҳам образ, ҳам поэтик восита сифатида шеър семантикасига сингдирилади. Зеро, йўл тушунчаси бадиий адабиётда узоқ қадимдан бери инсоннинг “ҳаёт йўли”, “янги йўлга кириш”, “тарихий йўл” сифатида ҳамisha рамзий-метафорик мазмун ташийдди. М.Бахтин фикрича: “Йўлнинг метафориклашуви турли-туман ва кўп қиррали”³. Шу эътибордан йўл хотиралари сифатида ёзилган медитатив лириканинг намуналари моҳиятига кўра кўпқаламли бўлади. Айнан “йўл” денотати кўп бора такрорлангани сабабдан муайян бир шоирлар ижодида образ ҳолатига келиши ҳам мумкин. Масалан, Чўлпон насрида ҳам, назмида ҳам “йўл”нинг турли поэтик талқинлари учрайди. Шу нуқтага диққат қаратган зукко чўлпоншунос Д.Қуронов бу масала тўғрисида шоирнинг “Юрт йўли”, “Ишқ йўли”, “Меним йўлларимда”, “Уч-тўртта юлдуз”, “Созим” каби бир қанча шеърларини эслаб ўтгандан кейин “Айтиш мумкинки, Чўлпон шеъриятида “йўл” образи мақсад – миллий озодлик ва тараққий йўлидаги кураш рамзи сифатида талқин этилади”⁴, деб жуда ўринли таъкидлайди.

Медитатив шеъриятни муҳокама қилганда табиат тасвири, элегиявий шеърлар, хотира, бағишлов ва бошқа турли шеърларнинг ижтимоий ҳамда муаллифга доир индивидуал қирра-

³М.Бахтин. Романда замон ва хронотоп шакллари. (Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси). – Тошкент: “Академнашр” нашрети. 2015 йил, 241-бет.

⁴ Д.Қуронов. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2004 йил, 88-бет.

лари эътиборга олиниши лозим. Хусусан, ижтимоий муаммолардаги зиддиятлар, кичик доирада кўзга ташланган воқеликнинг умуминсоний мазмун касб этиши, ўқувчини ўйлашга, фикрларга, мушоҳада қилишга чорлаши жихатидан медитатив шеърининг уфқи янада кенгайди.

Адабиётлар руйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт, санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси //Халқ сўзи. – Тошкент, 2017, 4 август.
2. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987; В.Г.Белинский. Мақолалар. Ўзбекистон давлат нашриёти. – Тошкент, 1948;
3. Муравьёв В.С. Медитативная лирика//Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987;
4. Хализев В. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 19994;
5. Шелли П.Б. Ғарб шамоли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014; Поспелов Г.Н. Лирика. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976;
6. Эпштейн М. Природа, мир, тайник вселенной. – Москва: Высшая школа, 1990;
7. Э.Кассирер. Сила метафоры /Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990; Жирмунский В.М. Композиция лирических стихотворений /Теория стиха китобида. – Ленинград: Сов.писатель, 1975.
8. М.Бахтин. Романда замон ва хронотоп шакллари. (Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси). Тошкент, “Академнашр” нашрети. 2015 йил.
9. Д.Қуронов. Чўлпон насри поэтикаси. Тошкент. Шарқ нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти. 2004 йил.

“ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ” РОМАНИ ТАРЖИМАСИДА ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ХАРАКТЕРИНИНГ БЕРИЛИШИ МАСАЛАСИ

*Ҳамидов Х. Х.
ТошДШУ доценти*

Ўзбек халқининг сеvimли асари, XX аср охири ўзбек адабиётининг энг сара намуналаридан бири бўлган “Дунёнинг ишлари” романи⁵ миллийлик чуқур сингдирилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Унинг қахрамонлари ўзбек халқи, муайян муҳит (шаҳар, маҳалла) да яшаб, ўзи ҳаёт кечираётган жойнинг табиатига кўра тирикчилик қилувчи ўзбек халқидир. Асарда ҳамма нарса, жумладан, қисқа тарихий давр, халқимизнинг ахлоқий қарашлари, маданияти, урф-одати, расм-русумлари, анъана ва қадриятлари, либослари, пазандачилиги ва бошқалар ўз аксини топган. Асарда буларнинг барчасини ифодалайдиган сўзлар, бу сўзлар асосида вужудга келган ибораларга кенг ўрин берилган.

“Ўтқир Ҳошимовнинг тили, жонли ўзбек тили, асар ёзиш услуби эса шаҳарда, қишлоқда, фабрикада ва далада меҳнат қилаётган ўзбек халқининг нутқ услубидир, – деб ёзади турк таржимони Моҳир Унлу, – асар мавзуси ҳам халқ ҳаётидан олинган, қахрамонлари ўзбеклар, руслар, лўлилар, қисқаси, Ўзбекистонда яшаётган оддий инсонлардир. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи ёзувчининг асарларини севиб ўқийди” [2,13]. Дарҳақиқат, турк таржимонини мазкур асарни таржима қилишга ундаган асосий сабаб ҳам шу бўлса керак.

Ў.Ҳошимов ўз асарларида тасвирланган ҳар бир воқеадан фалсафий хулоса чиқариш, воқеаларни лирик таъсирчанлик билан ифодалаш, бадий усулларнинг хилма-хиллигига эришишга, воқеалар баёни давомида фикрий паралеллар ўтказиб бориш, ва, албатта, миллийликни тўла ва ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Асарларнинг бадийлиги воқеалар тафсифи, манзараларнинг ҳаққонийлиги, тасвирнинг чуқурлиги, бадий деталларнинг ифодали бўлиши, тилнинг жонли, содда ва табиийлигида ёрқин намоён бўлган.

⁵ Илк нашрларда “Дунёнинг ишлари” асари “қисса” дейилган, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. – Тошкент, 2013 нашрида асар “роман” дейилган.

Ушбу романга хос бош хусусият унинг чуқур миллийлик руҳи билан суғорилганлиги, асар қахрамонларининг оддий меҳнаткаш ўзбеклар эканлигидир. Зеро асарда биронта сюжет йўқки, унда миллийликка хос бир деталь бўлмаса. Далил сифатида асардан олинган бир парчани таҳлил қилиб кўрамыз: *“Onam beshigim ustida alla aytganini eslay olmayman. Esimni taniganimda beshikda yotmaydigan bo‘lgan edim. Biroq oyim ukamga alla aytganini eshitganman... Qish kechalari sandalga suqilib tiqilishib yotardik. Uy nimqorong‘i. Piligi pastlatib qo‘yilgan chiroq xira nur sochadi. Shiftda lampa shisha uchidan chiqqan nur doirasi ko‘rinadi. Chiroq doim bir joyda turgani uchun shiftning o‘sha yeri sarg‘ayib qolgan. Hammayoq jimjit... Ukamning beshigi g‘irchillaydi. Onam alla aytadi: Alla, bolam uxlay qol-a, alla, Quchoq‘imda orom ol, alla... Yo‘q, bu qo‘shiq emas. Oyimning ovozida qandaydir boshqa narsa bor. Mungmi, iltijomi... Tog‘lardagi shunqorim-ey, alla, Beshikdagi qo‘chqorim-ey, alla... Ukam ovunib qoladi. Oyimning o‘zi ham beshikni quchoqlagancha mudrab ketadi. Bir mahal... Ukam uyg‘onadi, beshik yana g‘ijirlaydi. Oyim ham cho‘chib ko‘zini ochadi. Beshikni ohista tebratadi: Yigitlarni sardori bo‘l, jonim-a, Yuragimni madori bo‘l, alla...”* [1,203].

Асардаги биргина шу монологда миллийлик ўзининг бутун қирралари билан намоён бўлган. Парча мазмунида миллийлик табиат тасвири ва интерьер уйғунлигида ўз ифодасини топган. Чунки фақат ўзбек боласи “эсини танигунга қадар” она алласини эшитиб бешикда ётган. Фақат серфарзанд ўзбек оиласида жўжабирдай жон “сандалга суқилишиб, тиқилишиб” ётишган. Фақат ўзбек боласи уйкуси бузилганда “бешигини ғирчиллатиб” онасидан “алла сўраган”, ўзбек онаси “бир парча эт”ни “бешикдаги кўчқор”, “тоғлардаги шунқор”га ўхшатган. Ўзбек боласи онасининг “мунгли, илтижолари” овозидан овуниб, яна зум ўтмай “бешикни ғичирлатиб” онасини уйғотган, ўзбекнинг онаси “чўчиб кўзини очганча бешикка ёпишиб, фарзандининг “барча йигитларнинг сардори бўлиши, юрагига мадор бўлиши”ни тилаган. “Пилиги пастлатиб қўйилган, доим бир жойда туриб шифтнинг бир ерини сарғайтириб юборган чироқ хира нури билан уйни нимқоронғи ёритиши” ҳам ўтган асрнинг 50-60-йилларидаги ўзбек оиласига хос ҳолат.

Энди ана шу парча туркча таржимада қандай берилганлигига эътибор қаратамыз: *“Annemin beşigimin üstünde ninni söylediğini hatırlamam mümkün değil. Hatırlama kabiliyetine sahip olduğumda beşikte yatmıyordum. Ancak, annemin kardeşime ninni söylediğini işittim... Kış geceleri yer sobasına sokulup, ayaklarımızı ısıtsın diye sobaya uzatıp yatarđık. Ev, alaca karanlık olurdu. Fitili kısılmış lamba zayıf bir ışık verirdi. Tavanda lambanın camının üstünden çıkan bir ışık dairesi görünürdü. Lamba, sürekli aynı yere konduğu için tavanda o dairenin olduğu yer sararmıştı. Her taraf sessiz... Annem ninni söylüyordu: “Ninni, yavrum uyusun, ninni, Kucağında dinlensin, ninni” Hayır, bu şarkı değildi. Annemin sesinde bambaşka bir şey var. Hüznün mü, dua mı? “Dağlardaki doğanımsın, ninni. Beşikteki koç yiğidim, ninni”. Kardeşim sakinleşirdi. Annem de beşigi kucaklamış vaziyette uyuyup kalırdı. Bir müddet sonra... Kardeşim uyanır, beşik yine gıcırdamaya başlardı. Annem uyanıp gözlerini açardı. Beşigi yavaş yavaş sallardı: “Yiğitlerin serdarı ol, ninni. Yüreğimin medarı ol, ninni...”* [2,201].

Туркча таржима ишончли чиққан. *“Ukamning beshigi g‘irchillaydi”* гапи тушиб қолганлиги, “сандал” сўзининг “yer sobası” (ер печкаси) шаклида берилганлиги таржиманинг қийматига жиддий таъсир этмайди. Унда муаллиф услубининг нозик қирралари сўз воситасида очиб бера олинган, парча деярли сўзма-сўз ўгирилган бўлсада, муаллиф фикри таржимада ишончли акс этган.

Юқоридаги парчанинг русча таржимаси қуйидагича: *“Я не помню, пела ли мать колыбельную над моей люлькой. Но отлично помню, как мать пела колыбельную младшему братишке, много раз слышал. Зимними вечерами мы, дети, лежали рядышком возле сандала. В комнате царил полумрак. Тускло светила керосиновая лампа. Лампа всегда стояла на одном месте, и на потолке образовался постепенно желтый круг. В доме тихо... Тихо покачивается, поскрипывает люлька. Мать поёт колыбельную: Спи, сынок мой, спи, алла, Усни в моих объятиях, алла... – Нет, это не песня. В голосе матери нечто такое, что хватает за душу, может, тоска, может мольба... Ты мой орёл, парящий в небесах над горами, алла! Ты мой жеребенок, спящий в люльке, алла ... Братишка засыпает. Мать, обнимая люльку, тоже засыпает. Братишка просыпается. Снова скрипит люлька. Снова мать покачивает ее.*

Будь первым среди джигитов, сын мой, алла... Будь опорой моему сердцу, алла...” [3,178-179]. Русча таржимада “бешик” сўзи, асосан, “люлька” деб, баъзи ўринларда эса “колыбельная” деб берилар экан, “сандак” – “сандак”, “алла” – “алла” шаклида бир хос сўз сифатида қолдирилади. Бешикдаги “кўчқор” – “жеребёнок” (тойчоқ) деб ўгирилар ёки ўзбек ва турк халқларида ўғил болаларга нисбатан қўлланиладиган “кўчқор” сўзи куч-қудрат тим-соли ҳисобланар экан, русларда оналарнинг ўз фарзандларини “кўчқор” деб эркалатмасликлари, русларда “баран” (яъни “кўчқор”) сўзи ҳақорат сифатида қабул қилиниши инобатга олинган.

Миллийликни таржимада тўлақонли қайта яратишнинг бир неча усули бор. Булардан бири персонажлар нутқининг таржимада берилиши ҳисобланади: *“Шунданми, вақти-вақти билан “шайтонлик” қиламан. Гоҳ бошим оғриб қолади, гоҳ оёғим... Ойим негадир кўпроқ мени авайлайди. Ўрнимга ўзим билан бир кўрпада тепишиб ётадиган Абдувоҳид деган ўртоғимми, акамми туриб кетади. Баъзан дадамнинг жаҳли чиқади. “Нима, бунингни бошида шохи борми, ишласин-да», дейди... [1,12]. Ўзбек боласининг шўхлиги “шайтонлик қилиш”, ўзбек болалари орасидаги самимийлик, ака-уканинг бир-бирига бўлган меҳри “бир кўрпада тепишиб ётмоқ”, бир кишининг бошқасидан афзаллик жихати “бошида шохи борми?” иборалари воситасида образли ифодаланади. Бундай жумлаларни таржима қилиш учун фақат тилни яхши билиш кифоя қилмайди. Бунда таржимон ўзбек миллий характерини ҳам яхши билиши керак бўлади. Парчанинг туркча ва русча таржималарини кўздан кечирамиз: *“Belki de bu sebepten zaman zaman yaramazlık yapardım. Bazen başım ağırırdı, bazen ayağıtım. Nedense annem beni çok kollardı. Benim yerime bazen aynı yatakta tepişip yattığım arkadaşım Abdülvahid adlı arkadaşım, bazen ağabeyim kalkardı. Bazen babam buna çok kızardı. “Nedir bu? Başında boynuzu mu var. Çalışsın” derdi”*[2,23]. Таржима сўзма-сўзликка яқин бўлса-да, ишончли чиққан. Фақат “шайтонлик” қиламан” бирикмаси “yaramazlık yapardım” (“шўхлик қилардим”) деб берилган. Ажратиб кўрсатилган ибораларга келсак, бир хос сўз ҳисобланган “кўрпа”ни “yatak” (ётоқ, тўшак) сўзи орқали бергани ҳисобга олинмаса, таржима тушунарли.*

Русча таржимаси: *“Может быть, поэтому я порой хитрил. То притворюсь, что голова болит, то ноги... А мама всегда верила и вместо меня брала с собой моего друга по имени Абдувахид, который частенько ночевал у нас, или старшего брата. Иногда папа очень сердился. “Что, он, лучше всех, что ли? Пускай тоже работает”, – говорил он про меня”*[3,10]. Таржимада “шайтонлик” қиламан” оддийгина қилиб “хитрил” (“айёрлик қилардим”) деб, “бир кўрпада тепишиб ётадиган” бирикмаси “который частенько ночевал у нас” (“кўпинча бизникида тунаб қоладиган”) деб, “бошида шохи борми?” бирикмаси эса “Что, он, лучше всех, что ли?” (“Нима, у ҳаммадан яхшими?”) шаклида берилган. Чунки буни бошқача йўсинда бериш тўғри бўлмайди. Акс ҳолда ҳозирги рус китобхони ўғил болаларнинг “бир кўрпада тепишиб бирга ётиши” ёки биттасининг бошида “шохи” бўлишини нотўғри тушуниши мумкин. Шу боис русча таржимада кўпроқ нейтрал сўзлар қўллангани маъқул.

Шу ўринда таржимашунос олим В. Кафаровнинг қуйидаги сўзларини эслаш керак бўлади: “Таржимон – барча ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга ёзувчидир. Фақат унинг мажбуриятлари муаллифникидан икки баробар ортик, чунки у икки миллат, икки халқ олдида жавобгардир” [4,323]. Дарҳақиқат, Ў.Ҳошимов таржимонлари бундай оғир масъулиятни ҳис қилсалар-да, афсуски, ҳар доим ҳам бунинг уддасидан чиқа олмаганликларига гувоҳ бўламиз.

Юқоридаги фикрнинг тасдиғи учун миллийлик чуқур акс этган яна бир парчага эътибор қаратамиз: *“Яйловдаги қирғиз ўтовиди тунаб қолишига тўғри келди. Қимиз ичдик, сузма едик. Кейин биримиз наMATга, биримиз нўстакка ёнбошлаганча ухлаб қолибмиз. Бир маҳал совуқ қотиб, уйғониб кетдим. Атроф жимжит. Фақат олисда ит ақиллайди. Ўтов керагасидан шом еган ой мўралайди. Шу пайт қўшни ўтовда чақалоқ йиғиси, кетидан аёл кишининг алла айтаётгани эшитилди”* [1,204].

Аслият матнида қимиз, сузма, наMAT, нўстак, ўтов, керага, алла сингари хос сўзлар қўлланилган. Парчанинг туркча таржимаси: *“Yayladaki Kırgız çadırında kalmaya karar verdik.*

Kimiz içtik, süzme yoğurt yedik. Sonra birimiz hasırın üstünde, birimiz postun üstünde yatıp uyuya kalmışız. Bir ara hava soğumuş, uyanmışım. Etraf sessiz. Yalnız, uzakta bir köpek uluyordu. Çadırın kafesli penceresinden akşam doğan ayın nuru içeri süzülüyordu. O sırada komşu çadırlardan birinde önce bebek ağlaması ardından da kadının ninni söylemesi işitildi” [2,202].

Туркча таржима ғоят тушунарли, жумлалар равон. Аслиятдаги туркий сўз ҳисобланган “ўтов”га муқобил сифатида турк тилида “çadır” ва “otağ” сўзларини қўллаш мумкин бўлсада, таржимон “çadır” сўзини танлаган. “Сузма” – ҳозирги туркчада “süzme” ёки “süzme yoğurt” (сузма қатик), “қимиз” – “kimiz” бўлади (турк таом маданиятида қимиз кўп учрамасада, турклар унинг қандай ичимлик эканлигини яхши билишади). “Пўстак” сўзига келинса, у туркчада “post” (қўй териси ёки ҳар қандай ҳайвон териси) бўлади. Ушбу сўз таржимада “post” деб берилган. Турк китобхони контекстга кўра гап нима ҳақида бораётганини сезсада, у (“post” – “пўстак”) нинг ўзбекларда бир тўшак сифатида қўлланилганлигидан етарлича хабардор эмас. Шу боис таржимада “пўстак” сўзига изоҳ берилса, айти муддао бўлар эди. Парчадаги яна бир хос сўз “намаат”дир. Ушбу сўз туркчага “hasır” (бўйра) деб ўгирилган. Буни ҳам бир хос сўз сифатида қолдириб, хаволада изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Қиёслаш мақсадида парчанинг русча таржимасига мурожаат қиламиз: “Заночевали в пути, в одной киргизской юрте. Пили кумыс. А потом уснули, кто накинув на себя кошму, кто накрывшись тулупом. Посреди ночи я проснулся от холода. Кругом стояла тишина. Только где-то вдалеке лаяли собаки. Из окна юрты виднелась бледная луна. И в это время я услышал в соседней юрте плач ребёнка, а потом колыбельную” [3,179]. Таъкидлаш жоизки, асар муаллифнинг ўзи томонидан русчага ўгирилган. Шундан бўлса керак, “қимиз” сўзи русчага “кумыс” деб, “ўтов” – “юрта”, “алла” – “колыбельная” шаклида тўғри берилган. Аммо негадир “керага” сўзи оддийгина қилиб “окно” шаклида, “...биримиз намаатга, биримиз пўстакка ёнбошлаганча ухлаб қолибмиз” жумласи “...уснули, кто накинув на себя кошму, кто накрывшись тулупом” (кимдир устига намаат, кимдир – пўстин ташлаб ухлаб қолибмиз) деб русчага ўгирилган, “сузма едик” бирикмаси эса умуман тушириб қолдирилган.

Туркча таржимага қайтиладиган бўлса, парчадаги “шом еган ой”нинг “ўтов керагасидан мўралаши”ни турк таржимони “Çadırın kafesli penceresinden akşam doğan ayın nuru içeri süzülüyordu” (мазмун: чодирнинг панжарали тўйнуғидан оқшом чиққан ойнинг нури ичкарига тушиб турарди) шаклида берган (русча таржимада жумла “Из окна юрты виднелась бледная луна” (мазмун: ўтовнинг деразасидан бўзарган ой кўриниб туради) шаклида ўгирилган).

Таржимада ўзбек миллий характерининг қайта яратилиши фаслини хулосалаш мақсадида таржимашунос олим Я.И.Рецкернинг бир фикрини келтириш ўринли бўлади. У шундай ёзади: “Таржимоннинг вазифаси аслият мазмунини бошқа тил воситасида барча услубий ва экспрессив хусусиятларини сақлаган ҳолда тўла ва аниқ ўгиришдан иборат. Бу ерда “тўла ўгириш” деганда янги тил асосидаги шакл ва мазмун бирлиги тушунилади. Агар турли тилларда берилган маълумотнинг бир хиллиги таржимада аниқлик мезони бўлса, фақат маълумот тенг қийматли воситалар ёрдамида амалга оширилган таржимани тўлақонли, яъни адекват таржима деб тан олиш мумкин. Бошқача айтганда, таржимада нафақат аслият ифодалаган нарсанинг ўзи, балки у нарсанинг қандай ифодалангани ҳам муҳим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

[1] – Hoshimov O‘., “Dunyoning ishlari” –Т.: 2005.- 208 б.

[2] – Наҳимов Ўткир, Дўнйанин Ишлери, Тўрkiye Тўркчesine Чевирен: Mahir Ünlü, Bilgeoğuz Yayinevi, İstanbul, Mart 2014, 13-б.

[3] – Хашимов У, Дела земные, повесть, перевод с узбекского У. Хашимова, Ташкент, изд-во литературы и искусства имени Г. Гуляма, 1988. www.ziyounet.com кутубхонаси. 183 с.

[4] – Мастерство перевода, М., “Советский писатель”, 1971. 488 с.

[5] – Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. –М., 1974.

ТАРЖИМАНИ МУЛОҚОТ АСПЕКТИ СИФАТИДА ЎРГАТИШ

Эркаев Э.Т.,

Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси
ҳарбий-техник институти доценти

“Таржима” атамасини идрок этганда тил ва адабиёт мутахассислари онгида қуйидаги тушунчалар фикран кўзғалади: (1) бир тилдан бошқа тилга муайян матнни ўгириш; (2) ўқув фаолиятида таржима машқини бажариш; (3) таржима қилиш билан боғлиқ назарий маълумотлар ва амалий механизмлар; (4) таржимани ўргатиш методикаси; (5) оғзаки, ёзма, синхрон каби таржима турлари ва ҳ.к.з.

Таржима қатор фанларнинг тадқиқот предмети сифатида намоён бўлади, улар таржимашунослик, матншунослик (текстология), таржима назарияси ва амалиёти, таржимани ўргатиш методикаси номлари билан юритилади. Демак, биринчидан таржима тилшунослик/адабиётшунослик фанларида ва, иккинчидан, тил(лар)ни ўқитиш методикасида тадқиқ қилинади.

Таржима амалиётини ихтисослик сифатида ўргатиш/ўрганиш ва тил амалиёти курсида таржима машқини бажариш бир-биридан тубдан фарқ қиладиган методика (технология) ларни қўллашни тақозо этади. Таржима амалиёти ўқув предмети мақомида назарий фанлардан таржимашунослик ва таржимани ўргатиш методикасининг илмий принципларига асосланади. Бунда таржимани ўргатиш мақсади, мазмуни, уни ўргатиш метод (принциплари) каби лингводидактик категорияларга биноан иш тугилади.

Чет тилни амалий эгаллаш чоғида таржимадан фойдаланиш масалалари ҳақида фикр-мулоҳаза юритамиз [1]. Маълумки, барча турдаги ўқув-тарбия муассасаларида чет тил амалий мақсадда, бошқача ифодалоганда, коммуникатив ва лингвомаданиятшунослик йўналишида ўргатилади (чет тилни ихтисослик даражасида ўргатадиган олий ўқув юртлири дастурига кўра қўшимча филологик мақсад ҳам кўзланади).

Таржиманинг таълимий мақоми деганда у ёки бу тилни амалий ўргатиш/ўрганиш жараёнида лисоний бирлик (ҳодиса)ларни бир тилдан иккинчисига ўгириш йўли билан тақдим этиш назарда тугилади. Таржима қилиш/қилмаслик жиҳатидан икки гуруҳ ўқув материали фарқланади: (1) маъно ва мазмун ифодаловчи лисоний бирликлар – сўз, сўз бирикмаси, гап, гаплар гуруҳи, нутқ бирлиги – жумла ва ундан ҳажман катта микроматн, матн, макроматн; (2) товуш, бўғин, шакл ва сўз ясовчи унсурлар лексик, фонологик, грамматик маъно ифодаласа-да улар таржима ёрдамида ўргатилмайди. Модомики, маъно ва мазмун ифодаловчи тил ва нутқ бирликлари мавжуд экан, демак, уларнинг маъноси ёки мазмуни бир тилдан бошқасига ўгирилиши мумкин.

Таржимани мулоқот аспекти сифатида ўргатиш учун “Чет (инглиз, немис, француз ва б.) тиллар амалий курси” ўқув предметининг мазмун-моҳиятини таҳлилдан ўтказиш талаб этилади. Маълумки, тилни амалий эгаллаш шу тилда нутқий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш демакдир. Кўникмалар лексика, грамматика, талаффуз бўйича, малакалар эса тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув фаолиятларида шакллантирилади. Демак, нутқий кўникма ва малакаларни ўзлаштиришни, вақт эътибори билан, тезлаштириш, куч сарфлаш нуктаи назаридан, осонлаштиришга хизмат қиладиган таржима усули (машки)дан фойдаланиш зарурияти туғилади.

Нимани таржима қиламиз деганда, лексик-грамматик ҳодисалар назарда тугилади. Чунки ҳар қандай нутқ (матн) лисоний воситалар билан ифодаланади, тилшунослик терминологиясини қўлласак, нутқнинг мазмун жиҳати тил бирликлари ёрдамида рўёбга чиқади. Янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ахборот манбаи бўлмиш нутқий ҳосила(продукт) лексик ва грамматик (шунингдек, фонетик) бирликларни қўллаш туфайли яратилади. Мулоқот юритувчи (коммуникант – реципиент ёки (ре)продуцент) ахборот бериш/олиш учун тил материални билиши шарт. Уни ўзлаштириш осон ёки қийин кечиши мумкин (интерференция/транспозицияни эшлаш кифоя).

Мисолларга мурожаат қилайлик. Янги сўзни тақдимот босқичида икки методик усул қўлланади: тўғри (таржимасиз) ва таржима. Биринчиси, одатда, чет тил ва она тилида маъновий монандлик(эквивалент) мавжуд бўлганда қўл келади, яъни янги сўзни ташқи(предмет) ёки ички (лисоний) кўргазмалилик ёрдамида семантизация қилинади (маъноси очилади). Ташқи кўргазмалилик, методикада таъриф-тавсиф қилинганидек, предмет ёки унинг тасвири (рasm, фото, видеотасвир), хатти-ҳаракат, имо-ишора кабиларни ўз ичига олади. Лисоний кўргазмалилик эса сўзнинг контекстдаги маъноси, сўз яшаш унсурлари, синоним/антоним, бир ўзаклилик (интернационализмлар)дан ташкил топади. Ҳар иккала турдаги кўргазмалиликка сўзнинг чет тилда ёки она тилида таърифлашни киритиш мумкин.

Шундай қилиб, чет тил амалий машғулотларидан кутиладиган мақсадларни ҳисобга олган ҳолда нутқ кўникма ва малакаларини шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштириш йўлида муайян таржима машқларидан ҳам фойдаланиш имкониятига эга бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi: Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. –Т.: О'qituvchi, 2012. – 432 б.
2. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари: Дарслик. –Т.: “Фан” нашриёти, 2005. – 352 б.
3. Мустафаева Ҳ.Т. Инглиз тили грамматикасини ижтимоий-гуманитар факультетлар талабаларига ўргатишнинг лингвометодик хусусиятлари: Пед. фан. ном. ... дис. – Самарқанд, 2003. – 139 б.
4. Концепция непрерывного образования по иностранному языку// газета Учитель Узбекистана”. –1993. 28 июля – 3 августа. – С. 2–3.
5. Эркаев Э.Т. Бўлажак чет тил муаллими таълимида қўлланиладиган таржима машқларининг лингводидактик таснифи: Пед. фан. ном. ... дис. автореферати. –Тошкент, 2008. – 23 б.

“УЧ ИЛДИЗ” РОМАНИДА АЁЛЛАР ОБРАЗИ

*Ахмедова А.К.,
ЎзДЖТУ катта илмий ходими*

П.Қодировнинг “Уч илдиз” (1958 й.) романида Гавҳар, Замира образларида замонавий ўзбек қизларига хос фазилатлар ўз ифодасини топади. Гарчи Замира образи китобхонга кенг ва атрофлича кўрсатилмасда, ушбу қахрамон тадрижий динамикаси асар сюжетида яққол ажралиб туради. Замира — тўқис бўлмаган оилада, онаси ва синглисининг аччиқ тақдирларидан руҳан синиб ўсган қиз. Унинг аёл бахти ҳақидаги орзулари ҳадик, ишончсизлик каби ҳисларнинг залвори остида қолган:

У қалбининг тубига қараса, ҳали “тахи бузилмаган” севги истаги кўринади, ҳар сафар ўзини севимли ҳис қилса, бу истақ кўзгалиб бир даражада ўсади. Лекин Замира бу истагининг устига қават-қават қулф солгану, калитини ўгирлатиб қўйишидан кўрқиб жуда узоққа яширган. Омон ва Очил минг эшик тақиллатгани билан, шу калитларни топа олмас бекор. Топа оладиган йигитни қиз киноларда кўрган, китобларда ўқиган холос. [1; б.96-7]

Замира зоҳиран паранжидан кутулган бўлсада, ботинан эркисизлик исканжасидан кутула олмаган аёл тимсоли. Очил, Замира ва Эшонбоев “севги учбурчаги” оқибатида ҳар уччала қахрамон тобланади. Очил қанчалар изтироб чекиб, руҳий покланган бўлса, Замира ҳам шунчалар такомиллашади. Замира ўз кечинмаларини чуқур тафтиш қилиб, ўзига тўқис бўлаётган ҳисларни енгиб ўтади. П. Қодировнинг санъати шундаки, қахрамон руҳиятидаги заифликларни унинг ижтимоий келиб чиқиши ҳамда психологик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқликда акс эттиради. Асосийси, қахрамоннинг ўзига хос руҳий олами ихчам, қисқа эпизодларда ҳам яққол намоён бўлади.

Гавҳар асарда муаллиф илгари сурмоқчи бўлган умумғояга бевосита аълоқадор образдир. У Маҳкам ва Тошев ўртасидаги ришта бўлиш билан биргаликда мустақил бажариши керак бўлган бадиий юкка эга. “Уч илдиз” романи аввало, ёшларнинг катта

ҳаётга кириб келишида мустаҳкам асосларга эга бўлиши лозимлигини тимсоллар воситасида акс эттиради. “Уч илдиз” – *билим, фуқаролик бурчи* ва *севги* каби олий кадриятларни қамраб олар экан, асардаги ҳар бир образ ушбу кадриятларни тасдиқлашга хизмат қилади. Гавҳар умумғояга икки йўналишда иштирок этади, биринчисида, Маҳкамнинг севгилиси сифатида уни такомиллашишига “сабабчи” сифатида бўлса, иккинчиси, билим билан боғлиқ.

Асарда Акбаров тилидан “талабалик ҳаётга катта-катта илдиз” отадиган пайт дейилади. Зеро, олийгоҳга боришдан мақсад ҳам жамиятга муносиб ўрин топиш учун олинмаган билимдир. Демак, билим, кенг маънода муайян ихтисослик инсонни жамиятга боғлаб турадиган асосий илдиз. Агар бирор сабаб билан билим пухта олинмаса, ёки касб нотўғри танланган бўлса, инсон ўзининг иқтидорини рўёбга чиқара олмайди, жамиятга нафи тегмайди. У ва жамият ўртасида боғловчи ришта бўлмайди. Гавҳар айна шу вазиятга тушади. Мактабда аъло ўқиган бўлсада, “тарих факультетига адашиб” кирганлиги туфайли жиддий тўсиқларга учрайди:

“...тарихни чинакам севувчи студентлар билан гаплашиб қолса у ўзини алланечук ўнғайсиз сезади. Тарих фанларида қийин номлар, йиллар беҳисоб кўплиги Гавҳарни зериктиради, уларга эса ўрмонда дарахтнинг кўплигидай табиий кўринади. Улар келажакка, ўқишни битиргандан кейинги ҳаётларига қараб йирик-йирик илмий асарлар, архивлардан топилган янги ҳужжатлар, Толстовникига ўхшаган археологик экспедициялар кўришади. Гавҳарга эса нуқул олий маълумот кўринади. Унинг лекцияларни осонгина қолдириб кетиши, роман ўқиши ҳам шу сабабли эди”. [1; б.46].

Гавҳар Маҳкам билан танишгач, ундаги тарих фанига иштиёқ, иқтидорни тўлақонли сафарбар қилиш истаги қизни хайратга солади. Гавҳар Маҳкам орқали ўзидаги ҳиссий тушунмовчиликнинг тагига етади. Ёзги имтиҳонлардан йиқилиб чиқиши Гавҳарда болаликдан орзу қилган касбига интилишга жиддий туртки бўлади. Москва бориб Архитектура институтига ўқишга киради. Тадқиқотчи Н. Бобоева Гавҳарнинг ушбу ҳаракатини ишонарли чиқмаганлигини таҳкидлайди. Шунингдек, муаллиф сюжетнинг бундай бурилишини кескин курашлар жараёнида Гавҳар орқали Маҳкамнинг аҳволини мураккаблаштиришини олиш учун қилинган. [2; б.45.]. Бизнингча, П.Қодиров Гавҳар образи чизиғида бундай ўзгариш бўлишини яхши далиллаган. Гавҳар биографиясига оид турли маълумотлар — болалигида уйларига архитектор Юрий Карповнинг ташрифи, қизнинг расм чизишга қизиқиши, мактабда аъло ўқиши, қариндошларидан ҳеч кимнинг архитектура соҳасидан эмаслиги, отасининг машҳур тарихчи эканлиги, танишларидан бирининг тарихга топширишга ундаши — буларнинг барчаси ушбу бурилишни изоҳлаб беради. Маҳкам Гавҳарнинг бу ҳаракатини бошида меҳрсизликдан, муҳаббатнинг кучли эмаслигидан деб уйласада, ахир улар олти йиллик фироққа чидаб беришлари керак эди, вақт ўтиб, қизнинг жасоратига қойил қолади. Гавҳарга меҳри ортади, ундан фахрланади. Отаси Абдурахмон Тошев муносабатини муаллиф қуйидагича ифодалайди: “У ихлоссиз ўқиш кишига ҳеч нарса бермаслигини билар эди. Бунда бир йили ҳайф кетса, зўрлаб ўқиганда бутун беш йили, бутун ёшлиги ҳайф бўлиши мумкин. Бундан давлат ҳам кўпроқ зарар кўради, Гавҳар ҳам.” [1; б.277]. Тошев Гавҳарни ўз йўлини танлашида маънан қўллаб қувватлайди. Маҳкам ва Тошев образлари орқали ёзувчининг ўзи ҳам аёлларнинг касб танлашга жиддий ёндошишини, вазият тақозо этса мардлик ва жасорат кўрсатишга тайёр бўлишини оқлайди. Гавҳар тимсолига юкланган бадиий юк таъсирчан ва муваффақиятли очиб берилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қодиров П. Уч илдиз. – Т.: “Ўзадабийнашр”, 1958. – 456 б.
2. Бобоева Н.Пиримкул Қодировнинг характер яратиш маҳорати.Фил.ном.дис. – Т., 1972.165 б.

БАДИЙ АСАРДА ПЕРСОНАЖ ЛИСОНИЙ ШАХСИ

*Ниязова Д. Х.,
Қарши ДУ ўқитувчиси*

Бадиий асарда персонажлар воқеа-ҳодисанинг марказида турувчи, уни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида иштирок этади. Гарчи персонаж шахсга хос хусусиятларни намоён қилса-да, ҳатто ҳаётда ўз прототипига эга бўлса-да, адиб томонидан қайта яратилгани боис реал шахснинг айнан образи бўла олмайди.

Персонаж асар муаллифининг китобхон билан нутқий мулоқотга киришувида кўприк вазифасини ўтайди. Бу жиҳатдан персонаж коммуникатив алоқани таъминловчи нутқ эгаси сифатида намоён бўлади.

Маълумки, бадиий асар персонажлари бадиий нутқни яратишига кўра турлича мавқега эга бўлади. Айрим персонажлар асарда фаол нутқ эгаси сифатда марказий ўринни эгалласа, айрим персонажлар, аксинча, нутқий фаолликка эга бўлмайди. Бадиий асарда иштирок этувчи персонажлар, улар қандай (асосий ёки эпизодик) характерда бўлмасин, ҳар бири алоҳида, масалан, косиб, ўқитувчи, она лисоний шахс типини ҳосил қила олади. Кўп сюжетли бадиий асарларда персонаж лисоний шахсининг ички типларини фарқлаш мумкин бўлади. Бироқ бу ўринда қайд этиш лозимки, бадиий асарда ўз нутқи билан иштирок этган ҳар бир персонаж лисоний шахс сифатида гавдаланавермайди. Нутқни яратиш ва идрок этиш қобилиятини намоён этувчи персонаж нутқида шахсга хос сифатлар акс этсагина, бундай нутқ эгаси лисоний шахс даражасига кўтарилла олади. Асарда персонажнинг шахсий сифатлари ёзувчи томонидан белгиланиб, унинг нутқида тил воситалари орқали акс этирилади. Шунга қарамай, персонаж тилнинг нутқий имкониятларини намоёйиш қилиш билан бирга, жамиятда ўрнашган миллий-маданий қарашлар, тасаввурлар, кишиларга хос руҳият қабиларни ҳам нутқи орқали ифода этади.

Содда сюжетли бадиий асарлардан фарқли тарзда мураккаб сюжетли асарларда турли шахсий сифатларга эга персонажлар кузатилади. Уларга хос нутқий тузилмалар асосида персонаж лисоний шахси типлари ҳам фарқланади. Персонажларнинг тури, микдори бадиий асар жанри, сюжетининг қамров доираси, ёзувчи тасаввур оламининг кенглиги, унинг тил воситаларидан фойдаланиш маҳорати каби қатор омилларга боғлиқ.

Куйида “Икки эшик ораси” романидаги персонажлар нутқи асосида адиб яратган лисоний шахс типларини белгилаймиз.

Маълумки, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романи бир-бири билан узвий боғлиқ воқеалар тасвирига бағишланган мураккаб сюжетли асар ҳисобланади. Романда ёзувчи бевосита иштирок этмайди, воқеалар қурилиш бригадаси бошлиғи вазифасида ишловчи Музаффар Шомуродов исмли йигит, “қора амма”, Робия, кичкинтой Музаффар тилидан баён қилинади, солдат Кимсаннинг хати орқали фашистларга қарши олиб борган кураш баён этилади.

Романда асосий персонажлар билан бирга, воқеалар ривожидида иштирок этувчи персонажлар – она, ота, бобо, келин, овсин, оқсоқол, партия секретари, сартарош, солдат, табиб, врач, доя хола, милиция ходими, мўрчи каби образлар ҳам гавдаланади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос нутқи орқали алоҳида лисоний шахс типини ҳосил қила олади.

Статистик таҳлиллар асосида асарда жами 65та персонаж образи яратилганлиги маълум бўлди. Аммо бу персонажларнинг ҳар бири ўз нутқи асосида лисоний шахс даражасига кўтарилган эмас. Романнинг нутқий фаол персонажлари томонидан яратилган матнларни таҳлил қилиш асосида лисоний шахснинг куйидаги турларини ажратдик:

1. Нутқ эгаларининг ижтимоий ролини намоён этувчи лисоний шахс типлари.

Мулоқот жараёнида нутқ иштирокчиларининг ижтимоий роли нутқнинг таркиб топиши, мазмуни, тил воситаларининг танланиши қабиларга жиддий таъсир кўрсатади. Масалан, ўзбек лингвомаданиятида келин ва қайнонанинг бир мавзудаги нутқлари уларнинг оиладаги мавқеи асосида бир-биридан фарқ қилади. Шу маънода ижтимоийлик белгиси инсоннинг нутқига таъсир кўрсатувчи омиллардан бири саналади. Ҳатто Ш.Сафаров қайд

этганидек, коммуникантларнинг сифатлари мулоқот тизимида қанчалик муҳим ўринни эгалламасин, ҳар ҳолда, бу тизимнинг марказида коммуникантларнинг *ижтимоий роли* туради.⁶

Романда она, бобо, бола, ота, келин, кайнона, амма ролидаги персонажларнинг турли мазмуний тузилишдаги нутқлари акс этган. Бу нутқ кўринишларининг ҳаммасини романда лисоний шахс типини шакллантиришга хизмат қилган деб бўлмайди. Инсонни барча сифатлари билан бирга нутқида намоён қилувчи матнлар лисоний шахс типини ҳосил қила олади. Қуйида “Икки эшик ораси” романида ижтимоий лисоний шахс типларини ҳосил қилувчи баъзи бир нутқ кўринишларини таҳлил қиламиз.

Она лисоний шахси.

“Икки эшик ораси” романида жуда кўп ўринда онанинг нутқий портрети яратилган. Қуйидаги матн ҳам бунинг ёрқин намунаси:

Вой, ўлмасам! Яна ўша шум хаёлга боряпманми? Кимсаним, жон болам, кечир, гуноҳкор онангни! Биламан, Худо кўрсатмасин, шахид кетган бўлсанг, арвоҳинг чирқиллайди. Тирик бўлсанг, эртага келиб ёқамдан оласан. «Нима қилиб қўйдинг, шумкампир, сенам онамисан, имонсиз», дейсан! Нима десанг ҳаққинг бор. Қайси она ўз юрагини ўзи суғуриб тупроққа ташлайди? Қайси она ўз боласига ўзи хиёнат қилади? Қандоқ қилай, жоним болам? Ўзинг ўйла, ахир. Робиям, сенинг Робиянг, қовжираган гулдек кўзимнинг олдида сўниб боряпти. Ёши ўттизга қараб кетяпти, ўғлим! Совчилар «қари қиз» деб қадамини узиб қўйганига анча бўлди. Онангнинг гуноҳидан ўт, Кимсан! Бу ният хаёлимга келганига анча бўлганди. Аммо бировга айтиши у ёқда турсин, ўйлашга кўрқиб юрувдим. Бугун тоғанникидаги мана бу «томоша»ни кўриб...

Ақалли шу норасида гўдак ҳурмати, онангдан ўпкалама, болажоним! (37-бет)

Берилган нутқий парчада қўлланган *вой, ўлмасам; жон болам, гуноҳкор онанг, Худо кўрсатмасин, шумкампир, сенам онамисан, жоним болам, онангнинг гуноҳидан ўт, онангдан ўпкалама, болажоним* бирликлари нутқ эгасининг ички кечинмалари – изтиробини акс эттириш билан бирга, унинг шахсий сифатлари – она эканлиги, жинси, руҳияти ҳақида ҳам маълумот беради.

Бу ўринда нутқ эгаси томонидан айtilган *Совчилар «қари қиз»* деб қадамини узиб қўйганига анча бўлди жумласи ҳам унинг аёл жинсига мансублигини англатади.

Романдан олинган қуйидаги нутқий парчада ҳам она лисоний шахси яратилган:

Уканг бир эмас иккита болали бўлди, ўғлим, кўчага чиқолмайдиган бўлиб қолдим-ку! Кимни кўрсам, Музаффарни қачон уйлантирасиз, дейди. Даданг иккаламизни боғлаб берганмас, болам... (9-бет)

Берилган нутқий парчада қўлланган *даданг иккаламиз* бирикмаси нутқ эгасининг она эканлигига ишора қилувчи индикатор ҳисобланади.

Англашиладики, Ў.Ҳошимов она лисоний шахсини яратар экан, унда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратган:

- 1) нутқнинг эмоционаллиги ва ҳиссиётларга бой бўлиши;
- 2) нутқнинг онанинг психологик ҳолати, кечинмаларини акс эттириши;
- 3) нутқнинг оналарга хос тарзда “юмшоқ” ифода этилиши;
- 4) оналар нутқида ўзбек нутқ одоби меъёрларига амал қилиниши;
- 5) нутқнинг услубий хосланиши ва тўғри тузилиши;
- 6) нутқи орқали оналарнинг миллий-маданий қадриятларга муносабатини акс эттириш кабилар.

Сўз якунида айтиш мумкинки, бадий асарда лисоний шахс типларини ўрганиш нутққа хос бўлган умумий жиҳатлар билан бирга, миллий ўзига хос хусусиятларни аниқлашга ҳам имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 2005. – С. 176.

⁶ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 142.

2. Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 18.
3. Сафаров Ш. Таржимоннинг лисоний шахс сифатида бажарадиган фаолияти // Хорижий филология. 2018. №3. – Б. 13.
4. Ҳошимов Ў. “Икки эшик ораси” романи. –Т., 2018.

ТАРЖИМАДА МЕТАФОРАНИНГ ҚАЙТА ИФОДАЛАНИШИ (Й.В.Гёте “Фауст” асари таржималари мисолида)

Назаров С.Х.,

Низомий номидаги ТДПУ катта ўқитувчиси

Метафора (юнонча “metaphora” — кўчирма) нисбий ўхшашликка эга бўлган икки предметдан бирининг номи билан иккинчисини ҳам аташ ҳодисасидир. Метафора – асарларда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, яъни мажозий маънода қўллаш санъати. Бу санъат сўз маънолари кўчишининг бир тури бўлиб, у нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан метафора ташбиҳ санъатига яқин туради. У кўпинча ташбиҳи кинояга, яъни мушаббихи туширилган ташбиҳга тенг келади. Адабиётшуносликда метафора ташбиҳдан кучли саналади.

Тадқиқотларимиз натижасига кўра, бадиий адабиётда экспрессивликни яратишнинг энг кучли воситаларидан бири бу – метафора.

Тасвирий ифодалар тузилиши жиҳатдан: троплар (метафора, истиора, образли сўз (кўчма маънодаги сўз ва иборалар), жумлалар, фразеологик бирикмалар билан этказилиши орқали, биргина тасвирий ифода бутун асар таркибини қамраб олиши мумкин.

“Фауст” асарида Фауст образи мажозий маънога эга бўлиб, у бутун асарни қамраб олган яхлит бир метафора, яъни у инсоният ва унинг орзуси ўртасидаги ўхшашликка асосланган тасвирий воситадир. Фауст яхшилик ва ёмонлик ўртасида абадий образ, билимга чанқоклиги ва бахтли яшаш истаги, янгисини орзу қилиш ва бор нарсангизни йўқотиш кўркувини акс эттиради. Мухтасар қилиб айтганда Фауст образи ҳар бир инсон орзусидаги шахс.

Т.Манн “Фауст – инсониятнинг рамзий қиёфаси. Бир неча асрлар давомида Европа цивилизацияси ушбу образда ўзини намоён қилди ва ўзлигини таниди” -деб айтган. [2.23]

Тилшуносликда ҳиссиётларни тасвирлашга иккита ёндашув мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда семантик ва метафора деб аташ мумкин. Семантик ёндашув доирасида барча ҳиссиётларни тасвирлаб бўлмайди. Кўрсатилган ёндашув доирасида ҳиссиётларнинг чекланган талқини тадқиқотчилар орасида танқидни келтириб чиқаради ва уларни бошқа изоҳлаш усулларининг пайдо бўлиши учун сабабдир.

Назмий асарларида энг кенг тарқалган ҳиссиётларни ифодалашнинг усули метафора-дир. Аммо бу усулнинг камчилиги шундан иборатки, метафора лингвистик таҳлилнинг яқуний маҳсули сифатида қабул қилиниб, унда метафора ва маълум бир туйғу ўртасидаги ассоциатив боғлиқлик учун семантик мотивация йўқлигидир.

Тилшунос В. Карабан метафорани бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишнинг учта асосий усулини ажратиб кўрсатган: [5.20]

1) тасвирнинг бир хил ёки жуда ўхшаш хусусиятига эга бўлган метафора сўз (инфрақизил сичқонча - инфрақизил сичқончани, каталог дарахти - каталог дарахти, аксон ҳиллоск - аксон туберсле);

2) турли хил тасвирий характерга эга бўлган метафорик сўз (папатьяли ғилдирак - “розетка” (принтер), патнис - чўнтак (сўзларни қайта ишлаш тизимларида);

3) метафора бўлмаган сўз билан, у фақат немис метафорик сўзининг денотатив мазмунини этказди ва тасвир эмас (Рождество дарахти - фаввора арматуралари, курбақалар - бурилиш бурчаги, дубулғали қафасни ювиш воситаси - айланма-лифт машинаси, эшак - ёрдамчи механизм, гилётин (полиграфия) - қоғоз кесиш машинаси, маймун калит - созланиши калит, тобут - радиоактив моддаларни ташиш учун идиш).

Немис тилида айтилган метафорани туркий тилларга таржима қилишда жиддий қийинчиликлар юзага келади. Немис тилидаги матнда стилистик жиҳатдан белгиланган лексик воситалардан фойдаланиш туркий тилларга қараганда кўпроқ характерлидир. Таржима она тили илмий матнининг меъёрларига аниқ мос келиши учун таржимон аслиятни лексик-стилистик ўзгартишлар ёрдамида маълум бир тарзда мослаштириши керак. “Фауст” асари таҳлили ўрганиш жараёнида таржимонлар немис ва туркий тилларининг таркибий ҳамда типологик тафовути, шунингдек немис ва туркий маданиятлар ўртасидаги тафовутлар туфайли мураккаб бўлган асл бадиий матннинг метафорик ва мажозий хусусиятини максимал даражада сақлаш каби мураккаб вазифага дуч келади. Ушбу муаммонинг таржима ечимини таҳлил қилиш учун, таржима тилининг тасвирий воситаларини таркибий, семантик, стилистик ва маданий ёзишмалар нуқтаи назаридан аслиятнинг тил элементлари билан тенглиги учун қиёсий ўрганиш талаб қилинди.

MEPHISTOPHELES:

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,

Und grün des Lebens goldner Baum. [“Faust” Goethe. 1969. S.188]

<p>Мефистофель Назария – курук оғочдир, Аммо яшнар ҳаёт дарахти. [Э.Воҳидов тарж. 1985. Б.60]</p>	<p>Мефистофель Назария, дўстим, курук, йўқ гашти, Яшилдир ҳаётнинг олтин дарахти. [П.Усмон тарж. 2007. Б.79]</p>
---	--

Таржимон П.Усмон аслиятдаги **des Lebens goldner Baum** жумлаларини *ҳаётнинг олтин дарахти* деб таржима қилган ва аслиятга жуда яқин келган. Ҳаётнинг олтин дарахти – бу метафора.

Des Lebens goldner Baum жумлаларини турли хил фикрлар орқали метафора билан боғлаш мумкин. Ушбу матн поэтикасининг тарихий ва ҳозирги метафора назарияси фонида кўриб чиқишдан олдин, аслиятда маъно қайси контекстда келиши ва қандай изоҳлар орқали тизимли индексация қилиш учун унинг тушунтиришларига олиб келадиган муаммоларни кўриб чиқиш керак.

Ҳаёт дарахти (шунингдек, ҳаёт дарахти ёки дунё дарахти) – бу диний тарихда кенг тарқалган метафорик термин ва афсонавий мотив. Бу дарахт муқаддас дарахтлардан ҳисобланиб, унумдорлик белгиларининг мифологик-диний изоҳлари, шунингдек, яратилиш афсонаси ва насабномаси билан боғлиқ. Ҳаёт дарахти кўплаб халқларнинг мифологиясига тегишли бўлиб, унинг илдизлари ер қаърига этиб боради ва дарахтларнинг тепалари осмонга тегади ёки кўтарилади. Шундай қилиб у уч даражадаги осмонни, ерни ва ер ости оламини боғлайди.

Гётенинг “Фауст” асари бу полиморфик ўзгарувчан тасвирий воситаларга бой бўлиб, куз фасли таъсир қилмайдиган арча дарахтига ўхшатиш мумкин. Қайсики, бу дарахт барча фаслларда ўзини гўзаллиги, яшиллигини йўқотмайди. Асарда турли тасвирий воситаларга ҳаётийликни билдирувчи мураккаб тўқиш мотивли сўзларнинг семантик соҳасига тегишлидир. Тўқув, буралиш аниқ куч, куч ва қувватни оширишга қаратилган ҳаракатлардир. Ўсимлик олами ҳаётийликни акс эттиради, шу орқали вегетатив метафора ривожланади. Гёте дунёсида умумий тушунчалар жисмоний ҳақиқатга айланади.

Бир қарашда Гётенинг Мефистофель томонидан талаффуз қилинган “ҳаёт дарахти” ҳақида сўзлари борлиги ғалати. Аммо Европа аъёнларида Люцифер баъзан яшил торли кийимда пайдо бўлади (Торчелло оролидаги собордан олинган охириги суд мозаикаси). У туйғулар ва инстинктларнинг мужассамидир.

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,

Und grün des Lebens goldner Baum.

Яшил ва *кўк* (*кўкимтир*) тўлиқ синонимликдан йироқ. Улар умумий кенг тушунчага тегишли бўлиб, уларнинг ҳар бири иккинчи даражали хусусияти билан ажралиб туради. Таржимада биз умумий компенсация, яъни ўрнини тўлдиришимизга тўғри келди. Биз лексик

ўзгаришларнинг ўзига хос услуби таржима қилинган матннинг ифодаси, услубий ва бадиий дизайнга қатъий мувофиқлигини таъминлашга ҳаракат қилдик.

Ақл, рангларни шунчалик хайратга соладики, у бемаъни тузилмаларига маълум бир ранг бериш учун тасвирлар ва масалларда ўйлайди, аммо у кўринадиган нарсалардан қарз олади. Мефистофель ўқувчига:

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,

Und **grün** des Lebens goldener Baum. “Барча назария кулранг, азиз дўстим, ва яшил - ҳаётнинг олтин дарахти”. Аслиятда берилган **grau** (кўк), **grün** (яшил) ранг белгиларида, кўк ва яшил / олтин ўртасидаги фарқ бу назария ҳаётдан узоқ эканлигини кўрсатади. Ўз навбатида, назария онгнинг қонсиз ҳосиласидир. Қариликда сочларнинг ранги сўниб борар экан, чангдан қуритадиган нарсалар ҳиссий кучга эга эмас.

Умумий таърифга кўра, одамлар мавжудот ҳақида ўйлайдилар. Бошқа инстинктга асосланган мавжудотлардан фарқли ўлароқ, у ўз ақлини дунёга йўналтириш учун ишлатади. Ақл совуқ деб айтилади, чунки у ҳиссий жиҳатдан эркин, объектив, хушёр ва объектив равишда уларни мантиқ қонунларига бўйсундиради. Аммо маълумотлар етказиб берувчиси сифатида бешта сезги бўлмаса, онг жуда оз иш қилади. У ўз бўш сўзларини фақат ҳақиқатни англамасдан мавҳум фикрлар ва рационал тизимларга шакллантириши мумкин эди.

Авалло, унга ранглар етишмасди ва бу биров хайратланарли. Чунки ранглар ҳиссий жиҳатдан сезилади; Улар нарсаларда кўриш ҳисси билан англандиган фазилатлардир. Ақл эса кўрмайди, лекин ўйлайди. Аммо у, худди кўзлари билан, ўйлайди ва хулосалар чиқаради, бу эса ўз навбатида кўриш жараёни учун муҳимдир. Ақлсиз биз қор доим оқ, ўтлоқ доим яшил эканлигини билмаймиз, чунки кўзлар фақат сиртни кўради ва хар сафар янги бор, онг эса мавжудликни тан олади. Агар бизда йўл ҳаракати қоидалари номаълум бўлса, светофорнинг қизил, яшил ва сариқ ранглари нимани англантишини билмас эдик

Метафора — бадиий тасвир воситаси, кўчим. икки нарса ўртасидаги ўхшашликка асосланади. У ўхшатиш ва ўхшаган унсурлардангина ташкил топади. Масалан,

Faust und Wagner.

FAUST:

Vom Eise befreit sind Strom und Bäche

Durch des Frühlings holden, belebenden Blick;

Im Tale grünet Hoffnungsglück;

Der alte Winter, in seiner Schwäche,

Zog sich in rauhe Berge zurück. [“Faust” Goethe. 1969. S.188]

<p>Фауст билан Вагнер Мана, ирмоқларни кўклам сабоси Музлик исқанжадан этмоқда озод. Баҳор қуёшининг жонбахш зиёси Аёз салтанатин қиди-ю барбод – Қиш ғор-ўнгуларда сақлаб жонини, Ўтлоқларга сочар қор бўронини. [Э.Воҳидов тарж. 1985. Б.34]</p>	<p>Фауст ва Вагнер Далалар узра сўлим навбахор Ташлагач майин, ҳаётбахш нигоҳ, Бўлмишдир халос муздан сой, анҳор. Умидга тўлиб кўқарар гиёҳ; Мадардан кетган кекса қиш тақроп Тоғлар бағрини айлар қароргоҳ [П.Усмон тарж. 2007. Б.40]</p>
--	--

Аслиятдаги **Vom Eise befreit sind Strom und Bäche, Durch des Frühlings holden, belebenden Blick** жумлаларидаги **Strom und Bäche** (оқим ва ариқлар) **Vom Eise befreit** (муздан озод бўлишди) яъни, баҳор келиши билан сувларнинг эриши назарда тугилмоқда. Аслиятда жонсиз(оқим ва ариқлар)нинг муздан озод бўлиши муаллиф томонидан жонлан-тирилиб метафорага айлан-тирилган. Аслиятда баҳорни тасвирлашда метафора ишлатилган. **Durch des Frühlings holden** жумлада баҳорнинг илтифотлилиги орқали жараён содир бўлганлиги аниқлаб келинмоқда.

Шу ўринда аслиятдаги дискурс билан таржимадаги дискурсни тенглаштириш мақсадида когнитив диссонансни бартараф қилиш лозим бўлади.

Ички қофияни сақлаш мақсадида **holden (hold)** “рус. милый, ўзб. илтифотли, ёқимли” сўзи танланган. **Durch des Frühlings holden** деган бирикмаси таржимн Э.Воҳидов томонидан **бахор қуёшининг жонбахш зиёси** бирикмаси воситасида таржима қилинган бўлиб, аслиятга унчалик ҳам мос келмайди. Чунки аслиятда **бахор қуёши** эмас балки, **hold** “ илтифотли, ёқимли” сифати айнан баҳор фаслига қаратилган.

Таржимон П.Усмон **сўлим навбахор** тарзида таржима қилиб, аслиятни сақлаб қолган. Ўзбек тилида баҳор фаслига нисбатан **ёқимли** сифатига қараганда, **сўлим** кўпроқ мос тушади. Поэтик матннинг гўзаллиги унинг ёрқин образлар билан безатилишидир. Гёте “Фауст” асарида образларни асосан метафора, ўхшатиш услублари орқали яратган. Таржимон образни сақлаш билан бирга аслиятдаги замон ва макон руҳини ҳам бера билиши лозим, модернизацияга, яъни матнни бошдан охиргача замонавий тил билан қайтадан яратишга интилиш шарт эмас. Замон руҳини бериш учун маълум ҳолатларда архаик сўзларни ва грамматик шаклларни ишлатса бўлади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, сўнги ўн йилликда тилшунос олимлар тадқиқотларида тилнинг нутқдаги фаолияти, нутқда маъно шаклланиши ва ўрганилиш муаммолари билан боғлиқ метафорага тегишли бўлган кўпгина ҳодисаларда янги қирраларни очди. Бунга асосан психология ва социологиянинг лингвистик муаммолари ёрдам берди, бу нутқ фаолиятини ва унинг инсоннинг фикрлаш ҳамда когнитив қобилятлари билан боғлиқлигини ўрганишда бир қатор фанлараро йўналишларни келтириб чиқарди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Goethe Faust. Leipzig. Isel – Verlag, 1969. -651 S.
2. Вильмонт Н.Н. Гёте. История жизни и творчества. М., 2002, -112 с.
3. Гёте Ё.В. Фауст. Олмон тилидан Пошо Али Усмон таржимаси. – Т.: Алишер Навоий номидаги ўзбек миллий кутубхона нашриёти, 2007. -218 б.
4. Гёте Ё.В. Фауст. Олмон тилидан Эркин Воҳидов таржимаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. -373 б.
5. Карабан В. І. Посібник-довідник з перекладу англійської наукової та технічної літератури на українську мову. Част. 2 (Термінологічні та жанрово-стилістичні труднощі) / В. І. Карабан. — Вінниця: Нова книга, 2001. 203 С.

TARJIMADA OBRAZLI BIRIKMALAR

*Yangiboyeva A.,
Qarshi DU o'qituvchisi*

Tarjima nafis san'at bo'lib u tarjimondan realistik tarjima prinsiplarni to'la xabardor bo'lishini va tarjima ustida qo'nd bilan mehnat qilishni talab etadi. Badiiy tarjima ob'yektiv voqelikni aks ettiradigan ijodiy jarayondir.

Yirik tarjimonshunos olim P.Toper aytganidek, badiiy tarjima jarayoni adabiy ijod turi bo'lib, bu jarayon orqali bir tildagi asar ikkichi tilda yaratiladi.

Taniqli yozuvchi va shoirlarimizdan, Oybek, Asqar Muhtor, Komil Yashin va Mirkarim Osim, Maqsud Shayxzoda, Erkin Vohidov tajribali tarjimonlardan A.Abdullayev, X.Ro'zimatov, J.G'ofurov, Ya.Egamberdiyevlar yirik nemis klassik yozuvchilari va realistlardan: F.Shiller, I.V.Geote, H.Mann, A.Zegers, E.M. Remark, E.Shtrittmatter asarlari va ulardan namunalar o'zbek tiliga bevosita chop etib (tarjimon til mutahasisi Ya.Egamova) adabiyot ahlini hushnut qildi. Tabiiy bu asar nemis tilidan o'zbek tiliga badiiy tarjima tarixi zar varog'ida alohida o'rin egallaydi. Badiiy tarjima intensiv rivojlanayotgan hozirgi bosqichdan bevosita tarjima, shu bilan birgalikda orginal sifatning saqlanishi tarjimada asosiy mezondir.

Badiiy asarda ifodalanayotgan turg'un birikmalar obrazlarning harakterini, ichki dunyosini ochish fikrning ta'sirchanligi, siyosiy o'tkiriligini ifodalash uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, turg'un birikmalarsiz badiiy asarni ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Nemis yozuvchilaridan F.Shiller, I.V.Geote, G.Gauptman, T.Mann, A.Zegers, A.Foyxtvanger, E.Shtritt-Matter, Yu.Bresan kabilar o'z asarlarida turgan birikmalarni juda ustalik bilan qullaganlar.

Asliyat asardagi turg'un birikmalarni tarjima tiliga adekvat (полное ценный) holda o'tkazish masalasi badiiy tarjima nazariyasida muhim muammolardan biridir. Turg'un birikmalar tarjimasini nazariy qismi yirik lingvist olimlar V.V.Vinogradov, A.V.Kunin, A.V.Fiyodorov, I.I.Chernisheva va adabiyotshunos olimlar K.I.Chukovskiy, G.G.Gachechiladze, V.Rossels. I.Sharipovlarning ilmiy ishlarida atroflicha yoritilgan Tarjimada obrazni turg'un birikmalarining semantik mohiyatiga e'tibor bermoq zarur ya'ni ibora ma'nosini o'tkazish tarjimada bekamu-kustlikni ta'minlaydi.

XX asr nemis adabiyotining vakillaridan biri, atoqli nemis adibasi A.Zegersning "Yo'l fevral orqali", "Barhayot o'liklar" "Yettinchi xoch", "Tranzit", "Ishonch" kabi asarlarida turli tabaqa vakillari tiliga hos turg'un birikmalarni ko'plab uchratishimiz mumkin.

Biz adibning "Barhayot o'liklar" tarkibiy romanining tarjimasini sinchiklab o'rganishimiz G'arbiy Yevropa tillaridan qilinayotgan tarjimalarning umumiy ahvoli hamda bu sohadagi yutuq va kamchiliklarimiz bilan tanishishga imkon yaratadi.

Bizga ma'lumki nemis va o'zbek tillaridagi turg'un birikmalarining til mosligi ko'pchilikni tashkil qilmaydi, buning asosiy sababi tillarning bir-biriga qarindosh emasligi har xil strukturaligi va distantligi bo'lsa ikkinchidan badiiy textda ularga har xil stilistik yuklashlar sodir bo'ladi, tabiatga ko'ra ular ikkala tilda ham okkazonaldir "Barhayot o'liklar" asarida A.Zegers hayotni realistik tasvirlaydi Persanajlar tili orqali ularni tipiklashtirib, ularning soesual guruhlarini ko'rsatib beradi. Tabiiyki, afor bu sohaga ham turg'un birikmalardan unumli foydalangan. Mehnatkash Geshke obrazi aldangan vijdonli chuqur psixologik tasvirga ega bo'lgan obrazlardan biridir.

Uning Mariya bilan bo'lgan nutqida: "Man sagt ja gewöhnlich, wo drei satt warden, warden auch vier satt".⁷

Ruscha tarjimasini: "обычно говорится, что мат где сыт трое будет сыт и червёртый" o'zbekcha tarjimasini:

"Odatda uch odamga yetgan ovqat, to'rtinchi odamga ham yetadi".

Bu maqol ochlik azobi, ishsizlik, kambag'allik tashvishi natijasida paydo bo'lgan bo'lib, sotsial ahamiyat kasb etadi. Aynan Geshkening o'zi ruhiy dunyoga chumgan holda:

"Wo drei bei nach vier hunger, da vier hungern vier bestimmt". Ruscha tarjimasini: "С таким же успехом можно сказать: где трое живут впроголодь там четвери будет с голода подыхать".

O'zbekcha tarjimasini: "Xuddi shunday hulosa chiqarib aytish mumkinki, uchning tirikchiligi o'tayotgan joyda to'rtinchining ham kuni o'tadi".

Bu ikkala maqol leksik komponentlari har xil bo'lgan mazmunan bir xil variantli maqollardir. Birinchi maqol folklor mahsuli asosida qayta ishlangan birinchi maqolni kuchaytirish uning ta'sir kuchini oshirish uchun kitobxon diqqatini jalb qilish uchun ikkinchi maqol qaytarish qilingan. Tarjimada turg'un birikmalar mos ekvivalentini topish uchun ob'yektiv sabablaridan tashqari (tillar mosligi) sub'yektiv sabab tarjimonning tajribani navatorligi til madaniyati ham muhim rol uynaydi.

Turg'un birikmalar persanajlar tilida uchraydigan pryomlardan biri bo'lib uning fikr mulohazalarini ifodalaydi. Beozar Kristian Nadler asliyatda Lizaning savoliga javob berib: Ich muß sich eine Wirten sein ich kann nicht den polizisten in die Suppe spucken"⁸.

Tarjimasini: O'zimga o'zim xo'jayin bo'lmoqchiman har qadamga meni mashara qilishlarini istamayman. To'g'ri nemis tilida "J-m in die Suppe spucken" "испортить кому либо дело" idiomatik birikmasini ma'nosini beradigan kabi variantlari bor, lekin ularning har biri ma'lum darajada o'z ma'no atkenalariga egadir. Asliyat ibora Xristianning ruhiy dunyosiga mos keladi. So'z tanlash bobida ham muallifning novaborligi sezilib turadi "J-m, in die Suppe spucken" birikmasi o'zbekchaga interfretatsiya qilish yo'li bilan tarjima qilinganki, bu jumlaning konkretga mos" kambag'alligini ovoza bo'lishligini xohlamay birikmasi bilan tarjima qilganda O'zbek tilida muqobil ibora topilgan bular edi. K.I.Chukovskiy aytganidek, "Frazologik birikmasini bilmaslik g'alizlikka olib keladi".

⁷ Seghers A. "Die Toten bleiben Jung". Verlag für Fremdsprachige Literatur. Moskau 1959.

⁸ Seghers A. "Die Toten bleiben Jung". Verlag für Fremdsprachige Literatur. Moskau 1959.

Nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima qilinayotgan asarlar sifatini saqlash uchun ikkala tilning grammatik xususiyatiga e'tibor berish bilan birga aslyat matndagi biror so'zni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak, aks holda aslyat ma'nosiga putir yetadi, to'liq tarjima bo'lmaslik ayniqsa qator-qator (so'zma-so'z) orqali tarjima qilinganda yaqqol ko'zga tashlanadi, bu esa o'z navbatida noto'g'ri tarjimaga olib keladi.

Jwei Schüßen warden durch ein Haus durfgegeben und sein soldat wurde beinach verwundet. Tarjimasi: “qandaydir uydan ikki marta o'q otilib, uning soldati o'ldirilgan edi” aslyatdagi.

“Verwundet warden” iborasi “yarador bo'lmoq” tarjimada “o'ldirmoq” fe'li orqali tarjima qilinib kulgulik ahvolga tushib qolgan. Aksincha: qandaydir uydan ikki marta o'q otilib uning soldati yaralangan edi” deyish mumkin edi yoki.

“Zum nächsten Tag erkränkten täglich der älteste Sohn und die Tochter”⁹ tarjimasi: ertasiga tung'ich o'g'il bilan qiz kasal bo'lib qoldi. Aslyat matnda bolalarni kasalxonaga keltirish mavzusida gap yuritiladi. Asar ruhini, uning mazmunini yaxshi anglagan tarjimon albatta yuqorida ko'rsatilganidek tajima qilmasdan “balki bolalar o'sha kuniyoq darhol kasalxona keltirildi” deb tarjima qilgan bo'lardi. Aslyatda “ertangi kun” haqida gap ham bo'lmaydi. Bunday ortiqcha chalkashliklar aslyat tilini bilmaslik oqibatidir. Eng qizig'i asarning ayrim obrazlari tarjimada o'z aksini topmay qolishi, asarning arxetektikasida, obrazlar sistemaligiga xalaqit beradi. Muallifning obrusiga putir yetkaziladi. Analiz qilinayotgan nashrning 156,186 betdan ayrim obrazlari tarjima qilinmasdan qolgan. Aynan shu obrazlarga Benslovning qat'iyatsizligi haqida fikr yuritiladi. Aslyatning 17, 20, 36, 88, 186, 192, 196 betlaridan ham ayrim parchalar tarjimada o'z aksini topmagan.

Xulosa qilib aytganda badiiy tarjimada umumvoqelikni badiiy aks ettirish masalasi emas, balki aslyat asardagi voqelikni badiiy aks ettirish masalasi maydoni ancha chegaralangan. Buning oldini olish uchun o'zga mamlakat tarixini, adabiyoti rivoji bosqichini, tili davrlarini, maishiy – madaniy hayotini, xalqini turmush tarzini urf-odatlarini va tarjima asar muallifi ijodini mukammal bilishlik tarjimon uchun muhim bosqichlar sanaladi. Barcha misollar analizni xulosalab shunday fikrga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Seghers A. “Die Toten bleiben Jung”. Verlag für Fremdsprachige Literatur. Moskau 1959.

IDIOMALAR TARJIMASI XUSUSIDA

*Eshmurodov U.X.,
Qarshi DU o'qituvchisi*

“Idioma – bo'linmas, turg'un so'z birikmasi bo'lib ko'chma ma'noga egadir. Mazkur ma'no birligi komponentlarning to'g'ridan-to'g'ri va konkret ma'nolari bilan aloqador emas. Idiomalar semantik va leksik jihatdan, shuningdek, kompozitsion tarafdin murakkabdir. Ular stilistik yaxlit bo'lib, yagona ma'noni anglatadilar¹⁰”. Idiomalarning ko'p ma'noligi to'g'ri tarjimaga monelik qiladi. Shu munosabat bilan L.Binovich¹¹ birgina idioma bir necha ma'nolarda qo'llanishi, shu sababli uni tarjima qilishda kontekstga eng yaqinini tanlanishi lozim deydi. Masalan, o'zbek tilida “oyoq uzatmoq” iborasi ikki ma'noda qo'llanadi: 1) oyoq uzatmoq to'g'ri ma'noda; 2) oyoq uzatmoq – o'lmoq ma'nosida;

Frazeologizmlarni tarjima qilishning qiyinchilik va murakkabliklari milliy bo'yoqqa ega idiomalarni o'girishda murakkablashadi, chunki ular xalqning turmush tarzi va madaniyatining o'ziga xosliklari bilan bog'liqdir. Masalan, “ammaning buzog'i” iborasi o'zbek o'quvchisiga tamoman tushunarli. Agarda uni so'zma-so'z boshqa tilga tarjima qilinadigan bo'lsa butunlay tushinarsiz bo'lishi tabiiydir. Bunday idiomalarni boshqa tillarga ma'nosiga, obrazlilikiga putur

⁹ Seghers A. “Die Toten bleiben Jung”. Verlag für Fremdsprachige Literatur. Moskau 1959.

¹⁰ Франкель. А.М. Об автореводе. Теория и практика перевода. Л. 1962. стр 115.

¹¹ Бинович Л. О многозначности идиом «Ин. язык в школе» М. 1952 №5, стр 29.

yetkazmay qanday tarjima qilish mumkin. O'z tarkiblarida ismlar bo'lgan maqol, matal va idiomalar barcha xalqlar tillarida uchraydi. Masalan, "Hali ham o'sha bulturgi Eshmatmiz" bu o'rinda ko'p tarqalgan Eshmat ismi orqali bir xalqqa xos tushuncha berilsa, uni ruschaga "Прошлогодний Эшмат" deb o'girilsa, idioma ma'nosini yo'qotadi. "Прошлогодний Иван" desa ham ma'qul emas. Bunday holatda originaldagi ism keltirilib, sahifa tagida izoh, sharh berilsa maqsadga muvofiqdir. Bunday idiomalarni tarjima qilish¹² haqida to'xtalib professor G'.Salomov ta'kidlashicha: tarjimonlar bunday holatlarda idiomani idioma orqali ifodalab ismlarda foydalanmagan ma'qul. U shunday misol keltiradi "Я про Фому, а он про Ерму" "Men Eshmatdan gapirsam, u Toshmatdan gapiradi" deya tarjima qilish nojoiz "Men Fomadan gapirsam, u Eremadan gapiradi" deyishdan ko'ra "Men bog'dan gapirsam, u tog'dan keladi" deyish o'rinlidir. Bu ham tarjimonning yagona uslubi emas.

Masalan, "Qishloqda odam qolmasa echkning oti mulla Norqo'zi bo'ladi"ni "На нет и суда нет, и козла муллою назовет" deb o'giran tarjimonlar idioma mazmunini ham, uning milliy koloritini ham saqlaganlar. Bu birikmaning nemischaga tarjimasi ham bizning nazarimizda muvaffaqiyatli chiqqan: "Wo keiner ist, wird auch der Ziegenblick zum Mulla erkannt" – Hech kim bo'lmagan joyda takani mulla deyishar. Shunday qilib, maqol, matal va idiomalar agar ularning asoslarida xos belgi va xususiyatlar bo'lsa ularni tarjima qilish ijodiy yondashuvni talab qiladi.

Bu usul qo'llanilganda idioma ma'nosigina berilib, undagi obrazlilik, hikmatlilik yo'qoladi. Masalan: "O'zingiz o'ylab ko'ring Arslonbek aka, garaj mudiri paxtani bilmaydigan Usmonjon buyro a'zosi bo'lgani yaxshimi, yoki tanglayi paxta bilan ko'tarilgan tajribali brigadir...bo'lgani yaxshimi?"

Keltirilgan kontekstda muallif Saida tilidan yorqin bo'yoqli, xos idiomani "tanglayi paxta bilan ko'tarilgan", ya'ni yo'rgagidan o'z ishini yaxshi biladigan kishini tavsiflayapti. Tarjimaga e'tibor bering: "Der sein ganzes Leben lang Baumwolle gezüchtet hat"

Idioma mazmuni tarjimada saqlangan, ammo obrazlilik va kolorit yo'qotilgan. Idiomalar tarjimasida nafaqat ma'noni, ayni zamonda obrazlilikni ham saqlash lozimligini isbotlashning zarurati yo'q. tarjima qilib bo'lmaydigan idioma yo'q, faqat xorijiy o'quvchi qanday idrok etishni o'ylab tarjima uslubini tanlash lozim.

Vositachi til orqali qilingan tarjimalarni tahlil etib, quyidagi o'ziga xosliklarni ta'kidlashi o'rinlidir: birinchidan asliyat tilida va vositachi tilda tarjima qilinayotgan idiomaning aniq muqobili mavjud bo'ladi, uchinchi tilda esa analogik ibora bilan ifodalansa ham boshqacha obrazli asos qo'llaniladi. Masalan: "panja orasidan qaramoq" ruschaga "сквозь пальцы смотреть" nemischaga esa "Ein halbes Auge haben" tarzida beriladi. "Boshi oqqan tomonga ketmoq" idiomasi ruschaga "идти куда глаза глядят" nemischaga bo'lsa "Der Nase nach reiten" deb berish maqsadga muvofiqdir.

Garchi bu idiomalarning asoslari turlicha bo'lsa ham (bosh, ko'z, burun) ular anglatgan ma'nolar yaqindir.

Bir frazeologik iborani boshqasi bilan almashtirilganda munosib muqobilini qidirib topishgina emas, idiomada berilgan obrazni milliy til o'ziga xosligi bilan almashtirish lozim. Bunday almashtiruv yorqin bo'yoqli, tor milliy o'ziga xoslikka ega frazeologizmlarga murojaat etmagan ma'qul.

Maqol, matal va idiomalarni har doim ham muqobil va analoglar bilan almashtirishning iloji bo'lavermaydi. Milliy bo'yoqli frazeologik iboralarni tarjima qilish jarayonida milliy koloritga putur yetishi mumkin. Ayniqsa maqol va matallarni tarjima qilishda bu narsa yaqqol seziladi. Milliy koloritni saqlash uchun obrazli strukturani so'zma-so'z tarjima qilib, komponentning ashyoviy ma'nosini saqlash mumkin.

K.Chukovskiy o'zining "Высокие искусство" kitobida "Poji boricha xorijiy maqol va atamalarni boshqa tildagi analoglari, paralellari bilan almashtirmay so'zma-so'z o'giran ma'qul"¹³ degan edi.

¹² F. Саломов. Мақол ва идиомалар таржимаси. Тошкент 1961. 78 бет.

¹³ Чуковский К.И. Высокие искусство. Стр 71.

A.V.Fedorov ham shu nuqtai-nazarni qo'llab-quvvatlaydi. "Misollar bilan mustahkamlangan maslahat to'g'riday tuyuldi. Darhaqiqat, qator holatlar uchun muvaffaqiyatli qo'llash mumkin. Aniq tarjima oqibatida maqol va matal tarjimasi chinakam jonli amalga oshirilib, maqoldek o'qilishi o'zini oqlaydi".

Mayli tarjima qilinayotgan tilda asliyatdagi maqol bo'lmasin uni so'zma-so'z tarjimasini ayni zamonda funksional jihatdan aniq tarjima bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Франкель. А.М. Об автопереводе. Теория и практика перевода. Л., 1962.
2. Бинович Л. О многозначности идиом «Ин. язык в школе» М., 1952.
3. Ф. Саломов. Мақол ва идиомалар таржимаси. Тошкент, 1961.
4. Чуковский К.И. Высокие искусство. 1980.

MAQOL, MATAL VA IDIOMATIK IBORALAR TARJIMASI HAQIDA

*Abduraximova G.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Har bir til xalqning tarixi, odatlari, ijtimoiy turmush tarzi, ruhiy holati bilan bog'liq frazeologizmlarga bo'ydir. Frazeeologizmlar tilning milliy xususiyatlarini, uning xalqchilligi va o'ziga xosligini yorqinroq ifodalovchi vositalardir.

His-tuyg'ular, udum va an'analar asrlar davomida pardozlanadi hamda maqol, matal va idiomalarda shakllanadi. Badiiy asarlarda maqol, matal va idiomalarni ko'plab uchratishimiz mumkin, ularni o'z navbatida tipik frazeologik birliklar deb hisoblash mumkin. Bular tabiiyki, tarjimada eng ko'p noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

"Frazeeologik birliklar tilda tarkibiy terminlar sifatida, so'zlardagi tushunchalarning ifodasi tarzida, so'z birikmalarining ko'chma ma'noda qo'llanishi, yuksak emotsionallik kasb etib paydo bo'ladi. Shu bois ular ifodali va ta'sirchan bo'ladi", - deya tavsiflaydi yirik tilshunos E.M.Galkina – Fedoruk, frazeologizmlarning paydo bo'lish tabiati haqida.

Frazeeologizmlarda xalqning boy tarixiy tajribasi, uning zukkoligi, xalqning barcha o'ziga xosliklari, uning mehnat faoliyati bilan bog'liq tarzda o'z ifodasini topgan. A.N.Sobolev o'zining "Obrazni obraz orqali o'girish" nomli maqolasida "Frazeeologik guruh favquloddagi so'z birikmalari boshqa so'zlardan farqlanib turadi. U o'zining ijtimoiy va milliy qiyofasiga ega" deya uqtiradi.

"Frazeeologizmlar o'z ildizlari bilan xalq tili, tarixiga borib taqaladi. Ular til tizimiga mustahkam kirib, tilga milliy kolorit va o'ziga xoslik baxsh etadi"¹⁴.

Maqollar, matallar, idiomatik iboralar badiiy asarda milliy koloritni ifodalovchi eng muhim vositalar hisoblanadi. Ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

- 1) Neytral;
- 2) Milliy bo'yoqqa ega bo'lgan maqol, matal va idiomalar;

Ba'zi olimlarning kuzatishlari shundan dalolat beradiki, ko'pgina maqol, matal va idiomalarga turli xalqlar tillarida parallellar topish mumkin. Masalan: o'zbek tilida "Nima eksang, shuni o'rasan" maqoliga rus tilidagi "Что посеешь, то и пожмешь" nemis tilidagi "Wie die Saat, so die Ernte" muqobillari mos keladi. O'zbekcha "Baliq boshidan sasiydi" mataliga rus tilidagi "Рыба тухнет с головы" nemischadagi "Der Fisch fängt am Kopf an zu stinken", ingliz tilidagi "Fish eging to stink at the head" kabi analoglar topish mumkin.

O'zbek va nemis tillari o'z tuzilishlariga, tabiati va tarixiy rivojlanishiga ko'ra bir-birlaridan uzoq tillar bo'lishiga qaramay, ularda ham ko'pgina o'xshash maqol, matal va idiomalarni uchratishimiz mumkin.

Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen
Ishlamagan tishlamas

¹⁴ Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь М., 1956. стр. 4.

Gesundheit ist der größte Reichtum
Sog'lik tuman boylik

Wer andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein
Birovga chuqur qazisang o'zing tushasan

Man soll das Eisen schmeiden, solange es heißt ist
Temirni qizig'ida bos

Keine Rose ohne Dorn
Gul tikansiz bo'lmas

Jeder muss sich nach seiner Decke strecken
Ko'rpangga qarab oyoq uzat

Eine Hand wäscht die andere
Qo'l qo'lni yuvar

Langes Bart kurzes Verstand
Sochi uzun, aqli kalta

Die Alten zum Rat, die Jungen zum Tat
Qari kelsa oshga, yosh kelsa ishga.

„Umumiy ma'noga ega bo'lgan neytral maqol, matal va idiomalar, xalqlarning moddiy-ma'naviy jihatdan yo'nalishlarning murakkabligi, tafakkur taraqqiyoti rivojining umumiyliqi oqibatida shakllangandir“¹⁵.

Barcha insoniyatga xos bo'lgan tushunchalarni professor G'aybulla as Salom quyidagi guruhlarga bo'ladi: Yil fasllari, tana qismlari nomlari, ota-onalar va bobolar, qaynona-kelin munosabatlari, zamin, koinot, qonuniylik va tasodif, shakl va mazmun, harakat va sukunat, sur'at va harakatsizlik, birlashish va parchalanish, qaror toptirish va inkor etish, taraqqiyot va chekinish, yaxshi-yomon, oq-qora, katta-kichik, qimmat-arzon, adolat va zo'rovonlik, urush va tinchlik, zulmat va ziyo, ozodlik va qullik va boshqa ko'plab tabiiy ijtimoiy, mantiqiy narsalar, voqea va hodisalar barcha xalqlarning maqol, matal va idiomalarida, shuningdek aforizmlarida o'z ifodasini topadi¹⁶.

Grammatik va semantik jihatdan xalq tajribasi sentizlashgan frazeologik birliklarni tuzishda yorqin namoyon bo'ladi. O'zbek xalqi fe'l-atvoriga mehmondo'stlik, o'zaro hurmat, kattalarga izzat, yaxshilikka yaxshilik bilan javob berish xosdir.

„Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom ber“ maqolida ana shunday fazilatlardan biri namoyon bo'lgan. U yorqin milliy bo'yoqqa ega.

Nemischa „Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans immer mehr“ maqolini ham o'ta milliy maqollar guruhiga kiritish mumkin, chunki u nemis tiliga xos bo'lgan spetsifik xususiyat (-chen kichraytirish – erkalash suffiksi) mavjud.

Har bir yirik yozuvchining o'z tasvir uslubi, ifoda vositalari bo'lib, bunday yozuvchilarni „O'z uslubi bor ijodkor“ deyishadi. Yirik so'z ustalarining uslubi shu darajada individualki, hattoki bir jumla orqali uning qaysi yozuvchiga tegishli ekanligini aniqlash mumkin. Shu bois A.Chexovni L.Tolstoydan, A.Qodiriyini A.Qahhordan, F.Kafkani H.Hessedan farqlash qiyinchilik tug'dirmaydi.

¹⁵ Ропеанский А.Я. Идиому и их перевод «И.Я» №2

¹⁶ Саломов Г. Тил ва таржима. 1982, 49 саҳифалар.

U yoki bu asarni tarjima qilishdan oldin tarjimon uning uslubiga, muhitiga kira olishi asl nusxaning barcha nozik o'ziga xosliklarini his qilmog'i kerak.

Muallif uslubining asosiy elementlaridan biri frazeologizmdir. Ya.I.Retskerning quyidagi fikrlarini ko'pgina tadqiqotchilar qo'llab quvvatlaydilar.

„Leksik – frazeologik vositalarni tanlash tarjimada muallif uslubini adekvat tarzida ifodalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi“¹⁷.

Dunyo xalqlari tillaridagi tushunchalarning bunday mushtarakligi tillarda neytral maqol, matal va idiomalarning paydo bo'lishiga sababchi bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, neytral maqol, matal va idiomalar moddiy olamni idrok etish qonunlarining mushtarakligidan barcha tillarda mavjud. Shuning bilan bir qatorda milliy fe'l-atvor til sohasida o'z ifodasini topmasligi mumkin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь М., 1956.
2. Ропеанский А.Я. Идиому и их перевод «И.Я» №2
3. Саломов Г. Тил ва таржима. 1982.
4. Рецкер Я.И. Задачи сопоставительного анализа переводов. Л., 1962.

¹⁷ Рецкер Я.И. Задачи сопоставительного анализа переводов. Л.1962 стр.45

II ШУЪБА

ТИЛШУНОСЛИКДА НУТҚИЙ ҲОДИСАЛАРИНИНГ ИФОДАСИ

МОДАЛЛИК – ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ

*Жўраева М.М.,
БухДУ профессори*

Тилшунослик фани тилда бўлаётган барча ўзгаришларни атрофлича ўрганеди. Ҳар қандай фан эса, ўз навбатида, эҳтиёж туфайли юзага келади ва ривожланади. Жамият ўз тараққиётини таъминлаш учун ҳамма даврда илм-фанни ривожлантириш ва унинг муаммоларини тадқиқ қилишга алоҳида эътибор бериб келади.

Тилшуносликда модаллик категориясини илмий-назарий таҳлил қилишда турли қарашлар мавжуд. Мазкур семантик категориянинг қўлланиш хусусияти ҳар бир тилда турлича бўлиб, улар шакл ва мазмун жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Модаллик категориясининг тилшуносликда акс этиши даврлар ўтиши билан ўзгариб, такомиллашиб, янги илмий-назарий қарашларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги замон етакчи тилшунослик илмий марказларида «модаллик» тушунчаси ниҳоятда кенг қўлланилади, семантик категория сифатида мулоқотнинг мазмунга бой жиҳатларини намоён этади, ифодаланган фикр-мулоҳазанинг мулоқот жараёнидаги нуфузини оширади. Модаллик категориясини қиёслашда тиллараро миллий-маданий фарқлар ёрқин ифодаланади.

Модаллик категорияси хусусияти кенг ўрганилганига қарамай, ҳозиргача модаллик категориясининг мазмуни ва кўлами ҳақида ягона тўхташга келинган эмас. Когнитив тилшуносликда қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда, аммо эртақларда модаллик категориясининг лингвокогнитив ҳамда миллий-маданий жиҳатлари чуқур ўрганилган эмас.

Модаллик – оғзаки нутқнинг ажралмас функционал аломатларидан бири. Модаллик категорияси тилнинг энг мураккаб ва мулоқотнинг мазмунга бой жиҳатларидан ҳисобланади. Мазкур категория нафақат табиий ва ижтимоий фан соҳаси олимларини, балки тилшунос олимларни ҳам бирдек қизиқтириб келаётган муаммолардан бири бўлиб, лексикология, фразеология, сўз ясалиши, морфология, когнитив ва матн тилшунослигида кенг қўлланмоқда.

«Модаллик (лотинча «modalis» – ўлчов, усул) – фикрнинг воқеликка бўлган муносабатларининг турли хил кўринишларини, шунингдек, билдирилаётган нарсаларни субъектив тарзда таснифлашнинг турлича кўринишларини ифодаловчи функционал-семантик категория» [1].

Маълумотларда келтирилишича, «модаллик» тушунчасини фанга биринчилардан бўлиб Аристотель олиб кирган. Ўша даврдан буён модаллик бир қанча фалсафий, мантикий ва тилшунослик билимларининг асосий мавзуси бўлиб келмоқда. Аристотель модаллик категориясининг моҳиятидан келиб чиқиб, уни икки аспектга – «объектив борлиқдаги ҳаракатнинг амалга ошиши мумкинлиги ёки унинг ҳақиқатга ошмаслиги мумкинлиги (эҳтимоллиги)»ни ажратади. Олим модаллик моҳияти ҳақида шундай дейди: «Бу энг олий мантикий тушунчалар бўлиб, объектив борлиқнинг асосий, муҳим хусусиятлари категорияларда акс этади ва улар асосида бошқа тушунчалар ҳосил бўлади. Улар моддий дунё билан боғланганлиги учун категориялар табиат нарсалари орасидаги боғланиш ва уларнинг муносабатини ифодалаб, гапларнинг асл моҳиятини англатади» [2].

Ш.Балли модал маънолар таркибига «хукмнинг турли нозикликлари», «сезги ва истак»ларни киритади ва модаллик категориясини қуйидагича таърифлайди: «Модаллик – гапнинг қалби, юрагидир. У феъллар, майллар, интонация, савол ва буйруқ шакллари: модал ҳаракат (ишора), ундов сўзлар, аташ ва кўп сонли усуллар билан ифодаланади» [3].

Тилнинг энг мураккаб ва кенг қамровли модаллик категориясига бўлган муносабатни ҳамда модаллик категориясининг ифодаланишини таҳлил қилар эканмиз, мазкур категорияга бўлган муносабатнинг турли-туманлиги яққол намоён бўлади.

В.В.Панфиловнинг таъкидлашича, «Тилда модаллик категорияси каби турли-туман, карама-қарши фикр билдирилган ва унинг тилдаги алоҳида маъноларининг ранг-баранг табиатичалик кўп талқин қилинган категория йўқ» [4.].

Ф.Брюно тилшуносликда мавжуд бўлган «маънодан шаклга» тамойилига асосланиб, *истак, тахмин, ишонч, илтимос, инкор* каби модал тушунчаларнинг қандай йўллар билан ифодаланишини таҳлил қилиб, модалликни икки синфга ажратган: реал ва эвентуал (тахмин). Ф.Брюнонинг фикрича, «Модаллик категориясини ифодаловчи воситаларга оҳанг (*илтимос, нафрат, тасдиқ, ажабланиш, хурсанд бўлиш, зарурият, рад этиш, рухсат этиш* ва ҳ.к.), замон (модал феъллар, модал тўлдирувчилар: равиш, равишли ибора, кўмакчилар, боғланган ёки эргаш гапли қўшма гаплар), сўз тартиби ва феъл майллари киради [5.]».

Яна бир олим С.И.Горбачевская немис тилидаги *aber, auch, doch, ja* юкламаларини таҳлилга тортар экан, ушбу лисоний бирликлар матнлар семантикасида кенгроқ қўлланишини таъкидлайди. Модал юкламалар объектив воқеликни баҳолаш билан бирга, прагматик хусусиятларни ифодалаши ҳамда грамматик маъноларни очиб беришда катта роль ўйнаши олим томонидан асослаб берилади. Олим гапнинг эмоционал-экспрессив хусусиятини баҳолайди: «... юкламаларнинг ҳайрон қолиш, *истак (aber)*, ишончсизлик ва ният кўрсаткичи (*auch*), таъна, розилик (*doch*), тасдиқни белгилаш (*ja*) каби семалари модал юкламалар турига киради, нутқда кенг қўлланилади» [6.].

С.Ў.Боймирзаева ўзбек тили материали асосида матн модаллиги муаммосини ўрганadi. Модаллик категориясининг коммуникатив-прагматик хусусиятларини, матннинг когнитив ва маъновий майдонида фаоллашувчи кўрсаткичларини аниқлайди. Матн модаллигининг мазмуний турларини фарқлаш, уларни тавсифлашга ҳаракат қилади. Олима матн модаллигини таҳлил қилар экан, асосий эътиборни субъектив модаллик турларининг матнда воқеланишига қаратади: «...субъектив модаллик қуйидаги турларга бўлинади: *эмотив, эпистемик, деонтик ва аксиологик* [7.]».

Тилшуносликда ушбу категорияни ифодалашда сўзловчи билан предмет орасидаги муносабатда оҳанг катта роль ўйнайди. Мулоқотнинг асосий мақсади тингловчининг руҳиятига таъсир ўтказиш ва унинг ҳиссий ҳолатини ўзгартиришидир. Шу сабабли эмоционал таъсир ўтказиш матннинг яратилишида, лисоний бирликлар танловида муҳим омил саналади. Қолаверса, модалликнинг асл моҳияти матн таркибида намоён бўлади ва когнитив-дискурсив ҳодиса сифатида талқин қилишга ундайди.

Шу ўринда биз, В.В.Виноградовнинг фикрига қўшиламыз: «Матндаги модаллик билан нафақат синхрон, балки диахрон даража ҳам боғлиқдир. Модаллик категорияси универсал категория сифатида муҳокамага муҳтож, чунки у ҳар хил тизимдаги тилларда турли шаклларда намоён бўлади» [8.]. Қолаверса, тилнинг асосий вазифаси инсонларнинг ўзаро мулоқотини, коммуникацияни таъминлашдан иборатдир.

Модаллик категориясини ифодалашда феълнинг *аниқлик, буйруқ, истак, шарт* майллари катта роль ўйнайди, иш-ҳаракатнинг воқеликка муносабатини ифодалайдиган феъл майллари тилнинг турли хусусиятларини очиб беришда модаллик категорияси билан уйғунлашади. Буни қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин:

Француз тилида	Ўзбек тилида
Elle n'est pas revenue. Elle <i>serait partie</i> .	У қайтиб келмади. У <i>кетган бўлса керак</i> . (тахмин)
<i>Pourvu que</i> le supermarché soit ouvert.	<i>Ишқилиб</i> , савдо маркази <i>очиқ бўлсинда!</i> (истак)
<i>Qu'elle prenne</i> le livre à la bibliothèque!	У китобни кутубхонадан <i>олсин!</i> (буйруқ)
Nous sommes contents que vous <i>soyez heureux</i> .	Биз сизни бахтли <i>эканлигингиздан мамнунмиз</i> . (реал)
Vous <i>devriez</i> les aider.	Сиз уларга ёрдам <i>беришингиз керак эди</i> . (тасдиқ)
<i>Il est possible</i> que nous partions demain.	Биз эртага <i>кетишимиз мумкин</i> . (мумкин)
Le professeur <i>veut que</i> nous écrivions sans fautes.	Ўқитувчи хатосиз <i>ёзишимизни хоҳлайди</i> . (тақиқлаш)
<i>Je doute</i> qu'il fasse beau demain.	Мен эртага об-ҳавонинг яхши <i>бўлишига шубҳаланаман</i> .

Модаллик категориясининг намоён бўлишида бу қадар кенг имкониятлар мавжудлиги, сўзсиз, ушбу категориянинг умумлисоний ҳодиса эканлигидан ва унинг ўрганилиши тил қурилишининг моҳиятини англаш учун ғоят муҳимлигидан далолат беради.

«Модаллик категориясининг ҳар бир тил сатҳида воқеланиши тил тизими бирликларининг кенг имкониятларга эга эканлигини яна бир карра исботлайди» [7.].

Олим Ж.А.Ёқубовнинг «Модаллик категориясигабу қадар жиддий эътибор берилишининг сабаби, биринчидан, текшириш объектининг ўта мураккаблиги ва кенг қамровлилиги бўлса, иккинчидан, бу лингвистиканинг доимий муаммоларидан бири – тил ва тафаккур муносабатларининг бир кўринишидир» [9.] деган фикрига кўшилаамиз. Қолаверса, тилшунослик билан тафаккурнинг узвий алоқаси тил моҳиятини аниқлаб, уни, имкон борича мантикка яқинлаштиради. Албатта, бунда ҳар бир тилнинг хусусияти ҳисобга олинади.

Бизнинг назаримизда, санаб ўтилган тил белгилари модаллик мантиғи системасини ташкил қилади, предикатлар ҳисобини аниқлашда фаол иштирок этади. Турли мазмундаги хабар, маълумотларни ёрқин ифода этиш, аниқ ҳамда тежамли баён қилиш ва узатиш учун хизмат қилади, лексик, семантик, грамматик категорияни ҳосил қилиб, майл категориясига нисбатан юқори сатҳни эгаллайди.

Юқоридаги модаллик категориясининг ифодаланиши ҳақида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, дунё тилшунослигида мавжуд бўлган илмий назарий қарашларни умумлаштириб, модаллик категориясига қуйидагича муносабат билдириш мумкин:

модаллик – тилнинг энг мураккаб, серқирра ва сермазмун, илмий аҳамиятга эга, мулоқотнинг мазмунга бой жиҳатларини намоён этувчи кенг қамровли тадқиқот объекти ҳисобланади;

модаллик категорияси сўзловчининг реал борлиққа бўлган муносабатини ифодалашда муҳим роль ўйнайди;

модаллик доирасидаги категориал бирликларнинг турлари, ўхшаш ва дифференциал белгиларнинг семантик майдонда ўзаро кесишиш ҳолатлари мавжуд ҳамда модалликнинг бошқа семантик категориялар билан боғлиқлиги муҳим илмий аҳамиятга эга ҳисобланади; модаллик категориясининг вазифасини, ифодалаш воситаларини, юзага келиш шартларини, ўзига хосликларини аниқлашда асосий эътиборни шахс ва замон категориясига қаратиш зарур;

матнларни таҳлил қилишда, уларнинг лингвокогнитив ҳамда лингвомаданий хусусиятларини очиб беришда матн модаллиги катта роль ўйнайди;

модаллик ва баҳолаш категориялари ўзаро узвий боғланган бўлиб, мазкур масалани ўрганиш бадий матн шароитида ўта долзарб ҳисобланади;

модаллик категориясини қиёсий аспектда ўрганиш, яъни турли тизимли тилларни чоғиштириб таҳлил қилиш жараёнида, уларнинг ўхшаш ва фарқли хусусиятларини очиб беришда, дунё манзарасининг ўзига хос ички тил хусусияти ва миллий хусусиятини тасвирлашда катта ёрдам беради;

модалликни ифодалашда фразеологизмларнинг ўрни беқиёс;

тилшуносликдаги далилларга психологик лингвокогнитив ва лингвомаданий нуқтаи назардан ёндашиб, модаллик категорияларини 5 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) билиш ва англаш; 2) фикрлаш ва фикр билдириш; 3) мулоқот ва мулоқотга киришиш; 4) ҳис-туйғу; 5) хоҳиш-истак.

Грамматик жиҳатларни очиб беришда модаллик категориясини алоҳида ўрганиб чиқиш, айниқса, феъл майлларида грамматик восита сифатида ифодаланишига диққатни қаратиш муҳим саналади.

Модаллик категориясини тилшунослик ҳамда адабиётшунослик нуқтаи назаридан бадий-умумий таърифласак: *«Модаллик бу бутун бир олам, улкан ва тубсиз денгиз, бепоён ўрмон, чексиз саҳро, чегараси йўқ фазо, серҳосил дала, сўнмас олов, виқорли тоғ, сирли гор..., – предметларва гаплар орасидаги турли муносабатларни англашиб, кўплаб модал маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган шартли тил белгиси, тилнинг энг мураккаб, серқирра ва сермазмун, илмий аҳамиятга эга, мулоқотнинг мазмунга бой жиҳатларини намоён этувчи кенг қамровли категория»* [10, 142-144].

Инсоний омиллар тилдаги турли воқеа-ҳодисаларнинг функционал мақомидаги анъанавий қарашларни ўз вақтида қайта кўриб чиқиб, ўзгартишлар киритишни тақазо этади. Шу жумладан, модаллик категориясидаги қарашлар ҳам эътибордан холи эмас.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 6 т. – Т., 2000. – 38 б.
2. Аристотель. Категории. С приложением «Введения», Порфирия к «Категориям» Аристотеля. – М., 1939. 25–30с.
3. Балли Ш. Язык и жизнь. – М., 2003.44–60 с.
4. Панфилов В. З. Грамматика и логика. – М., 1963. – 80 с
5. Brunot F. La pensée et la langue: Methode, principe et plan d'une théorie. p. -81.
6. Горбачевская С.И. Немецкие модальные частицы как иллокутивные индикаторы(опыт сравнительно-сопоставительного анализа). – Вестник МГУ.– Сер.19.– Лингвистика и международная коммуникация.– 2005. – №1. – Москва. -21–29 с.
7. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010.- 89– 151 б.
8. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Исследования по русской грамматике: избр. труды. – М.: Наука, 1998. – 74 с.
9. Ёқубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланиш хусусиятлари. Доктр. дис. – Т., 2007. – 12 б.
10. М.М.Жўраева. Француз ва ўзбек эртақларида модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий-маданий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2016. – Б. 140 – 142.

ФРАЗЕОГРАФИЯ

*Имяминова Ш.С.,
ЎзМУ профессори*

Фразеология тилшуносликнинг асосий бўлимларидан бири бўлиб, у тилнинг луғат таркибидаги фраземалар ҳақида маълумот беради, яъни фразеология тилшуносликнинг фраземалар билан шуғулланувчи ва турғун иборалар ҳақидаги билим демакдир. Иборалар турғун бирикма холидаги атамаларни, парафразаларни ва фразеологизмларни ўз ичига олади. Бу бирикмалар фақат маъно ифодалаш хусусиятига кўра бир-биридан ўзаро кескин фарқланади. Бирикма атамалар маъноси таркибидаги сўзлар маъноси синтезидан келиб чиқади. Парафразалар турғун бирикмалардан иборат бўлади. Улар маъноси ҳам таркибидаги сўзлар маъноси синтезидан келиб чиқади. Бироқ таркибидаги сўзлар бирикма атамалари каби номинатив маъноси билан эмас, балки мажозий (фигурал) маъно билан иштирок этади.

Фразеология лексикологиянинг таркибида ўрганиб келинган ва у алоҳида тармоқ сифатида ажралиб чиққан ва нутқдаги, тилдаги барча турғун бирикмалар билан шуғулланади. Бу бирикмалар фразеологик бирикмалар, фраземалар, фразеологик бирликлар каби атамалар билан номланади. Бундай турғун бирикмалар қаторига, одатда, мақол, маталларни ҳам киритилади. Улар тилда экспрессивлик, эмоционаллик, образлиликни ошириш учун қўлланилади.

Сўз ҳам, фразеологик бирикма ҳам луғавий бирлик саналади. Тилнинг луғат бойлигини ташкил қилади. Фразеологизмлар сўз бирикмаси ёки гаплар сингари нутқ жараёнида ҳосил бўлмайди, балки улар худди сўзлар каби тилда тайёр ҳолда бўлади. Демак, фразеологизмлар нутқ ҳодисаси эмас, балки тил ҳодисасидир.

Винфрид Улрих ва Рут Клаппенбахнинг фикрига кўра, немис фразеологиси соҳасида ва бу борада олиб борилган тадқиқотларнинг тасдиқлашича, фразеология лексикологиянинг бир қисми лексикография аспектида ҳам ўрганилади.

В.Шмидт ва В.Флайшерлар ҳам немис фразеологияси соҳасида кўплаб тадқиқотлар олиб борган.

А.Реформатский фразеология тўғрисида шундай дейди: “Бирор адабий йўналишга ёки бирор муаллифга нисбатан қўлланиладиган сўзлар ва сўз бирикмалари фразеологик бирикмалар деб аталади (Реформатский. 2004, 116).

В.М.Мокиенконинг фикрига кўра эса «Фразеологик бирлик деганда турғун, қайта ишланган, экспрессив, яхлит маънога эга бўлган лексемалар бирикмаси тушунилади» (В.М.Мокиенко 1989,5).

Фразеология соҳаси бўйича жуда кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борган тилшунос-олимлардан М.Д.Степанова ҳамда И.И.Чернишёвалар фразеологизмлар бир маъно англатувчи, аммо турли синтактик тузилишга эга бўлган турғун сўзлар йиғиндисидир, унинг маъноси бирикма таркибининг батамом ёки қисман семантик маъносига боғлиқ бўлади деб фикр юритадилар.

Фразеологиянинг инсон психологиясига оид, шунингдек, инсонлар ўртасидаги муносабатлари маълум фразеологик – семантик гуруҳга жамланади, яъни булар мактов ва танбех, бахт ва бахтсизлик, севги ва нафрат, омад ва омадсизлик, мағлубият, ўлим, касаллик, аҳмоқлик, қийинчиликлар, ёлғон, руҳий тушқинлик, ғазаб, ёрдамга мухтожлик ва бошқалар”.

Кўпгина рус ҳамда немис олимлари фразеология муаммосини барча турғун сўз бирикмаларининг умумийлиги сифатида талқин қиладилар.

Тео Шиппаннинг фикрича, “фразеологизмлар семантик бирликга эга бўлади. Ҳамма сўзлар бир-бирига фразеологик жиҳатдан боғланган бўлиб, унинг маъноси фақатгина турғун контекстнинг ичида мужассам бўлади. Фразеологизмлар халқ донолигининг ифодасидир, уларнинг кўплари тилда юз йиллар давомида мавжуд бўлиб, халқ ўткир тигли, образли ибораларни яхши кўради ва улар ёрдамида ҳар қандай фикрни ифода этиш мумкин.

Немис тилидаги фразеологизмлар турли тилшунос олимлар томонидан турли жиҳатларига кўра классификация қилинган.

Фразеологик луғатлар ҳар бир тилнинг ва унинг маданиятини энг муҳим ва бой жабҳаси ҳисобланади. Фразеологизмларда эса халқнинг буюк роли, тиллараро муносабатлар, уларнинг тарихи, маданияти акс этади.

Фразеография тилдаги турғун бирикмалар – фразеологизмлардан луғат тузиш принципларини, фразеологик луғат турларини ўрганиш билан шуғулланувчи тилшунослик соҳасидир.¹⁸

Туркий тиллардаги, жумладан ўзбек тилидаги фразеологик ва паремиологик материални йиғиш, системалаштириш иши қадимдан бошланган. Ҳ.Бердиёров, Р.Расулов, Б.Йўлдошевларнинг ёзишча, қадимги туркча фразеологик луғат қаторига 1480 йилда ёзилган номаълум муаллиф томонидан тузилган “Оталар сўзи” китобини киритиш мумкин. Бу китоб 1936 йилда Анқарада Валет Избудак томонидан нашр этилган. 1547 йилда Туркияда Мустафо афанди томонидан “Форсча-туркча фразеологик луғат” тузилган.¹⁹

1978 йилда “Ўзбек халқ мақоллари” номи билан С.Худойберганов, М.Афзалов ва С.Иброҳимовлар томонидан мақоллар тўплами нашр этилди. Яна бир мақоллар тўплами “Фан” нашриётида академик Ш.Шоабдурахмонов сўз боши ёзган фольклоршунос олимлар Б.Саримсоқов, И.Хаққулов, А.Мусақулов ва Р.Зарифовлар томонидан тематик принцип асосида тузилган мақоллар луғати чоп эттирилди.

XVII – асрда асосан Германияда немисча-итальянча луғатлар немис тилшунослари томонидан тузилди. 1648 йилда Аугсбургда Йоханн Гунтцел томонидан “Hauptschlüssel der Teutschen und Italiänischen Sprache“ луғати чоп эттирилди. Луғатда сўз ва сўз бирикмаларидан ташқари фразеологизмлар ҳам берилган. 1700-1702 - йилларда Нюренбергда Матиас Крамер томонидан тузилган икки қисмдан иборат “Herrlich Grosses Teutsch-Italiänisches Dicitonarium oder Wort-und Red-Arten-Schatz der unvergleichlichen Hoch-teutschen Grund-und Haupt-Sprache“ асарда ҳам фразеология соҳасида изланишлар ҳақида сўз юритилади.

Шуни қайд этиш лозимки, бошқа бир қанча тилларда биринчи фразеологик луғатларнинг пайдо бўлиш тарихи анча узокқа бориб тақалади. Масалан, рус, немис, татар, инглиз ва

¹⁸ Фразеография фани, унинг объекти ва асосий муаммолари ҳақида қаранг: М.И.Умарходжаев. Очерки по современной фразеографии. Ташкент, «Фан», 1977, 15-27. М.И.Умарходжаев. Современные проблемы фразеографии. М., «Вопросы языкознания», 1979, № 5, с. 48-55.

¹⁹ Ҳ.Бердиёров, Р.Расулов, Б.Йўлдошев. Ўзбек фразеологиясидан материаллар. Учинчи қисм. Қўлланма. Самарқанд, 1993, 4.

бошқа тилларнинг изоҳли, икки тилли фразеологик луғатларининг пайдо бўлиши 50- нчи йилларда бошланган. Ҳаттоки, баъзи тилларда бир, икки тилли фразеологик луғатлардан ташқари беш тилли фразеологик луғатлар ҳам тузилганлигини қайд этиш лозим. Масалан, татар тилида Н.Исанбет 1959 йилда уч томли мақол ва маталлар тўпламини ҳамда 1989 йилда эса икки томли фразеологик луғат тузилганлиги фикримизни ёрқин далилидир. Ҳозирга келиб эса бир ва икки тилли фразеологик луғатлар тузиш иши жадаллашди.

Инглиз фразеографиясига эътибор берсак, бу тилда бир, икки тилли фразеологик луғатларнинг пайдо бўлиши инглиз фразеографиясининг тез фурсатларда ривожланишига замин бўлмоқда. Аммо бу муаммо аниқ бир тил асосида ҳам қўлланиши мумкин.

Алоҳида шуни қайд этиш лозимки, рус тили фразеографияси соҳасида айниқса, назарий жиҳатларини чуқур ўрганиб чиқилганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Булар таниқли олимлардан М.А.Алексенко, Н.Ф.Алефиренко, А.М.Бушуй, Ю.А.Гвоздарев, В.П.Жуков, А.В.Жуков, В.И.Зимин, В.М.Мокиенко, А.И.Молотов, В.Н.Телия ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган. Бу олимлар томонидан ишлаб чиқилган фразеографиянинг назарий ва амалий жиҳатлари бошқа тилларнинг фразеографик муаммоларига асос бўлди (инглиз, немис, француз ва бошқа тиллар). Айниқса, А.В.Куниннинг инглиз фразеографиясига қўшган бекиёс хизматларини алоҳида таъкидлаш керак.

Фразеография соҳасида инглиз олимлари Адам Маккей, Р.Л.Колинз, Рональд Макин ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида асосий назарий жиҳатларини кўриш мумкин.

Турли тилларда фразеографиянинг принциплари қуйидаги таниқли олимларнинг илмий тадқиқотларида назарий ва методологик асос сифатида тадқиқ қилинган ва ривожлантирилган: Г.Х.Ахунзянов, А.В.Кунин, В.П.Жуков, В.М.Мокиенко, А.М.Мелерович, Е.Ф.Арсентьева, А.Маккей (фразеологик маъно тўғрисида), В.П.Телия, Л.К.Байрамова, И.И.Туранский, Дж.Ванин, М.Б.Арнольд (фразеологик маънонинг коннотатив ва аксиологик таркиби тўғрисида), Н.Исанбет, А.И.Молотков, Ю.Н.Караулов, Ю.Д.Апресян, В.М.Мокиенко, М.А.Алексенко, Н.Ф.Алефиренко, В.И.Зимин, М.И.Умархўжаев, Р.Макин, Р.Л.Коллинз (фразеологик луғат тузиш принциплари) ва бошқалар.

Фразеологик луғатлар типологияси, яъни уларни қиёсий ўрганиш ва тадқиқ қилиш қуйидаги принциплар асосида амалга оширилиши мумкин:

1. Фразеографик материални ташкил қилиш методи асосида:

А) изоҳли

Б) идеографик луғатлар.

Бундай луғатларда фразеографик материаллар алфавит тартибида жойлаштирилади ва фразеологик бирликлар қуйидаги принциплар асосида луғатдан жой олади:

А) биринчи компонентга асосан

Б) семантик жиҳатдан асосий компонентга кўра

В) грамматик жиҳатдан асосий компонентга кўра.

2. Фразеологизмларни ташқи парадигматик алоқаларининг типига кўра:

А) фразеологик антонимлар луғати

Б) фразеологик омонимлар луғати

В) фразеологик синонимлар луғати.

3. Фразеологик луғатларни тузишда қўлланиладиган тилга кўра:

А) бир тилли

Б) икки тилли (таржима)

В) кўп тилли.

4. Фразеологик луғатларнинг қўланиш соҳасига кўра:

А) мактаб ўқувчилари учун

Б) филологик факультетларнинг талабалари ва умуман филологлар учун

В) оммабоп

5. Фразеологик материални танлаб олиш принципига кўра луғатларнинг қуйидаги турларига кўра:

А) оддий фразеологик луғат

Б) махсус фразеологик луғат (феълли фразеологизмлар, фразеологизм – эвфемизмлар луғати, мақол ва маталлар луғати, жуфт сўзлар луғати ва бошқалар).

6. Фразеологик луғатларда асосий эътибор қаратиладиган фразеологик бирликларнинг параметрига кўра:

- А) оддий изоҳли
- Б) этимологик ва культурологик луғатлар
- В) окказионал вариантли луғатлар.

Бугунги кунда тилшуносликда турли турдаги луғатлар тузиш билан бирга кўп тилли фразеологик луғат тузиш вақти келди ва бу ишни бажариш учун олимларимиз луғатшуносликнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганишлари лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 2004, 116.
3. Мокиенко М.В. Славянская фразеология. Москва, 1989, 5.
4. Степанова М.Д., Чернышёва И.И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, 180.
5. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1984.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ УЙ-РЎЗҒОР БУЮМЛАРИ НОМЛАРИ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ГУРУҲИ

*Ҳамраева Ё.Н.,
Қарши ДУ доценти*

Уй-рўзғор буюмлари номлари ўзбек тили лексик сатҳида анчагина кенг кўламли мазмуний майдон саналади. Шу боис ўтган аср ўрталаридаёқ тилшунос олимларнинг диққат марказига тушган. Улар мазкур мазмуний майдонга алоқадор номларни бир лексик-семантик гуруҳга йиғиб, “Уй-рўзғор энциклопедияси” китобини нашр қилган эдилар.

Лексик-семантик гуруҳ тушунчаси лексикологиянинг энг зарур тушунчаларидан бири ҳисобланади. Бунда муайян бирлаштирувчи семаси асосида бир гуруҳга бирлашувчи, айтилиш вақти фарқловчи семаларига кўра ўзаро мазмунан фарқланиб турувчи лексик бирликлар тушунилади [1; 48].

Ўзбек тилидаги уй-рўзғор буюмлари номлари гуруҳига кирувчи атов бирликларини (мас., *стол, стул, жавон, диван ёки коса, товоқ, қошиқ, санчқи*) каби лексемаларни аралаш тарзда бирданига киритиш мумкин эмас. Чунки уй-рўзғор буюмлари номларини аташга хизмат қиладиган лексемалар бир неча мазмуний гуруҳларни ҳосил қилади. Буни қуйидагича тасниф қилиш мақсадга мувофиқ деб биламиз:

1. Меҳмонхона тушунчасига доир буюм ва жиҳоз номлари.
2. Ошхона тушунчасига доир буюм ва жиҳоз номлари.
3. Ётоқ тушунчасига доир буюм ва жиҳоз номлари.
4. Дархона тушунчасига доир буюм ва жиҳоз номлари.
5. Ҳаммом тушунчасига доир буюм ва жиҳоз номлари.

Юқоридаги мазмуний гуруҳлар ўз навбатида иерархик равишда яна бир қатор кичик ички гуруҳларга ажралади. Демак, муайян лексик-семантик гуруҳни ҳосил қилишда иерархик (поғонавийлик) муносабати муҳим ўрин тутди. Бундан ташқари, лексик-семантик гуруҳларни ташкил қилишда партонимик (бутун-бўлак) муносабати ҳам етакчи ўринлардан бирида туради. Бутун-бўлак муносабатлари билан боғланган лексемалар миқдори ҳам тилимизда анча кўп. Масалан, “уй” сўзини олиб кўрайлик. Бунда уйнинг “қурилиш иншооти” маъноси назарда тутилмоқда. Ушбу мазмуний майдонда “Уй” тушунчаси бутунликни ташкил этса, девор, том, шифт, пол, эшик, дераза каби қисмлар у билан партонимик муносабатни ҳосил қилади.

Энди эса таснифимизнинг биринчи поғонасида турган “меҳмонхона” тушунчасига қайтамиз. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ушбу сўзга қуйидаги изоҳлар келтирилган: “МЕҲМОНХОНА [меҳмон+хона] 1. Уйнинг меҳмон кутиладиган хонаси. 2. Мусофирларнинг вақтинча туриши учун жиҳозланган хоналардан иборат бино; мусофирхона” [5; 587].

Ушбу мақоламизнинг мақсадидан келиб чиқиб, биз *меҳмонхона* сўзини асосан биринчи маъносида қўллаганмиз, бошқа семалари (маъновий бўлаклари)ни эса эътиборга олмадик. Қуйидаги жадвал ёрдамида мазкур лексема қамровидаги тушунчалар мазмуний майдонини ҳосил қилиб кўрамиз.

МЕҲМОНХОНА				
Тузилиши	Жиҳозлари	Буюмлари	Қуршовлари	
			Феъллар	Сифат ва б.
девор	стол	парда	<i>ясатмоқ</i>	<i>баланд, паст, катта кичик, янги, эски, чиройли, хунук, арзон, қиммат, сифатли, сифатсиз ва бошқ.</i>
шифт	стул	карниз	<i>безатмоқ</i>	
пол	диван	телевизор	<i>қўймоқ</i>	
эшик	курси	лампа	<i>ўрнатмоқ</i>	
дераза	оромкурси	гилам	<i>осмоқ</i>	
ром	буфет	кўрпача	<i>тўшамоқ</i>	
	сервант	хонтахта	<i>кутмоқ</i>	
	жавон	қандил	<i>пешивоз чиқмоқ</i>	

Кўриниб турибдики, “меҳмонхона” тушунчаси 28 та сўзни қамраб олади. Бу ҳисоб, албатта, нисбий. Чунки нутқ талабидан келиб чиқиб, уни янада кенгайтириш мумкин. Шуни ҳам эътироф этиш керакки, мақоламизда фақат уй-рўзғорга тегишли буюм ва жиҳозлар номлари лексик-семантик гуруҳини таҳлил қилиш кўзда тутилган, шу боис юқоридаги жадвалдан биринчи ва охириги устундаги сўзларни назардан соқит қиламиз.

Биз ўз жадвалимизда типик бир хонадоннинг маҳмонхонасига тегишли тушунчаларни “жиҳозлар” ва “буюмлар”га ажратдик. Маълумки, ҳозирги кунда фан ва техника тараққиёти юксак чўққиларга етган бир даврда уй-рўзғорга оид ҳаётимизни электр асбобларисиз тасаввур ҳам қила олмаймиз. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, аслида буюм ва жиҳозлар гуруҳларини ҳам кейинги поғоналарда янада зичлаш, умумлаштириш имконияти мавжуд. Масалан, ҳар бир хонага тегишли буюм ва жиҳоз номларини “Электр токи талаб қилувчи” (мас., телевизор, магнитофон, лампа, қандил) ва “Электр тоқини талаб қилмайдиган” (парда, карниз, гилам, кўрпача ва ҳ.к.) нарсалар гуруҳларига бўлиш мумкин. Бошқа нуқтаи назардан қараганда, таснифда уй-рўзғор буюмларини бутунлай ўзгача характеридан келиб чиқиб, статик (ўрнидан қўзғатилмайдиган) ва динамик (осон қўзғатиладиган) нарса ва буюмлар гуруҳларига ҳам ажратиш мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, моҳиятан юқоридаги таснифимиз жинс-тур муносабати асосида тузилган лексик-семантик гуруҳни эслатади. Лекин ушбу таснифдаги лексемалар оддий сўзлар эмас, балки маънодошлик, жинс-тур, бутун-бўлак муносабатларини акс этирувчи бир неча лексик парадигманинг бош лексемаси бўлиши ва буларнинг орқасидан тилда юзлаб лексик бирликлар, нутқда эса минглаб сўзлар эргашиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, борлиқдаги муайян муносабатларнинг инсонлар онгида маълум маъновий категориялар кўринишида акс этиши барча семантик майдонларнинг асосини ташкил этади. Демак, лексик бирликларни улар мансуб бўлган майдонлар ичида изоҳлаш ҳар томонлама маъқул, сабаби бундай усул ёрдамида нарса-ходисалар ўртасидаги алоқадорликларни осон илғаш, уларни бир бутун ҳолатда тасаввур қилиш ва бўлакларга ажратиш малакасини тезда ўзлаштириб олиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нетьматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
2. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 164 б.
3. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2001. – 172 б.
4. Собиров А. Она тили дарсларида идеографик луғатдан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълими, 2003. № 4. – 10-13 б.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон МЭ Давлат илмий нашриёти. 5 жилдли. Иккинчи жилд. – Тошкент, 2006. – 672 б.

6. Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.

УМУМИСТЕЪМОЛ ПОЛИСЕМАНТИК ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ АВТОЙЎЛСОЗЛИК ТЕРМИНОСИСТЕМАСИГА ХОСЛАНИШИ

*Валиев Т.,
PhD (Қарши ДУ)*

Тилнинг терминологик тизими икки асосда шаклланади:

- а) ички манба;
- б) ташқи манба.

Олимлар ўзбек тилшунослигида А.Ғуломов томонидан илгари сурилган сўз яшашнинг беш усулини узоқ ватқлар давомида терминологик системада ҳам кўришга уриндилар. Улар қуйидагилар:

- 1.Морфологик усул (аффиксация).
- 2.Синтактик усул (редупликация, композиция, аббревация).
- 3.Лексик усул (сўзни бир туркумдан бошқа туркумга кўчириш).
- 4.Семантик усул.
- 5.Фонетик усул (ички ўзгаришлар йўли билан яшаш ва акцентуация) [5,39].

Тилшунос – ўзбек терминшунослигининг дарғаларидан бири, Р.Дониёров эса ички имкониятлар асосида термин ҳосил бўлишининг қуйидаги турларини фарқлайди:

- 1) семантик усул;
- 2) морфологик усул;
- 3) синтактик усул [6,75].

Мавжуд адабиётларда семантик усул билан термин ҳосил бўлиши термин вужудга келишининг асосий йўлларида бири сифатида қаралади. Зеро, “пил бирликлари микдорининг ошиб бориши унинг сифат жиҳатдан ёмонлашувини келтириб чиқариши мумкин. Шу боисдан тилнинг лексикаси нафақат микдор, балки сифат жиҳатдан ҳам ўсиб боради: мавжуд сўзларда янги маъно пайдо бўлади, эски ва янги маънолар орасидаги муносабатларда қайта шаклланади. Луғат бойлигини микдорий жиҳатдан ошириб бориш муҳим, бироқ у сифат омили билан мувофиқ бўлмагани учун тилнинг маъно жиҳатдан мукамаллашувини таъминлай олмайди” [3,119]. “Тилда мавжуд сўзларнинг терминологик маъно касб этиши унинг мавжуд семалар кўчиши асосида вужудга келади. Бошқача айтганда, маъно кўчиши терминологик маъно вужудга келишидаги асосий омиллардан биридир.

Бирикма терминларнинг вужудга келиши ва истеъмолда бўлиши ўзида тил бирликларининг вужудга келиши ва яшашида намоён бўладиган диалектик қонуниятларни мужассамлаштиради. “Использование аббревиатур и словосочетаний рассматривается как проявление единства противоположностей, отражающее закономерности в терминологическом образовании, обусловленные, с одной стороны, сложностью понятий, для номинации которых используются многокомпонентные термины, а с другой – стремлением к экономии в связи с необходимостью ускорения процесса коммуникации и увеличением потока информации” [1, 12-13]. Тадқиқотчи Л.М.Алексеева термин ҳосил бўлиши жараёнини икки аспектда ўрганиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди:

- а) концептуал аспект;
- б) функционал аспект

Унингча, концептуал аспект илмий категория мазмунини серкирра, зиддиятли, тугалланмаган ва чегараси ноаниқ илмий билимни ифодаловчи терминологик бирлик яшаш жараёни сифатида қараса, функционал аспект табиий тил сўзларидан илмий тушунчалар ҳосил бўлиш, мавжуд тил бирликларининг терминологик вазифа жараёнини ифодалайди [1, 6].

Терминшунос В.М.Лейчик ҳар қандай терминни уч жиҳатнинг яхлитлиги сифатида караш фикрини илгари суради:

- а) лисоний;
- б) мантиқий;
- в) терминологик [8].

Терминшуносларнинг яқдил фикрларига кўра, терминнинг вужудга келиши икки босқичда кечади:

- а) терминнинг яратилиши;
- б) терминнинг қайд қилиниш ва қўлланиши.

Ҳар қандай сўз ҳосил бўлишидаги каби терминнинг вужудга келиш жараёни ҳам синергетик қонуниятлар асосида кечади. Бу жараёни Ю.Д.Апресян шундай талқин қилади: “...семантика языкового знака отражает наивное понятие о вещи, свойстве, действии, процессе и т.д., - складывающаяся веками наивная картина мира определяет материальный и духовный опыт народа – носителя данного языка” [2, 56-57].

Терминнинг қайд қилиниши ва қўлланилиши том маънода “тилни бошқариш” қонуниятлари асосида кечади. У айрим лисоний шахслар томонидан амалга ошириладиган субъектив ва онгли жараён [8, 45].

Умумистеъмом бирликларнинг терминологик моҳият касб этиши, бошқача айтганда, унинг мавжуд маънолари асосида янги, терминологик маънонинг вужудга келиши тилшунос С.Иброҳимовнинг талқинича, қуйидаги асосларда вужудга келади:

1) ўхшатиш принципи асосида (инсон ва унинг аъзоларига ўхшатиш, ҳайвон аъзоларига ўхшатиш, кушлар ва уларнинг аъзоларига ўхшатиш, ҳашорат ва майда жониворларга ўхшатиш, ўсимликка ўхшатиш, турли хил асбоб ва қуролларга ўхшатиш, самовий жисмларга ўхшатиш;

2) ҳослаш принципи;

3) нисбат бериш принципи (қабила ва халқ номига нисбат бериш, шахс номига нисбат бериш);

4) материалга кўра номлаш принципи;

5) вазифасига кўра номлаш принципи;

6) ўрнига кўра номлаш принципи;

7) ташқи шакл ва ҳолатига кўра номлаш принципи;

8) овозига кўра номлаш принципи [9].

Ўхшатиш умумистеъмом сўзларининг терминологик маъно касб этишида муҳим аҳамият касб этади. С.Иброҳимов томонидан талқин қилинган *қалтоқ*, *қалқон* сўзларининг терминологик маъно ифодаланиши ўхшатиш тамойили асосида вужудга келганлигининг асосланиши тилшунос Р.Дониёров тадқиқотида қуйидагича берилади: “Қалқон қадимги уруш қуролларидан бири. С.И.Иброҳимовнинг қайд этишича, у “катта чочпопук”нинг кумушдан дўппига ўхшатиб ясалган бир бўлаги маъносини билдиради. Машинавий техниканинг терминологик системасига киритилган айни шу қалқон термини янги бир маънони касб этганлигини қуйидаги мисоллардан ҳам очиқ-ойдин билиш мумкин: *Ҳосил тугиши даврида гўзани культивация қилиш учун чопиқ агрегатига сақлагич қалқонлар ва суйирмалар ўрнатилади.* (ЯТ, 10/67, 12); *Цилиндр шаклидаги станинанинг ички қисмига аён кўринишига эга бўлган, яъни бурилиб чиққан асосий ва қўшимча қутбларнинг ўзаклари, унинг икки ён томонига эса подшипник қалқони болтлар билан маҳкамлаб қўйилади.* (ЭМ, 14)” [10,78]. Бундай тарзда вужудга келган терминлар фан-техника ва ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳам кенг қўлланмоқда. Биз буни автоўлсозлик терминлари тизимида кўплаб учратишимиз мумкин: *айвон*, *галерея (айвонсимон йўл)*, *бошмоқ*, *тўшама*, *қанотча*, *тортма*, *панель*, *ҳавон*, *каллак (ёқасимон каллак, суйри каллак, бўсага каллаг*, *керилган каллак) туйнук, (қувур) танаси.* Қуйида бу сўзларнинг терминологик маъноларини уларга асос бўлган умумистеъмом маънолар билан қиёслаб, семантик нуқтаи назардан таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Автоўлсозлик терминологиясида *айвон* атамаси мавжуд. Қуйида унинг соҳада терминологик маънода қўлланишига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (қисқ. ЎТИЛ) дан айрим мисоллар келтирамиз.

Айвон сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича изоҳланган: **АЙВОН** [а. — қаср; олди очик бино] Кўпинча уч томони берк, олди очик хона. *Ўзганинг тоқу равоқидан ўзининг айвонинг яхши*. Мақол. *Уйнинг орқаси ҳам бир замонлар шунинг сингари уй бўлса керак, лекин бузилгандан кейин, олди деворни олиб ташлаб, айвон қилинибди*. А.Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари.

Жаҳон айвонида *поэт*. Оламда, дунёда, жаҳонда. *..Йўқ жаҳон айвонида онинг киби шўху зариф*. Аваз (ЎТИЛ 5/1).

Демак, сўз бир маъноли бўлиб, унинг бу умумистеъмол маъноси автоўлсозлик терминосистемасига киришига асос бўлган. Автоўлсозлик терминологиясида ҳам *айвон* сўзи ишлатилади ва у рус тилидаги *балкон* сўзининг калька асосидаги таржимасидир. У автоўлсозлик терминлари бўйича тематик манбаларда “Кўприк иншоотлари, қувурлар ва сизувчи кўтармалар” мавзуси остида берилган. Терминологик маъно метафорик асосда вужудга келган.

Автоўлсозлик соҳасида *ҳавон* термини ҳам ишлатилади. Унинг соҳа терминологиясидаги маъноси қуйидагича:

ҲАВОН [а. — келисоп, ўғир дастаси] Синч девор устунларини тик тутиб туриш учун устунларнинг тепа қисмидан қияроқ тираб, миҳлаб қўйиладиган ёғоч, тирагич (ЎТИЛ 5/5).

Автоўлсозлик соҳасида *галерея* термини мавжуд. У “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *галерея* сўзи қуйидагича изоҳланган:

ГАЛЕРЕЯ [фр. *galerie* — пешайвон] **1** Бинонинг икки қисмини бирлаштирувчи усти ёпиқ узун йўлак; тураржойдан холи қилиб солинган, ёнлари очик ёки ойнабанд балкон. *Аэропорт ва унинг ойнабандли шаф-фоф галереялари гўзал безатилган*. Газетадан.

2 Ер остидаги айрим иншоот, қурилмаларни бирлаштирувчи, туташтирувчи тор йўл, йўлак (ҳарбий истехком, шахта ва ш. к. жойларда).

3 эск. Томоша залида энг юқориги ярус.

4 *кўчма* Қатор, саф-саф тизилган нарса ёки кишилар; силсила. *Адабий тиллар галереяси*. *иши Уста шу ўн икки паҳлавон галереясини яратди*. Ҳ.Аҳмар, Трансцендент.

Суратлар галереяси Суратлар намоиш қилинадиган бино, музей (ЎТИЛ, 5/1).

Термин автоўлсозлик соҳасида *галерея* — “айвон йўл, айвонсимон йўл” маъносида қўлланади. Ушбу терминологик маънонинг вужудга келишида сўзнинг ЎТИЛда қайд этилган 1-маъноси асос бўлган.

Автоўлсозлик соҳасида *каллак* термини мавжуд. У қуйидаги умумистеъмол маънога эга:

КАЛЛАК [ф. — *кичкина калла*] **1** Дарахт танасининг шох-бутоқлари кесиб ташланган юқори қисми, кесилган шохи, бутоғидан қолган қисми. *Аброр, ўғлим, ана у беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел*. А.Қаҳҳор, Асрор бобо. *Подишонинг дори шу Гулистон шаҳрининг бир чеккасида, каллак тутга яқин жойда эди*. “Муродхон”.

Каллак урмоқ *айн.* каллакламоқ. *Янги каллак урилган тут остида қўлига болтасини ушлаб Собиржон ўтирибди*. С. Зуннунова, Олов.

2 Бирор нарсанинг бош қисми. *Цилиндрлар каллаг*. *Ракетанинг ядроли каллаг*.

3 *махс.* Кулолчиликда идиш ва б. ясашда ишлатиладиган мослама — чархнинг лой қўйиладиган жойи. *Кулол чарх каллагига қўйган гумбаз-лойдан идиш ясаб, олмадек ортиб қолганини ташлаб юбормай, ҳуштак ясайди*. Мирмуҳсин, Меъмор (ЎТИЛ, 5/2).

Сўзнинг иккинчи семемаси (“бирор нарсанинг бош қисми”) унинг автоўлсозлик соҳасида қўлланувчи терминологик маъно касб этишига асос бўлган.

Рус тилидаги *оголовок* терминидан ўзбек тилида калька асосида вужудга келган *каллак* термини ва унинг ҳосилалари автоўлсозлик соҳасида қуйидаги шаклий ва маъновий турланишга эга:

Рус тилида	Ўзбек тилида
<i>оголовок воротниковый</i>	<i>ёқасимон каллак</i>
<i>оголовок выходной</i>	<i>сув кирар томон каллаг</i>
<i>оголовок выходной</i>	<i>сув кирар томон каллаг</i>
<i>оголов конический</i>	<i>суйра каллак</i>
<i>оголов порталный</i>	<i>бўсага каллаг</i>
<i>оголовок таструбный</i>	<i>керилган каллак</i>

Қайд қилинган терминологик маъно ўхшатиш асосида вужудга келган.

Автоўлсозлик терминологик тизимида *туйнук* сўзи ҳам мавжуд бўлиб, у ўзига хос терминологик моҳиятга эга. Сўз ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича изоҳланади:

ТУЙНУК Эски типдаги маҳаллий уй, биноларнинг девори ёки тепасидан ёруғлик, ҳаво кириб туриши ёки бошқа мақсадлар учун қолдирилган тўртбурчак ёки доиравий тешик. *Мана, бир томондан дераза ўрнига туйнук очилган кичкина қоронғи уйда ўн-ўн беш чоғли хотин ўтирибди.* С. Зуннунова, Гулхан. *Хона мадрасалардаги ҳужрага ўхшаш кичик бўлиб, тепада икки туйнук бор эди.* Мирмуҳсин, Меъмор. *Бир вақтлар Султон Маҳмуд мирзо тириклигида шу хонадан қизлар чўмиладиган бўлмага махфий бир туйнук очилган эди.* П.Қодиров, Юлдузли тунлар.

Боши (ёки бўйи) туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ Ҳали ёш, балоғат даври ўтган эмас. *Хом ўйлабсиз, ҳалитдан куёв нимаси, [Тошхоннинг] боши туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ.* А.Мираҳмедов, Ўт юраклар. *Биронта хотини йўқ одам топилди қоларди. Қизимизнинг бўйи туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ-ку!* С.Зуннунова, Гулхан. *Ой туйнукка, арава эшикка келганда* Иш тикилинч бўлиб қолгандагина ҳаракатга тушганда айтиладиган ибора (ЎТИЛ, 5/4).

Сўзнинг терминологик маъно касб этиши метафорик асосда содир бўлган. *Отверстие трубы – қувурнинг туйнуги* каби.

Ўзбек тилида *арматура* ўзлашма сўзи ҳам умумистеъмол ва терминологик маъноларда қўлланади. Сўз изоҳли луғатда қуйидагича берилган:

АРМАТУРА [лот. *armatura* — қурол-аслаҳа, қурол тури] *tex.* 1 Аппарат, машина, иншоот ва ш.к. нинг асосий қисмига кирмайдиган ёрдамчи қисмлари мажмуи. *Буг қозонининг арматураси.*

2 Темирбетон иншоотларнинг пўлат чивиклардан иборат каркаси, синчи, шунингдек, иншоотларни мустаҳкамлаш учун уларнинг ораларига қўйиладиган металл қисмлар мажмуи. *Шлюз деворлари арматураси. Кечаги катта котлован ўрнини.. арматура симлари қоплаган.* А.Мухтор, Опа-сингиллар (ЎТИЛ, 5/1).

Маълумки, арматура йўл ҳимояси ва кўприклар қурилиши ҳамда тоннель ҳамда қувурларни тайёрлаш ва қуришда катта аҳамиятга эга. Шу боисдан у автоўлсозлик терминлари тизимининг “йўл қурилиши”, “кўприк иншоотлари барпо этиш, уларнинг таркибий қисми” каби мавзувий гуруҳларига мансуб бўлиб, кенг истеъмолли термин ҳисобланади. *Арматура* терминининг ЎТИЛда қайд этилган икки маъноси ҳам терминологик характерга эга бўлиб, иккинчи семемаси билан лексема автоўлсозлик терминлари мажмуига дахлдорлик касб этади.

Ўзбек тилида бирикма шаклидаги терминлар ҳам кўп бўлиб, уларнинг таркибидаги сўзлардан бири кўчма маънода қўлланаётган, ушбу ўринда умумистеъмол бирлиги бирикма таркибида терминологик моҳият касб этган бўлиши мумкин. Мисоллар: *ёй биссектрисаси, ёйлар орасидаги тўғри чизик, клотоид ёй, ёрдамчи ёй, қатнов қисми қирғоғи* (кромка проежей части), *йўл ёқаси*(обочина), *йўлнинг кўндаланг кесим юзаси* (профиль дороги поперечный), *йўлнинг бўйлама кесим юзаси* (профиль дороги продольный), *йўлни сақлаш, чокнитўлдирши, йўл қирғоғи* кабилар. Келтирилган мисоллар таркибидаги сўзлар кўчма маънолари билан терминологик бирикмалар таркибидан ўрин олган.

Айтилганлардан маълум бўладиги, кўп маъноли умумистеъмол лексемаларнинг терминосистемада қўлланиши метафорик усул билан ҳосил қилинган бўлиб, кўп ҳолларда ўзбек тилига калькалаш йўли билан қабул қилинган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алексеева Л.М. Метафорическое терминопорождение и функции терминов в тексте. Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. –М., 1999.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т.1.: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. –М., 1995.
3. Будагов Р.А. Человек и язык. – М.: Изд-во МГУ, 1974.
4. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. –М.: МГУ, 1997. – С. 45. (-179 с.);

5. Гуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш усуллари хақида // А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. Биринчи китоб. –Тошкент, 1949. – Б.39.
6. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.
7. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.
8. Коновалова Е. Д. Лейчик В. М. Предмет, методы и структура терминоведения. Дис. ... д-ра филол. наук. М., 1989;
9. Иброхимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. –Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1959.
10. Сафаров Ш.С., Саиткулов Х.С. Теория и практика терминологической номинации. Учебное пособие. – Самарканд: СамГУ, 1986.
11. Ткачева Л.Б. Некоторые проблемы терминологии в социолингвистическом освещении. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Л., 1987.

ARAB LUG‘ATCHILIGI AN‘ANALARI ASOSIDA YARATILGAN LUG‘AT-GRAMMATIKALAR

*Bahriddinova B., Qarshi DU dotsenti
Maxmudova F., Qarshi DU o‘qituvchisi*

Ma’lumki, turkiy lug‘atchilik, jumladan, o‘zbek lug‘atchiligida sharq lug‘atchiligi, xususan, arab lug‘atchiligi an‘analari yetakchilik qiladi. Ilk turkiy tilli lug‘atlar sifatida talqin qilinadigan “Devonu lug‘otit turk” (1073-1074), “Muqaddimatul adab” (1137), “Kitob ul-idrok li lisanul atrak” (1312), “Attuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya” (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an‘analari asosida yozilgan.

VII asr oxirlarida asos solingan Arab xalifaligi Arabiston yarim oroli, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari, Shimoliy Afrika, Ispaniya, O‘rta Osiyo va Kavkazorti mamlakatlaridan iborat katta hududni o‘ziga bo‘ysundirgan edi. Arab tili nafaqat hukmron mafkura tili, balki din va ilm-fan tili sifatida ham o‘ziga xos mavqega ega edi. Boshlang‘ich maktab, madrasalarning barchasida ta’lim-tarbiya ishlari arab tilida olib borilardi. Basra va Kufa shaharlarida ikki tilli tilshunoslik maktablari tashkil topgan, ular o‘rtasida tilshunoslikning qator masalalari yuzasidan bahs va munozalar olib borilar edi. Xalifalik poytaxtida turli amaldor, olim va adiblarning mavqei yuqori edi. Xalifalik taxtiga Abbosiylar kelgach ilm markazi Bag‘dodga ko‘chiriladi. Katta hududdagi ilm ahllari, ijodkorlarining o‘z ona tilidan qat’i nazar diniy, ilmiy va badiiy asarlarini arab tilida yozishi odatga aylanadi.

Xalifalik ostidagi davlatlar turli elatlardan tashkil topgan, tili, urf-odatlarini, madaniyati bilan farqlanardi. Bu esa, o‘z-o‘zidan, ularni boshqarish ishini og‘irlashtirardi. Muqaddas islom dinini yoyish uchun ham arab tilini o‘rgatish va o‘rganishga ehtiyoj katta edi. Qolaversa, Qur‘on yaratilgan klassik arab tili bilan jonli arab so‘zlashuv tili o‘rtasida davrlar o‘tishi bilan birmuncha tafovut yuzaga kelgan, arab bo‘lmagan kishilarning Muqaddas Qur‘on matnini to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rganish bilan bog‘liq muammolar mavjud edi. (1)

Arab tilshunosligi ana shunday sof amaliy ehtiyojlarni bajarish zarurati bilan yuzaga keladi. Til o‘rganish va o‘rgatishda lug‘atlarga teng keladigani yo‘q. Lug‘at aynan shu vazifani bajarish uchun tug‘ilgan janr. Shu sababli ko‘pchilik tilshunosliklarda bo‘lgani kabi, arab tilshunosligi ham lug‘atchilik bilan boshlanadi. VIII asr oxirlarida yaratilgan arab tilidagi ilk lug‘at – Xalil ibn Ahmadning “Kitobul-ayn” asari, uning shogirdi Sibavayhiyning “Al kitob” lug‘at-grammatikasi, asli kelib chiqishi turkiy bo‘lgan Abu Nasr Ismoil al Javhariy (Abu Nasr Forobiyning jiyani)ning aynan shu davrga mansub “Sahih” lug‘ati, 1066 yilda xurosonlik leksikograf Zavzaniy tomonidan tuzilgan “Kitob ul-masodir” (“fe’llar kitobi”) lug‘ati, Abu Rayhon Beruniyning 1048 yilda dorivor o‘simliklar, hayvonlar va ma’danlar tavsifiga bag‘ishlab yaratilgan “Saydana” asari, XIV asr oxirlarida sherozlik Feruzobodiy (1329-1414) tomonidan yaratilgan 60 jildlik “Qomus” (Okean) va

boshqa lug‘at-grammatikalar musulmon olamining ibodat va ilm tili bo‘lgan arab tilini va u orqali muqaddas islom dinini o‘zlashtirishni osonlashtirish maqsadida yuza keldi.

XII-XIII asrlarga kelib o‘zbek tili katta bir etnik millatning tili sifatida yangi bosqichga qadam qo‘ydi. Xorazmlik Mahmud Zamaxshariy (1075-1144) tomonidan yaratilgan “Muqaddimat ul-adab” (“Nafis so‘zlarga muqaddima”) nomli ilk to‘rt tilli – arabcha-forscha-o‘zbekchamo‘g‘ulcha lug‘at ham nazariy va amaliy ahamiyati bilan xuddi shu davrda Yevropada yaratilgan ko‘ptilli o‘quv lug‘atlaridan qolishmas edi.

Asarda muallifning arab tili leksikasi va grammatikasiga oid qarashlari o‘z ifodasini topgan. Biroq bu asar arab tili tarixini o‘rganishdagina emas, balki turkiy, forsiy, mo‘g‘ul xalqlari tillari tarixini o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Unda XII-XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi ham o‘z aksini topgan.

“Muqaddimat-ul-adab” lug‘at-qo‘llanmasi besh qism: 1) ism turkumiga kiruvchi so‘zlar; 2) fe‘llar; 3) ko‘makchilar; 4) ismlarning o‘zgarishi; 5) fe‘llarning o‘zgarishidan tashkil topgan. Lug‘atda arab tili leksikasi va grammatikasiga oid so‘zlar forscha, ba‘zi nusxalarida xorazmcha, turkcha va mo‘g‘ulcha tarjimai bilan berilgan. Uning Germaniya, Misr, Hindiston, Turkiya, Eron, Rossiya va O‘zbekiston fondlarida saqlanayotgan qo‘lyozmalarining hammasi bir xil emas. Ba‘zilarida arabcha-forscha so‘zlikning o‘zi bo‘lsa, boshqalarida turkiy va mo‘g‘ulcha so‘zlik qam kiritilgan, qadimiy nusxalaridan birida ma‘lum guruh xorazmcha so‘zlar ham bor. Mo‘g‘ullar davrida noma‘lum muallif tomonidan lug‘at mo‘g‘ulcha so‘zlar bilan ham to‘ldirilgan. Asar xorazmiy tiliga ham tarjima qilingan. S.Ayniy bu asar haqida shunday yozgan edi: “Muqaddimat ul adab” asari o‘zbek tili uchun butun dunyoning xazinasi bilan barobardir”. (1, 106)

Yuqorida sanalgan lug‘atlar umumturkiy leksikografiyaning namunasi bo‘lsa, XIII-XIV asrlardan boshlab o‘zbek leksikografiyasi undan oziqlangan holda mustaqil rivojlana boshladi. Ayniqsa, turkiycha-forscha, turkiycha-arabcha tarjima lug‘atlar tuzishga e‘tibor kuchaydi. Bu esa, arab va ajam mamlakatlarida turkiy tilga qiziqishning ortib borganligi natijasi. Ana shuning natijasida “Tarjimoni turki va ajami va mug‘oli va forsi” (XIII-XIV asrlar), “Kitobi at-tuhfa az-zakiyati fil lug‘at-it turkiya” (XIV asr), Abu Hayyonning “Kitobi al-idrok lison al-atrok” (XIV asr), shuningdek, Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan ko‘pgina lug‘atlar va boshqalar” yuzaga kelgan (1, 145)

Muallifi noma‘lum bo‘lgan “Kitobi-majmu-tarjimoni turki va ajami va mug‘ali” lug‘ati 76 sahifadan iborat, uning asosiy qismini turkcha-arabcha so‘zlik tashkil etadi. So‘nggi 14 betda mo‘g‘ulcha-forscha va arabcha-mo‘g‘ulcha lug‘at berilgan. Asarda jami 1500 ga yaqin turkiycha so‘z izohlangan, ulardan 90 tasi turkman tili orqali o‘zlashgan deb sharhlanadi. Lug‘at 1343-yilda Xalil ibn Muhammad ibn Yusuf al-Kunnaviy tomonidan ko‘chirilgan.

Asar kirishdan tashqari to‘rt katta qismga bo‘lingan. Birinchi qism “faqat ismlar haqida” deb nomlangan, u 26 fasldan iborat. Ikkinchi qism “fe‘l masdari va buyruq mayli haqida”. Uchinchi qism “So‘zlarning turlanishi va fe‘llarning tuslanishi haqida”. To‘rtinchi qism “So‘zlarning ishlatilishi va boshqa muhim narsalar haqida”. (1, 67)

Asar turkologiyada ilk onomastik lug‘at hisoblanadi. Unda antroponimlar va samoviy jismlar (kosmonimlar) nomi guruhlarga ajratilib, etimologiyasi qisqacha izohlanadi.

“Tarjumon” tilida keltirilgan so‘zlar leksik qatlami jihatidan turli-tuman. Unda: 1) qulan, kunan, qatr, qochqar, tana, chibich, bog‘ra, kiji kabi hayvon nomlari; 2) bo‘ldurchin, yabadaq, sag‘izg‘an, qaz, qarlagach, taishanjil, qartal kabi qush nomlari; 3) alma, ayva, anjir, avsaq, arana, adastak, burda, karitma, qavun, tarbiz, qabaq kabi pomologik terminlar; 4) ash, at, qavurma, churak, chiqat, suklungi, bo‘za, sut, yag‘ kabi oziq-ovqat nomlari; 5) bosu, yachi, yariq, yariqchi, sunu, o‘qchi, kalij, qalqan, cho‘qmar kabi harbiy terminlar uchraydi.

O‘quv leksikografiyasi mezonlari darajasida yaratilgan mukammal lug‘atlardan yana biri “Kitob at-tuhfa az-zakiyatu fi-l-lug‘at-at-turkiya”, (“Turkiy til haqida noyob tuhfa”) lug‘atidir. Tuzilishiga ko‘ra “Devonu lug‘atit turk”ka o‘xshaydi. Lug‘atning tuzilgan yili, tuzuvchisi noma‘lum. Lekin “Kirish” qismidagi ma‘lumotlardan ayon bo‘lishicha, u qipchoqlar saltanati davrida Misrda yaratilgan”. (2) Ayrim manbalarda XV asrning birinchi yarmida Misr yoki Suriyada yaratilganligi haqida ma‘lumotlar uchraydi. Asarning tuzilishi, lug‘at tuzish mezonlari, grammatik materiallarning berilishi “At-tuhfa” muallifining arab tilshunosligini mukammal bilgan, arab leksikografiyasi yutuqlarini batafsil o‘rgangan keng qamrovli tilshunos bo‘lganidan dalolat beradi.

Asar an'naviy hamd va na'tlardan so'ng muallifning tilning ijtimoiyligi, uning vazifasi, til va tafakkur munosabatiga doir nodir fikrlari bilan boshlanadi: "Inson hayvondan faqat tushunish va til (so'zlash) bilangina farq qiladi. Tilda sheriklik eng yaxshi vositalardan va eng oliy belgilardan". (3,8)

Asar uch qismdan tarkib topgan: 1) qisqacha kirish, fonetika va grafikaga oid ma'lumotlar; 2) lug'at (tarjimasi bilan); 3) grammatik materiallar.

"Kirish" qismida fonetika va grafika masalalari yuzasidan aralash holda qisqagina ma'lumot beriladi. Qipchoq tilining fonologik tizimida 23 ta tovush-fonema (buni harf atamasi bilan ifodalaydi. Fonema va harf bir atama ostida beriladi) mavjudligi, bu fonemalar yozuvda 22 ta harf orqali ifodalanishi ko'rsatiladi. Bu harflarning 19 tasi asosiy deyiladi va amalda 18 ta harf beriladi: alif, i, v, p, n, m, l, k, q, g', t, s, s, z, r, j, t, b.

Lug'at qismi otlar va fe'llarga bo'lib beriladi. Otlar esa ba'zan tematik qismlarda, ba'zan arabcha tarjimasi bo'yicha birinchi tovushi tovushdosh so'zlar ichida beriladi. Fe'llar esa birinchi tovushlari bo'yicha qismlarga ajratilib, o'tgan zamon shaklida qayd etilgan.

Professor A.Nurmonovning ta'kidlashicha, "asarning eng qimmatli joyi shundaki, unda lug'atdan so'ng grammatik materiallar berilgan. Asarning bu qismini turkiy tillarning ilk grammatikasi deyish mumkin. Turkiy til grammatikasi arab tili grammatikasi an'analari asosida o'rganiladi. Arab tili grammatikasi bilan turkiy til grammatikasi solishtiriladi. Natijada solishtirma grammatikaning ilk namunasi paydo bo'ladi". (1, 23)

So'z turkumlari arab tilshunosligi an'anasiga muvofiq ism (ot), fe'l va yordamchi so'zlarga bo'linadi. Olmosh, sifat, son ham ismlar tairkibida o'rganiladi. Har qaysi so'z turkumining grammatik o'rni bilan mazmuniy xususiyatlari yoritiladi.

Otlar atoqli va turdosh otlarga bo'linadi. Atoqli otlar "alam" atamasi bilan nomlanadi va biror narsaga xoslab qo'yilgan so'z alam ekanligi aytiladi. Son, egalik, kelishik kategoriyalari, kichraytirish shakllari haqida ma'lumotlar beriladi.

"At-tuhfa"da fe'l so'z turkumiga keng o'rin berilgan. Fe'lning nisbat, bolishli-bo'lishsizlik, shaxs, mayl, zamon kategoriyalari atroflicha yoritiladi.

Xullas, "At-tuhfa" ham lug'ati ham boy grammatik ma'lumotlari bilan o'quv lug'atchiligi talablariga javob bera oladigan lug'at-grammatikadir.

Ko'rib o'tilganidek, arabcha-turkcha, turkcha-arabcha lug'at-grammatikalarning yuzaga kelishiga xalifalik tasarrufidagi hududlar aholisiga arab tilini, mahalliy boshqaruv tizimiga jalb qilingan arab hukmdorlariga turk tilini tezkor o'rgatish zarurati sabab bo'lgan.

Adabiyotlar

1. Nurmonov A. O'zbek til shunosligi tarixi. O'quv qo'llanma. "O'zbekiston", 2002 y.
2. O'zbek tili leksikologiyasi. Mualliflar jamoasi. "Fan", 1981. 305 b. –B.291-304
3. Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya. Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov. Toshkent, "Fan", 1968. 230 b. –B. 8

ЎЗБЕК ТИЛИДА ФОРСЧА-ТУРКЧА, ТУРКЧА-ФОРСЧА ИККИ ТИЛЛИ ЛУҒАТ-ГРАММАТИКАЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИГА ДОИР

*Баҳриддинова Б., Қарши ДУ доценти
Ражабова З., Қарши ДУ ўқитувчиси*

XIV-XV asrларда ўзбек тили даврнинг асосий расмий тиллари ҳисобланган араб, форс-тожик тиллари билан мавқе ва мақомда тенглашиб олди. Алишер Навоий ижодига бўлган катта қизиқиш XV асрдан кейинги даврда буюк шоир асарлари тили, умуман эски ўзбек тили билан боғлиқ бир қанча луғатларнинг яратилишига сабаб бўлди. Форсийзабонларнинг шоир ижодига қизиқишининг ортиши бир қатор туркча-форсча таржима луғатларининг дунёга келишига замин ҳозирлади. Жумладан, Толе Имони Ҳиравийнинг "Бадое ул-луғат" (XV аср) номли чиғатойча-форсча луғати, "Абушка" номи билан машҳур бўлган чиғатойча-туркча изоҳли луғат (XVI аср, Туркия), Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг "Келурнома" деб номланган ўзбекча-форсча луғати (XVII аср), Муҳаммад Ризо Ҳоксорнинг "Мунтахаб ул-луғот" номли

изоҳли луғати (XVIII аср), Мирзо Махдийхоннинг “Санглоҳ” номли чиғатойча-форсча луғати (XVIII аср), Сулаймон Бухорийнинг “Луғати чиғатой ва турки усмоний” (XIX аср) каби ва бошқа луғатлари шу эҳтиёж туфайли яратилди. Саналган луғатларнинг барчасини битта вазифа – Алишер Навоий ижодини ўрганиш, тушуниш вазифаси умумлаштириб туради.

Ушбу луғатларнинг барчаси ҳам қайсидир жиҳатлари билан ўқув луғати талабига жавоб бера олади, аммо улар орасида Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг “Келурнома” ва Мирзо Муҳаммад Махдихоннинг машҳур “Санглоҳ”и тадқиқотимиз объекти талабларига жавоб бера олади.

Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг “Келурнома” номли идеографик луғати 1659-1707 йилларда – Ҳиндистонга Муҳаммадшоҳ Аврангзеб Аламгир Абулмузаффар Муҳиддин подшоҳлик қилган даврда яратилган. У туркий-чиғатойча-форсча луғат бўлиб, 15 боб ва 343 фаслдан ташкил топган. Луғат подшоҳ Абулмузаффар Муҳиддин шаънига ёзилган мадҳ билан бошланган.

Луғатда давр луғатларига хос анъана – грамматикага катта эътибор берилган. Унинг дастлабки 6 боби морфология, хусусан, феъллар тавсифига бағишланган. қолган 9 бобида эса сўзлар қуйидаги мавзувий гуруҳларга ажратиб изоҳлаганган: 1) осмон ва унга тааллуқли сўзлар; 2) ер ва унга тааллуқли сўзлар; 3) от, от афзаллари ва унга тааллуқли сўзлар; 4) кушлар ва уларга оид сўзлар; 5) инсон ва унинг ташқи аъзоларига оид сўзлар; 6) қариндош-уруғчиликни билдирувчи сўзлар; 7) қурол-аслаҳа билдирувчи сўзлар; 8) сон ва рақамлар; 9) ҳарфлар, шифрлар, олмошлар ва б.

Астрободлик филолог, тарихчи, ҳаттот Мирзо Меҳдихоннинг “Санглоҳ” (“Тошлоқ”) луғати ва унга илова қилинган эски ўзбек тилининг грамматик очерки бўлган “Мабони ул-луғат” асари ўзбек адабий тили тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Асар 1760 (ҳижрий 1173) йилда ёзиб тугатилган. Муаллиф Эрон шоҳи саройида муаррих ва ҳаттот бўлиб ишлаган. Луғат ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган. (1)

Луғат билан танишиш жараёнида у, аслида, ўз олдига соф амалий мақсад – ўз даври туркий адабий тили меъёрларини белгилаш мақсадини қўйганига ҳам амин бўлиш мумкин. Муаллиф айнан ана шу мақсадини амалга ошириш учун луғатга грамматика – “Мабони ул-луғат”ни илова қилади. Тилшунос А.Нурмонов бу ҳақда “Ўзбек тилшунослиги тарихида грамматика масалаларини ўз ичига олган луғатлар камдан-кам учрайди. Мирза Меҳдихоннинг “Санглоҳ” луғатида эса грамматика масаласига ҳам ўрин берилган. Луғатда “Мабони ул-луғат” (“Тил асослари”) номли грамматик очерк киритилган. Бу грамматикага бағишланган очерк икки қисм: муқаддима ва тарсиф (грамматика) дан иборат. Тарсиф қисми олти мабна (қисм)ни ўз ичига олади. Биринчи мабна ўн бобни ўз ичига олади”, дея луғатнинг грамматик табиатига эътиборни қаратади. (2) Муқаддимада Меҳдихон туркий тилнинг форс тилидан ҳам, араб тилидан ҳам фарқ қиладиган ўзига хос грамматика қонуниятлари мавжудлигини таъкидлайди.

“Санглоҳ” олти бобдан иборат, унда ўзбек тилида феълларнинг тусланиши, уларнинг тўғри ўқилиши ва ёзилиши (I боб), унлилар гармонияси, феъл ясовчи қўшимчалар (II боб), ўзлик ва кўрсатиш олмошларининг шарҳлари (III боб), келишиқ қўшимчалари, сўрок олмошлари, сифатнинг қиёсий даражалари; от ясовчи моделлар (IV боб) қўшма феъллар, фразеологизмлар (V боб), фонетик кузатишлар ҳамда форсий ва туркий тилларнинг ўзаро таъсирлари, орфография қоидалари (VI боб) хусусида сўз боради. (3)

Муаллиф луғатни фойдаланувчилар учун қулай бўлишига диққатни қаратади: “Ўқувчилар учун бирор ноаниқлик қолмаслиги ва уч тил орасидаги фарқ кўзга яққол ташлансин деган мақсадда асарга тушунилиши қийин бўлган баъзи форс ва араб сўзлари киритилган”. (4, 10)

Луғатнинг тўлиғича грамматик характерга эгаллиги, адабий тил меъёрларини ишлаб чиқиш ва ўргатиш учун хизмат қилиши, тил лексик қатлами бирликларини қамраб олиши, тил ўрганиш учун хизмат қилиши ва бошқа хусусиятлари унинг ўқув луғатлари тоифасига киритилишига асос бўлади.

Э.Умаров бу даврда яратилган луғатлар ҳақида “ўзбек тилининг XV асрдан то XIX асргача ривожланиб, ўзгариб келганлигини кўрсатувчи илмий кўзгу. Тилимиз тараққиётидаги ўзгаришларни бу луғатларсиз ўрганиб бўлмайди” (5), деб ўринли таъкидлаган эди.

Адабиётлар

1. Умаров Э. А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул- луғат» Мирзы Меҳдихана. АКД- Т., 1967.
2. Нурмонов А. Ўзбек тил шунослиги тарихи. Ўқув қўлланма. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2002 й.
3. Мухитдинов К. “Санглох” Мирзи Мухаммеда Меҳдихана. Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. Тошкент, 1971, с. 6-7.
4. Мирзо Маҳдихон. Мабони ул-луғат. Форсийдан З.Умаров таржимаси. Х.Алимова нашрга тайёрлаган. Тошкент, 2008. 125 бет. 9-бет
5. Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент: Қўлёзмалар институти босмаҳонаси, 1992.

PARONIMIYA NUTQIY HODISA SIFATIDA

*Nafasova V.T.,
PhD (Qarshi DU)*

Paronimlar o‘zbek tilining o‘ziga xos leksik birliklaridir. Paronimlar ikki leksik birlikning tovush o‘xshashligi, talaffuz yaqinligi, ma’noviy noo‘xshashligi, lekin ma’noviy jihatdan ham bir-biriga daxldorligi, bir-biridan tamomila uzilib ketmaganligi, ma’noviy noo‘xshashlik tagida tarixiy yoki sinxron aloqadorlik sezilar-sezilmas holda ekanligi, paronimik munosabatning ancha nozik lisoniy munosabatligi paronimlarning til leksikasida alohida leksemalar guruhi, to‘plami ekanligidan dalolat beradi. Tilning nafosati, nafisligi, leksemalar asosidagi ma’noviy noziklik har bir leksemaning lisoniy nazokatini, salohiyat va imkoniyatini maxsus o‘rganishni talab qiladi.

Aytilishi va tovush ifodasi yaqin, uyqash bo‘lgan so‘zlar tilda katta mavqega ega. Bu holat ona tilimizning o‘ziga xos mo‘jizaviy imkoniyati va qodirligi bilan izohlanadi. Tildagi so‘zlarning nodirligi shundaki, ularning ko‘pchiligi bir, ba‘zan ikki tovush (harf) bilan bir-biridan o‘zgalanadi. Bu fazilat, asosan, bir yoki ikki bo‘g‘inli – ikki, uch, to‘rt, besh, olti tovush (harf)li so‘zlarga xos. Ana shunday so‘zlar juftligidan, o‘xshashlilardan bir *xalos* – *xolos* kalimalaridir. Bu so‘zlar birinchi bo‘g‘inda *a-o* tovushlari bilan tafovutlanadi. Qolgan to‘rt tovushi aynan bir xil. O‘xshashlik to‘rt tovushda, noo‘xshashlik – bir tovushda. Lekin ma’nolari tubdan ayricha. Arab tilidan o‘tgan *xalos* – qutilish, ozod bo‘lish; iloj, najot. Narsa maqomidagi tushunchani bildiradi. *Xolos* so‘zi ham arab tiliga mansub. O‘tmishda tilimizga o‘zlashgan. *Xolos* so‘zi mustaqil lug‘aviy ma’noga ega emas. Turkum jihatidan so‘z yuklama. Ona tilimizda *bor-yo‘g‘i*, *faqat*, *faqatgina* kabi ma’nolarda qo‘llanadi. So‘zlashayotgan voqeaga, fikrga, hukmga so‘zlovchining munosabatini anglatadi. *Xolos* yuklama so‘z, asosan, nutq egasining taajjub, hayrat, ajablanish, ta’kid, uqtirish, qaydlov kabi munosabatlarini ifodalashga xoslangan. *Xolos* so‘zi asosiy fikr, hukm anglatgan gapdan ajratib aytiladi. Kichik to‘xtamdan so‘ng *xolos* so‘zi keladi. O‘zi alohida urg‘u va ohang kuchlanishi bilan talaffuz qilinadi. Ana, *xolos*, pishdi gilos. *Xolos* so‘z yuklama ushbu gapning o‘rtasida kelgan, har ikki tomonidan vergul bilan ajratilgan. *Xolos* so‘zi gap oxiri va o‘rtasida keladi, hamisha vergul, undov belgisi va nuqta bilan ajratiladi. Ohangi ham shunga yarasha bo‘ladi. *Xalos* uyqash so‘z bilan og‘zaki va yozma nutqda ana shu fazilatlarini bilan tafovutlanadi.

So‘zlarning shakliy o‘xshashligi va uyqashligi badiiy asarlarda katta ijtimoiy vazifa bajarishi barcha ijodkorlarga ma’lum: tovush uyg‘unligi yuzaga keladi, qofiya yaratiladi, jarangdorlik va ohangdorlik paydo bo‘ladi, hijo va turoqlarning shakllanishida tayanch vazifasini o‘taydi, vazniy uyg‘unlik paydo bo‘ladi. Ana shunday so‘zlar jumlasiga ora va oro kalimalari kiradi. *Ora* – o‘zbekcha, *oro* – fors-tojikcha so‘z. Bu ikki so‘z tarkibidagi *a – o* tovushlari bilan farqli. Ma’nolari esa jiddiy farqli: *ora* – ikki narsa yoki nuqta, makon o‘rtasidagi masofa. Umuman, bu so‘zda masofa, mazgil, chegara va shunga o‘xshash ma’no mujassam. *Oro* – zeb, bezak, zebo, zebolanish, bezaklanish, bezanish. Bu so‘z, asosan, odamlarga nisbatan qo‘llanadi. Xususan, xotin-qizlarning bezanishi, taranishiga nisbatan *oro bermoq* iborasi bo‘lgan. Bu holatni *ora bermoq* tarzida ifodalash mumkin emas. Biron narsa, oraliq masofaga nisbatan ham *ora bermoq* deb bo‘lmaydi. Tarkibidagi *a – o* tovushlarining uyqashligi, talaffuzi yaqinligi, oro so‘zining kam qo‘llanishi, ko‘pchilikka notanishligi tufayli bu so‘zlarni yanglish, chalkash qo‘llash hollari uchraydi.

Qimmat – *qiymat* soʻz juftliklari ham birinchi boʻgʻin oxiridagi *m* – *y* tovush (harf)lari bilan tafovutli. Boshqa qismlari oʻzaro oʻxshash. Ana shu oʻxshashlik asosida bu soʻzlarni almashtirib, adashtirib ishlatish hollari ham yozma, ham ogʻzaki nutqimizda uchraydi. Koʻpincha *qiymat* (tannarx, tovar narxi, narx, baho, qadr, oʻrin, ahamiyat) soʻzi oʻrnida *qimmat* (narxi baland, katta pul bilan baholanadigan; bebaho, qadrli, aziz; pulga sotib olib boʻlmaydigan; mavqe, ahamiyat darajasi) qoʻllanishi anʼanaga aylanib borayotganligi maʼlum. *Qiymat* soʻzi narsa, tushuncha bildiradi. *Qimmat* soʻzi belgi, fazilat, xususiyat, alomat maʼnosini bildirishga xoslangan. Ikkalasi ikki turkumga mansub: *qiymat* – ot, *qimmat* – sifat. Bu ikki soʻzni alishtirib ishlatish, asosan, ogʻzaki nutqda koʻp uchraydi.

Paronimlarning lisoniy tabiatidagi noziklik, ular tabiatiga xos koʻp qirralilik (fonetik, maʼnoviy, yasalish, qoʻllanish, oʻzga guruh leksemalarga oʻxshamaslik, genetik bir tillilik yo turli tillilik, bir xil grammatik tuzilishda boʻlishlik, yasovchilarning maʼnosi va shaklidagi yaqinlik, juftlik tarzida qoʻllanmaslik, xatoga yoʻl qoʻyishlik ...) tilshunoslikda izchil oʻrganilmasligiga imkon yaratganki, paronimlar haqida maxsus, ommabop va zaruriy bilimga ega boʻlish davr talabiga aylandi. Chunki paronimlar – til leksik boyligining bir sohasi va yoʻnalishi. Shu bois paronimlarni bilish nutq madaniyatiga erishishning bir yoʻli boʻlib qoldi. *Qulp* – *qulf*, *omixta* – *omuxta*, *shaxt* – *shahd*, *erli* – *erlik*, *yogʻli* – *yogʻliq*, (*bir*) *yoqli* – *yogʻli*, *alpoz(da)* – *alfoz*, *oʻtkazmoq* – *oʻtqazmoq*, *abzal* – *afzal*, *azim* – *azm*, *adil* – *adl*, *alam* – *aʼlam*, *ora* – *oro*, *ariq* – *oriq*, *asil* – *asl*, *axir* – *oxir*, *oxir* – *oxur*, *ahil* – *ahl*, *bank* – *banka*, *bop* – *bob*, *sop* – *sof*, *bot* – *bod*, *burch* – *burj*, *ganj* – *ganch*, *davr* – *davur* – *dovur*, *dafina* – *dafna*, *dahma* – *dahna*, *yetmoq* – *yitmoq*, *eltmoq* – *etmoq*, *yonilgʻi* – *yoqilgʻi*, *yoriq* – *yorugʻ*, *yoq* – *yogʻ*, *jazlik* – *jazliq*, *jo* – *joy*, *ziyrak* – *zirak*, *kavsh* – *kovsh* – *kovush*, *kampaniya* – *kompaniya*, *kompot* – *kompost*, *kuy* – *koʻy*, *koʻklik* – *koʻhlik*, *mavhum* – *mafhum*, *sutxoʻr* – *sudxoʻr*, *mashoq* – *mashshoq*, *murabba* – *murabbo*, *mahal* – *mahol*, *xalos* – *xolos*, *nasha* – *nashʼa*, *otalik* – *otaliq*, *paqir* – *faqir*, *ravon* – *rovon*, *salmoq* – *solmoq*, *suvoq* – *shuvoq*, *tambur* – *tanbur*, *teri* – *tire* kabi koʻplab paronimlarni qoʻllashdagi nutqiy xatoliklar paronimik taʼlimga alohida eʼtiborni kuchaytirish lozimligini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Бакалавриятнинг “Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани” билим соҳаси талабалари учун дарслик. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. –188 б.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. –Toshkent: Universitet, 2006. – 464 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1–5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

НЕМИС ТИЛИДА ХАТОЛАРНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРУВЧИ АЙРИМ ОМИЛЛАР ХУСУСИДА

Турсунов А. PhD (НамДУ)

Турсунов З. НамДУ катта ўқитувчиси

Чет тилдаги хатолар турли шарт-шароит ва сабабларга кўра юзага келади. Нутк жараёнида айрим хатоларни юзага келишига она тили ёки бошқа тил ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бу хусусда фикр юритишдан аввал интерференция -ўзаро таъсир ходисаси ҳақида тўхталиб ўтсак. Масалан француз ўқувчиси немис тилида кўпинча куйидаги хатого йўл кўяди: Er fragte **sie** дейиш ўрнига Er fragte **ih** деб айтади. Бунга сабаб немис тилида fragen феълидан кейин воситасиз аккузатив келишиги қўлланиб, француз тилидаги demander (сўрамоқ) феъли эса воситали датив келишигида қўлланишидир. Бунда ўқувчи ўз она тилисидаги у ёки бу грамматик ходисани бевосита ўрганилаётган чет тил тизимига ҳам тадбиқ этади. Бир инглиз ўқувчиси куйидаги жумлани қўллаган. Wir haben uns in einem Seminar kennengelernt, und seitdem **verpassten** wir viel Zeit zusammen. Бу ҳолатда инглиз тилида қўлланадиган We **passed** our time together (Wir verbrachten unsere Zeit miteinander) шаклидаги гап “немисчалаштириб” қўйилган холос. Яъни инглиз тилидаги pass сўзи немис

тилидаги verpassen сўзига яқин чалиниши туфайли хатога йўл қўйилган. Бу каби таъсир ходисаларини ўзбек тили мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, ўзбек тилида род категориясининг йўқлиги немис тилини ўрганувчилар учун бир қатор қийинчиликлар туғдиради. Шу боис талабалар отларни тегишли род билан аташда кўплаб хатоларга йўл қўядилар.

Хатоларнинг келиб чиқишида нафақат она тили ёки иккинчи бир тил сабаб бўлиши мумкин, балки ўрганилаётган чет тил бирликлари таъсирида ҳам ўқувчилар хатоларга йўл қўйишади. Ўрганилаётган чет тил таъсирида келиб чиқувчи хатолар муайян тил категорияси ёки грамматик қоидани меъёрдан ошириб қўллаш, қоидада кўзда тутилмаган ҳолатни қоидага киритиш ҳамда мавжуд қоида ва нормаларни соддалаштириш билан боғлиқ ҳолда юзага келади.

Муайян тил категорияси ёки грамматик қоидани меъёрдан ошириб қўллаш таъсирида қуйидаги хатолар келиб чиқиши мумкин:

-Ich traf keine **Problemen**, Freundschaften zu gewinnen.

-Es **bietete** mir grosse Freude.

-Ist das ein Mädchen oder **Junger**?

Қоидада кўзда тутилмаган ҳодиса қоидага киритилиши сабаб бўладиган хатолар қуйидаги мисолларда кўринади:

-Ich **gehte** in Tschartak in die Schule.

-Er **möchtet** wie ein Ausländer behandelt werden.

Мавжуд қоида ва нормаларни соддалаштириш билан боғлиқ ҳолда

-Wenn ohne Fahrschein **fahren**, dann muss zahlen

-Wenn ich mein Studium in Deutschland **betreiben**, dann verbessere ich **meinen Mundwerk**.

каби хатолар юзага келиши мумкин.

Тилдаги маълум қоидалар бошқасига қараганда ўқувчилар томонидан осон ва енгил ўзлаштирилади. Масалан ўқувчилар немис тилидаги ег олмошини кўп ҳолларда женский род учун ҳам қўллаб юборишади. Аксарият дарсликлардаги мисол ва машқларда женский родга қараганда мужской роднинг кўп қўлланиши бунга сабаб бўлиши мумкин. Бундай хатоларни дарс ёки ўқитувчи билан боғлиқ хатолар деб ҳам аташ мумкин.

Ижтимоий-маданий хусусиятлар ҳам турли кўринишдаги хатоларни келтириб чиқаради, чунки турли миллат ва маданият вакиларининг муайян мулоқот чоғида ўзини тутиши бир-биридан фарқ қилади. Масалан она тили доирасида қўлланадиган бирор бир вербал ёки новербал бирликни ўрганилаётган чет тил доирасида қўллаш маълум хатога сабаб бўлиши кузатилади. Бу каби хатоликлар тил ўрганувчининг тил бўйича билим ва кўникмаларини камлигидан далолат бермайди. Бу турдаги хатоликлар асосан унинг ўзини тутиши ва характер хусусиятларига боғлиқ тарзда юзага келади.

Ўқувчи ўзлаштирган тил, тажрибадан маълумки, доимо бир текисда ривожланиб бормайди. Ўқувчи чет тилни ўзлаштирар экан, ўзи учун она тили ва чет тилига асосланган тил тизимини яратиш олади. Унда учрайдиган айрим хусусиятлар она тили учун ҳам, чет тил учун ҳам хос бўлмайди. Буни илмий жиҳатдан оралиқ тил деб ҳам аталади. Бу ўзига хос тил тизими ўзгарувчан бўлиб, гоҳ ўрганилаётган тил тизими томон ўзгарса, гоҳ яна ортга томон ўзгариши мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, хатоларни келтириб чиқарувчи сабаблар турлича бўлади. Уларни фарқлаш ва аниқлаш ўқитувчилар учун маълум қийинчиликлар туғдиради. Баъзан хатолар бир неча сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Шу боис хатоларни айнан бир омил билан изоҳлаш қийин. Бу борада самарали иш олиб бориш учун ўқувчилар билан узвий боғлиқ ҳолда ишлаш, хато сабабларини аниқлашга уларни ҳам жалб этиш керак бўлади. Ўқувчилар билан тез-тез муҳокама қилиш ҳам хатолар сабабини очишга ва уларни бартараф қилишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ж.Жалолов. Чет тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: 1996
2. G.Neuner. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. – Berlin: 1997
3. С.Саидов. Deutsche Grammatik in Übungen. – Тошкент: 2000

“ДЕВОНУ ЛУҒАТИ-Т-ТУРК”ДА ЛЕКСИК ПАРАЛЛЕЛИЗМЛАР

*Нигмонов А.С.,
Ўзбекистон халқаро ислом
академияси ўқитувчиси*

Маҳмуд Қошғарий туркий тил ва унинг диалектларини тавсифлар экан, туркий қабила-ларнинг лисоний-бадий тафаккурини ҳам очиб беради. Буни муаллифнинг ўзи қуйидагича баён қилади: “...мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланилишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга, нақл қилувчилар эса, ўз навбатида, шу тилда сўзловчиларга етказсин”²⁰. Биз “Девону луғати-т-турк”да қўлланилган лексик параллелизмларни изоҳлашда бирор бир сўзнинг маъносини баён этиш ва унинг қўлланилиш ўринларини янада аниқ очиб бериш учун келтирилган мақоллар ва тўртликларга таянамиз.

Мисраларда лисоний бирликларнинг параллел (такрор) қўлланиши лексик параллелизмларни ҳосил қилади. Бунда параллеллик икки ёки ундан ортиқ гаплардаги айрим бўлақлар, морфемаларнинг бир хил вазифада тўлиқ мос келиши натижасида юзага келади. Масалан:

Esiç ayur: tübüm altun.

Qamiç ayur: men qayda-men.

Маъноси: Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур мен қайдамен (ДЛТ,35).

Тилшуносликда параллелизмларни ўрганган тадқиқотчи Р. Шукуров параллел қўлланаётган бирликнинг синтактик бутунлик доирасида эгаллаган ўрнига қараб, параллелизмни қуйидаги кўринишларга ажратади:

1. Бошланма параллелизм.
2. Тугалланма параллелизм.
3. Ички параллелизм.
4. Доиравий – аралаш параллелизм²¹.

“Девону луғати-т-турк”даги халқ оғзаки ижоди намуналарининг таҳлиллари шуни кўрсатдики, асардаги лексик параллелизмлар орасида уларнинг параллел қаторларда тутган ўрнига кўра ушбу таснифга мос тушувчи ҳолатлар мавжуд.

1. Бошланма параллелизмда такрор қўлланаётган сўзлар параллел қаторлар бошида келиб, оҳангдорликни таъминлаб беради. Масалан:

Tolum anutsa, qulun bulur,

Tolum unutsa, bolun bolur.

Маъноси: Ёвга (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади (ДЛТ, 96).

Ушбу мақолда *tolum* (қурол) сўзи параллел қаторлар бошида такрор қўлланилиб, лексик параллелликни вужудга келтирган ҳамда синтактик параллелизмда оҳангдорликни, ритмликни таъминлашга хизмат қилган.

Бундан ташқари, “Девону луғати-т-турк”даги мақолларда бошланма лексик параллелизмларнинг шундай кўринишлари ҳам мавжудки, бунда етакчи морфемалар, яъни сўзлар асоси такрор қўлланилади, уларнинг морфологик кўрсаткичлари эса фарқ қилади. Бироқ бу ҳол параллелликнинг қийматини асло тушурмайди. Масалан:

Erdäm tilä, ögränin bolma küwäz,

Erdämsizin ögünsä eñmägüdü añar.

²⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Т.: Ғофур Ғулом, 2017. – Б. 16.

²¹ Шукуров Р. М. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2004. – Б. 16.

Маъноси: Билим, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавоийлик ва такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмай, ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши имтиҳон чоғида уялади, ачинади (ДЛТ, 108).

2. “Девону луғати-т-турк”даги халқ оғзаки ижоди намуналарида тугалланма параллеликни ҳам етарлича топиш мумкин. Бунда такрор қўлланилаётган сўзлар параллел қаторлар сўнгида келади. Масалан:

*Kelsä kiši atma añar örtär külä,
Baqqil añar eđgüligün ađzin külä.*

Маъноси: Сенга кулар юзли бир киши келса, сен унинг юзига иссиқ – қайноқ кул сочма, яхшилик қил, хуш муомала бўлиб ҳурматла (ДЛТ, 65).

Келтирилган мақолда *külä* (кулиб) сўзи параллел қаторлар сўнгида қўлланилиб, уларнинг ритмик чегарасини белгилаб берган лексик параллелизмни ҳосил қилган. Натижада синтактик параллелизм тугал кўринишга келган.

Асардаги мақолларда аксарият тугалланма лексик параллелизмларни кўмакчи феъллар ҳосил қилган, бироқ бу ҳолат уларнинг вазифасини ўзгартирмаган, яъни кўмакчи феъллар такрори ҳам лексик параллеликни вужудга келтириб синтактик қаторлар чегарасини белгилаган.

*Tegmä kiši öz bolmas,
Yat-yađuq tüz bolmas.*

Маъноси: Ҳар қандай киши ўзинг сингари бўлмайдик, унга сир айтиб ишонсанг, суюнсанг. Бегона ва яқинлар бир ҳилда бўлмайд (ДЛТ, 172).

3. Асарда ички лексик параллеликни ҳам етарлича учратиш мумкин. Бунда такрор ҳолда қўлланилаётган сўзлар параллел қаторлар орасида келади ва бир ҳил синтактик вазифани бажаради. Масалан:

*Bir toyin baši ađriša,
Qatuđ toyin baši ađrimas.*

Маъноси: Бир роҳибнинг боши оғригани билан, ҳамма роҳибларнинг боши оғриб қолмайди (ДЛТ, 115).

Ушбу мақолда эга вазифасини бажариб келаётган *baši* (боши) сўзи ҳамда аниқловчи вазифасида келаётган *toyin* (роҳибнинг) сўзи такрор қўлланилган. Ва бу такрор икки параллел қаторларни ўзаро боғлаш билан бир қаторда улардаги ритмлиликни таъминлашга хизмат қилган. Шунингдек, ички лексик параллелик кўмакчи сўзлар такрори ҳисобига ҳам вужудга келган ўринлар мавжуд. Масалан:

Tüzün birlä uruđ, utun birlä üstärmä.

Маъноси: Ювош одам бирла уруш, Юзсиз одам бирла урушма (ДЛТ, 98).

4. “Девону луғати-т-турк”даги халқ оғзаки ижоди намуналарида доиравий лексик параллелик оз бўлса-да топилади. Бунда лексик параллеликни вужудга келтираётган такрор сўзлар параллел қаторларда айни ўринларда эмас, балки турли ўринларда, турли синтактик вазифаларда қўлланилади. Масалан:

İt çaqiri atqa tegir, at çaqiri itqa tegmä.

Маъноси: Чағир кўзли ит отга тенглашади, аммо чағир кўзли итга тенглаша олмайди, чунки бу хил отнинг кўзи хира бўлади. Бу хил отдан четланмоққа буюрадилар (ДЛТ, 146).

Келтирилган мисолда, *it* (ит) ва *at* (ат) сўзи турли ўринларда, турли синтактик вазифаларда қўлланилган. Биринчи параллел бирликда *it* (ит) сўзи аниқловчи вазифасида келган бўлса, иккинчи қисмда тўлдирувчи вазифасида қўлланилган. *At* (ат) сўзи эса, аксинча, биринчи ўринда тўлдирувчи вазифасида, иккинчи ўринда аниқловчи вазифасида қўлланилган. Ушбу сўзларнинг бу тартибда қўлланилиши икки параллел қаторларни ўзаро боғлаган ва доиравий параллелизмни шакллантирган. Натижада, синтактик параллелизм тугал кўриниш олган.

Шундай қилиб, қадимги туркий матнларнинг катта қисми параллелизм асосига қурилган. Параллелизм асосига қуриладиган синтактик бирликлардаги такрор ифодалиликни шакллантиришга хизмат қилади ва шаклий яхлитликни таъминлайди. Турли такрорлар ўзаро

алоқанинг муҳим элементи сифатида синтактик бирликларни яхлит бутунлик сифатида шакллантиради. Синтактик параллелизмларда асосий боғловчи воситалардан бири лексик параллелизмлардир. Улар сўз такрорлари асосига қурилган бўлиб, қай тарзда қўлланилган-лигидан (бошланма, тугалланма, ички, доиравий) қатъий назар синтактик бутунликнинг яхлитлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 2017. – 488 б.
2. Шукуров Р. М. Параллел синтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Фарғона, 2004. – 117 б.

SYNONYMIE UNTER PHRASEOLOGISMEN

Ачилова Н.
ЎзМУ ўқитувчиси

Phraseologismen bestehen aus mehr als einem Wort. Es handelt sich um Kombinationen von Wörtern, die dem Sprecher in dieser Kombination bekannt sind, ähnlich wie die einzelnen Wörter. Beispiele: *Öl ins Feuer gießen* – „jemandes Erregung verstärken, einen Streit noch verschärfen“, *sich die Haare raufen* – „völlig verzweifelt sein“ *gang und gäbe sein* – „allgemein üblich sein“

Die lexikalischen Bestandteile der Phraseologismen nennt man Komponenten. Phraseologie ist die Teildisziplin der Linguistik, die sich mit Phraseologismen befasst. Andere Ausdrücke werden feste Wortverbindung und phraseologische Wortverbindung genannt. Der Gegenbegriff dazu heißt freie Wortverbindung. Für die Benennung der festen Wortverbindungen verwendet man sehr vielfältige Ausdrücke. Jeder Linguist bezeichnet phraseologische Erscheinungen ein bisschen anders. Dasselbe gilt auch für die Theorien verschiedener Forscher. Das ist also auch ein Zeichen dafür, dass Phraseologie als eine selbstständige Teildisziplin auftritt.

In der Alltagssprache werden die Ausdrücke wie „Redensart“ (*Öl ins Feuer gießen*) oder „Sprichwort“ (*Verschiebe nicht auf morgen, was du heute kannst besorgen*) benutzt. Für manche Wendungen, z. B. *hin und her*, fehlen uns entsprechende alltägliche Kategorisierung.

Viele Ausdrücke sind von ihrer lexikalischen und syntaktischen Struktur unauffällig. Selbstverständlich gibt es auch einige Ausnahmen, die wirklich merkwürdig wirken. Für Leute, die nicht native Sprecher sind, können diese Ausdrücke unnatürlich klingen. Z. B. *an jemandem einen Narren gefressen haben* oder *gang und gäbe*. Der zweite Fall ist nicht so viel unauffällig, aber doch enthält er eine Komponente (*gang*), die im deutschen Wortschatz nicht vorkommt und die als unikale Komponente bezeichnet wird.

Wir sprechen von **Phraseologie im weiteren Sinne**, wenn der Phraseologismus über die zwei ersten Eigenschaften verfügt. Um **Phraseologie im engeren Sinne** handelt es sich, wenn zu den beiden ersten Eigenschaften noch die dritte hinzukommt. In der Forschung hat sich gezeigt, dass diese zwei Bereiche nicht so klar abgrenzbar sind, wie die Sprachwissenschaftler früher annahmen, und deshalb ist eine strikte Abgrenzung undenkbar. Die historische Entwicklung, durch die eine freie zu einer festen Wortverbindung wird, heißt Phraseologisierung. Und der Prozess, durch den eine Wortverbindung zum Idiom wird, heißt Idiomatisierung. (vgl. Burger, 1998, S. 11-15)

Unter paradigmatischen Beziehungen versteht man die Relationen der lexikalischen Einheiten innerhalb des Wortschatzes. Mit anderen Worten, die Stellung einer lexikalischen Einheit in ihrem Verhältnis zu anderen Einheiten im lexikalischen System der Sprache. Man unterscheidet Synonymie, Antonyme, Homonymie, Polysemie, phraseologische Reihen und phraseologische Sachgruppen.

Unter phraseologischen Synonymen verstehen wir solche Phraseologismen, die mindestens in den wesentlichsten Bedeutungsmerkmalen übereinstimmen. Man kann auch sagen, unter phraseologischen Synonymen versteht man sinngleiche oder sinnverwandte feste Wortverbindungen. Die Tatsache, daß phraseologische Synonyme nebeneinander existieren, ist dadurch zu erklären, daß sich jedes

von ihnen durch eigene Bildhaftigkeit und Expressivität ausgezeichnet. Der Form nach sind phraseologische Synonyme a) gleichstrukturiert oder b) verschiedenstrukturiert: a) *den Mund halten – den Rand halten*; b) *einen Vogel haben (nicht recht bei Verstand sein) – nicht alle Tassen im Schrank haben – bei jemandem spuckt es im Kopf*.

Man unterscheidet **sinngleiche, ideographische, stilistische**, phraseologische Synonyme:

Sinngleiche: *Viele Köche verderben den Brei. – Viele Hirten, übel gehütet, jemanden auf den Zähnen haben. – eine Revolverschnauze haben.*

Ideographische (wenn sich die phraseologischen Synonyme durch semantische Nuancen unterscheiden): *ans Werk gehen – sich in die Riemen legen, einen Affen haben – einen (kleinen) Aal haben.*

Stilistische (wenn sich die phraseologische Synonyme durch stilistische Schattierungen unterscheiden): *eine Niederlage erleiden – eine Schlappe erleiden; Erfolg haben – den Laden schmeißen.*

Wenn man von der sogenannten partiellen Synonymie spricht, können sich die Ausdrücke in der stilistischen Markierung oder in der syntaktischen Konstruktionsweise durchaus unterscheiden. Die Phraseologismen benennen vor allem menschliche Emotionen und Verhaltensweisen. Besonders reiche Synonymie zeigen solche begrifflichen Bereiche, in denen eine pejorative Einschätzung eines schlechten Verhaltens gegeben wird, und in denen negativ bewertete Zustände und Eigenschaften benannt werden. Eine reiche Synonymik findet man auch in begrifflichen Bereichen, die die zwischenmenschlichen Beziehungen betreffen. Es gibt nur eine kleine Reihe von Gruppen mit positiver Bewertung. Es ist doch zu beachten, dass nicht alle Phraseologismen im gleichen Grade synonymisch sind. Es gibt mehr oder weniger starke semantische Differenzierungen.

Man kann bemerken, dass die Synonymie spielt eine wichtige Rolle unter den Phraseologismen.

Literaturverzeichnis

1. Burger, H.: Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen, Berlin 1998
2. Burger, H.: Idiomatik des Deutschen, Tübingen 1973
3. Fleischer, W.: Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Tübingen 1997
4. Janich, N.: Werbesprache: ein Arbeitsbuch, 2. Auflage, Tübingen 2001
5. Koller, W.: Redensarten in Schlagzeilen, In: Muttersprache 85, Wiesbaden 1975
6. Wotjak, B., Richter, M.: Dem Phraseologismus auf den Zahn gefühlt, Leipzig 1985
7. Schulz, D., Griesbach, H.: 1000 idiomatische Redensarten Deutsch, Berlin 1966

SHEKSPIRIZMLAR-TILNI BOYITUVCHI O'ZIGA XOS FRAZELOGIK BIRLIKLAR

*Shukurova Z.Sh., Qarshi DU katta o'qituvchisi
To'rayeva M., talaba*

Buyuk ingliz dramaturgi Vilyam Shekspir o'z ijodi bilan jahon adabiyoti va madaniyatiga beqiyos hissa qo'shgan ijodkor. U o'z asarlari bilan nafaqat ingliz adabiyotining, balki ingliz tilining ham shakllanishi va rivojiga o'zining salmoqli ulushini qo'shdi. U ingliz tili grammatikasi va lug'at tarkibi ustida erkin tajribalar o'tkazdi va shu yo'l bilan adabiy ingliz tilini cheklanganlik va sun'iylikdan himoya qildi.

Shekspirning til sohasida qilgan o'zgartirish va yangiliklari zamondosh yozuvchi va ijodkorlar hamda keyingi davr shoir va yozuvchilari tomonidan keng qo'llanila boshlandi. Uning py'esa va she'riy asarlarida qo'llanilgan ko'plab so'z va iboralar o'ta ommaviylashib ingliz xalqi kundalik nutqining bir qismiga aylangan. [1] Millionlab kishilar bu so'z va iboralarni Shekspir yaratganidan bexabar holda ularni og'zaki va yozma nutqda qo'llashadi. Masalan, Shekspir hozirgi kunda hammaga tanish bo'lgan jumlarlar hisoblanmish “fair play”, “a foregone conclusion”, “catch cold”, “disgraceful conduct” va boshqalarni kashf qilgan.

Shekspirning shoir sifatida daholigi shundaki, u aytmoqchi bo'lgan fikrini lo'nda va jozibador tarzda ifodalaydi. [2] Masalan, u “Otello” tragediyasida rashkni “the green-eyed monster” ya'ni,

yashil ko'zli maxluq deb ta'riflaydi "Qirol Lir" tragediyasida esa qizning o'z otasiga nisbatan ko'mamakligini "sharper than a serpent's tooth" ya'ni, ilonning tishidan ham o'tkirroq deb tasvirlaydi.

Bizga ma'lumki, Shekspir tomonidan yaratilib, ingliz tilida o'rnashib qolgan iboralar shekspirizmlar deb ataladi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda shekspirizmlarning soni yuztadan oshadi. Mashhur leksikolog olim, professor A.V.Kunin bu xususida shunday fikr bildiradi: "Ingliz tilini boyitgan frazeologizmlarining soni jihatidan V.Shekspir asarlari Bibliya (Injil)dan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Ko'pchilik shekspirizmlar Shekspir asarlarida bor-yo'g'i bir marta uchraydi va ularning shakli o'zgarmasdir".

Ko'plab shekspirizmlar shunchalik keng tarqalganki, lug'atshunos olim E.Partrij ulardan 62 tasini o'zining klishe'lar lug'atiga kiritgan. Biz ularning orasida quyidagilarni topishimiz mumkin: a fool's paradise, gild refined gold, give the devil his due, the green-eyed monster, lay it on with a trowel, our withers are unwrung va boshqalar.

L.P.Smit tomonidan tuzilgan shekspirizmlar ro'yxati 80 ta iborani o'z ichiga oladi. Bu ro'yxat unchalik to'liq emas, chunki Shekspir tomonidan yaratilgan iboralarning ko'pchiligi unga kiritilmagan. Ana shunday iboralarning eng ko'p uchraydiganlaridan ba'zilarini ko'rsatib o'tamiz:

- as good as one's word ("Twelfth night")—"o'z so'ziga sodiq", "o'z so'zining egasi";
- better a witty fool than a foolish wit ("Twelfth night") – "aqli ahmoq aqlsiz donishmanddan yaxshiroq";
- lay a flattering uncton to one's soul – ("Hamlet") – "yoqimli fikrlar bilan o'zining ko'nglini ko'tarmoq";
- salad days ("Antony and Cleopatra")—"g'o'rlik, tajribasizlik davri", "yoshlik davri";
- gild refined gold (King John)—"sof oltinga ishlov bermoq" ya'ni aslida mukammal narsani yanada bezashga harakat qilmoq;
- eat somebody out of house and home ("King Henry IV")—"birovni hisobidan yashab uni xonavayron qilmoq". [3]

Hozirgi ingliz tilida yozuvchilar tomonidan shekspirizmlarga ba'zi o'zgarishlar kiritilgan. Shunday o'zgartirishlardan ba'zilarini quyidagi misollarda ko'rsatish mumkin: "Makbet" tragediyasida qo'llangan "at one fell swoop" ("bir hamla bilan", "bir daqiqada") iborasi qisqartirilgan shaklda "at one swoop" tarzida ishlatila boshlandi. Bunday qisqartirilgan shakl kvantitativ variant deb ataladi. Yuqoridagi iborani zamonaviy ingliz yozuvchisi Sh.O'. Keyisi o'z asarida quyidagicha ishlatgan: "They go quick, one after another – five of them vanished already at one swoop" ("Ular bir-birlarining ketidan tez yurib borishardi-ularidan beshtasi bir daqiqada g'oyib bo'lishdi").

Ba'zida shekspirizmlarning biror komponentini o'zgartirish hollari ham uchraydi. Fikrimizning dalili sifatida "buy golden opinions" – "o'zi haqida maqtovg'a loyiq fikrlarga sazovor bo'lmoq", ma'nosini anglatuvchi oborotni ko'rsatishimiz mumkin. Shekspir bu frazeologizmni "Makbet" tragediyasida qo'llagan:

Macbeth: ...the hath honour'd me of late; and I have **bought golden opinions** from all sorts of people...

Hozirgi ingliz tilida buy fe'li o'rniga win fe'li ishlatiladi.

I don't want to use hackneyed phrases but the fact is I can't say it any other way, he'd **won golden opinions**. (W.S.Maugham).

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, ingliz adabiyotida shekspirizmlar ko'pincha asliyatdagidek ba'zi hollarda biroz o'zgargan shaklda qo'llanadi.

Shekspirdan tashqari boshqa ingliz yozuvchilari ham ingliz tilini frazeologizmlar bilan boytishgan. Bular jumlasiga J.Choser, E.Spenser, J.Milton, R.Berns, J.Svift, J. Bayron, Ch.Dikkens va boshqalarni kiritish mumkun. Lekin, shubhasiz bu ro'yxatdagi oily o'rinni buyuk adib Vilyam Shekspir egallaydi.

Adabiyotlar:

1. Kunin A.V. Фразеология современного английского языка. М., 1972.
2. E. Partridge. Dictionary of Clichees. Ldn ., 1960.
3. Sviridova L.F. Обогащение английской фразеологии шекепиризмами. М., 1968.

O'ZBEK SO'ZLASHUV TILIDAGI NEMISCHA SO'ZLAR TAHLILI

*Bozorov O. Ch.,
Qarshi DU katta o'qituvchisi*

Insonning yillar o'tgani sayin hayotning turli xil sohalarida o'zi uchun yengilliklar yaratishiga urinishi, yangidan yangi ilmiy-texnikaviy ixtirolar qilishi va uni hayotga tadbiiq qilishi natijasida o'z tili lug'at boyligida turli xil mislsiz darajadagi yangi so'z va atamalarning vujudga kelishiga turtki bo'ladi. Bu ixtirolar qaysi millat vakillari tomonidan yaratilmasin, undan butun dunyo xalqlari foydalanadi. Yangi texnik ixtorolar nafaqat xalqning hayotiy ehtiyojlarini qondiradi, balki o'zi bilan shu xalq kundalik hayotiga yangi so'zlarni ham yetaklab keladi. Bu esa har qanday tilning lug'at tarkibini boyishiga, uning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tili ham bundan mustasno emas. Bunday leksik birliklardan o'zbek xalqi o'zining og'zaki va yozma nutqida faol foydalanib kelmoqda.

Ushbu ishda yangi nashrdagi "O'zbek tili izohli lug'ati" dagi nemis tilidan o'zlashgan so'zlar va ularning so'zlashuv tilida foydalanishi jihatidan tadqiqotlar o'tkazildi. Nemis tilidan o'zlashgan jami so'zlar hajmi 265 tani, so'zlashuv nutqida qo'llaniluvchi so'zlar esa taxminan 102 tani tashkil qiladi. Bu so'zlarning o'zbek tilidagi ma'nolari, qo'llanilish sohalaridagi izohlar, so'zlarning fonetik, morfologik va semantik tahlillari keltirilgan.

Lug'atlar ustidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'zlashuv nutqida qo'llaniluvchi nemis tilidan o'zlashgan so'zlar anchaginani tashkil qilarkan. Ulardan katta ko'pchiligi kundalik hayotimizda tez-tez uchraydi va bu so'zlarni o'z nutqimizda huddi asl o'zbekcha so'zlar-day faol qo'llaymiz. *Klaviatura, ryukzak, plakat, rolik, galstuk, fakultet, kurort*- bugungi kunda bu so'zlarisiz kundalik hayotimizni tasavvur eta olmaymiz. Bu so'zlar hayotimizning bir butuniga aylanishga ulgurgan.

O'zlashmalar ichida shunday so'zlar borki, ular hozirda butunlay iste'moldan chiqib ulgur-gan, ularning o'rniga boshqa bir leksik birliklar qo'llaniladi. Masalan, nemis tilidan kirib kelgan *pochtmeyster, polismeyster* so'zlari o'zbek xalqi tomonidan ilgarilari ko'p ishlatilgan. Endi bu so'zlar o'z o'rnini *pochta boshlig'i, politsiya boshlig'i* kabi leksik birliklarga bo'shatib bergan. Bu so'zlar allaqachon arxaizmga aylanib bo'lgan.

Umuman olganda, nemis tilidan kirib kelgan o'zlashmalarning qo'llanilish sohaları va o'rinlari turlicha xarakterga ega. O'zbek tiliga nemis tilidan o'zlashgan so'zlarni so'zlashuv nutqda qo'llanilish darajasiga qarab quyidagi tematik guruhlariga ajratdik:

1. **Kimyo – texnika, texnologiyaga oid so'zlar:** *shnur, kolba, shprints, drel, shurup, nikel, shlang, bolt, shina, dizel, signal, kran, rentgen, pult, klaviatura, linza, kraxmal* va boshqalar.

2. **Kasb – hunar va ular bilan bog'liq so'zlar:** *master, doktorant, buxgalter, baletmeyster, registratura, tush, tabel, yarmarka* va boshqalar

3. **Madaniy hayot va uning jabhalariga oid so'zlar:** *fakultet, mentalitet, universitet, orden, shayba, kamandirovka, gruppа, gastrol, anshlag, arfa, shtanga* va boshqalar.

4. **Kundalik turmush va uning ko'rininshlariga oid so'zlar:** *kvartira, reys, bint, kastryul, ryukzak, matras, papiros, papka, penal, plakat, ryumka, rolik, talk, tarelka* va boshqalar.

5. **Kiyim – kechakka oid so'zlar:** *bantik, fartuk, sharf, shuba, shlyapa, lenta, galstuk, vatin* va boshqalar

6. **Oziq – ovqat larga oid so'zlar:** *buxanka, buterbrod, mors, shokolad, vafli* va boshqalar.

7. **Shahar qurilish va binokorlikka oid so'zlar:** *faner, shirma, shifer, karniz, kafel, zal, kurort, landshaft, kamin* va boshqalar.

8. **Pochtaga oid so'zlar:** *shablon, shrift, marka, abzats, adresant, adresat, shtamp* va boshqalar.

9. **Siyosiy – harbiy sohalarga oid so'zlar:** *konferens–zal, shpion, raketa, kansler, soldat, kapitalizm, shtraf, bort, shtab* va boshqalar.

10. **Iqtisodiy sohaga oid so'zlar:** *kilo, brak, sentner, bankrot, kapital, statistika, prosent, order, sex, shaxta* va boshqalar.

11. **Mifologiyaga oid so'z:** *Vampir* va boshqalar.

Tematik ro'yxatdan shuni anglash mumkinki, nemis tilidan o'zbek so'zlashuv tiliga fan-texnika, ijtimoiy hayotning turli sohalariga oid xilma-xil leksik birliklar va atamalar kirib kelgan.

Chet tillaridan kirib kelgan so'zlar tarkibida shu xalq tiliga singishar chog'ida turli xil ma'no-mazmun, son va sifat va yana ko'plab jihatlarida turli xil o'zgarishlar, moslashishlar yuz bergan. Ular quyidagi kichik guruhlariga bo'lib o'rganildi:

1. O'zlashmalardagi fonetik o'zgarishlar.
2. O'zlashmalardagi grammatik o'zgarishlar.
3. O'zlashmalardagi semantik o'zgarishlar.

Adabiyotlar

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. – O'qituvchi, 1997, 19-20 bet
2. Jumanioyov O. O'zbek tilidagi german tillari o'zlashmalari. – Toshkent, 1987
3. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – O'qituvchi, 1981

O'ZBEK TILINING BUGUNGI KUNGA QADAR RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA TILNING SOFLIGIGA PUTUR YETKAZAYOTGAN OMILLAR

*Islamova O., Xayrullayeva A.,
SamDCHTI o'qituvchilari*

Ko'p ming yillik tarixi va taraqqiyot bosqichlariga ega bo'lgan o'zbek tili bugungi kunda millionlab insonlar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi hisoblanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qiluvchi aholining asosiy qismi hamda qo'shni va xorijiy mamlakatlarda ham mazkur tildan foydalanib kelinmoqda. Til millat ko'zgidir. Shuning uchun ham tilga va uning rivojiga juda katta ahamiyat beriladi. Muayyan millatning tarixini buguni va kelajagini o'zida ifoda etadigan, uning ma'naviy merosini asrlar shamolidan bezavol o'tkaza oladigan beqiyos vosita ham til hisoblanadi. Shuning uchun ham qadimdan tilga e'tiborli bo'lishga alohida diqqat va e'tibor qaratiladi. Abdulla Avloniy o'zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida ta'kidlaganidek “Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on o'yinayi hayoti til va adabiyotdur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdir”.

O'zbek tilini qimmatbaho olmosga qiyoslash mumkin unga qancha sayqal bersangiz shuncha bahosi ortib go'zalligi va ko'rki ortib boraveradi. Endi esa ushbu tilning rivojlanish bosqichlari va ularning asosiy omillar har bir rivojlanish bosqichining ko'zga ko'ringan olim va allomlari haqida qisqacha so'z yuritimiz. O'zbek tili bugungi ko'rinishga yetib kelgunga qadar juda ham katta tarixiy taraqqiyoq bosqichlarini bosib o'tdi va bu bosqichlarda tilda ko'plab o'zgarishlar yuz berdi. Uning fonetik, orfografik, sintaktik qurilishiga ham ko'plab o'zgarishlar kirib keldi. O'zbek tili qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tili kabi bosqichlarni bosib o'tgan. Har bir bosqichda alohida-alohida e'tibor qaratishimiz lozim bo'lgan nuqtalar mavjud. Jumladan, qadimgi turkiy til bosqichi eramizdan avvalgi davrlardan toki milodiy 10-asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Lekin mana shu davrlardan bizga xabar beradigan yozma yodgorliklar saqlanib qolmagan. Eski turkiy til davri o'z ichiga XI-XII-asrlarnigina qamrab oladi. Lekin mana shu davr juda ham salmoqli bo'ldi desak hech adashmagan bo'lamiz negaki, bu davrda turkiy tillarning lingvistikasi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal jihatlarini ham qamrab olgan va ular haqida to'laqonli ma'lumot beruvchi manba Mahmud Qoshg'ariy qalamiga mansub “Devoni lug'otit turk” asari yaratildi. Qoshg'ariy tilshunoslik tarixida ilk marotaba qiyosiy- tarixiy tilshunoslik deb atalgan yangi yo'nalishga asos solgan. Shuningdek, adabiyotimizning durdona asarlari sirasiga kiruvchi “Qutadg'u bilig”, “Hibat ul haqoyiq” asarlari ham aynan mana shu taraqqiyoq bosqichlarida yaratilgan. Eski o'zbek tili taraqqiyot bosqichida esa adabiyotimiz va tilshunosligimiz tarixida ulkan va eng salmoqli davr bo'ldi deyishimiz mumkin. Bu davrda hozirgi o'zbek adabiy tilining yaratilishi uchun poydevor yaratildi. Adabiyotimiz osmonidagi so'nmas yulduzlar Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy, Bobur, Boborahim Mashrablar tilimiz va adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qo'shishdi. Birgina Navoiy ijodiga to'xtalsak ham buning guvohiga aylanamiz.

U o'z ijodida 26035 ta so'zdan unumli foydalangan . U o'zining 1498- yilda yaratgan “ Muhokamat ul- lug'atayn” asari tilshunosligimiz xazinasiga uchun bebaho va noyob gavhar hisoblanadi. Bu asarda alloma o'z tili bilan ifoda etganda “nazm gulistonining andalibi nag'masaroyi” sifatida eski o'zbek tilini, uning badiiy uslubini ilmiy-nazariy jihatdan har tomonlama asoslab beradi. Hozirgi o'zbek adabiy tili muhiti esa XX-asrdan boshlanadi. Endi adabiyotimiz va tilshunosligimizga yevropa muhiti kirib kela boshlaydi. Bu jarayon ham o'zbek tilining boyishiga va mukammallashuviga katta hissa qo'shadi. Tilning lug'at boyligiga ham ko'plab yangi so'zlar kirib keladi. Fan-texnikaning rivoji natijasida ko'plab yangi ixtirolar va texnika-texnologiyalarning nomlari ham tilimizga bevosita va bilvosita kirib keldi.

Tanganing ham, kitobning ham ikki tomoni mavjud. Bizga yaqqol ko'rinib turgan va biz undan bahramand bo'ladigan taraflar va bizni qiziqtirgan biroz ko'ngilni xira qilsa ham ko'z yumish mumkin bo'lmagan holatlar. Bugungi kunda o'sha ko'z yumib bo'lmaydiga holatlar ko'paymoqda lekin unga ko'pchilik beparvo munosabat bildirmoqda. Bu tilimizning sofligiga juda katta putur yetkazayotgan omillar- nutqimizga chet so'zlarini ongsiz ravishda olib kirishimiz hisoblanadi. Bu so'zlarni nutqda qo'llash kishining boshqalardan ko'ra ko'proq bilim ko'nikmaga egaligini bildirmaydi, yoki boshqalardan ustun jihatini ko'rsatmaydi. Balki, aqalli o'z tilini ham risoladagidek o'zlashtirmagani va tilga bo'lgan munosabatidan darakdir. Bu fikrimizga boshqa tomondan ham yondashib ko'raylik , endi e'tiborimizni ommaviy axborot vositalari tiliga qaratamiz bugun aynan mana shu jihatni ham inobatga olmaslikning iloji yo'q. Jurnalistlar nutqida yoki reklama roliklarida ishlatilayotgan shevaga oid so'zlar. Aslida, jurnalistlar adabiy tilni sof va go'zal qo'llay olishda o'rnak bo'lishi kerak emasmi?. Mana aslida biz ilg'amaydigan jihatlar tilimizda qanday muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Xulosa qilib shuni aytmoqchimaniki tilimizni biz asraymiz chet elliklar emas. Uni biz rivojlantiramiz o'zgalari emas. Bas, shunday ekan nega bugun o'z qo'limiz bilan bu buyuk ne'matni, millatimizning ruhini rivojlantirish o'rniga unga o'z qo'limiz bilan pichoq sanchyapmiz. Bu qachongacha davom etadi? O'zligimizni va o'z tilimizni ardoqlaydigan payt aynan hozir ertaga emas. Uni bugun rivojlantiraylik va avlodlar qo'liga ham bezavol topshiraylik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq”.
2. I. A. Karimov “Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch”.
3. O'zbekiston milliy ensklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.

FORS TILIDAGI TURKIY ҶИ СО‘З ЯАСОВЧИ SUFFIKSI HAQIDA

Djafarov B.F.

ToshDShU o'qituvchisi

Hozirgi fors tilida turkiy tillardan kirib kelgan va hozirgacha ist'emolda bo'lgan ba'zi affikslar ham mavjud. Bu affikslar qo'llanish doirasi kichikdir. Bular quyidagilar:

tāš –*tāš* suffiksi. Bu qo'shimcha arxaik so'z yasovchi qo'shimchalar qatoriga kirib, fors tilida undan ba'zi bir so'zlar yasalgan. Masalan, *hājetāš* ‘janob’, *xeyltāš* ‘hammaslak’, *teymurtāš* ‘Temurdosh’(ism).

ulu –*ulu* (*–ule*, *–lu*) suffiksi. Bu suffiks erkalash va kichraytirish ma'nosidagi so'zlarni, shuningdek, antroponim va toponimlar yasaydi. Masalan, *zangulu* ‘qo'ng'iroqcha’, *maškule* ‘kichkina mesh’, *kučulu* ‘mitti’, ‘jajji bola’, *qozulu* ‘kichkina qo'zi’, *abdarlu* ‘Abdarlu’(joy nomi).

Bundan tashqari *bāši* –*bāši* va *begi* –*begi* kabi poluaffikslari haqida ham ma'lumot berilgan. Xususan, *bāši* –*bāši* nafaqat turkiy so'zlar tarkibida uchratish mumkin, balki boshqa forsiy va arabiy so'zlarga ham qo'shib ‘rahbar’, ‘boshliq’ degan ma'nolarni anglatuvchi so'zlarni yasaydi. *yuzbāši* ‘yuzboshi’, *bāybānbāši* ‘bog'bonboshi’, *hammālbāši* ‘hammolboshi’. *begi* –*begi* turkiy poluaffiksi ham so'zlarga qo'shib ‘boshliq’ ma'nosini anglatuvchi yangi so'zlarni yasaydi, masalan, *dādbegi* ‘sudya’, *qal'abegi* ‘qal'a

rahbari', دریابگی *daryābegi* 'Daryobegi' (ism). Yu.A. Rubinchik esa yuqoridagilardan tashqari لاخ - *lāx* qo'shimchasini ham turkiy suffiks sifatida qayd etadi²².

-چی (– suffiksi haqida fikr yuritar ekanmiz, bu suffiks forsiy va boshqa tillardan kirgan o'zlashmalarga qo'shilib kasb-hunar ma'nosini anglatuvchi leksemalar yasaydi. Bu suffiks fors tilidagi juda sermahsul qo'shimchalardandir. Eronshunos olim D. Rahimliy ham o'zining "Fors tilidagi turkiy o'zlashmalar" asarida bu suffiksi haqida ma'lumot beradi:

چو va چی (-čū va-čī) suffikslari bilan tugagan fors tilidagi turkiy o'zlashmalar. Bu turdagi so'zlarga quyidagilar namuna sifatida berilgan. فیچی *veyčī* 'qaychi', قمچی *qamčī* 'qamchi', ایچی *ilčī* 'elchi', قایچی *qāyeyčī* 'qayiqchi', قاچاقچی *qāčāyčī* 'kontrabandachi', ککشیکچی *kešikčī* 'navbatchi'²³.

Avval aytganimizdek, mazkur qo'shimcha keng qo'llaniladigan qo'shimchalardandir. Quyida bu qo'shimchani forsiy matnlardauchrashini ko'rib chiqamiz.

آقای محمد اول ها شکارچی بود اما الان به شکار نمیرود²⁴

āyā-ye mohammad avvalhā šekārčī bud ammā alān be šekār namiravad

Janob Muhammad avvallari ovchi edi, ammo hozir ovga bormaydi

Ushbu jumladagi چی suffiksi forsiy شکار so'ziga qo'shilib yangi so'z yasamoqda

شکار + چی ← شکارچی

Shuningdek, چی suffiksi Yevropa tillaridan kirgan va arabiy so'zlarga ham qo'shilib, yangi so'z yasashda xizmat qilishi mumkin.

شلاق در شکه چی بلند شد و راه افتادیم²⁵

šallāy-e doroškečī boland šod va rāh oftādim

Aravakashning qamchisi ko'tarildi va yo'lga tushdik

Ushbu jumladagi چی-suffiksi rus tilidan kirgan درشکه so'ziga qo'shilib yangi so'z yasamoqda.

درشکه + چی ← درشکچی

شهباز بعد از کمی سکوت رو کرد به قهوه چی و گفت:

"دش اکبر، دو تا قند پهلو بیار"²⁶

šahbāz ba 'd az kami sokut ru kard ba qahvečī goft:

"dāš akbar do tā qand pahlū biyār"

Shahboz biroz sukutdan so'ng qahvachiga qaradi va dedi:

"Akbar aka ikkita qand olib keling"

باز نظافتچی مرا بیدار کرد

- شما که نخور ده اید؟

- من نمی خورم.²⁷

bāz nezāfatčī marā bidār kard.

- šomā ke naxordeid?

- man namixoram.

Yana farrosh meni uyg'otdi.

- Siz yemadingizmi?

- Men yemayman.

Ushbu jumlalardagi arabiy قهوه va نظافت so'zlari o'zlariga چی-so'z yasovchi qo'shimchasini qabul qilmoqda.

قهوه + چی ← قهوه چی

نظافت + چی ← نظافتچی

Adabiyotlar

1. Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Toshkent, 2009. – 108 b.
2. دردانه رحیملی. واژه های ترکی در زبان فارسی. مترجم وحیدی هلان. – ۱۳۸۱ تیریز. ص. ۱۰۴.
3. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Наука, 1975.
4. Ҳазраткулов Ж.Е., Абдусаматов М.Ш. Эрон адабиёти хрестоматияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 248 б

²² Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. – С. 142.

²³ دردانه رحیملی. واژه های ترکی در زبان فارسی. مترجم وحیدی هلان. – تیریز: نشر اختر، ۱۳۸۱. ص. ۸۴.

²⁴ www.magiran.com/nrvsk.aspx

²⁵ Ҳазраткулов Ж.Е., Абдусаматов М.Ш. Эрон адабиёти хрестоматияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – В.30.

²⁶ O'sha asar –B.106.

²⁷ O'sha asar –B.112

CONCERNING THE PROBLEM OF TERMS, BELONGING TO DIFFERENT MORPHOLOGICAL CLASSES (BASED ON THE SAMPLE OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF SOCIAL ACTIVITY)

Sadullaev D.B.,

Teacher at Bukhara State Medical Institute

In modern linguistics and terminology, in particular, the question of the existence of a term in the form of one part of speech (namely, a noun) or the possibility of its belonging to different parts of speech has not yet received a definite answer. Intense discussions on this issue were conducted among linguists in the XX century. In the 30s of the 20th century, G. O. Vinokur put forward a provision on the stressed nominativity of the term, which implied the existence of the term only as a noun or as a phrase based on it [3, p. 3-54]. Although the scientist admits that a lot of verbs are used in a technical language, he insists that they enter directly into the terminology in the form of an abstract noun. This line of thought was shared by many linguists at one time (O.S. Akhmanova, N.A. Shcheglova, O.D. Mitrofanova, etc.) and was applicable not only to verbs, but adjectives and adverbs. A.A. Reformatzky partially supported the ideas of O. G. Vinokur, but recognized that along with nouns, terms can include verbs, adjectives and adverbs. Of course, he gave priority to the noun and considered them preferable. In his opinion, the rest of the speech could be included in the terminology if they could not undergo a synonymous substitution with a noun. However, the unilateral and straightforward position of G.O. Vinokur had many opponents. Thus, V.P. Danilenko says that the terms expressed in other parts of speech are also able to express certain concepts and have a certain content outside of specific combinations of these terms with other terms. L. Hoffman, S. G. Kazarina, V. P. Danilenko, F. A. Tsitkina, and even O. S. Akhmanov cite enough examples in their works to confirm the opposite opinion that at least 4 parts of speech: noun (priority), adjective, adverb and verb. It is in such a sequence that they are quantitatively represented in terminologies (from larger to smaller). As O.S. Akhmanova rightly notes, in most European languages, including English, the noun system is very developed, it has unlimited possibilities to form verbal nouns and abstract adjectives. From this we can conclude that, theoretically, the composition of the terminological systems of such languages can be exhausted only by nouns. However, even under such conditions, the terminable concepts are much broader than the semantic capabilities of the noun as a means of expressing these concepts.

The adjective in terminology is most often used in its classifying function and acts, as a rule, as a terminological element in phrases. The terminology of adjectives leads to a change in lexical and grammatical and lexical and semantic properties: the shades of quality are lost, the semantic and morphological properties of relative adjectives are acquired, resulting in the impossibility of forming degrees of comparison and short form [2, p. 304]. Shamsutdinova R.R., examining the medical terms of the Tatar language, suggests that adjectives in terminology seek to express the genus-species relationship between concepts, performing the function of refinement. V.P. Danilenko, analyzing the relationship between the name and the verb regarding the sphere of use and the sphere of fixation, writes about the possibility of using various parts of speech as terms in the sphere of functioning, since although the semantics of the verb are not equivalent to the semantics of the term noun, nevertheless, the term verb gives a more narrowed meaning the volume, in comparison with the name, the concept of a specific process, the phenomenon described in this particular situation: "terms can be considered verbs that ... name an important basic concept in ki, it is called the main processes of this discipline " [4, p. 246]. During the study of the system of terms of social work, it seems possible to consider in its composition 4 significant parts of speech: nouns and adjectives, verbs and adverbs. Noun terms are the most important lexical and grammatical means for expressing the concept of processes, states, actions, figures, objects, qualities. Nouns used as terms have the same grammatical categories as general literary nouns: number, case (care's task, child's (material) circumstances, children's legislation, children's resource center, Down's child, survivor's benefit).

As well as nouns from the general vocabulary, terms-nouns in form can be simple (abuse, adult, age, anger, case), derivatives (disempowerment, education, ex-partner, ex-spouse, hospitalization,

immobility, incapacity, isolation, masculinity, medication) and composite, including complex derivatives (alcohol-addicted, anxiety-depression, asylum seeker, birthrate / birth rate, boarding school, checklist). Animation value can be transmitted using affixes —er, -or, -ist, -holic, -ian, -ant, -ent, -ee, (abuser, alcoholic, assessor, autistic, clinician, dependant / dependent, earner, employee) It should be noted that there are similar root pairs of noun and verb terms: abuse - to abuse, advocate - to advocate, care - to care, convict - to convict, disadvantage - to disadvantage, discharge - to discharge, divorce - to divorce, harm - to harm, neglect - to neglect, nurse - to nurse, support - to support, witness - to witness. In this case, there is a conversion, one of the morphological methods of term formation, with the direction of conversion according to the model N => V. As a result, the term system is replenished with terms-verbs, which, as shown by the analysis of the terms used in special literature for social workers, can express a professional concept and act as a term. Most often, verb terms are related to the same root noun term, from which it follows that in the terminology of social work, verb terms mainly exist on the basis of a noun term corresponding to the verb (to adopt - adoption, to befriend - befriender, to bring up - upbringing, to child-sit - child-sitting, to cohabit - cohabitation, to depress - depression, to diagnose - diagnosis). In the sphere of functioning, the term-verb demonstrates the presence of the same grammatical categories as the verb of the general literary language: time, type, voice, mood. Both personal forms of the verb are used, as well as non-personal forms (communion, gerund, infinitive). As for the terms-adjectives, in the field of functioning their properties are really somewhat limited in comparison with the adjectives of the general literary language. Adjectives perform the function of clarifying a concept, being markers of generic relationships between objects, concepts, and phenomena [1, p. 3-12]. Accordingly, most often the adjective term is a term element of a nominative terminological phrase (intellectual development, interpersonal development, inter-professional approach, interventive work, investigative approach, investigatory procedure, male-dominated occupation, marital breakdown, maternal health). As in the general literary language, the term system under study has a process of substantivating adjectives. Among the selected examples of terms, the following LUs are used as a substantive adjective and adjective (adolescent, bi-sexual, blind, contraceptive, disabled, elderly, heterosexual, homeless, individual, infant, lesbian, male, minor, old, peer, professional) The term system of social work presents derivative terms-adverbs formed from the basis of adjective terms using the -ly affix. Adverbs formed with the help of other affixes, or complex adverbs consisting of two bases, are not identified in the studied corpus of terms. This feature stems from the functioning of the term-adverb, which in the studied examples consists in syntactic connection with the adjective, indicating the attribute of the latter or clarifying it. Only adverbs, which are derivatives of adjectives, can act in such a function, and the suffix -ly is the most recognizable and often used to produce an adverb precisely from an adjective, and not from a noun, pronoun or numeral. The following examples of terminological phrases with an adverb term include: (cognitive-behaviourally oriented therapist, mentally disordered offender, psychoanalytically oriented psychiatrist, socially excluded member, sexually transmitted disease). At the stage of considering the terms belonging to different morphological classes, the question arises of distinguishing between complex words (complex derivatives of nouns such as boarding school, asylum seeker, etc., verbs of type bring up, child-sit, kick out, etc.) and syntactic phrases. Since such formations are a single whole from the point of view of semantics, have a common emphasis on phonetics and a single or hyphenated spelling, quite often separate spelling on the part of spelling, in this paper they are referred to complex words-terms. It should be noted that for commonly used complex words of this type, spelling or hyphenation is more often characteristic, less often separate.

A feature of the studied terminology is the presence of a large number of separately formed complex words-terms. One of the reasons for this state of affairs is that the term, expressing a special, sometimes rather narrow concept, inevitably builds up its sonographic envelope, taking shape, including in a complex derivative word. The next reason for this seems to be the terminology of social work belonging to the class of scientific terminologies of social and human sciences, the terms of which are mainly definition terms. Such definition terms, in contrast to the nomenclature terms of the exact sciences, are directly related to the concept of a particular field and do not have a certain stability of the nomenclature term. Complicated words-terms perfectly meet the above specifics and, accordingly, can be attributed to either noun terms or verb terms. So, as the research

material shows, nouns are not the only means of expressing a special concept in the field of social work, but the fact that nouns are the main, predominant part of speech for expressing a scientific or applied concept remains indisputable. The corpus of social work terms has a predominantly nominal character, representing scientific and applied knowledge about processes, conditions, actions, figures, objects, qualities. Also, in the corpus of social work terms, a large number of adjective terms are presented, which are necessary for constructing terminological phrases and transmitting a narrow special concept with their help. A feature of this terminology is the quantitative predominance of verb terms over adverb terms, which, being formed on the basis of an adjective term, occur singly. The terms-adverbs function and can be considered only within the terminological phrase, where they perform the function of refinement. Most of the terms in this area are consubstantial terms, i.e. in form they coincide with common words, which once again proves that this term system (like any other) is a part, a subsystem of the literary language, while ensuring communication in the field of scientific and professional activity and knowledge. An analysis of the scientific literature on this issue and the study of a specific system of social work terms confirm that at the present stage of the development of terminology, it seems legitimate for scientists to include various morphological classes in the composition of terminological systems. In this case, the core of any terminology system will be nouns or nominative phrases. As for the quantitative distribution between the three other parts of speech (adjective, adverb, verb), each specific corpus of terms should be considered separately.

References:

1. Golovin B. N. "Term and word" // Term and word. Interuniversity collection. Gorky: ed. GSU named after N.I. Lobachevsky, 1980, p. 3-12.
2. Grinev-Grinevich S.V. Terminology: a textbook for students of higher educational institutions / S.V. Grinev-Grinevich. - M.: Publishing Center "Academy", 2008. – p. 304.
3. Vinokur G. O. On some phenomena of word formation in Russian technical terminology. // Proceedings of the Moscow Institute of History, Philosophy and Literature. T.5. Collection of articles on linguistics. M., 1939. - p. 3-54.
4. V.P. Danilenko "Russian terminology" / V.P. Danilenko. - M.: Nauka, 1977. – p. 246.

THE IMPORTANCE OF VOCABULARY ACTIVITIES IN TEACHING VOCABULARY

*Nazarova Z.K.,
Termez SU*

As an English teacher, we know that the term vocabulary includes two categories: receptive and expressive. Receptive vocabulary includes all of the words that a person understands when listening or reading, but may or may not feel comfortable using in speech or writing. Expressive vocabulary includes all the words a person feels comfortable using in his or her own spoken or written communication.

Vocabulary learning involves activating students' apprehension of and use of words that the student is not likely to learn through an oral medium, with the goal of increasing students' expressive vocabulary, year by year, in order to support reading comprehension and enjoyment. For that, we'd tried to find some important ways of teaching vocabulary, and interesting interactive vocabulary activities.

All readers should encounter the vocabulary explicitly with scaffold instruction, through the read-aloud materials and in independent reading. But, it is important for these students to learn the words both in the context of the unit and through discussion of the book in small groups. For such problem, we may use problem-solving method. Problem-solving is a crucial component of effective vocabulary instruction. Just as students need to be taught new word meanings, they also need to be taught how to use their existing knowledge of words to problem-solve – to figure out what to look for and how to look for it. Good word learners use semantic, linguistic and strategic knowledge to access the meanings of unknown words in print.

In higher education, students are taught to draw on all three sources to figure out the meanings of unknown words. Types of context clues to look for and ways to cross check the clues are all strategies woven into the teacher discussions and instructional sequences of each lesson. By the end of each unit, students will have strategies that they can coordinate to unlock the meanings of unknown words:

- Semantic Knowledge
- Linguistic Knowledge
- Strategic Knowledge

Using a combination of semantic, linguistic and strategic knowledge can help students figure out word meanings, especially for the 3rd and 4th course year students. However, students also need to be taught how to select and mix these strategies when they encounter an unfamiliar word in text.

In EFL classes, students need to use dictionaries. Students can look up a word in a dictionary. Teaching students when and how to use a dictionary is a focus of many lessons in higher educations. For example, students often take a fragment of a dictionary entry as the entire meaning of the word (Scott and Nagy 1997). For instance, if they are completely unfamiliar with the word smell, they may think that “nose” is its meaning.

Teaching students how to use a dictionary includes not only finding the words using alphabetical order and key words at the top of the pages, but also how to actually read the entry. Dictionary entries have a unique form: They try to compress quite a bit of information into as few words as possible.

Students learn that the dictionary is one problem-solving tool in their kit for systematic vocabulary building. People can enjoy a piece of art or music because it brings them pleasure. However, art appreciation class or a music appreciation class can increase their depth of understanding and level of appreciation. The development of word consciousness includes an appreciation of how words work to convey images and thoughts combined with an interest in, and awareness about, the structure and power of words (Anderson and Nagy 1992; Scott and Nagy 2004).

To make the most of explicit vocabulary instruction, higher educations incorporates three facets of instruction:

- World knowledge and word knowledge are intertwined as students learn new words.
- Students build upon their existing knowledge of the subject and the ways words are put together as they learn new words.
- Students discuss the content and concept vocabulary as a group and are encouraged to use the words regularly in their own writing and discussions.

We can use the following vocabulary activities in EFL classes:

- Daily word play and attention to how words work.
- Attention to idioms and figurative language.
- Attention to cognates.
- Attention to morphological relationships.
- Attention to semantic relationships.

So, in EFL classes of higher educations have strong instructional plans for teaching three aspects of vocabulary instruction:

- individual words
- problem-solving strategies
- word consciousness

Vocabulary is the knowledge of words and word meanings. As Steven Stahl (2005) puts it, "Vocabulary knowledge is knowledge; the knowledge of a word not only implies a definition, but also implies how that word fits into the world." Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of a lifetime. Instruction in vocabulary involves far more than looking up words in a dictionary and using the words in a sentence. Vocabulary is acquired incidentally through indirect exposure to words and intentionally through explicit instruction in specific words and word-learning strategies.

Used literature:

1. Anderson, R. C., and W. E. Nagy. 1992. The vocabulary conundrum. *American Educator*. 16.4:14-18, 44-47.
2. Scott, J. A., and W. E. Nagy. 1997. Understanding the definitions of unfamiliar verbs. *Reading Research Quarterly*, 32(2):184–200.
3. Scott, J. A., and W. E. Nagy. 2004. Developing word consciousness. In J. F. Baumann and E. J. Kame'enui, eds. *Vocabulary Instruction: Research to Practice*. NY: The Guilford Press.
4. Scott, J. A., B. J. Skobel, and J. Wells. 2008. *The Word-Conscious Classroom: Developing the Vocabulary Readers and Writers Need. Theory and Practice*. NY: Scholastic.

NISBAT KONSTRUKSIYALARNING OPPOZITSIYASI VA SEMANTIKASI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

*Kuchiyev M.A.,
SamDCHTI o'qituvchisi*

Ma'lumki tilshunoslikda fe'l so'z turkumi eng ko'p grammatik kategoriyalarga ega so'z turkumlaridan biri hisoblanadi. Zamon, mayl, rod, son, nisbat kabilar shular jumlasidandir. Bular-dan eng murakkab va hozirgacha munozaralisi nisbat kategoriyasidir. Bunda mazkur kategoriya-ning mazmun va formal tomonlarini aniqlash asosiy bahslarga sabab bo'lmoqda.

Fe'lning aktiv va passiv shakllarining semantikasi muammosi nisbat haqidagi ta'limotning eng muhim va ayni vaqtda eng murakkab muammolaridandir.

XX asrning 30-yillariga qadar tilshunoslar nisbat shakllariga turlicha denotativ semantika xos deb hisoblashardi.

Hozirgi davrda ham ayrim tadqiqotchilar ushbu konsepsiya tarafdorlaridir. Chunonchi, V.Shmidtning fikricha, aktiv konstruksiyaning passivga transformatsiya qilinishi natijasida ko'p hollarda fe'ldagi ish-harakat ma'nosi (Handlung) o'z o'rnini voqea-hodisa, jarayon ma'nosiga (Vorgang) bo'shatib beradi.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan shu narsa anglashiladiki, nemis tilida nisbat va uning shakl-larini o'rganish muammosi hali bahslidir. Muhimi shundaki, nemis tilshunosligida nisbat shakllari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar fe'l nisbati aniq va majhul nisbatlar oppozitsiyasiga qurilganligi ta'kidlanadi.

O.I.Moskalskaya ham aktiv shakldagi o'timli fe'lli barcha konstruksiyalar aksional xususiyatga, shuning uchun shu fe'lli barcha passiv konstruksiyalar protsessual ma'noga ega, degan fikrda [Москальская 1981:80-82].

Ko'pincha passiv konstruksiya aktiv konstruksiyaning teskari shakli deb hisoblashadi va aktiv va passiv gaplar o'rtasidagi konversiyani, ya'ni passivning aktiv orqali ifodalanishini ta'kidlab o'tishadi [Jung 1996: 234]. Shuning uchun ham lingvistlar passivni kontrast forma termini bilan qo'llab kelishadi. Masalan: Ich lobe den Schüler. Der Schüler wird von mir gelobt. Passivga bunday qarash qattiq e'tirozga uchradi.

Ushbu konsepsiyaga tamoman qarama-qarshi bo'lgan g'oya tarafdorlarining talqinicha, fe'lning aktiv va passiv shakllari semantik jihatdan to'laligicha o'xshash bo'lib, harakatni yoki jarayon (protsess)ni teng holda ifodalaydi [Masalan, qarang: [Duden 1998: 178; Helbig, Buscha 1998:164]. Nisbat shakllarining vazifasi aynan bir ma'noni turlicha kodirovka qilishdan [Savalka 2002: 68], aynan bir xil semantik rollarni sintaktik pozitsiyalar bo'yicha turlicha taqsimlashdan iborat [Helbig 1998 v: 187-189]. Shu o'rinda shunday savol tug'iladi: agar passivning semantikasi aktivning semantikasi bilan to'laligicha mos tushsa, u (passiv) qanday qilib sintaktik pozitsiyalar-ning semantik rollarini o'zgartira oladi?

Mazkur konsepsiyaga zid holda ayrim tilshunoslar aktivdan passivga (va aksincha) o'tishda ish-harakat yo'nalishida hech qanday o'zgarish sodir bo'lmaydi: aktivda subyekt, ish-harakat bajaruvchi passivda ham o'z maqomini saqlaydi; ushbu munosabat obyektga nisbatan ham shunday; binobarin, ish-harakat yo'nalishi o'zgarimasdan qoladi, chunki harakat har doim subyektdan obyektga qaratilgandir. Masalan: *Der Lehrer öffnete das Fenster* aktiv konstruksiyada ham, *Das*

Fenster wurde von dem Lehrer geöffnet passiv transformada ham *der Lehrer* subyekt (ish-harakat bajaruvchi shaxs), *das Fenster* obyekt [Шубик 1989: 23].

Aktiv va passiv shakllar o'rtasidagi semantik farqni tushunish ularni konversivlar sifatida talqin qilishga suyaniladi. Konversivlar deyilganda til birliklarining aynan bir vaziyatni, predmetlar o'rtasida aynan bir xil munosabatni ifodalashi, biroq bir-biriga eksplitsit va implitsit informatsiya-ning tarkibi bilan zid turishi tushuniladi. Eksplitsit informatsiya bevosita, ma'no bildiruvchi belgi orqali, implitsit informatsiya esa bilvosita anglashiladigan belgi orqali ifodalanadi; eksplitsit informatsiya - bu qandaydir bir belgini atashi (nomlashi), implitsit informatsiya esa boshqa bir ataladigan belgi tomonidan taxmin qilinadigan belgi haqidagi tasavvurdir. Konversivlar denotativ semantika bo'yicha mos tushadi, biroq signifikativ (interpretatsiya) semantika bo'yicha farq qiladi, chunki ulardan har biri turli belgilarni ataydi va implikasiya qiladi. Har xil fe'llar ham (*kaufen-verkaufen, geben-erhalten, gewinnen-verlieren*), aynan bir fe'lning shakllari, jumladan, aktiv va passiv ham konversivlar bo'la olishi mumkin. Fe'lning aktiv shakli subyektning belgisi (roli)ni ataydi, u esa o'z navbatida obyektning belgisi (roli)ni implikasiya qiladi; passiv shakl esa, aksincha, obyektning belgisi (roli)ni ataydi va subyektning belgisi (roli)ni implikasiya qiladi.

Xullas, fe'lning morfologik shakllari vositasida ifodalangan nisbat ma'nalari oppozitsiyasi sintaktik strukturalar oppozitsiyasida ham o'z ifodasini topadi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, rus va Yevropa tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar fe'l nisbati aniq va majhul nisbatlar oppozitsiyasiga qurilganligi ta'kidlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.- Mannheim/Leipzig/ Wien/Zürich, 1998. Bd. 4. -S. 178
2. Helbig/ Buscha. Deutsche Grammatik,- Leipzig/Berlin/Munchen/Wien/Zurich/ New York: Langenscheidt Verlag Enzyklopadie, 1998.-731 S.
3. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Sankt-Peterburg: Lan, 1996. -544 S.
4. Moskalskaja O.I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - Moskau, 1981. - S.80-82.
5. Savalka. Zum Begriff Passivs im Deutschen und im Finischen.- Marraskuu: Universität Jyväskylä, 2002. - 94 S.
6. Шубик С. А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. - Л.: Наука, 1989. -124 с.

TURLI TIZIMLI TILLARDA KO'P KOMPONENTLI QO'SHMA GAPLAR HAQIDA TUSHUNCHA

*Asronova M.M., Azimova M.T.,
Andijon DU o'qituvchilari*

Til insonlar orasidagi aloqa vositasi bo'lib, u yordamida kishilar o'z fikrini, maqsad, his-hayajonlarini ifodalaydilar, muloqot va munosabatga kirishadilar. Fikr turlicha ifodalanadi: sodda yoki qo'shma gaplar, murakkab qo'shma gaplar orqali, darak, so'roq, buyruq, undov gaplar vositasi bilan ikki yoki bir sostavli gaplar yordamida, to'liq yohud to'liqsiz gaplar orqali ifodalanishi mumkin. Bu shakllarning turi fikrning hususiyatiga ma'lum maqsadga ko'ra belgilanadi. Ammo gap qanday shaklda bo'lmasin unda kishining ma'lum maqsadi ifodalanadi. Bundan xatto undov yoki so'roq gaplar ham mustasno emas. Binobarin til ham o'z navbatida fikrga, ongga ta'sir etadi, uni shakllantiradi, kengaytiradi, chuqurlashtiradi. Fikr, ong va til o'zaro aloqada shakllanadi, namoyon bo'ladi, taraqqiy etadi. Shulardan kelib chiqib til birliklarining asosi bo'lgan gap haqida o'z fikrlarimizni bayon etmoqchimiz.

Gap haqida gapirar ekanmiz, avvalo uning ta'rifiga to'xtashimiz joizdir. Gap nisbiy fikr tugashiga va predikativlikning mavjud bo'lishi hamda u grammatik jihatdan ma'lum qonun va qoidalar asosida shakllanishi, o'ziga hos ohangga ega bo'lishi shart. Gapning bu hususiyatlari ko'pchilik tillar uchun umumiydir. Ammo bu belgilarning turli tillarda namoyon bo'lishi, ahamiyati, o'rni turlichadir. Har bir gap ma'lum maqsad va fikrni yoki his-hayajonni ifodalaydi, aks holda gap emas, so'z birikmasi bo'lib qoladi.

Gap bo'lishi uchun, albatta, egasi bilan shaxsda, sonda moslashgan fe'l bo'lishi shart emas. Ma'lum maqsad fikr ifodalangan, predikativ munosabati mavjud bo'lgan qurilmalar hatto ayrim so'zlar ham gap sanaladi.

*Spring! Bahor!
Birds! Qushlar!*

Gap grammatik jihatdan tuzilishiga ko'ra o'ziga xos bir qurilmani tashkil etadi. Ingliz va o'zbek tillarida gaplarni quyidagi guruhlarga ajratamiz.

Simple sentence sodda gap

Complex sentence ergash gapli qo'shma gap

Compound sentence bog'langan qo'shma gap

Composite sentence qo'shma gap

Ingliz tilida soda gaplar o'zbek tilidagi soda gaplar tizimiga mos keladi.

She works. I write a letter.

U ishlaydi. Men hat yozaman.

Biz hozirgi paytdagi qo'shma gaplarni o'rganib ularni qiyoslashga harakat qilamiz. Tilshunoslikda bu turdagi gaplar ko'pchilik olimlar tomonidan o'rganib kelinayotgan hodisalardan biridir.

Qo'shma gaplar va ularga ta'riflar ko'plab olimlar tomonidan ancha yillardan beri talqin qilib kelinayotgan bo'lsada, hozirgi kunda ham bu masala muhokamali mavzulardan biri bo'lib qolmoqda.

XIX asrning o'rtalarida gaplar tuzilishiga ko'ra tasniflangan va ular murakkab gaplarni tashkil etgan bo'laklar "Clause" lar ega va kesimdan iborat ekanligini ko'rsatganlar. Bu masala bilan Huz, Fruz kabi olimlar ham shug'ullanganlar.

Bizga ma'lumki, bizgacha qo'shma gaplar har ikki tilda ham mukammal o'rganilgan. Qo'shma gaplarni ko'plab olimlar o'rganib, bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar, bog'lovchisiz qo'shma gaplar kabi turlarga ajratganlar. Rus olimi Kaushanskaya bog'langan qo'shma gapni quyidagicha ta'riflagan: "A Compound sentence is a sentence which consists of two or more clauses coordinated each other."

Ikki va undan ortiq soda gaplarning birikuvidan hosil bo'lgan gaplar qo'shma gaplar deyiladi. Sodda gaplarda monopredikativ munosabat mavjud bo'lsa, qo'shma gaplarda esa polipredikativ munosabatlar mavjud. Ya'ni G.G. Pocheptsovning ta'kidlashicha, "Sodda gaplarda monopredikativlik, qo'shma gap tarkibida esa polipredikativlik xususiyatlari namoyon bo'ladi".

Qo'shma gap qismlarining ikki xil birikish usullari mavjud:

1. Parataksis (parataxis)

2. Gipotaksis (hypotaxis)

Parataksis – grekcha so'z bo'lib, bog'lanish, qator tizish degan ma'noni ifodalaydi. Bunday qurilmalar qismlari orasida turli mazmun munosabatlarining ifodalanishida shu qismlar tarkibidagi gap bo'laklarining ma'nosi va o'rinishi, ularning semantic va Grammatik o'zaro munosabati, ayrim leksik tarkibidagi gap bo'laklarining ma'nosi va o'rinishi, ularning semantic va Grammatik o'zaro munosabati, ayrim leksik elementlarning qo'llanilishi, gaplarning intonatsiyasi kabi omillar asosiy rol o'ynaydi.

Kecha o'zining qora pardasini yig'ishtira boshladi va ufq oqara boshladi

The door of Henry's lunch-room opened and three men came in.

Gipotaksis so'zi ham grekcha bo'lib, gaplarning o'zaro ergashtiruvchi vositalar yordamida tobelashishini anglatadi. Ergash gap bosh gap izohlaydigan va mazmunan unga tobe bo'lgan qismdir. Ergash gap turli tobelashtiruvchi vositalar yordami bilan bosh gapga bog'lanadi.

Yaproqlar shunday tovlanadiki, ko'zni quvontiradi.

I have come to you, because I knew from reading your accounts that you are Mr. Sherlock

Holmes's most Intimate acquaintance.

Ingliz tilida qo'shma gaplar atamasi ilk bor Poutsma tomonidan bog'langan (compound) va ergash gapli qo'shma gaplarning (composite) har ikkalasi uchun ham qo'llanilgan va buning natijasida sodda (simple), bog'langan (compound) va ergash gapli (composite) qo'shma gaplar klassifikatsiyasi vujudga kelgan. Bu klassifikatsiya ingliz grammatikasida XIX asrning o'rtalarida

paydo bo'ldi. Lekin an'anaviy til vakillari boshidanoq bu tasnifda bog'langan qo'shma gapga berilgan ta'rifning to'g'ri emasligini anglab yetishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov G'., Sulaymonov A., va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. T., "O'qituvchi" 1979.
2. Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi asoslari. "Fanakademnashr", 1964.
3. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. – T., "O'qituvchi" 1996.
4. Abdurazzoqov SH. "Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка". АДД. -Т., 1960.

НЕМИС ТИЛИ ЛУҒАТ ТАРКИБИДАГИ АЙРИМ ОМОНИМЛАР ТАҲЛИЛИ ХУСУСИДА

Сапаева Р.Б.,

Урганч ДУ катта ўқитувчиси

Маълумки, тил ижтимоий ҳодиса ва у ўсишда, ривожланишда бўлади. Шу сабаб ҳар бир тилнинг луғат таркибига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ниҳоятда бой эканлигига амин бўламиз. Бирон бир чет тилни ўрганиш ўрганувчига ҳузур бағишлайди, чунки унда ўз она тилидаги тафаккур дунёсининг бошқа бир чет тилда ифодалаш ва ўша тил дунёсига шўнғиш имконини яратади. Она тилидаги сўзларни бошқа бир тилда қандай янграши ва жаранглаши ҳар бир чет тилни ўрганувчи учун аҳамиятли ва мароқлидир. Баъзи олимлар тилга охири кўринмайдиган йўл деб изоҳ беришади, баъзилар тилни чексиз уммонга киёслайдилар. Дарҳақиқат бир тилни ўрганиб адоғига етиб бўлмайди, чунки юқорида таъкидлаганимиздек, тил доимо ўсишда, ривожланишда, ташқи ва ички омилар сабаб бойишда бўлади.

Маълум бир чет тилни ўрганаётган одам аввало унинг луғат таркибидаги сўзлар, уларнинг келиб чиқиши, маъноси, имлоси, талаффузи ва унинг ўз она тилидаги таржимасини мукамал ўрганишга қизиқади, ҳаракат қилади ва она тилиси билан қиёслаб, иккала тилнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ўрганади, таҳлил қилади. Албатта ҳар бир чет тилни ўрганишда она тилининг ўрни бекиёсдир, чунки она тили тафаккур шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Шудан келиб чиқиб, немис тили луғат таркибига мурожаат қиладиган бўлсак, унинг қанчалик бой эканлигига гувоҳ бўламиз ва унда худди бошқа тиллар луғат таркибидаги каби синоним, антоним, пароним, омоним сўзларни учратишимиз мумкин. Биз қуйида немис тили луғат таркибидаги омонимлар тўғрисида фикр юритмоқчимиз. Омонимлар нима эканлигига қисқача таъриф берадиган бўлсак, омоним французча сўз бўлиб, бир хил ном деган маънони англатади ва тилшуносликда шакл ва талаффузи, яъни ёзилиши ва айтилиши бир, аммо маъноси бошқа бошқа шаклдош сўзлар тушунилади.

Немис тили луғат таркибида от сўз туркумига кирувчи омонимларнинг салмоғи ҳам анчагина. Маълумки, немис тилида от грамматик род, сон, келишик категорияларига эга бўлиб, отлар олдидан махсус сўз- артикл ишлатилади ва у отларнинг родини, сонини ва келишикини кўрсатади. Немис тилидаги кўпгина омонимлар бирлик шаклида бир-бирларидан грамматик род билан фарқ қилса, баъзиларида бу фарқ умуман йўқ, уларнинг кўплик ясалишида ҳам буни кузатишимиз мумкин.

Band, das	die Bänder	Gurt, Streifen
Band, der	die Bände	Buch
Band, die	die Bands	Musikgruppe
Bank, die	die Banken	Geldinstitut
Bank, die	die Bänke	Sitzgelegenheit

Шу ўринда немис тилини ўрганиш жараёнида немис тилида от сўз туркумига кирувчи омонимлар ва улардан айримларининг ўзбек тилидаги таржималарига тўхталиб, уларнинг маъно жиҳатдан боғлиқлигини изоҳлашга ҳаракат қилдик.

1. **Leit|er** «, **der**; - **die Leiter** - **Führungsperson**

jmd., der etw. leitet

jmd, der leitend an der Spitze von etw. steht:

Leiter einer Firma, Abteilung, Expedition, Delegation, Diskussion sein;

2. **Leit|er** «, **die**; -**die Leitern**- **Klettergerät**

Gerät mit Sprossen od. Stufen zum Hinauf- u. Hinuntersteigen:

die Leiter an die Wand stellen, lehnen;

auf die Leiter steigen;

Мисоллардан кўриниб турибдики, бу иккала сўз шаклан бир хил, фақатгина кўплик ясалиши ва бирлик шаклидаги артикллари билан бир биридан фарқланяпти. Бу ерда *Leiter, der* - мужской родда, *Leiter, die* - женский родда турганини билдиради. Энди бу сўзларнинг ўзбек тилидаги таржимасига келсак, *der Leiter* - раҳбар (бирор давлат, ташкилот, гуруҳ ва шу кабиларига йўл кўрсатиб раҳбарлик қилувчи одам), *die Leiter* - нарвон (поғоналардан иборат бўлиб юқорига чиқиш ва пастга тушиш учун ишлатиладиган асбоб) деган маънони англатади. Бир қарашда бу сўзларнинг ўзбек тилидаги таржимаси англатадиган маъно орасида бир-бириси билан ҳеч қандай боғлиқлик йўқдай туюлади, лекин биз ўз қарашларимиздан келиб чиққан ҳолда, сўзлар таржимасини таҳлил қилдик ва улар ўртасида қисман бўлсада маъно жиҳатдан яқинлик ва боғлиқлик бор деган фикрга келдик. масалан: раҳбарлик супасига бирдан чиқилмайди, балки поғонама-поғона борилади, нарвон эса поғоналардан иборатдир.

Шунингдек, немис тилидаги **der Hut** ва **die Hut** омонимларини таҳлил қиладиган бўлсак, **der Hut** ўзбек тилига **шляпа**, **die Hut** эса **муҳофаза** деб таржима қилинади. Шляпа сўзи асли немисча *Schlappe* сўзидан олинган бўлиб, атрофи соябонли бош кийимидир. Мантиқан ўйлаб қарайдиган бўлсак, шляпа маълум маънода бош учун муҳофаза вазифасини бажаради ва уни нимадандир муҳофаза қилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, немис тили луғат таркибида бундай омонимларни кўплаб учратиш мумкин ва уларни ҳар бир тил ўрганувчи ўз нуктаи назаридан келиб чиқиб ўрганади ва таҳлил қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Duden - Deutsches Universalwörterbuch, 7. Aufl. Mannheim 2011 [CD-ROM].
2. С.Саидов, А.Зикриллаев. Немис тили грамматикаси. Ўқитувчи нашриёти. Тошкент, 1973.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

LES ABREVIATION EN FRANÇAIS

Islamova O., SamDCHTI o'qituvchisi
Xayrullayeva A., SamDCHTI o'qituvchisi

Les abréviations proposées peuvent servir à désigner l'adjectif de la même famille. Par exemple, *alph.* est l'abréviation d'*alphabet* et d'*alphabétique*. S'il faut abréger et le nom et l'adjectif dans un même texte, on attribuera à l'un et à l'autre mot une abréviation différente. Certaines abréviations peuvent, dans des contextes non ambigus, être plus courtes.

Lorsque on écrit, on utilise régulièrement des abréviations dans toutes sortes de contexte. En fait, le mot abréviation provient du latin *brevis* et, en français, il signifie «court». Selon le *Multidictionnaire de la langue française*, une abréviation est le «retranchement des lettres d'un mot pour le rendre plus court».

Abréviations courante:

adr.=adresse

app.=appartement
 cie=compagnie
 c. élec.=courrier électronique
 ch.=chacun, chacune
 Dr, Dre=docteur, docteur
 gouv.=gouvernement
 ibid.=ibidem
 M.=monsieur Me=maître
 Mlle = mademoiselle ²⁸
 Mme = madame ²⁹
 nos = numéros
 p. page
 %, p. c., p. cent = pour cent
 p. c. q. = parce que
 p. ex. = par exemple
 qq. = quelque
 qqch. = quelque chose
 qqn = quelqu'un
r.-v. = rendez-vous

Équivalents français ou anglais

Certains organismes, étrangers ou internationaux, n'ont pas de sigle français officiel. Il est, dans ce cas, préférable de ne pas en créer un. Ainsi, on conserve:

- ISO = International Organization for Standardization — Organisation internationale de normalisation
- UNESCO = United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — Organisation des Nations Unies pour l'éducation, la science et la culture

Mais on emploie:

- OIPC = Organisation internationale de protection civile
ICDO = International Civil Defence Organization
- OCDE = Organisation de coopération et de développement économiques

Afin d'abrégé correctement un mot, certaines règles doivent être appliquées. D'abord, il faut savoir utiliser le point abrégatif au bon endroit et dans les bonnes circonstances. En effet, celui-ci est généralement employé lorsque l'on observe le retranchement des dernières lettres d'un mot. Ainsi, on retrouve un point à la fin des abréviations comme «boul.» (boulevard), «quest.» (question) et «etc.» (et cetera). Par contre, lorsqu'il s'agit du retranchement de lettres au début d'un mot ou à l'intérieur d'un mot, l'abréviation n'est marquée d'aucun signe. Par exemple, «Mgr» (MonSeigneur), «Nt» (NunavuT) et «Qc» (Québec). Bien sûr, comme pour bien des règles qui régissent la langue française, il y a des exceptions. «HT» (hors taxes) et «RR» (route rurale) sont de bons exemples de ces exceptions puisque, bien que les dernières lettres des mots soient retranchées, ils s'écrivent sans le point abrégatif. Faits intéressants: En anglais le mot «abréviation» s'écrit avec deux « b » (abbreviation) ce qui peut parfois inciter les utilisateurs étant en contact à la fois avec le français et l'anglais à faire des erreurs. Également, les abréviations se terminent systématiquement par un point abrégatif, ce qui, comme nous l'avons vu ci-dessus, n'est pas le cas de la langue française.

Littératures:

1. Paul ROBERT, Josette REY-DEBOVE, Alain REY Le Petit Robert De La Langue Francaise France 1967
2. Dictionnaire Francais-Ouzbek Tachkent 2008
3. L.E.Mallina, L.L.Andreychikova, U.Turniyazov Grammaire Francaise (Larousse)

²⁸ Dictionnaire Francais-Ouzbek(Toshkent-2008)341

²⁹ Dictionnaire Francais-Ouzbek(Toshkent-2008)341

COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS THEORY OF METAPHOR

*Komilova G., Teacher at Karshi SU
Ibodullaeva V., Student Karshi SU*

The cognitive linguistics deals with the interrelationship between human mind and language. Departing from the standpoint of two cognitive linguistic theories, the Metaphor theory and the Conceptual Integration or Blending Theory.

The theory of conceptual metaphor and metonymy, suggested by Lakoff and Johnson in 1980s is one of the central theories of cognitive linguistics. Metaphor and metonymy are considered two fundamental opposite poles along which a discourse with human language is developed. It has been argued that the two poles of similarity and contiguity are fundamental ones along which the human brain is structured. In metaphor “a descriptive word or phrase is transferred to an object or action different from, but analogous to, that to which it is literally applicable”. In metonymy, “a word or phrase denoting an object, action, institution, etc. is functionally replaced with a “word or phrase denoting one of properties or something associated with”[1].

Dobrovolski and Piirainen (2005) challenge the postulates of the Cognitive Theory of Metaphor as proposed by Lakoff and Johnson (1980) arguing that despite claims that many conceptual metaphors are universal (like anger is the heat OF A fluid IN A container as the cognitive basis for *someone's gall/bill flows over*), many are indeed based on historical knowledge that, although perhaps not valid any longer, still contributes to the interpretation. The authors do embrace the Cognitive Theory of Metaphor as a valid and useful tool for analyzing conventional figurative language, but argue that the knowledge of underlying conceptual metaphors is insufficient or not linguistically relevant in all particular cases. The main points of criticism of the Conceptual Theory of Metaphor are that the CTM cannot account, or can only partly account, for the wealth and breadth of phraseological data across languages, as well as that it does not incorporate enough relevant cultural inputs that help shape the conceptual systems in different languages and for different cultures.

Many authors have stressed and recorded the systematic clustering of figurative expressions around conceptual metaphors and metonymies (Lakoff and Turner 1980, Kovecses 1986, Gibbs 1995). This implies that many of these expressions have a common underlying mechanism which is activated constantly and automatically with neither effort nor awareness. In this view conceptual metaphors and metonymies are both available and accessible in any context and serve as a basis for figurative language comprehension. It should not, however, be taken as the only key to the understanding of idioms, but one of the factors, or one of the processing inputs in addition to the meanings of lexemes that compose the idiom, contextual clues, and etymology (Omazic 2004). The metaphor and metonymy theories not only provide insight into the way we think, but give clues about the ways in which we process figurative expressions. Metaphor theory gives insight into the mechanisms of conventional figurative language creation and processing[2].

How a more concrete domain of fire, with several different salient aspects of fire, is mapped onto a more abstract domain of love. For instance :

Fire - heat , warmth, comfort, danger, destruction, flame, burning

There is a number of linguistic expressions in which the underlying concept is that of the conceptual metaphor *love is fire*:

- (1) to carry a torch for someone
- (2) the fire goes out between two people
- (3) to burn with love
- (4) the flames are gone
- (5) to be someone's old flame
- (6) to have the hots for someone
- (7) to be on fire

As a result of the universality of this conceptual metaphor across languages, it would be possible, even for non-native speakers, to make appropriate connections on the conceptual level to interpret some of these expressions, even if encountered for the first time, and even if they do not

have the full lexical and structural equivalent in their own language, or have no equivalent in their own language at all.

To sum up, conceptual metaphor theory is primarily concerned with well-established metaphoric associations between concepts. So conceptual metaphors are among the stable structures available for the usage by the blending process that is metaphors feed the blending process by establishing links between elements.

Used literatures:

1. Marija Omazic Cognitive linguistic theory in phraseology. Josip Juraj Strossmayer University 2005. (2011). Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy and Conceptual Blending. Berlin/New.York:de Gruyter,2011
2. Handl, Sandra and Schmid, Hans- Jorg
3. [http://: www.indiana.edu](http://www.indiana.edu)

“MAN” SHAXSI NOMA’LUM OLMOSHI TILSHUNOSLAR TALQINIDA

Muqimova D.Sh.
Qarshi DU o’qituvchisi

Shaxsi noma’lum olmoshlar xususida aynan “man” olmoshi to’g’risida germanistlar shunday fikr yuritganlar. Konrad Dudin shunday ta’kidlaydi. “Man” ist der zum unbestimmten Pronomen der 3. Person gewordene Nominativ Singular des Substantivs “Mann”, bedeutet also ursprünglich “irgendein Mensch”. Es ist indeklinabel, d.h. es kommt nur im Nominativ Singular vor und steht nur allein, nicht attributiv. Der Dativ wird durch “einem”, der Akkusativ durch “eine” ersetzt³⁰.

Je älter man wird, um so rätselhafter wird einem das Leben (G.Schöer).

“Man” umfaßt singularische und pluralische Vorstellungen und reicht von der Vertretung des eigenen Ich bis zu der der gesamten Menschheit:

Bei diesem ewigen Gekneter wachte man ja alle fünf auf (Hausmann).

Man bittet, die feine Symbolik seiner Kleidung zu beachten (Th.Mann).

Olga Ivanovna Moskalskaya shunday ta’kidlaydi:

“Die Kennzeichnung einer unbestimmten Person bzw. eines unbestimmten Gegenstandes – Indefinitpronomen: jemand, jeder, jedermann, man, einer, etwas, jeglicher, gewisser; einigen Indefinitpronomen schließen sich negative Pronomen an: jemand – niemand, einer – keiner, etwas – nichts³¹”.

Yevgeniya Hosifovna Shendels gumon olmoshlari ya’ni “man” olmoshi to’g’risida quyidagicha fikr yuritgan.

“Zu den Indefinitpronomen gehören: man, einer, mancher, jeder, jemand, jedermann etlicher, atwas, alle viele, wenige”.

Man ist ein eigenartiges Pronomen. Er ist syntaktisch eindeutig, semantisch aber vieldeutig. Syntaktisch erfüllt es stets die Funktion des Subjekts, Semantisch hat es mindestens drei Bedeutungen:

1) Verallgemeinernde Bedeutung, die alle Personen einbezieht, ersetzbar durch: ein Mensch, der Mensch, die Menschen, Leute, jedermann.

Man kann ohne Freude nicht leben. sehr helle Sterne bezeichnet man mit minus. Die Venus zum beispiel ist minus vier.

Diese Bedeutung wird unterstützt durch das generalisierende Präsens. Adverbien, wie überhaupt, nie gewöhnlich, immer u.a.

2) Unbestimmt – persönliche Bedeutung, die eine oder mehrerer unbestimmte, unbekannte Personen einbezieht; ersetzbar durch jemand, einer, einige Substantiv im Plural;

³⁰ Duden K. Grammtik der deutschen Gegenwartssprache Leningrad, 1962

³¹ Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Moskva 1971.

Man hat ihm den Koffer gestohlen. Ob eine oder mehrere Personen gemeint werden, geht aus dem Kontext hervor.

In folgenden Beispielen wirken mehrere Mittel zusammen, um die Vielzahl der Personen anzugeben:

Man fing an, sie im Chore zu schelten.

Auf Grund eines größeren Kontextes kann man die unbenannten Personen identifizieren.

3) Bestimmt – persönliche Bedeutung, wenn es sich um eine bestimmte, bekannte, konkrete Person oder mehrere bestimmte Personen handelt. Aus irgendeinem Grund nennt man sie nicht. Im Rahmen eines Textes lassen sich diese konkreten Personen leicht identifizieren: Sich mal! man ist groß geworden³².

Von allen Indefinitpronomen steht dem Pronomen man das Pronomen einer am nächsten. Einer ersetzt man in den obliquen Kasus:

Die Stadt Göttingen gefällt einem am besten, wenn man sie mit dem Rücken ansieht. (H.Heine. Die Harzreise).

Als Synonyme zu man erscheinen jedermann, jeder, jemand, alle alles:

Für jetzt genügt es, daß jedermann sich erinnert, wie rasch eine Reihe ... von Tagen vergeht, die man als Kranker im Bett verbringt. (Th.Mann, Der Zauberberg)

Alles lachte, die Jungen, die Mädchen und die Damen ..., denn Herr Knaak hatte etwas gar zu Drolliges aus dem Zwischenfall gemacht, und man amüsierte sich wie im Theater (Th. Mann, Tonio Kröger).

“Man” shaxsi noma’lum olmoshi haqidagi ko’pchilik tilshunos olimlar o’z fikrlarini bildirganlar. Biz quyida shulardan ayrimlarini keltiramiz. Xo’sh “man” shaxsi noma’lum olmoshi haqida so’z yuritar ekanmiz, aslida u nemis tilida qachon? va qanday vujudga kelgan? savol tug’ilishi tabiiy. Bu haqida akademik V.M. Jirmunskiyning fikrini keltirib o’tish o’rinlidir. U “Man” shaxsi noma’lum olmoshini tarixan ot so’z turkumga mansub deb qarab: “Hatto qadimgi nemis tilida ham “man” (kishi, odam) noma’lum sub’yektni ifodalagan”³³ degan fikrni bildiradi. Taniqli germanist V.G. Admoni “man” shaxsi noma’lum olmoshi haqida quyidagicha fikr bildiradi: “III shaxs kishilik olmoshlari ishlatish mumkin bo’lgan yana bir vositani ko’rsatish mumkin bo’lgan yana bir vositani ko’rsatish mumkin. Grammtik shaxs va son jihatdan ma’lum bir o’ziga xos xususiyati bo’lgan ish harakatni bajaruvchisi haqida qilingan xabar beruvchi maxsus so’z formalari ham mavjud. Bular shaxsi noma’lum olmoshlari “Es” va “man” olmoshlaridir”³⁴.

“Es” ish – harakatning bajaruvchisini bilib bo’lmaydigan yoki aniqlash qiyin bo’lgan sub’yekt vazifasini bajarib keluvchi formadir. Masalan:

Es ist dunkel. Es ist kalt shaxsi noma’lum “man” olmoshi esa soni noma’lum shaxsni ifodalash uchun xizmat qiladi. Asosan unda birlik son ma’nosi “Einer” yoki “jemand” singari kuchliroq bo’ladi. “Einer”ning nominativ kelishigida boshqa kelishiklaridagi formalari “man” yakka bir shaxsnigina, yoki umumiylik ottenkasini bildirgandagina uning nominativ kelishigidan boshqa kelishiklardagi formalari ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan:

Man hat es nicht leicht –

Es wird nicht leicht werden!

O.I.Moskalskaya bu o’rinda quyidagiga fikr bildiradi: “Man” shaxsi noma’lum olmoshini faqat III shaxs birlikda emas, balki kontekst mazmuniga qarab, tarjimada I, II, III shaxs birlik va ko’plikda berish mumkin”³⁵. Masalan:

Was man ein Kind ist!

(I.V. Goethe. “Die Leiden des jungen Werthers”).

Man kann ohne Freude nicht leben. Sie mal! Mon ist groß geworden. Man kam und ging: das erste Frühstück war keine streng gemeinsame Mahlzeit.

(Th.Mann. Der Zauberberg)

³² Schendels E. Deutsche Grammatik Moskva 1982.

³³ Jirmunskiy V.M. «История немецкого языка. Москва 1956 стр. 233

³⁴ Admoni W. “Der deutsche Sprachbau”. Leningrad 1972. s 155.

³⁵ Москальская «Грамматика немецкого языка» Москва 1958 стр 209.

Germanist olim Dudin “Grammatik der deutschen Gegenwartssprache” nomli asarida “Man” bosh kelishik III shaxs birlikda kelgan “Man” ot soʻz turkumiga qarashli boʻlib, “irgendtein Mensch” (qandaydir kishi) degan maʼnoni bildiradi³⁶ degan fikrni ilgari suradi. Jumladan unda “man” shaxsi nomaʼlum olmoshining birlik va koʻplikda qoʻllanilishi koʻrsatilib, yolgʻiz “ich” (men) dan boshlab bir butun guruhgacha boʻlgan maʼno ottenkasini oʻzida mujassamlashtira olishini taʼkidlagan.

“Man” shaxsi nomaʼlum olmoshi haqida A.V.Fyodorov, S.Saidov, G.Zikrillayevlar ham yuqoridagi fikrlar bilan bir qatorda modal feʼllar bilan ishlatilganda uning umumlashganlik ottenka ega boʻlishini bosh kelishikdan boshqa kelishiklarda “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi oʻrnida “einer” kelishini hamda bu olmoshlarning gumon olmoshlari qatorida kerishini taʼkidladi³⁷. A.V.Fyodorov “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi haqida oʻz fikrini davom ettirib, “Hozirgi zamon nemis tilida “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi I, II, III shaxs birlik va koʻplik maʼnolariga ham ega boʻlishini dalillar bilan koʻrsatgan³⁸. Lekin gapda “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi va kesim barcha hollarda ham grammatik jihatdan III shaxs birlikda turaveradi. Ushbu qiyosiy birliklar toʻplamida “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi oʻrnida ergash gaplarda “einer” ishlatilishi mumkinligi “man” shaxsi nomaʼlum olmoshining bosh kelishikdan boshqa kelishiklarda “einer” orqali ham oʻz ifodasini topishi mumkin. Masalan:

Auch ich hatte erfahren, wie es war, wenn alle einen Verklatschen und den eroten war man laß und konnte sich nirgends mehrs sehen lassen und hatte überhaupt Wegzicker müssen: und da kam der Held Letter und machte sich auf der ganzen Geschichte nichts und einen dack! (H.Mann “Untertan” Leipzig s 324).

Tarjimasi:

Atrofdagilar senga tuhmat toshini yogʻdirganda, qalligʻing seni tashlab, odamlar koʻziga koʻrinishi uyat boʻlib, boshing oqqan tomonga qochib ketishdan boshqa yoʻl qolmaganda, kishi qanday ogʻir ahvolga tushushini yaxshi biladi. Shu payt toʻsatdan bir qahramon xaloskor paydo boʻladi, gʻiybat, boʻhtonlarni nazar-pisand qilmay seni xotinlikka olmadi. (G.Mann “Sodiq fuqaro” Toshkent 1970. 238 b.) M. Osim tarjimasi.

Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, nemis tilidagi “man” shaxsi nomaʼlum olmoshi originalda akkuzativ (joʻnalish kelishigida) “einer” shaklida berilgan. Tarjimada esa uning ekvivalenti sifatida joʻnalish kelishigidagi “senga” olmoshi ishlatilyapti. Bu haqida O.I. Moskalskayaning yuqoridagi fikrlari diqqatga sazovordir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. Leningrad 1972.
2. Duden K. Grammtik der deutschen Gegenwartssprache Leningrad, 1962
3. Жирмунский В.М. История немецкого языка. Москва 1956.
4. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartsprache. Moskva 1971.
5. Schendels E. Deutsche Grammatik. Moskva 1982.

ILMIY TEXNIKA TILIDAGI QOʻSHMA SOʻZLAR TARJIMALARI XUSUSIDA

Shirova M.B.

Qarshi DU oʻqituvchisi

Ilmiy texnika tilida qoʻshma soʻzlar tarkibidagi soʻzlar bogʻlovchi elementlar orqali birikishi mumkin. Buni – „o“ bogʻlovchi element deb yuritiladi. Bularga quyidagilar misol boʻla oladi:

Die Abheftzyklione
Die Rohrfeitung

³⁶ Dudin “Grammatik der deutschen Gegenwartssprache” Leningrad 1962 S 270

³⁷ А.В. Фёдоров и другие «Немецкого русские языковые»

³⁸ Oʻsha kitobda

Das Regelschema

Die Grosseklappen

Der Montagesatz

Ilmiy texnika tilidagi qo'shma so'zlarning bog'lovchi elementlari ham adabiy tildagi singari kelishik qo'shimchalaridir.

Hozirgi zamon nemis tilidagi qo'shma so'zlarda „+n“, „+s“ va boshqa bog'lovchi elementlar qo'llaniladi.

Ilmiy texnika tilidagi qo'shma so'zlarda ham bog'lovchi elementlar qo'llaniladi. Bu bog'lovchi elementlar ikki so'zni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. Ikki so'zni bir-biriga bog'lash uchun quyidagi bog'lovchielementlar qo'llaniladi „+s“, „+es“

Der Rohrleitungsplan

Die Bewegungsrichtung

Der Sicherheitsfall

Die Wirkungsrichtung

Die Frischlösungsmitelpumpe

Bog'lovchi element sifatida ko'plik qo'shimchasi „+er“ kuchsiz holatda ya'ni turlanishning qo'shimchasi „+en“ ham ishlatiladi.

„+s“, „+es“ bog'lovchi elementlari otlarning kuchli turlanishdagi Genitiv kelishigining qo'shimchasi.

Bu bog'lovchi elementlar sintaktik erkin birikmadagi ma'no xususiyatini yo'qotib, lekskalizatsiya hodisasiga uchragan.

Ma'no ottenkasi qisman saqlanib qolgan. z.B: Eintagsschnecke

Bu qo'shma so'z tilidagi sintaktik birikmaga aylantirilganda ham shu ma'no ottenkasi saqlanib qoladi. z.B:

Die Schnecke des Eintage die Ichnecke für den Eintrage

Bu tipdagi so'zlar ilmiy texnika tilida ko'plab uchraydi. z.B:

Der Betriebsfall

Die Austragsschnecke

Die Eintragsvorrichtung

Der Nennbetriebstragen

Bog'lovchi elementlar „s“, „es“ qo'shma so'zlarda jenskiy roddagi otlarda uchraydi. Bu erkin sintaktik birikmaga xos emas. Chunki jenskiy roddagi otlar „s“, „es“ qo'shimchalarini olmaydi.

Bu qo'shma so'zlarning qoidasiga muvofiq turlanishning o'tkazgan ta'siri natijasida qo'llanadigan bo'ladi. z.B:

Die Eintragsanbade

Die Bewegungsrichtung

Der Sicherheitsfall

Abwasserungssystem

Die Frischlösungsmitelpumpe

Die Übertragungszeit

Die Warckungsdichtung

Bog'lovchi elementlar „en“, „er“ otlarning sintaktik birikmasidagi so'z yasovchi suffiks ko'plik qo'shimchalaridir. Bular ham sintaktik birikmadagi grammatik xususiyatini yo'qotib qo'shma so'z qoidasiga muvofiq qo'llanma.

Bu qo'shma so'zlarni ham grammatik qoidaga mos erkin sintaktik birikmaga transformatsiya qilinishi mumkin. z.B:

Die Abluftzyklone – Die Zyklone für die Abluft, der Staubabscheider – der Abscheider für den Staub, das Regelschema – das Schema der Regel

Ilmiy texnika tilidagi qo'shma so'zlarni nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda qo'shma so'zlarning quyidagi xususiyatlarini hisobga olish kerak.

I.Qo'shma so'zlarni tashkil etgan komponentlardan boshlangan.

Schema die Moximalbedaf die Zuluftdruck, der Membranstellantrieb, der Nullpunkt, der Sammeredler, der Stranverlauf.

Qo'shma so'zlarni leksik ma'nosiga qarab tarjima qilish mumkin emas. Bu holda tarjima noto'g'ri bo'ladi. z. B:

die Wärmepfane 2-so'zi ikki so'zdan "die pfane" qurilma so'zlaridan iborat. Bu so'zni komponentlarning leksik ma'nosiga qarab „issiqlik shesternasi“ deb tarjima qilish mumkin emas. Bu so'zni „kondensator“ deb tarjima qilish to'g'ri bo'ladi. Bunday so'zlar ko'p uchraydi.

Das Handlich – teshik

Das Messwerk – o'lchagich

Der Storntronner – quritgich

Ilmiy texnika tilidagi qo'shma so'zlarni o'zbek tiliga o'zbek adabiy tilida bo'lgan „gultojxo'roz, yoriltosh“ kabi formasida yasalgan qo'shma so'zlar bilan tarjima qilish leksik ma'nosi.

Qo'shma so'larning ajratib yozilishi.

Qo'shma so'larni komponentlarning leksik ma'nosiga qarab tarjima qilish mumkin.

Der Nullpunkt – nol nuqta

Die Vakumpumpe – vakum nasosi

Die Austragschecke – bo'shatuvchi inlek

Die Extaktionlage – kontraktion qurilma

Die Bewegungsrich – harakat yo'nalish

Keltirilgan misollar ko'rsatadiki, nemis tilidagi qo'shma so'zlar o'zbek tiliga qo'shma so'zlar bilan tarjima qilinmaydi.

Qo'shma so'zlar so'z birikmasi orqali tarjima qilinadi. Ba'zi qisqartma so'zlar bitta so'z bilan tarjima qilinishi mumkin.

Exstechnik – ekstexnik

Qo'shma so'zlar ilmiy texnika tilida ajratib ham yoziladi. Bu holda qo'shma so'zlar sanash potelssida artiklsiz yoziladi. Bu so'zlarni tarjima qilishda „aniqlovchi va aniqlanmish“ komponentlarini topish mumkin. Bunga amal qilmasa tarjima noto'g'ri bo'ladi.

Der Toaster der Bühne – maydoncha masteri

Texnikada bunday maydoncha ham, qurilma ham yo'q. Buni to'g'ri tarjima qilish uchun birikma holatda bo'lsa komponentlarning o'rmini almashtirib tarjima qilish kerak.

Die Bühne des Toasters – toster maydonchasi

Texnikada "toaster" degan texnologik qurilma bor, bu qurilma beton maydonchaga o'rnatiladi. Shunga ko'ra bu qurilma qo'shma so'z toaster maydonchasi deb tarjima qilinadi. Bu tarjima to'g'ri tarjimadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dudin K "Grammatik der deutschen gegenwartssprache" Lenengrad.
2. Москальская О.И. «Грамматика немецкого языка». Москва. 1968.
3. Mirsoatov F. „Nemis tili grammatikasi“.
4. Hojiyev A. „O'zbek tilida so'z yasalishi“.
5. Saidov S. „Nemis tili grammatikasi“ Zikrillayev F Toshkent 1973-yil.

FRAZEOLOGIK SINONIMLARNING SEMANTIK FUNKSIYASI

*Murtazayev E.N.,
Qarshi DU o'qituvchisi*

Frazeologik sinonimlar semantik va stilistik ko'rsatkichlariga ko'ra quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

1. teng ma'noli sinonimlar
2. ideografik sinonimlar
3. stilistik sinonimlar

Teng ma'noli sinonimlar bir xil tushuncha va bir xil fikrni anglatadi. Ularning moddiy tarkibi leksik va tizim jihatidan turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, der hat einen Knall, bei ihm fehlt eine

Schraube, es spukt bei ihm im Kopfe, bei dem piepst's wohl. Ushbu keltirib o'tilgan frazeologizmlar butunlay o'zgacha tuzilishga, turli xil leksik tarkib va turlicha tasviriylikka ega bo'lishiga qaramay, ularning barchasi bir xil ma'noni, ya'ni "g'alati, mengrov odam" ma'nosini anglatadi va funksional - stilistik jihatdan bir xillikka ega, ya'ni kunda ishlatiladigan so'zlashuv uslubiga xosdir. Yana bir qator teng ma'noli frazeologik sinonimlarni ko'rib chiqamiz: j-m nach dem Mund reden (od. sprechen), j-m Honig um den Mund schmieren, j-m um den Bart gehen, j-m Kraut um den Bart schmieren, j-s Affen Zucker geben³⁹.

Ushbu frazeologik sinonimlarning barchasi ma'no jihatdan teng va "j-m schmeicheln", ya'ni "kingadir xushomad qilmoq" ma'nosini bildiradi. Uning o'zbek tilidagi muqobillari ham ma'no jihatdan bir-biriga mutloq mos keladi: tilyog'lamalik qilmoq, paxta qo'ymoq, birovni mushugini sizlamoq.

Quyidagi frazeologik sinonimlar ham ma'no jihatidan teng va ularning barchasi kundalik so'zlashuvga xosdir: nicht auf den Mund gefallen sein, ein gutes Mundwerk haben, unter der Nase gut zu Fuss sein, j-d hat eine geläufige Zunge.

Bu frazeologik sinonimlarning o'zbekcha muqobili sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: tili o'tkir bo'lmoq, tili achchiq bo'lmoq, gap bilan o'tqizmoq, og'zi botir bo'lmoq.

Bir xil ma'noli sinonimlardan tashqari, zamonaviy nemis tili frazeologik tizimida bir xil tushunchani ifoda etsa ham, bir-biridan semantik rang-barangligi bilan farq qiluvchi frazeologik birliklar mavjud. Ushbu ko'rinishdagi frazeologik birliklar ideografik frazeologik sinonimlar deb yuritiladi. Frazeologik sinonimlarning semantik rang-barangligi, mazmun jihatidan qaraladigan bo'lsa, ikkinchi darajali to'ldiruvchi, ya'ni qo'shimcha element sanaladi. Masalan: "Biror kishini juda yoqtirmoq, yaxshi ko'rmoq" frazeologik sinonimlar o'zbek tilida o'z muqobillariga ega: ko'ngil bermoq, ko'ngil qo'ymoq, ko'ngil bog'lamoq. Yuqorida ko'rib chiqilgan sinonim turlaridan tashqari, tilda yana stilistik jihatdan frazeologik sinonimlar ham mavjud. Frazeologiyadagi stilistik sinonimlar umumiy manoga ega- ligi va qo'shimcha stilistik farqlari bilan xarakterlanadi.

Ular o'zgaruvchan so'zlarning har xil funksional-stilistik bog'liqligi oqibatida turli ko'rinishga ega komponentlardan iborat bir strukturali sinonimlarda paydo bo'ladi.

Frazeologizmining stilistik xarakteristikasi turlanayotgan komponentning qaysi bir yo'nalishda - adabiy tildami, kundalik muloqot tilidami, maxsus leksikadami, hududiy dialektidami, foydalanishiga qarab o'zgaradi. Ushbu holatni quyidagi sinonimlar qatori orqali ko'rish mumkin. Masalan, den Mund halten, die Schnauze halten, den Schnabel halten, die Fresse halten, den Rand halten, die Pappe halten, das Maul halten, die Gusche halten⁴⁰.

Yuqorida keltirib o'tilgan barcha frazeologizmlar o'zlari uchun umumiy bo'lgan, lekin stilistik jihatdan farq qiluvchi "sukut saqlash" degan manoga egadirlar. Agar "den Mund halten" frazeologizmi muloqotning adabiy-so'zlashuv uslubiga tegishli bo'lsa, unga sinonim bo'lgan qolgan barcha frazeologizmlar esa, rasmiy, qo'pol rasmiy, kundalik muloqot yo'nalishida ishlatiladi. Ularning o'zbek tilidagi muqobillari; tilni tiymoq, damini chiqazmaslik, og'ziga talqon solmoq, tilini yutib qo'ymoq, og'ziga qatiq ivitmoq, mum tishlamoq frazeologizmlari hisoblanadi.

Frazeologik sinonimlarning safi bir qator dialekt, yani sheva hisobiga ham ortib ketgan. Masalan; yuqorida sanab o'tilgan frazeologizmlar orasidagi „die Gusche halten" frazeologizmi sheva asosida sinonimik qator safidan o'rin egallagan.

Masalan, j-m den Garaus machen, auf den Kien sein, den Drehwurm haben, mit Kind und Kegel, ein Brett vor dem Kopf haben, einen Narren an j-n gefressen haben; o'zbek tilida solishtiring dili siyoh, boy bermoq, tan olmoq, almisoqdan qolgan, istarasi issiq, so'xtasi sovuq, bir yoqadan bosh chiqarmoq va b.

Bunday iboralar tilda faqat frazeologik ma'nosi bilan mavjud, erkin so'z birikmasiga uchraydi, komponentlarning ba'zilar arxaik ma'noga ega. Markazning o'zida yuqorida ko'rsatilgan barcha frazeologizmlarning xarakteristikasiga ega bo'lgan aksariyat turg'un so'z birikmalari joylashgan. Ular frazeologik ma'noga ega bo'lish bilan bir qatorda ba'zan komponentlarning leksik

³⁹ Чернешева.И.И Фраzeология современного немецкого языка.М.,1970

⁴⁰ Чернешева.И.И Фраzeология современного немецкого языка.М.,1970

ma'nosi tufayli erkin so'z birikmasi sifatida ham qo'llanishi ham mumkin. Masalan, eine reine Weste haben- dog' tushmagan obro', hurmatga sazovor bo'lmoq, erkin so'z birikmasi sifatida esa "kamzuli toza bo'lmoq", xuddi shu kabi in den Eimer gucken, einen Korb geben, u.a. O'zbek tilida taqqoslang: og'ziga talqon solmoq, suyagi yo'q, yaxshi ko'rmoq va b.

Demak, turli tillar singari nemis va o'zbek tillarida juda ko'p o'tkir tig'li, obrazli frazeologik birikmalar mavjud.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, frazeologiyaning ushbu turi, ya'ni frazeologik sinonimiya nihoyatda serqirradir. Demak, frazeologik sinonimlar semantik rang-barangligidan, stilistik uslubi-dan qat'iy nazar doimo bir-biriga nisbatan sinonim hisoblanadi va bajarayotgan funksiyasiga ko'ra turli kontekstlarda qo'llaniladi.

Nemis tilidagi frazeologik sinonimlarning o'zbek tiliga berilishining asosiy masalalari shundaki, frazeologiya sohasi tilshunoslikda dolzarb, muhim masalalardan biri hisoblanib, bu borada ko'pgina tilshunos olimlar tomonidan izlanish va tadqiqot ishlari olib borilgan va olib borilmoqda. Shu kabi ilmiy izlanishlarni olib borish bevosita chet tillarini yaxshi bilish bilan bir qatorda, tarjima, tarjima nazariyasi va ular bilan bog'liq bo'lgan o'z yechimini topgan va topmagan muammolarni, taqqoslanayotgan ikki til millati, ya'ni nemis va o'zbeklarning yashash sharoiti, aholisining rivojlanish darajasi, urf-odat va an'analaridan ham xabardor bo'lishni hamda ularning tub mazmun-mohiyatini anglash, his qilish va idrok eta olishni talab qiladi.

Demak, frazeologiya va tarjima tilshunoslikda muhim munosabatlardan hisoblanar ekan, shunga ko'ra frazeologiyaning bir qismi bo'lmish frazeologik sinonimiya va ularning o'zbek tiliga berilishida yuzaga kelgan muammolar hamda nemis tilidagi frazeologik sinonimlarning o'zbek tilida to'liq mos keluvchi muqobillarining bor yoki yo'qligi va shunga oid muammolar haqida batafsil to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Butun insoniyatni bir-biridan ajratib turuvchi ham, birlashtirib turuvchi ham, ya'ni insonlar orasidagi asosiy vosita - tildir. Yer yuzida ikki mingdan ortiq tilda so'zlashuvchi jamiyki katta-kichik xalqlar bir-birlari bilan tarjima orqali muomala qiladilar. Qabilalar, elatlar, millatlar o'rtasida o'zaro aloqa qilishga ehtiyoj kuchaygan sari tarjimachilik faoliyati ham keng quloqch yoyaverdi va bunda tarjima asosiy vositachi vazifasini o'taydi.

Shunday qilib, hozirga kelib, tarjimaning roli benihoya ortdi. Bir tildan ikkinchi tilga she'rlar, prozaik asarlar, publisistik hamda ilmiy matnlar, ish kog'ozlari va siyosiy hujjatlar, gazeta axborotlari, notiqalar nutqi, munozaralar, kinofilmlar tarjima qilinadi.

Demak, frazeologizmlarni va ularning sinonimlarini tarjima qilishda, frazeologizmlar tarkibidagi komponentlarning so'zma-so'z tarjimasi asosida emas, balki bir butun frazeologizm va uning sinonimini tubida yotgan asl ma'nosiga qarab bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinishiga alohida e'tibor berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Benyaminov Ya.R., Saidov S.S. Nemischa-o'zbekcha o'quv lug'at. O'qituvchi 1991
2. Imyaminova Sh. Nemis tili frazeologiyasi. Toshkent. Mumtoz So'z. 2011
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T. 2005
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1992

NEMIS TILI DARSLARIDA O'QISH (LESEN) MASHQLAR MISOLIDA

*Ashurova Sh.Sh.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Ilmiy manbalarda tavsiya etiladigan va maktab tajribasida qo'llanadigan mashqlar turli jihatdan tasnif etilishi mumkin: (1) matn bilan ishlash bosqichlari; (2) o'qish turlari; (3) o'qish texnikasi va mazmuni bilan bog'liq mashqlar.

Birinchi tasnifga ko'ra leksik-grammatik birliklarni o'zlashtirish mashqlarini bajarish tayyorlov bosqichiga kiradi. (VIII va IX boblarda leksika va grammatika mashqlari keltirilgan.)

Matnni o'qish bosqichida esa quyidagi mashqlar bajariladi: 1. Matn mazmuni bilan tanishish. 2. Matn abzasini gapma gap o'qish. 3. Keyingi abzasdagi hikoya qiluvchining grammatik shaxsini o'zgartirib o'qish. 4. Navbatdagi abzasning fe'l zamonini o'zgartirib o'qish. 5. Muallim matnga mos tushmaydigan jumla aytadi, o'quvchi matndan to'g'risini topib o'qiydi. 6. Matn mazmunini navbatma-navbat aytish. 7. Matn mazmuni yuzasidan o'quvchilar bir-birlari bilan savol-javob qiladilar. 8. Matn mazmunini reja asosida gapirib beradilar va h.k.

Matn ustida ishlashning uchinchi bosqichida o'ziga xos mashqlar bajariladi: 1. Yakka nutq yoki juftnutqda ushbu matn va oldin o'tilgan materiallardan foydalanib gapirish mashq qilindi. 2. Yangi O'NV bo'yicha matndan foydalanib gapirish. 3. Juftnutq mashqlarini bajarish. Matn xusiyatiga ko'ra tushunganlikni tekshirish mashqlar (og'zaki va yozma) bajariladi.

Ikkinchi tasnifga binoan o'quvchilar tanishuv, o'rganuv va kuzatuv o'qishga oid mashqlar bajarishadi.

Tanishuv o'qish mashqlariga quyidagilar kiradi: 1. Matnning umumiy mazmunini tushunib savollarga javob berish.

2. Muallim matndagi ayrim axborotni ataylab o'zgartirib aytadi, o'quvchilar matndan to'g'ri ma'lumotni aytib beradi.

3. Matndan oldingi savollarga javob topish. 4. Muallim fikrini isbotlovchi dalillarni matndan topib aytish va h.k.

Mutolaa (o'rganuv o'qish) davrida matn mazmunini batafsil tushunishga qaratilgan mashqlar bajariladi: 1. Matnni ko'z yugurtirib o'qib chiqish. 2. Diqqat bilan mutolaa qilish. 3. Tushunganlikni tekshirish uchun matnning ayrim joylarini yoki to'liq yozma tarjima qilish. 4. Savol-javob mashqini bajarish va h.k.

Kuzatuv o'qish chog'ida boshqa turlardagi o'qishga qo'shimcha quyidagi mashqlar tavsiya qilinadi: 1) uch-to'rt daqiqa mobaynida matnda nima haqida gap borishini aniqlash; 2) matndan falon narsa haqidagi joylarni topib o'qish; 3) gazetadan falon maqolani topib o'qish va h.k.

Uchinchi tasnif bo'yicha o'qish mashqlari ikki toifada bajariladi: (1) til materialini, boshqacha aytganda, nutqiy faoliyat ko'rsatish vositalarini o'zlashtirishga va (2) matndagi axborotni fahmlash usullarini egallashga mo'ljallangan mashqlar.

Til hodisalarini o'qish jarayonida o'rganish mashqlari:

- 1) so'zni yozish (ko'ruv timsolini hosil qilish) va o'qish;
- 2) orfografik belgiga binoan so'zlarni guruhlab o'qish;
- 3) harfi tushirib qoldirilgan so'zlarni to'ldirib yozish va o'qish;
- 4) diktantlar yozish va o'qish;
- 5) muayyan harfni o'z ichiga olgan qator so'zlarni o'qish;
- 6) muayyan tovushli so'zlarni o'qish;
- 7) qisqa va cho'ziq unli ishtirokidagi so'zlarni o'qish;
- 8) qiyoslangan so'zlar ustunini o'qish;
- 9) bir qoidaga rioya qiladigan tanish va notanish so'zlarni o'qish;
- 10) so'z birikmalarini o'qish;
- 11) gaplarni o'qish;
- 12) mikromatnni o'qish va h.k.

Grafemalar (harf va harf birikmalari)ni, so'z, so'z birikmalari, gap, mikromatnni sinf doskasidan, daftar yoki kitobdan va tarqatma materialdan o'qish mumkin.

O'qishdan axborot olish mashqlari: 1) matnning falon tarafini ajratish (asosiy g'oyasini, biron tafsilotini, muayyan faktni topib o'qish); 2) falon masalalarni yoritadigan o'rinlarni topish; 3) voqealar (qahramonlar) orasidagi bog'lanishni ochish maqsadida o'qish; 4) mavzuning ibtidosi va intihsini aniqlash uchun o'qish; 5) o'qilgan joyni sharhlash; 6) yashirin mazmun (tagma'no)ni fahmlash va boshqalar.

Tegishli so'zlarni topish, fe'l zamonini aniqlash, tayanch jummalarni belgilash, so'z va jummalarni almashtirish, bir necha jumlaning biriktirish singari til materialiga doir mashqlar ham bajariladi.

Nutqiy mashqlarda ashyoviy ko'rgazmalilik, sujetli rasm-lar, flanelegraf kabilardan keng foydalanish mumkin.

Xullas, o'qishni o'rgatishda lisoniy (leksik, grammatik, talaffuzga oid) ko'nikmalarni hosil qilish mashqlari va nutq (o'qish, tinglash, gapirish, yozuv) malakalarini o'stirish mashqlari bajariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zaripova R.A. Chet tillar o'qitish metodikasidan qo'llanma Toshkent O'qituvchi 1986 y.
2. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку Л. Просвещение 1977.
3. Pedagogik fanlari o'qitishning mazmuni va metodi. Ilmiy tekshirish Instituti. O'rta maktablarda chet tili o'qitish kursi Professor Setlin V.S. tahriri ostida. O'qituvchi Toshkent 1978 y.
4. Jabborov V. Talabalarning chet tilidan mustaqil ishlari Toshkent O'qituvchi 1984 y.

ZAMONAVIY FRANSUZ TILIDA XOHISH-ISTAK MODALLIK KATEGORIYASINING ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLARDA IFODALANISHI

*Baratova K.X.,
Qarshi DU katta o'qituvchisi*

Biz mazkur maqolamizda xohish-istak semantik kategoriyasining ergash gapli qo'shma gaplarning barcha turlarida ifodalanishini tahlil qilishga harakat qildik.

To'ldiruvchi ergash gap bosh gap tarkibidagi biror bo'lakning (olmoshning yoki otning, shuningdek, fe'l kesimining) ma'nosini aniqlash yo'li bilan bosh gapni va uning kesimidan anglashilgan mazmunni to'ldiradi. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan so'ng kelib, unga analitik yo'l bilan bog'lanadi. Ushbu ergash gap bosh gap kesimidan so'ng **que** bog'lovchisi orqali bog'lanib, bosh gapning mazmunini to'ldiradi. Masalan:

J'ai deux soeurs qui sont des anges de beauté, de candeur, et je veux qu'elles soient heureuses.

Mening ikkita singlim bor ikkovi ham latofat va iffat farishtasi, men ularniig baxtli bo'lishini xohlayman.

Cher Papa, je voudrais bien que tu viennes reprendre le réveille matin.

Dadajon, kelib soatingizni olib ketishingizni juda xohlardim.

Misollarning bosh gapida modal fe'l prezens indikativ va prezens konditsional mayllarning zamonlarida qo'llangan. Istak ma'nosi misollarda turli holatda, ya'ni ish-harakatning amalga oshishini istash ma'nosini anglatib kelmoqda. Ba'zi gaplarda, jumladan, *bien* ravishi orqali ifodalangan istak kuchaytirilganini anglatmoqda. Ushbu ergash gapli qo'shma gaplarda istak ma'nosi bilan birga subyekt holati xushmuomalalik ma'nolari ifodalanayapti. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning ergash gap qismida hozirgi zamon istak mayli qo'llangan.

Aniqlovchi ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh yoki ot orqali ifodalangan biror bo'lakning belgi - xususiyati izohlab keladi. Bu turdagi ergash gaplarda ma'lum predmetning belgi-xususiyati to'g'risida izoh beriladi va shu yo'l bilan bosh gapning mazmuni to'ldiriladi. Fransuz tilida aniqlovchi ergash gap har vaqt bosh gapdan so'ng keladi. Bizning misollarimizda bu xil ergash gaplar bosh gapga qui, dont, auquel kabi nisbiy olmoshlar yordamida bog'langan. Masalan:

Vous êtes un bon petit jeune homme auquel je ne veux pas de mal.

Siz yaxshi yigitsiz, shuning uchun men sizga yomonlikni ravo ko'rmayman.

Misollarda istak kategoriyasini ifodalab kelayotgan **vouloir** modal fe'li bosh gapda ham, ergash gapda ham qo'llanib, nisbiy olmoshdan keyin va oldin kelgan. Fransuz tilida aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap murakkab (**auquel**) va sodda (**qui**) nisbiy olmoshlar yordamida ishtirok etadi. Misollarda istak ma'nosini anglatib kelgan ish-harakat kelajakda amalga oshishi yoki tugallanishi, ammo uning amalga oshmaganligi ifodalangan. Aniqlovchi ergash gaplarda turli zamon va mayllar qo'llangan. Jumladan, fransuz tilida prezens va perfekt indikativ mayl zamonlarida qo'llangan.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarda semantik subyekt turli yo'llar bilan ifodalangan. Masalan, birinchi gapda ega c'est fe'l qurilmasi bilan urg'uli olmosh orqali ajratib ko'rsatilib, ish-harakatni aynan shu shaxs bajarishi izohlanadi.

Payt ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisa yoki harakatning yuzaga kelish vaqtini, paytini ko'rsatadi. Ushbu ergash gapli qo'shma gapda voqea-hodisa yoki harakat bir vaqtda yoki ketma-ket yuzaga keladi. Bir vaqtda yuzaga keladigan harakatda ham, shuningdek ketma-ket keladigan harakatda ham turli ma'no nozikligi bor. Masalan, fransuz tilida istak kategoriyasi payt ergash gaplarda ko'proq **quand** bog'lovchisi bilan kelsa, ba'zan esa **ou** bog'lovchisi orqali kiritilishi mumkin. To'g'ri, fransuz tilida payt ergash gaplar turli bog'lovchilar bilan ifodalanishi mumkin, ammo istak kategoriyasi modal fe'l bilan berilganda, boshqa payt ma'nosini ifodalovchi bog'lovchilar qo'llanmasligi mumkin. Buni misollarda ko'ramiz:

Moi, quand je veux flâner, le soir, je ne sais jamais où aller.

Ba'zan oqshomlari biron yerga borging keladi, lekin qayerga borishingni bilmay boshing qotadi.

Misollardan ko'rinadiki, **quand** bog'lovchisi orqali bog'langan payt ergash gaplar bosh gapdan oldin qo'llanishi mumkin. Payt ergash gaplarda prezens va imperfekt zamonlari indikativ maylida qo'llangan.

Je voudrais bien fermer les yeux et quand je les rouvrirais ce serait à nouveau comme à Istanboul.

Qani endi ko'zlarimni bir yumib ochib, Istambulda bo'lib qolsam.

Si tu savais ! Il y a des jours où j'avais envie de tuer ton mari.

Sen bilsayding! Eringni o'ldirishga tayyor bo'lgan paytlarim bo'lgan.

Payt ergash gapli qo'shma gaplarning ba'zilar o'zining semantik va strukturaviy xususiyatlari bilan yuqoridagi misollardan farq qiladi. Birinchi misolimizda so'zlovchi subyektning istagi va ikkinchi gapda esa so'zlovchining niyati ifodalangan. Birinchi gapda payt ergash gap **quand** bog'lovchisi bilan berilib, unda modal fe'l prezens konditsional maylda qo'llangan bo'lsa, ikkinchi gapda payt ergash gap **ou** bog'lovchisi bilan kiritilib, **avoir envie** modal qurilmasi qo'llangan va ayni chog'da so'zlovchining niyati ifodalangan. Ushbu ergash gapli qo'shma gap subyektning ichki holati, ya'ni g'azabini anglatib, **où** bog'lovchisidan so'ng imperfekt indikativ mayl qo'llangan.

Bosh gapdan anglashilgan mazmun qanday sabab asosida ro'y berishini yoki bermasligini ko'rsatuvchi ergash gaplar sabab ergash gap deyiladi. Sabab ergash gap bilan bosh gapning munosabati ikki xil bo'lishi mumkin. Ayrim sabab ergash gapli qo'shma gaplarda sabab-natija munosabati ifodalangani. Bunday gaplarda ergash gap sabab ma'nosini bildirsa, bosh gap undan kelib chiqadigan natijani ko'rsatadi. Sabab ergash gaplarning ikkinchi turida sabab ergash gap bosh gapni izoxlashi mumkin. Masalan, quyidagi sabab ergash gapli qo'shma gaplarni tahlil qilib, ularda istak kategoriyasi kanday qo'llanganini ko'rib o'tamiz.

Mais personne n'a rien dit d'autre, parce qu'on ne voulait pas qu'ils le reprennent.

Oui, que pouvait-il arriver ? Certes il irait sur le terrain, puisqu'il voulait y aller.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, istak kategoriyasi shart ergash gapli qo'shma gaplarda aynan yuqoridagi zamonlarda qo'llanishi mumkin ekan. Modal fe'l bilan kelgan shart ergash gaplardagi predmet belgisini bajarilayotgan ish-harakatga qarab amalga oshish mumkin bo'lgan voqelik deb aytish mumkin. Masalan, yuqoridagi ba'zi misollarda ish-harakatning kelajakda amalga oshishi nazarda tutiladi. Fe'llarning grammatik xususiyati shundaki, ularning hammasida hozirgi zamon aniqlik mayli qo'llangan. Shunday ekan, misollardagi shart ma'nosini anglatgan voqeliklarni noreal munosabat deb bo'lmaydi, chunki hech kim shart ergash gapli qo'shma gapda ish-harakat va voqea-hodisalar amalga oshmaydi deb kafolat bera olmaydi, aksincha, voqelik amalga oshishi ham mumkin. Navbatdagi misolda shart ergash gapli qo'shma gap bog'lovchisiz shakllangan. Gap tarkibida shart mazmuni bo'lgani uchun bu yerda **si** bog'lovchisi ishlatilmagan, bunday hol fransuz tilida ham, uzbek tilida ham uchrab turadi. Misollardagi **tout à fait plaisir** grammatik birliklari istak kategoriyasini yanada kuchaytirib berish uchun xizmat qilmoqda. Uchinchi va beshinchi misolda bosh gap oldin, ergash gap esa keyin kelgan.

O'rin ergash gap bosh gapdagi-harakatning yuzaga kelish, boshlanish yoki yo'nalish o'rnini ko'rsatadi.

Tahlilidan kelib chiqib, istak kategoriyasini quyidagi semantik guruhlariga bo'lish mumkin:

1) xususiy istak, 2) biror ishni bajarish uchun qilingan niyat yoki maqsad istagi, 3) buyruq ma'nosi

bilan uyg'unlashgan istak, 4) biror harakatni amalga oshirish uchun qilingan urinish, ammo amalga oshmagan istak, 5) payt, sabab, natija, qiyos, shart, ma'nolari bilan uyg'unlashgan istak.

Yuqorida aytganimizdek, istak gaplarda: a) so'zlovchining hali yuzaga chiqmagan harakatning bajarilish-bajarilmaslik istagi; b) so'zlovchining o'ziga va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan harakatning bajarilish-bajarilmasligini istash ma'nosi ifodalanadi. Demak, istak gaplar so'zlovchining ikki xil istak xoxishini ifodalaydi. Umuman, istak gaplarning shakl-mazmun tuzilishini o'rganish ularni aloxida gap turi sifatida qarashga imkon beradi. Istak gaplar so'zlovchining kommunikativ niyati asosida hosil bo'ladigan darak, so'roq, undov va buyruq gaplar bilan bir kategoriyani — gapning ifoda maqsadi kategoriyasini hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Якубов А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари. – Т.: “Фан”. 2005.

2. Хошимов Р. Қўшма гапларда боғловчи воситаларига кўра тилларнинг синтактик-типологик таснифи. — Тил ва адабиёт та'лими. – Т., 2001.

3. Гуцу Е.Г. Модальные глаголы *devoir, pouvoir, falloir* как лексико-синтаксическое средство выражения модальности предложения. Уч. зап. (Бельц.пед. ин-т). – Кишинев, 1974.

4. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. – М.: “Высшая школа”. 1976.

5. Бондарко Н. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука. 1976.

O'ZLASHMA SO'ZLAR TAHLILI

(ingliz va o'zbek tillari misolida)

Aymatova G.B. Qarshi DU o'qituvchisi

Xayitov J.A. Qarshi DU talabasi

Har qaysi til boyligi va rivojlanishida o'zga tillardan o'zlashgan so'zlarning ahamiyati beqiyosdir. Shu jumladan, o'zbek tili lug'at qatlamining boyishida ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar ham muhim o'rin tutadi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'zbek xalqi ko'p yillar davomida turli xalqlar ta'siri ostida bo'lgan. Shunga ko'ra, o'zbek tili so'z boyligiga turli xalq tillaridan o'zlashgan so'zlarni uchratishimiz mumkin.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng dunyoning barcha mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqa qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu kabi aloqalar natijasida bizning nafaqat dunyoqarashimizni kengaydi, balki o'z ona tilimizning ravnaq topishida va so'z xazinasinig boyishida boshqa tillarning ahamiyatini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi. Shunday ekan, biz o'z ona tilimiz imkoniyatlarini chuqurroq anglashimiz uchun chet tillarini mukammal bilishimiz zarur. Shu kabi izlanishlarning natijasi o'laroq bugungi kunda chet tillarida o'z ona tilida so'zlashgani singari muloqot qiladigan yoshlarimiz ko'pchilikni tashkil etadi. Bu o'z navbatida vatanimiz ravnaqini, yanada rivojlantirishga va har bir til so'z boyligini oshishiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi, albatta. O'zbek tili lug'atida ingliz, nemis, fransuz, lotin tilaridan o'zlashgan so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi. Bizga ma'lumki o'zbek xalqi turli to'qnashuvlar natijasida ko'p mashaqqat va qiyinchiliklarni boshdan kechirgan. Ayniqsa birinchi va ikkinchi jahon urushlari o'zbek tili so'z xazinasiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Natijada nemis tilidan ko'pgina so'zlar o'zbek tiliga o'zlashgan.

Lotin tilidan o'zlashgan tibbiyotga oid ko'plab so'zlar bu tilning qadimdan ta'lim tizimida asosiy til bo'lganligidan dalolat beradi.

Bugungi kunga kelib esa ingliz tilidan so'zlar tez sur'atlarda rivojlanayotgan mamlakatlar bilan ma'daniy-ma'rifiy aloqalarning natijasida o'zbek tili lug'atidan joy olayotgan bo'lsa, qadimda ular xalqlar o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalarida o'zaro so'zlashuv tili sifatida foydalanib keng tarqalgan va o'zbek tiliga o'zlashib kirgan.

Buni quyidagi missollarda ko'rishimiz mumkin.

Avtokar – car (ingliz tilida) aravacha. Ichki yonuv dvigatelli, rezina g'ildirakli vogzallarda, korxonalar hovlisida yuk tashish uchun ishlatiladigan o'zi yurar aravacha.

Avtostop- avto+ stop (ingliz tilida) To'xtash, yo'l berkligini bildiruvchi signalga yaqinlashib kelgan poyezdni avtomatik tarzda to'xtatadigan moslama.

Aysberg- iceberg (ingliz tilida) muz tog', qutb dengizlarida qirg'oqdan yoki muz tepaliklardan o'pirilib suvda suzib yuradigan katta muz bo'lagi.

Akvalang –aqualang (ingliz tilida) aqua-suv, lung- o'pka. Odamning suv ostida bemalol nafas olib suzishiga va ishlashiga imkon beradigan apparat. "Shvetsariyalik Keller degan kishi akvalangda 305 metr chuqurlikka tushgan."

Allo-hello (ingliz tilida) Telefon orqali gaplashganda eshitayapman yoki eshitayapsizmi degan ma'noda. Allo, kim gapirayapti?

Aut-out (ingliz tilida) tashqarida, narida

1) Sport o'yinlarida to'rning maydonni chegaralovchi chiziqdan tashqari chiqishi

2) Hakamning bokschi nokautda ekanini e'lon qilishi.

Autsayder-outsider (ingliz tilida) chet, begona, tashqarida. Musobaqada oxirgi o'rinlardan birini egallab turgan sportchi yoki jamoa.

Aeroklub-aero-club (ingliz tilida) Aviatsiya havaskorlarining klubi.

Badminton-Badminton (ingliz tilida) Angliyada patli koptokcha (volan) ni raketka bilan urib to'rdan oshirishga asoslangan yakkama-yakka yoki juft-juft bo'lib, zalda yoki ochiq maydonda o'ynaladigan sport o'yini.

"Qo'ltig'iga badminton raketkalarini qistirib olib ikki qo'lida ikkita to'r xalta ko'tarib turibdi." (*O'Hoshimov "Ikki eshik orasi"*)

Banknot-bank-note (ingliz tilida) Bank belgisi. Markaziy emissiya banklari chiqaradigan, muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan qog'oz pul.

Bar- bar (ingliz tilida) tamaddixon, kichik restoran, mayxona. Yigit-qizlar qo'noq tunlar barlarda, ur-to'polon tintuv chorraxalarda. (*E.Oxunov "Men tongni uyg'otdim"*)

Barrel-barrel (ingliz tilida) bochka. AQSH, Buyuk Britaniya va bir qator mamlakatlarda suyuqliklar va sochiluvchan moddalarning 115 dan 164 litrgacha bo'lgan sig'im va hajm o'lchovi.

Barter-barter (ingliz tilida) tovar va ayriboshlash pul mablag'lari ishtirokisiz bevosita tovarga tovar ayriboshlash va shu haqidagi shartnoma.

Belting-belting (ingliz tilida) harakatlantirish tasmasi. Biznes-busines (ingliz tilida) ish, mashg'ulot. Daromad keltiradigan foyda olish maqsadlari ko'zlangan va qonunlarga xilof bo'lmagan har qanday tashkiliy xo'jalik faoliyati, tijorat.

Blok-block (ingliz tilida) yog'och to'sin gardishida zanjir, arqon, tasma o'rnatiladigan g'ildirak shaklidagi eng sodda yuk ko'tarish mexanizmi. Mexanika fanida esa blok, vint, pres, parma kabi sodda mexanizmlar atroflicha tahlil qilingan (*Fan va Turmush*).

Blokada-blockade (ingliz tilida) qamal, qurshamoq. Dushman egallab turgan hududning ayrim qismini yoki hammasini qurshab olish.

Urush yillaridagi 3 yillik blokkada Leningrad himoyachilarining irodasini sindira olmadi. (*Gazetadan*)

Bobsley-bobsleign (ingliz tilida) tog'dan sirpanib tushiladigan boshqaruvli chana.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, har bir til rivojlanishida boshqa tillarning ahamiyati katta. Hech bir til sof holda rivojlanib tarqala olmaydi. Shunday ekan, yuqorida keltirib o'tganimiz ingliz tilidan o'zlashgan so'zlarning qatorini bir qancha so'zlar bilan kengaytirishimiz mumkin. Ushbu o'rinda o'zbek va ingliz tillari xususida so'z borar ekan, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar va O'zbekiston o'rtasida yo'lga qo'yilgan hamkorlik aloqalari va ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi o'zbek tili lug'at boyligining yanada boyishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'zbek tili izohli lug'ati". O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi davlat nashriyoti. 2010.
2. Ярцева В.Н. "Лингвистический энциклопедический словарь". – Москва, 1998
3. Москальская О.И. "Большой Немецко-Русский словарь". – Тошкент, 1961.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ҲАРАКАТ ТАРЗИНИ ИФОДАЛОВЧИ ВОСИТАЛАР ТИЗИМИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Менглиева М. Б.
ЎзМУ магистранти

Ўзбек ёки рус тилларидан фарқли ўлароқ, инглиз тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи воситалар система сифатида ажратиб тадқиқ қилинмаган ва, умуман олганда, тарз воситалари ва уларнинг маъносига структур ёндашилмаган. Албатта, тарз воситалари алоҳида категория сифатида ажратилмас-да, ҳаракат тарзининг нутқда воқеланишига доир кўплаб тадқиқотлар мавжуд. Жумладан, тилшунос Леонард Тамининг ҳаракат тарзи масаласига семантик қатламда ўзига хос ёндашуви мавжуд. Унинг назариясига кўра, нутқда воқеланган ҳар қандай ҳаракат жараёни тизим сифатида тўртта асосий компонентдан иборат:

- ҳаракатланаётган жисм;
- ҳаракат йўналтирилган жисм ёки жой;
- ҳаракатнинг траектория чизиғи;
- ҳаракат.

Ушбу “тўрт компонент” назарияси синтактик қатлам доирасида яққол намоён бўлади. Масалан: *He went into (the room)* – У хонага кирди; *The pencil rolled off (the table)* – Ручка столдан думалаб тушди. Талмийнинг ҳаракат компонентлари назариясига кўра юқоридаги жумлаларда *He, pencil* (у, ручка) ҳаракатни амалга ошираётган жисм; *room, table* (хона, стол) ҳаракат йўналтирилган жисм/жой; *into, off* (-га, -дан) – ҳаракатнинг траекторияси, йўналиши; *went, rolled* (кирди, думалаб тушди) – ҳаракат сифатида ажратилади (Қаранг: Talmy, Leonard: 1) 1975. Semantics and syntax of motion. In John P. Kimball, ed. *Syntax and semantics* 4. New York: Academic Press, 181–238; 2) 1985. Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms; In Timothy Shopen, ed. *Language typology and syntactic description*. Vol. III: *Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 57–149; 3) 1991. Path to realization: A typology of event conflation. In Laurel A. Sutton, Christopher Johnson & Ruth Shields, eds. *Proceedings of the 17th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society, 480–519; 4) 2000. *Toward a cognitive semantics*. Vol. I: *Concept structuring systems*; Vol. II: *Typology and process in concept structuring*. Cambridge, MA: MIT Press; 5) 2007. Lexical typologies. In Timothy Shopen, ed. *Language typology and syntactic description*, 2nd ed. Vol. III: *Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 66–168)

Кўриниб турганидек, ҳаракатнинг тўрт компоненти назарияси уни биргина феъл доирасида эмас, балки бутун гап доирасида қисмларга ажратади. Айтиш жоизки, ушбу семантик ёндашув инглиз тилшунослигида ҳам ўзига хос бурилиш бўлди. Бироқ ушбу компонентлар орасида тарз ифода воситалари кўзга ташланмайди. Шу ўринда айтиш жоизки Л.Талмий ҳаракат тарзи маъносини алоҳида бирор восита эмас, балки феълнинг ўзи ифодалайди дейди. Яъни унинг фикрига кўра, феъл билан бирга қўлланган предлог ҳаракатнинг йўналишига ишора қилса, феълнинг тарз маъноси тўғридан-тўғри унинг маъносидан англашилади. Фикримизча, ушбу ёндашув маълум бир маънода асосли дея хисобланиши ҳам мумкин. Сабаби, рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ҳаракат тарзи лексик воситалар орқали ифодалана олади. Демак, инглиз тилида ҳам феъл лексик бирлик сифатида ҳаракат тарзини ифодалай олиши мумкин – бунда феъл ўзининг асосий семантик вазифаси бўлган ҳаракатни ифодалаш билан бирга унинг тарзини ҳам англата олади. Бироқ бу тарз маъноси бетараф бўлган феъллар (*қарамоқ, сўзламоқ, йиғламоқ* – to look, to speak, to cry) да яққол сезилмайди. Бу сўзларнинг градуонимик синонимик қаторида турувчи (*тикилмоқ, шивирламоқ, ҳўнграмоқ* – to stare, to whisper, to groan) каби феълларда ҳаракат тарзи маъноси кўзга аниқ ташланади. Шу жиҳатдан, инглиз тилшунослигида тарз маъносининг асосий ифода воситаси феълнинг ўзи дея ёндашиш масала тадқиқотида қуйидаги устуворликларга эга бўлади:

биринчидан, ушбу ёндашувда феълларни тарз маъносини ифодалашига кўра нейтрал ва тарз ифодалай олувчиларга ажратиб олишда қулайлик яратади;

иккинчидан, феълга асосий тарз маъноси ифодаловчиси сифатида ёндашилганда тилшуносларга маълум бўлган чегараланган тарзнинг хусусий маъноларига кўшимча сифатида фақатгина бир ёки бир неча феълларга тааллуқли янги хусусий маъноларни аниқлашда қулайликлар пайдо бўлади ва ҳар бир феълнинг тарз маъноси алоҳида масала сифатида ёндашиш натижада тарз маъносининг улкан градуономик синонимлар луғати шакллантирилади;

учинчидан, маълумки, Леонард Тамийнинг ярим аср илгари шаклланган ва ҳозирда кенг тарғиб қилинган яна бир назариясига кўра феъл тарзнинг асосий ифодаловчи воситаси ҳисобланади ва тарзни ифодаловчи бошқа воситалар, жумладан, замон, аналитик шакллар, модал феъллар ва предлог кўшимчалари асосий тарз маъносини кучайтиришга кўмаклашувчи ифода бирликлари бўлади. Ушбу назарияга асосланган ҳолда феълни асосий восита деб олиб қолганларини кучайтирувчи ва маъно ифодалашга кўмаклашувчи воситалар дея табақалаш тарз маъносини ифодаловчи воситаларни семантик вазифаси ва имкониятига кўра даражалашда қўл келади;

тўртинчидан, юқорида келтирилган компонентлик назарияси ва феълнинг асосий тарз маъноси ифодаловчиси хусусидаги қарашга асосланган ҳолда инглиз тилида феъл билан бирикиб келувчи предлогларнинг ўзини уч категорияга ажратиш мумкин. Бунда предлогларни учга ажратиш мумкин:

а) ҳаракатнинг йўналишини билдирувчилар;

б) ҳаракатнинг тарзини ифодаловчилар;

в) ҳаракатнинг ҳам йўналишини, ҳам тарзини ифодаловчилар. Натижада, феъл билан бирикиб келган предлогнинг семантик вазифасини аниқлаб олиб, уларнинг таржимасида аниқликка эришиш мумкин;

бешинчидан, масалага феълни тарз маъносининг асосий ифодаловчиси дея ёндашиш ва уни тарз маъносини ифодалашда кўмаклашувчи бошқа воситалар билан комплекс тадқиқ қилиш ҳаракат тарзи функционал-семантик майдонини маълум даражада феълда марказлашган изчил структура сифатида кўриш имконини яратади.

Албатта, инглиз тилида тарз ифода воситаларини тадқиқ этар эканмиз, анъанавий тилшунослик доирасидаги қарашларни ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Жумладан, инглиз тили морфологияси, лексикаси ва синтаксиси таҳлилини ўз ичига олган қатор анъанавий тилшунослик тадқиқотларида ҳам ҳаракат тарзига алоҳида категория сифатида қаралмаганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин (Қаранг: Смирницкий И.А. Морфология английского языка. – М.: Литература на иностранных языках, 1959. – 443 стр. – С. 248-274; Хлебникова И.Б. Морфология английского языка. 3-е издание испр. – М.: Высш. шк. 2004. – 135 стр. – С. 48-51; Жигалдо В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. – М.: Литература на иностранных языках, 1956. – 351 стр. – С. 178-200)

Тилшунослар Смирницкий, Хлебникова ва Талмий тадқиқотларида ҳаракат тарзи воситалари алоҳида бирлик сифатида эмас, балки бошқа грамматик категориялар негизида тадқиқ қилинади. Шундай қилиб, ушбу анъанавий ва замонавий тилшунослар хулосаларига асосланган ҳолда инглиз тилида тарз маъноси турли қатламларда қуйидаги воситалар орқали ифодаланади дейиш мумкин:

- феъл;
- феълнинг аналитик шакллари;
- модал феъллар;
- (феъл) + предлог;
- замон;
- ҳол;
- интонация.

Шунингдек, тарз маъноси инглиз тилида юқорида келтирилган бир неча воситалар ҳамкорлигида ҳам ифодаланиши мумкин. Бироқ энг изчил тадқиқ қилинган восита турлари – шубҳасиз синтактик қатламдаги ҳоллардир. Айтиш жоизки ҳаракат тарзи воситалари алоҳида категория сифатида инглиз тилида тадқиқ этилмаганлиги сабабли ушбу шакллар ифодаловчи маънолар ҳам тизимли табақаланмаган. Демак, инглиз тилшунослигида маъно-

лар аниқлаштирилмаган экан, ўзбек тилидаги маъно классификациясига асосланган тадқиқот натижалари тарз маъносининг икки тилдаги умумий жиҳатларини илғаш ва тажмининг аниқ ва адекват бўлишини таъминлаб беради.

NEMIS TILI FRAZELOGIYASIDA HAYVON NOMLARINING QO'LLANILISHI VA ULARNING O'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTLARI

*Berdimurodov A.,
SamDChTI magistranti*

Frazeologik birliklar va maqollar bu xalq og'zaki ijodining qadimiy, ommaviy janrlaridan biridir. Ularda xalq ning dunyoqarashi, jamiyatga bo'lgan munosabati va axloqiy normasi o'z ifodasini topgan. Maqol – bu xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. Chunki, har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar va frazeologiyalar shaklida avlodlarga qoldiradi. Shu sababli ham turli xalqlar og'zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga yaqinlik va hamohanglik bor.

Insoniyat tabiatning ajralmas bir bo'lagi sanaladi. Shuning uchun ham odamzot tabiatidagi barcha mavjudotlar bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, bu borada hayvonot dunyosining o'rni beqiyos hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, ibtidoiy jamoa davridan beri barcha xalqlar o'z tirikchiligi va hayot kechirishida hayvonlar yordamiga juda muxtoj bo'lishgan. Misol uchun, insonlar o'z qorinlarini to'ydirishlari uchun yovvoyi hayvonlarni ov qilishgan bo'lsa, dehqonchilik va xo'jalik ishlarida esa uy hayvonlari mehnatidan foydalanishgan. Shunday qilib insoniyat va xalqlar hayvonlar bilan o'zlarining hayotlarini uzviy bog'lashgan. Buning natijasi o'laroq, keyinchalik paydo bo'lib, rivojlangan xalq og'zaki ijodiyoti namunalari bo'lgan frazeologiyalar va maqollarda xalqlar o'z qarashlari va fikrlarini hayvonlar obrazi orqali tasvirlab berishgan. Shuning uchun ham barcha xalqlar og'zaki ijodiyotida hamda maqollarida hayvonlar nomining o'rni beqiyos va ajralmas hisoblanadi.

Biz ushbu maqolada nemis xalqiga tegishli bo'lgan maqollar va frazeologik birliklarda hayvonlar nomining ishlatilishiga e'tiborimizni qaratamiz va ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyoslab o'rganib chiqamiz.

Bizga ma'lumki, nemis xalqi o'zining juda ham och qolganligini bildirish uchun ko'pincha quyidagi frazeologik birlikdan foydalanishadi:

“Ich bin jetzt hungrig wie ein Bär / Hund / Wolf”. [3.2]

Ya'ni „Men hozir xuddi ayiqdek / itdek / bo'ridek ochman“.

Bu misoldan ko'rinadiki, nemis tilida shaxs o'zining juda och ekanligini bildirishi uchun uchta hayvon timsolida bildirishi mumkin ekan.

Lekin bizning o'zbek tilimizda nemis tilidan farqli o'laroq, bu holat birgina hayvon timsoli bilan ifodalanadi. Ya'ni „Men hozir itdek ochman“ qabilida.

Endi esa nemis tilidagi hayvon nomlari bilan bog'liq bo'lgan frazeologik birliklarni tahlil qilib o'tamiz. Quyida nemis tilidagi (Hund/it, Hase/quyon, Bär/ayiq, Wolf/bo'ri, Schlange/ilon) kabi hayvonlar timsoli qo'llangan maqollarga diqqatimizni qaratamiz. [3.3]

1. Hund / it. *Wie einHund leben*

Itdek yashamoq

izoh: nochor va achinarli holda hayot kechirish

wie Hund und Katze leben

it va mushuk bo'lib yashamoq

izoh: bir-biriga qarshi, dushmanlardek yashash

2. Hase / quyon. *Ängstlich wie ein Hase*

Quyondek qo'rqqoq

izoh: har doim biror narsadan hadiksirash, o'ta qurqqoqlik

ein alter Hase sein

qari quyon bo'lmoq

izoh: tajribali va ko'pni ko'rgan inson bo'lish, dono kishi

3. Bär / ayiq. *stark wie ein Bär*

Ayiqde kkuchli

izoh: o'ta kuchli bo'lmoq, ho'kizdek kuchi bo'lmoq

jmdm. Einen Bären dienst erweisen

kingadir ayiqdek ishlashni isbotlamoq

izoh: juda qattiq ishlash, juda kuchli ekanligini ko'rsatib qo'yish

4. Wolf / bo'ri. *Hungrig wie ein Wolf*

bo'ridek och qolmoq

izoh: juda ham och bo'lmoq, kosani yegudek bo'lish

mit den Wölfen heulen

bo'rilar bilan qo'shilib uvillamoq

izoh: avzoyi buzilmoq, to'nini teskari kiyib olish, tajavvuz

5. Schlange / ilon. *Eine Schlange am Busen nähren*

qo'ynida ilon boqmoq

izoh: do'st bilgani dushman bo'lib chiqmoq, ayyorlik. [3.5]

Keltirilgan misollardan ko'rishimiz mumkinki, nemis va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar o'rtasida o'zaro yaqinlik va uyg'unlik mavjud. Chunki o'zbek tili frazeologiyasi va maqollarida ham aynan it - nochorlik/hokisorlik, quyon-qo'rzoqlik, ayiq-kuch, bo'ri-qurquv / tajovvuzkorlik va ilon-ikkiyuzlamachilik/ yovuzlik ramzi hisoblanadi.

Endi esa nemis tilidagi hayvon nomlari bilan bog'liq bo'lgan maqollarga e'tiborimizni qaratamiz va ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyoslaymiz. Misol uchun quyidagi maqollarni olib qaraydigan bo'lsak:

1. *Was die Katze ein Spiel ist, macht der Maus keinen Spaß.*

Sichqonga o'lim – mushukka o'yin.

2. *Was der Löwe nicht kann, das kann der Fuchs.*

Kuch bajara olmaganiga, ayyorlik qo'l kelar.

3. *Was ein Esel von mir spricht, das acht ich nicht.*

Eshak menga nima desa ham, men unga ahamiyat bermayman.

4. *Wenn man den Wolf nennt, kommt er gerent.*

Bo'rini yo'qlasang, qulog'i ko'rinar.

5. *Zwei Bären vertragen sich nicht in einer Höhle.*

Ikki quchqorning boshi bir qozonda qaynamas. [4.92]

Ko'rilgan misollardan bilishmumkinki, nemis xalq maqollari va o'zbek xalq maqollari o'rtasida o'zaro hamohanglik mavjud. Albatta, keltirilgan maqollarni o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri ya'ni so'zma-so'z tarjima qiladigan bo'lsak, ma'nosi biroz o'zgarib ketishi mumkin. Lekin biz bilamizki, maqollar va frazeologik birliklar boshqa bir tilga tarjima qilinganda, so'zma-so'z tarjima qilinmaydi. Ya'ni, uning ma'nosi saqlangan holdagina tarjima qilinadi. Shuning uchun ham yuqoridagi maqollarga keltirilgan ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlari o'zaro bir-biriga ma'noviy jihatdan juda ham mos keladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, har bir tilning frazeologizmlari juda ham qiziqarli va o'ziga xos hisoblanadi. Shuning uchun ham nemis tili frazeologiyasi ustida ko'plab olimlar ilmiy izlanishlar olib borishgan hamda ko'plab ilmiy risolalar yozishgan. Men o'ylaymanki, bu anana yana davom etadi. Shuningdek bu mavzu bundan keyin ham o'zining qiziqarli va dolzarbligini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Duden redaktion: Bibliographisches Institut GmbH „Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten“, Mannheim-1998.

2. M.Umarxo'jayev: „Olmon tili leksikologiyasi va frazeologiyasi“, Andijon-2010.

3. Milote Sadiku: „Deutsche und albanische Phraseologismen mit Tierbezeichnungen im Kontrast“, Tirana-2010.

4. K.Marqaev, N.Mahmudova, D.Xamraev: „Sprichwörter/Maqollar“ Toshkent-2013.

5. Schemann Hans: „Deutsche Idiomatik. Die deutschen Redewendungen im Kontext“ Stuttgart-1993.
6. Sh.Ashurova: “Maqollarda frazeologik kommunikasiya hodisasi” Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari Samarqand-2011.
7. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov: “Hikmatnoma” Toshkent-1990.

DIFFERENT LINGUISTIC NATURES OF STYLISTIC DEVICES OF METAPHOR AND SIMILE

*Khalilova I.,
Master Degree student Karshi SU*

Language is truly an art form. There are so many variations and intricacies available that can convey several different meanings, all of which come together to serve one main purpose: to communicate. Communication is crucial to the function of our society, and we use many different methods to express meaning. One of the most common methods involves figures of speech. Figures of speech are so common, you most likely use them on a daily basis and don't even notice.

Figures of speech enhance the author's creation. This is true of any genre and any form of writing. The effective use of figures of speech brings to life what would have been mere words, phrases and sentences. They express the author's intent and take the reader on a journey through what he or she experienced or imagined or witnessed at a specific period or periods in time. It brings beauty, emphasis and clarity to what could have been just a mundane and impoverished rendition. As expressive means, language uses various stylistic devices which make use either of the meaning or of the structure of language units.

The relationship between metaphor and simile has been a controversial topic in linguistics, philosophy, psychology or rhetoric. We claim that both metaphor and simile are based upon an analogy and a traceable similarity between things which are otherwise entirely dissimilar.

The word metaphor is derived from the Greek word *Metaphoric*, which meant “to carry”. Metaphor is a comparison of two different phenomena which share some common points. (1) The term 'metaphor', as the etymology of the word reveals, means transference of some quality from one object to another. From the times of ancient Greek and Roman rhetoric, the term has been known to denote the transference of meaning from one word to another. It is still widely used to designate the process in which a word acquires a derivative meaning. A metaphor becomes a stylistic device when two different phenomena (things, events, ideas, actions) are simultaneously brought to mind by the imposition of some or all of the inherent properties of one object on the other which by nature is deprived of these properties. Such an imposition generally results when the creator of the metaphor finds in the two corresponding objects certain features which to his eye have something in common.(4)

New mark stated that the main purpose of metaphor is to describe an entity, event or quality more comprehensively and concisely and in a more complex way than is possible by using literal language. (5)

A metaphor is an interaction between the logical and contextual logical meanings of a word which is based on a likeness between objects. For example, in: “Dear Nature is the kindest Mother still”. The properties of a mother “nursing, caring for” are imposed on the nature. Thus, the metaphor can be defined as the power of realizing two lexical meanings simultaneously.

Metaphor denotes transference of meaning based on resemblance or an associated likeness between two objects. Not only objects can be compared in a metaphor but also phenomena, actions or qualities:

He is not a man, just a machine.

The leaves fell sorrowfully.

Some books are to be tasted, others swallowed.

The stylistic function of metaphor is twofold:

- 1) to make the author's thought more concrete, define and clear;
- 2) to reveal the author's emotional attitude towards what he describes.(2)

Simile is one of the stylistic devices used to intensify the certain features of the concept in question. The word simile is derived from the Latin word “simile”, meaning “resemblance and likenesses”, technically it means the comparison of two objects with some similarities. Shamisa (6) has said simile is the claim of likeness of two things in one or two attributes “Simile is fundamentally a figure of speech requiring overt reference to source and target entities and an explicit construction connecting them. (3)

Simile is an important instrument for comparing two objects by using the formal elements of the simile in its framework; the connective words such as “like”, “as”, “such as”, “as if” and “seem” are used. The feature of an object is viewed from diverse angles, for example, its state, its actions and its manners. Also, simile creates a new realization of an object.

Mr. Smith is as changeable as a weathercock.

He eats like a hoarse.

The stylistic function of simile is:

- 1) to emphasize a partial identity of two objects;
- 2) to give new characteristics to the referent;
- 3) to deepen our knowledge of the object described;
- 4) to create imagery.

Similes shouldn't be mixed with metaphors which are implicit and hidden comparison. However, the difference between the two is not only structural but semantic as well. Simile and metaphor are different in their linguistic nature:

- metaphor aims at identifying the objects; simile aims at finding some point of resemblance by keeping the objects apart;
- Metaphor only implies the feature which serves as the ground for comparison; simile, more often than not, indicates the feature, so it is semantically more definite.

In literary texts, simile is used with metaphors to enhance the effect and the beauty of the text. As metaphor is a covert comparison, simile is an overt one which explicitly and precisely explains the object and it is the first and simplest method for conveying the beauty of message which is used in poetry, prose and even in conversations. Unlike metaphors, simile requires individuation of both source and target concepts and an evaluation of what they have in common, but unlike literal comparisons, they are figurative, comparing things normally felt to be incomparable, typically using vivid and startling images to suggest unexpected connections between source and target. (1)

In a nutshell, Similes and metaphors are both useful types of figurative language. People use similes and metaphors to make their writing more descriptive, more persuasive, more poetic, and more emphatic. Similes and metaphors help us to paint pictures with words by using different types of analogies. They give more power and emphasis to a phrase or sentence in our speaking and writing. However, while metaphor and simile are closely related, it's smart to understand the differences. The distinctions among metaphors and similes will also help to underscore why you may want to use one and not the other in certain situations.

More importantly, both metaphor and simile add flavor to writing and makes the experience of reading so much more enjoyable. We can feel what the author felt, we can see what he or she has seen, we empathize with him or her, experience his or her joy, frustration, pain and anger because we are effectively guided through the experience by figures of speech - they are our map, our guide to better understand and appreciate what the author has so unselfishly shared with us.

References

1. Elaheh Fadaee Islamic Azad University of Bandar Abbas, Iran (2010) Symbols, metaphors and simile in literature: A case study of “Animal Farm”.
2. E.V. Sachkova (2012). Lectures on English Stylistics. Рекомендовано редакционно-издательским советом университета в качестве учебного пособия для студентов лингвистических специальностей университета. Москва.
3. Gibbs R. W. (1994). “The poetics of mind”. Cambridge, UK. Cambridge University Press.
4. И. П. Гальперин (1981). Стилистика английского языка. (Высшая школа) Москва.
5. Newmark P. (1988). “Approaches to translation” London: Prentice Hall International (UK) Ltd.
6. Shamisa S. (2004). “Rhetoric 2”. Tehran: Payamnoor Publication.

HOZIRGI O'ZBEK TILIDA BIRIKMALAR TASNIFI MUAMMOSI VA UNGA DOIR MULOHAZALAR

*Maxmadmurodova N.,
Qarshi DU magistranti*

Jahon hamjamiyatida munosib o'rinni egallash maqsadida bugungi kunda yurtimizda har bir sohaga, har bir yo'nalishga alohida e'tibor qaratilib, keng ko'lamlı ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ta'lim sohasida ilm-ma'rifatli yoshlar sonini ko'paytirish, ularni malakali kadr qilib tayyorlash maqsadida o'qitish tizimiga yangicha yondashuvlardan foydalanildi hamda bu tizimda yig'ilib qolgan bir qator ilmiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish ishlari bu sohada faoliyat yuritib kelayotgan bir qancha olimlarimiz tomonidan amalga oshirildi. Jumladan, o'zbek tilshunosligidagi bir qator muammolar o'z yechimini topmoqda, ammo ayrim ilmiy muammolar jahon va o'zbek tilshunoslari tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan bo'lsa-da, hanuzgacha oliy va o'rta ta'lim tizimi o'qitish jarayonlarida o'quvchilarga tushuntirish, o'rgatish davomida bir qator noqulayliklarni yuzaga keltirmoqda.

Ma'lumki, o'zbek tilshunosligi keyingi yillarda til hodisalariga uning milliy tabiatidan kelib chiqib yondashish oqibatida qator yutuqlarni qo'lga kiritdi. Birgina gap kesimining turkiy tillar gap qurilishi nuqtai nazaridan yangicha tadqiq etilishi oqibatida mavjud qator tushunchalar, jumladan, tobe gapli qo'shma gaplar, qo'shma gapning qurilish qoliplari, uyushgan gap, uyushtirilgan kesim kabi hodisalar talqiniga ham yangicha yondashishni taqozo qildi. Xuddi shunday muhim masalalardan yanabiri o'zbek tilida mavjud birikmalarni tasniflash va uni tavsiflash asoslari bilan bog'liq.

O'zbek tilida birikma deganda, asosan, so'z birikmasi tipidagi qurilmalar nazarda tutiladi. Ma'lumki, so'z birikmalarining aksariyati qo'shma so'zlardan kelib chiqqan. Nemis tilshunosi Y.Ris so'z birikmalari xususida mulohaza yuritganida ularni so'zga nisbatan mutlaqo boshqa maqomda ekanligini, ammo ba'zi jihatlari ko'ra qo'shma so'zlarga yaqin turishini qayd etgan. (1) Haqiqatdan ham, ushbu birikmalarning qoliplari o'rtasida o'xshashliklar mavjud bo'lganligi sababli fanda bir qator chalkashliklarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababdan ham ba'zi misollar bugungi kungacha mavjud darslik va qo'llanmalarda o'z tasnifini topmasdan ilmiy muammolardan biriga aylandi. Ayni paytda qo'shma so'z, so'z birikmasi, barqaror birikmalar oralig'idagi talay qurilmalar mavjudki, ularning chegarasini aniq ajratish tilshunoslik kun tartibidagi masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu esa birikmani keng doirada tahlil qilish, ularni tasniflash va tavsiflash bizning oldimizdagi asosiy vazifalardan biri ekanligini anglatadi.

Bugungi kungacha tilshunoslarimizning tadqiqot ishlarida o'rganish manbai qilib olingan so'z birikmalari mazmuni va turlari, tobe so'zning hokim so'zga bog'lanish qonuniyatlari, birikmalarning boshqa qurilmalardan farqli tomonlari bayon va tavsif etilgan bo'lsa-da, lekin tobe aloqa ko'rinishidagi birikmalar o'rtasidagi chegara aniq yoritilmagan. Tilimizda shunday birikmalar ham borki, ularda tobe aloqa qisman yo'qolgan holda shakliy tomondan tobe aloqa ko'rinishi saqlanib qolgan. Biz ular o'rtasidagi chegarani aniqlab olish maqsadida birikma masalasini keng doirada o'rganib, ularni birikma tizimiga birlashtirdik va 3 guruhga bo'lib o'rgandik. Birikmalar quyidagicha tavsiflandi:

1. Erkin birikmalar;
2. Barqaror birikmalar;
3. Erkin hamda barqaror birikmalar o'rtasida turuvchi oraliq birikmalar.

I. Erkin birikmalar hokim va tobe qismlarning o'zaro erkin holda tobe bog'lanishidan yuzaga kelgan birikmalar bo'lib, qismlarining har biri alohida so'roqqa javob bo'ladi va alohida gap bo'lagi vazifasida keladi, tarkibidagi har bir so'z o'z atash ma'nosini saqlagan bo'ladi. Erkin birikmalarga quyidagilarni kiritamiz:

1. Qaratqich-qaralmishli birikma (cholning nabirasi, maktab bog'i);
2. To'ldiruvchi-to'ldirilmishli birikma (vazifani bajarmoq, sinfga kirmoq);
3. Sifatlovchi-sifatlanmishli birikma (chiroyli gul, temir tovoq, o'qiyotgan bola, uch kun, ushbu tong, oydek yuz, tog'dagi lola, eskiroq uy, qalingina mato);

4. Hol-hollanmishli birikma (arrang kelmoq, zo'rg'a gapirmoq, tez bormoq, dir-dir titramoq, ertalab bormoq).

5. Ta'kidlovchili birikma (mening o'zim, shaxsan o'zim).

II. Barqaror birikmalar ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topadi va nutq jarayoniga tayyor holda olib kirilib, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari birikib, bir umumiy ma'noni berish uchun xizmat qiladi. Shakliy tomondan tobe aloqa tarzida tursa-da, ular yahlit holda bir umumiy ma'noni ifodalab turadi. Barqaror birikmalar ham ikki va undan ortiq so'zlardan tashkil topganligi sababli erkin birikmalarga o'xshaydi. Barqaror birikmalarga quyidagilar kiradi:

1. Iboralar;
2. Maqol va matallar;
3. Tasviriy ifodalar;
4. Qo'shma so'zlar.

Birikma tarkibidagi birliklar erkinlikni yo'qotadi va yahlit tizim holida yangi ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Barqaror birikmalarning ayrimlari erkin birikma bilan shakldoshlik hosil qiladi. Masalan, boshga ko'tarmoq.

Tilimizda shunday birikmalar ham borki, ular shakliy tomondan (ya'ni tuzilish tomondan) erkin birikmalarga o'xshasa-da, lekin mazmuniy, ichki tomondan barqaror birikmalarga doir xususiyatlarni ham o'zida qamrab oladi. Masalan, Qarshi davlat universiteti birikmasi tuzilish tomonidan, ya'ni egalik qo'shimchasining hokim so'z tarkibida borligi jihatidan qaratuvchi - qaralmishli erkin birikmasiga o'xshasa-da, lekin bu qo'shimchaning vazifasi qisman yo'qolib, erkin tobe aloqa yo'qola borib, birikma tarkibidagi birliklar bir umumiy ma'no atrofida birlashib, birgina atash ma'no ifodalayotgani bilan barqaror birikmalarga o'xshab ketadi. Ammo farqli tomoni bu birikmalar tarkibidagi har bir birlik o'z atash ma'nosini saqlagan bo'ladi. Shu sababdan bunday birikmalar erkin hamda barqaror birikmalardan farqlanib, ular o'rtasida turuvchi "Oraliq birikmalar" deb ataymiz va bunday birikmalarni quyidagicha tasniflash lozim:

1. Izohlovchi-izohlanmishli birikmalar (shoir Abdulla, Mirza terak, Shoira opa, Yusuf sartarosh, Abdulla Avloniy, akademik Mo'minov, mayyor Saidov, Shoira puchug);

2. Izofali birikmalar (Qarshi davlat universiteti, Qarshi shahri, "Sog'lom avlod uchun" ordeni, Bog'ishamol mahallasi, "G'uncha" kinoteatri);

3. Fors tilidan kirib kelgan izofalar (nuqtai nazar, dardi bedavo);

4. Birikmali terminlar.

Erkin birikmalarda tobe munosabat yaqqol ko'rinib turadi, hokim va tobe so'zlar ham shakliy, ham mazmuniy tomondan anglashilib turadi. Masalan, olmaning guli, qizil olma. Barqaror birikmalarda shakliy tomondan tobe munosabat belgilari namoyon bo'lsa-da (chunki ular aslida erkin birikmalar yordamida hosil bo'lgan), lekin bir umumiy leksik ma'no ifodalashi jihatidan, ya'ni mazmuniy tomondan erkin birikmalardan farqlanib turadi. Masalan, *Qo'y og'zidan cho'p olmagan; Zangori ekran; Mehnat mehnatning tagi rohat; sabr qilmoq, sotib olmoq, ikki ming yigirma.*

Oraliq birikmalarda esa tobe munosabat ham shakliy tomondan, ham mazmuniy tomondan yashirin holatda qisman saqlanib turadi. Bunda belgili bo'lishi ham, belgisiz bo'lishi ham mumkin. Masalan, *Qarshi shahri* oraliq birikmasi *O'zbekistonning shahri, Qarshi nomidagi shahar* erkin birikmalari yordamida hosil qilingan.

Bundan ko'rishimiz mumkinki, oraliq birikmalarda tobe munosabat ham shakliy, ham mazmuniy tomondan paydo bo'lsa ham, tobe munosabatning yaqqol ko'zga tashlanmasligi bilan erkin birikmalardan farq qiladi va bu birikma tarkibidagi so'zlar birlashib, bir umumiy ma'no ifodalashga qaratilgani bilan barqaror birikmalarga o'xshab ketsa, tarkibidagi so'zlarning har biri atash ma'nosini saqlagan holda bir umumiy ma'no ifodalashga xizmat qilayotganligi, nutqqa tayyor holatda turmasligi bilan ulardan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Ries J. Zur Wortgruppenlehre. – Prag, 1928. – S.5.

SINESTIZIYA

Fayziyeva D.Sh.

*A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi*

Inson ongi tashqi omillar ta'sirini asosan beshta sezgi a'zosi yordamida sezadi. Bular: hid bilish, ta'm bilish, ko'rish, eshitish va teri orqali sezish. Barcha sezgi a'zolarimiz bizga tashqi muhitning turli xil ta'sirlarini seza olish, ularni ongimizda analiz sintez qilish imkonini beradi. Ba'zi bir insonlarda shunday holat ham kuzatilishi mumkin, bir vaqtning o'zida bir nechta sezgi a'zolari birgalikda ishlaydi va ongda ma'lum bir holat kuzatiladi. Ushbu holat fanda o'z nomiga ega bo'lib, u sinesteziya deb nomlanadi. Sinesteziya o'zi nima? U qanday sodir bo'ladi? Uning ijtimoiy fanlar bilan qanday aloqasi bor? Bu kabi savollarga javob topish maqsadida XVII asr oxiriga, Angliya tarixiga nazar tashlaymiz.

1690 – yilda Oksford universitetining professori, falsafashunos olim Jon Lokk bir ko'zi ojiz insonning karnay ovozi eshitganda ongida to'q qizil rangni tasavvurga keltirganligi haqida so'zlab beradi. Ammo Lokk bu voqea orqali sinesteziyaga oid misolni tasvirlaganmi yoki metafora usulidan foydalanganmi shu masala xususida olimlar o'rtasida ixtilof paydo bo'lgan. Bu ixtilofga faqatgina XIX asr olimlari hamda psixolingvistlari tomonidan aniqlik kiritilgan. 1812-yilda nemis psixologi Georg Sachs o'tkazgan tajribalari natijasida inson turli xil holat va vaziyatlarda ongda ma'lum bir musiqa ovozi hattoki, iste'mol qilgan taomining ta'mini ham ranglarga qiyoslab tasavvur qilish holati kuzatilganligini aytib o'tadi. Sinesteziya yuzasidan juda ko'p va qiziqarli tajribalar o'tkazilgan. Masalan, ingliz olimlarining aniqlashlaricha, bitta oilaning barcha a'zolarida sinesteziya holati kuzatilgan. Qizig'i shundaki, ular skripka ohangini eshitganlarida har kim har xil rangni kuzatgan. Ota ko'k rangni, o'g'il pushti rangni, ona esa binafsha rangni. Yoki yana bir holatni misol qilishimiz mumkin: pishirilgan jo'ja go'shtini yeganda bir ayolda ta'mni och yashil rangga qiyoslash holati kuzatilgan.

Sinesteziya sohasiga qiziqish asosan XIX asrdan boshlangan. Dastlab u faqatgina psixofiziologik holat deb qaralgan. Ammo keyinchalik, sinesteziyaning tilshunoslik va badiiy adabiyot bilan uzviy ravishda bog'langanligi yaqqol oydinlashdi. Ko'plab olimlar bu sohaga qiziqish bildirganlarva o'z asarlarida, ilmiy izlanishlarida sinesteziyaga nisbatan ta'rif berib o'tganlar. Masalan, rus olimi Ye.Klyonev sinesteziyani metaforaga bog'lab o'rgangan. U shuningdek, sinesteziya birlashmalar orasida oraliq hodisa, ya'ni, bir vaqtning o'zida bir necha a'zolarining o'zaro bog'liqligi asosida yuzaga keluvchi jarayonligi to'g'risidagi fikrlarni ilgari surgan. Sinesteziyani fanlar chorrahasidagi holat deb qarajak, yanglishmaymiz. Sababi, sinesteziya nafaqat psixologiya va fiziologiya balki, estetika, adabiy tanqid hamda tilshunoslikning psixolingvistika tarmog'iga ham aloqador hodisadir. Uzoq o'tmishda Aflotun: "Tovushlar obyektlar singari shakli, hajmi, dinamikasi va rangi kabi xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi", - deya ta'kidlagan edi. Biroz boshqacharoq jihatdan aynan shu fikrni rus olimi Lomonosov ko'rib chiqqan. "Rus tilida A harfining tez-tez takrorlanib turishi ulug'vorlik, balandlik, ulkan cho'qqi tasvirlariga E, И, Ю harflari muloyimlik mehr - shafqat qayg'u kabi tuyg'ularni O, У, Л harflari esa qo'rqinch, dahshat kabi holatlarni ifodalashini ta'kidlaydi "...⁴¹Bundan tashqari, xuddi shunga o'xshash holatni ingliz tilshunos olimlarining izlanishlarida ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni ular rus tilshunoslaridan farqli ravishdahrflarga jins vakillarini qiyoslaganliklarini ham aytib o'tishgan. Masalan, ular T harfini erkak, A harfini ayol va M harfini jinsi yo'q deb atashganlar.

Amerikatilshunos olimi Benjamin Uarf sinesteziya yoki bir nechta sezgi a'zolari yordamida idrok qilish ranglar yoki yorug'likni tovushlar orqali idrok etish bu lug'aviy metafora bilan uzviy bog'liq ekanligini aytib o'tadi. Aslini olganda ham badiiy adabiyotlarda qo'llaniluvchi metaforik misollar va obrazlarni uchratishimiz mumkin. Asosan, rus adabiyotida o'z asarlarida sinestetik

⁴¹D. Yu. Katorginava O. Yu. Romashinalarning "Синестизия как стилистическое средство в русском в английском художественном диску»maqolasidan olingan

timsol va obrazlarni ko‘plab keltirgan ijodkorlarning asarlarini o‘qiganmiz. Misol qilib, S. Yesenin, Blok, A. Axmatova, Maykovskiy, K. Balmont kabilar ijodini olishimiz mumkin.

S. Yesenin “Kuz” she‘rida “Otlar tuyog‘ining moviy rangi eshitildi”, Mayakovskiy o‘z asarida “Men baxmal ovozimdan qora shim tikaman”, A. Axmatova “Qo‘shiq tinglash” she‘rida “Ayolning ovozi shamol kabi esadi» misralarini keltirib o‘tadi...⁴²

Ammo ijodkorlarning bu usuldan foydalanishlarini rus olimi Nabakov tanqid ostiga olgan. U shoir va yozuvchilarning bu usuldan foydalanishlari bilan o‘quvchini hech narsaga qiziqitira olmasliklarini ta‘kidlab o‘tadi. Fikrimcha, aynan, sinesteziya, ya‘ni metaforik o‘xshatishlar o‘quvchiga yozuvchining dunyoqarashi, uning ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini anglatib turadi. Chunki har qanday ijodkor o‘xshatishlar qila oladi. Ammo badiiy jihatdan mukammal o‘xshatishlar kamdan kam ijodkorlar asarida uchraydi.

Ural universitetining professor o‘qituvchisi Belotserkovskaya o‘zining sinesteziyaga bag‘ishlangan maqolalaridan birida u adabiyotda sinesteziyaga qiziqish 1871-yilda fransuz shoiri A.Rimbaudning “Ohanglar» nomli asaridan boshlangan deb hisoblaydi. U o‘z maqolasida Rimbaud rang va tovush o‘rtasidagi naqshlarni payqaganligi haqida yozadi. Ammo Belotserkovskaya uchun muammoli bo‘lgan joyi shunda ediki, fransuz va rus tilidagi tovushlar bir-biridan farq qiladi, bundan tashqari turli tillardagi tarjimalar doim ham bir-biriga mutanosib bo‘lavermaydi. Shu kabi muammolar borligi sababli Y. Belotserkovskaya o‘z maqolasida A. Kublitskaya Piottuxning tarjimasidan foydalanib, A harfi-qora, E harfi - oq, B-qizil, Y-yashil, Jharfi esa ko‘k ranglarni ifodalashini keltirib o‘tgan. Qo‘shimcha sifatida o‘z asarlarida ko‘proq sinestetik obrazlardan foydalangan ijodkor K. Balmont haqida ham ma‘lumot keltirib o‘tgan. Olimlar sinesteziyaning, asosan, ikki xil turini keltiradilar. Bular: loyihaviy sinesteziya va assosiativ sinesteziyadir. Loyihaviy (proyektsion) sinesteziya turida insonlar ruhiyati ko‘tarilganda ranglarni ma‘lum bir shakllarga qiyoslaydilar. Masalan, olimlar bu holatni ko‘proq bog‘cha va maktab yoshidagi bolalarda kuzatilganligini ta‘kidlab turib, ular turli xilgeometrik shakllarni ranglarga qiyoslay olishlarini ma‘lum qilishgan. Assosiativsinesteziya –bu kuchli qo‘zg‘atuvchining ta‘sirida paydo bo‘luvchi holat hisoblanadi. Ya‘ni tashqi muhitning qaysi bir omili ta‘siridainsonda sinesteziya qo‘zg‘aladi. Oddiy bir misol, biron bir joyda limonni ko‘rsangiz beixtiyor uning ta‘mi iste‘mol qilgandagi holatingiz ko‘z oldingizga keladi va xohlaysizmi, yo‘qmi etingiz junjikib ketishi mumkin, yoki ba‘zi bir insonlarning hafta kunlarini xuddi kundalik jadvaldagi kunlarga qiyosan ko‘rishlari va ishlarini ham aynan o‘sha xayollaridagi qolipga moslab rejalashtirishlari ham aynan assosiativ sinesteziyaga misol bo‘la oladi. O‘zbek tilshunosligida sinesteziya bo‘yicha ma‘lumotlar hali ko‘p emas. Tilshunos olim M.Mirtojiyevning “O‘zbek tili semasiologiyasi “asarida ushbu sohaga ta‘rif berib o‘tadi. Adabiyotshunos S.Quronov “Sinesteziya hissiy a‘zolarining bir vaqtda faoliyat olib borishi, olingan hisning qorishib ketishi demakdir“ ...⁴³ degan edi. Ya‘ni ko‘z vositasida olingan informatsiya ta‘sirida nerv sistemasida boshqa bir sezgi a‘zosini harakatlantirib yuborishi mumkin. Amerikalik olim M.Seans o‘z ilmiy faoliyatida ba‘zi odamlarning eshitish qobilyati ko‘z bilan kuzatilayotgan harakatda muayyan tovushlarni eshitish imkoniyatini bera olishini asoslab beradi. Ya‘ni, sinestetlar rangning hidini tovushlarning ta‘mini seza oladilar. Olimlar yana shu narsani ta‘kidlashadiki, bir hisning assosiativ holda boshqa bir hisni uyg‘otishga rang, so‘z, hid, tovush va ta‘m vosita bo‘lib sinestet kishilar sanab o‘tilganlarning qay birida sezgirroq bo‘lsalar, ular tabiatdagi aynan shu holatni his qilib yurishadi. Umumanolganda, sinesteziya ozmi – ko‘pmi har birimizda mavjud. Ko‘pchiligimiz to‘q sariq rangdaissiqni, to‘q va ko‘k rangda esa sovuqni his qilamiz.

Ba‘zan so‘z ham insonda shunday holatni uyg‘otishi mumkin. Aytish mumkinki, sinesteziya hodisasi badiiy obraz yaralishidagi murakkabliklar bilan ham uzviy bog‘liq. Shu sababdanham hozirgi zamon san‘atshunosligida badiiy sintez masalasini ham o‘rganishgakata e‘tibor qaratilmoqda. Ya‘ni ijodkor asaryaratar ekan o‘z qobilyatiga monand sinkretik obrazlarni dunyoga keltiradi.

⁴²Bu she‘rlarning barchasi “Белотсеркая” ning maqolasidan olingan

⁴³S. Quronov “ Ifoda va ifodaviylik “ maqolasidan. “Yoshlik“ jurnali 2013-yil 2-sonidan.

*Qo'g'irchoq mushtining soyasi
Halal bermasmikin
Tundan ajralib chiqyapkan tongga
Sadafi ham tushib qolibdi
Mana yaltiroq shabnam
Tipratikan jimlik shaklida edi
Ustiga olma qulamasidan avval
Mana ignalik shovqin
Yana ko'p narsani aytish mumkin
Xullasi kalom* (B. Ro'zimuhammad)

She'rni o'qib sirdan qaraganda bir-biriga bog'liq bo'lmagan metaforalar ketma-ketligini ko'ramiz. Ammo she'rni tushunishda ham uning yozilish tamoyillaridan kelib chiqsak "tartibsizlik" dagi muayyan assotsiativ bog'liqlik ko'rina boshlaydi. Yani, bir holat ikkinchisini eslatib turish holati ko'zga tashlanadi

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek tilshunosligida ham sinesteziya mavzusiga alohida e'tibor qaratish lozim. Ba'zilar sinesteziyani metafora bilan bitta narsadeb noto'g'ri xulosa chiqarmasliklari uchun ham ushbu sohaga yetarlicha e'tibor qaratmoq joiz. Yevropada sinesteziyani insonlardagi noyob qobiliyat deb ham e'tirof etishgan. Sinesteziya haqida dastlabki tushunchalarni insonlar ongida shakllantirish uchunham albatta u haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim. Ushbu holatdagi insonlarda badiiy tasavvur ancha kuchli bo'ladi, ehtimol, aynan shu tufayli ular orasidan yozuvchi va shoirlarni ko'proq uchratarmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Судный мозг". Sayt: [https:// books. google co. uz](https://books.google.co.uz) > books
2. "Синестизия как объект ледования". А. Khavoyashkova Sayt: [https:// academy. edu](https://academy.edu)
3. S.Quronov. "Ifoda va ifodaviylik". "Yoshlik" jurnali. 2013-yil 2-son
4. D.Yu. Katorginova O.Yu. Romashina "Синестизия как стилистическое средство в русском в английском художественном диску" maqolasi.

«DEVONI MIRZO» ASARIDA SHAKL VA MA'NO MUSHTARAKLIGI

*Jumayeva K.T.,
Erkin-mustaqil izlanuvchi (Qarshi DU)*

So'zning serqirra hodisa ekanligi allaqachon tilshunoslikda o'z isbotini topgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, leksemalarni mufassal o'rganish uchun unga alohida mas'uliyat bilan yondashish zarur. So'zga faqatgina serqirra hodisa sifatida yondashish orqaligina uni to'liq tahdil qilish (xarakter-xususiyatlarini ochish) mumkin. Agar so'zlar orasidagi ichki ma'noviy-semantik (funktional) munosabatlar yaxlit tuzilish (sistem-struktur) yo'nalishida tadqiq qilinadigan bo'lsa, unda tarixiy etimologik qatlamlarni mikrosiotemalarga bo'lib o'rganish mumkin. Chunki yuqorida ajratganimizdek,

*ko'z – Qolmisham Mirzo kibi g'aflatni zulmoti aro,
Ko'rgan el holimni yuz-ko'z birla hayrondur manga (1-v., 2-b).*

*chashm – Man zorg'a boqsa agar chashmi siyohing mastxob,
Dinimni mulki shavqdin ermas ajab bo'lsa xarob (6-v., 1-bet).*

Yoki:

*Qotil ko'zu mehrob qosh, zebo qadu parzonavash,
Lolarux, oraz quyosh aylarga ikroming kelur (12-varaq, 2-bet).*

*Dilbar kelsa javhari jonim nisor etgumdurur,
O'zni nazora aylagach, mahvi uzor etgumdurur* (15-varaq, 2-bet).
*Mirzoni ko'ngli lolaning bargi kibidur dog'lig',
Xoli ruxingni ko'rmayin tortib base ranji g'azot* (4-varaq, 2-bet).

*Aylasam arzi niyoz ul otashin ruxsorg'a,
Jilva aflab yuz so'zimdin birig'a bermas javob* (4-varaq, 2-bet).

*Furqat ichra qotg'ali tutdi fig'onim yer yuzin,
Borho andin farog'atda emasdur subhu shom* (5-varaq, 1-bet).

baytlarida *oraz*, *uzor*, *rux*, *ruxsor*, *yuz* so'zlari bir sinonimik uyani hosil qiladi va *yuz* so'zi atrofida jipslashib, shu so'z mansub bo'lgan LMGga kiradi. *Oraz*, *uzor*, *rux*, *ruxsor*, *yuz* so'zlari ma'nodoshlik sistem-struktur (semantik) jihatdangina umumiylikka, birlikka ega bo'ladi. Ammo etimologik jihatdan bu so'zlar nafaqat oilasiga ko'ra, balki tashqi moddiy tomonidan ham farqlidir. Ushbu qator tashqi moddiy tomonidan ham, uslubiy vazifa (funktional-stilistik) jihatdan ham umumiy emas. Chunki tashqi moddiy tomonidan qatordagi har bir so'z (yozuvda harflari, og'zaki nutqda tovushlari bilan) farqlanadi, uslubiy vazifa jihatidan ular quyidagicha ko'rinishda bo'ladi: umumiste'molli, neytral: *yuz*; eskirganlik, ko'tarinkilik ottenkali: *uzor*; uslubiy bo'yoqdorlikka ega: *oraz*; kam iste'molli: *rux* so'zi.

So'zlarning xuddi mana shunday serqirraligi forma va mazmundagi assimetrik dualizm ularni turlicha ta'sif qilish imkonini beradi. Ulardan ayrimlari haqida to'xtalamiz.

Tashqi (tuzilish – moddiy) belgisiga ko'ra so'zlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- a) sodda so'zlar;
- b) qo'shma so'zlar.

Sodda so'zlarning o'zi ham morfem jihatdan tub va yasamaga bo'linadi.

Shakl munosabatiga ko'ra:

- a) omonimlar (omofon, omograf va omoformalar);
- b) paronimlar;

Ma'no aloqalariga ko'ra:

- a) sinonimik qatorlar;
- b) lug'aviy ma'no guruhlari;
- v) mavzuviy guruhlar;
- g) semantik so'z turkumlari.

Ma'no imkoniyatlari jihatidan so'zlarni quyidagicha ajratish qabul qilingan:

- a) bir ma'noli (monosemantik)
- b) ko'p ma'noli (polisemantik).

Uslubiy vazifa (stilistik-funktional) belgisiga ko'ra so'zlar odatda quyidagilarga ajratiladi:

- a) uslubiy (stilistik), xoli (neytral), vazifaviy (funktional), chegaralanmagan so'zlar;
- b) uslubiy bo'yoqdorlikka ega, maxsus, vazifaviy chegaralangan so'zlar.

Shuni yana alohida ta'kidlash joizki, bitta so'zning o'zi har tomonlama, turlicha tahlil qilinishi mumkin. Tahlil qilish uslublari qanchalik ko'p bo'lsa, so'z mohiyati ham shunchalik chuqur o'rganiladi. Masalan, ot (hayvona so'zini olaylik. Tuzilishi jihatidan bu sodda so'zdir. Shakliga ko'ra ot (nom) so'zi bilan omonimik qatorni, *ot-* – (fe'l) so'zi bilan omoformani hosil qiladi. Ichki ma'no belgisiga ko'ra *ot* (6;1) – *samand* (6;1) – *tavsan* (6;1) – *tabuqaq* (6;1) sinonimik yoki gipo-giperonimik qatorida dominanta (bosh so'z) vazifasini o'taydi. O'z sinonimik qatori bilan birga bu so'z miniladigan uy hayvonlari (*ot*, *eshak*, *tuya*, *xachir*) lug'aviy-mavzuviy guruh (LMG)ga taalluqlidir. Mazkur so'z o'zining LMGi bilan birga «hayvon nomlari» mavzuviy guruhiga va umumiy grammatik ma'nosi bilan predmet nomlari va predmetlik g'oyasini anglatuvchi so'zlar guruhiga mansubdir. Ma'no jihatidan bu so'z bir ma'noli bo'lib, adgerent konnotatsiya ifodalaydi, ya'ni alohida kontekstda nutqiy uslubiy bo'yoqqa ega bo'la oladi. Qo'llanishga ko'ra bu leksema umumiste'mol, vazifaviy chegaralanmagan, uslubiy xoli hisoblanadi.

Har bir so'z xuddi shunday turli nuqtai nazar (aspekt) butunlay keng qamrovli qurshovda o'rganilishi mumkin. Tabiiyki, biz bir bob yoki butun bir magistrlik dissertatsiyada “Devoni Mirzo”

leksikasidagi barcha soʻzlarni shunday holda oʻrganish imkoniyatiga ega emasmiz. Shuning uchun biz bu yerda ichki va tashqi aloqalar asosida tasnif va tavsiflardan ayrim kuzatishlarimizni keltirish bilan cheklanamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Исҳоқов Ф. Гулханийнинг "Зарбулмасал асари". –Т.: Фан, 1976. – 288 б.
2. Каримов Қ. "Қутадғу билиг" тилида келишиқ аффикслари ва уларнинг ишлатилишидаги фонетик қонуниятлар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. –Тошкент, 1962, – №2. – Б. 47-51.
3. Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масалаларига доир // Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т., 1968. – Б. 258–278.
4. Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. – Т.: Фан, 1983. – 40 б.; Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1972. – 190 б.
5. Шомақсудов А. Муқимий сатирасининг тили // Лексика ва фразиология: Филол. фанл. номз. ... дисс. Автореф. – Т., 1956. – 18 б.

DIFFERENCES OF SUBGROUPS OF TRANSITIVE VERBS IN ENGLISH

*Xamdanova D.,
Qarshi DU magistranti*

English always composes of units which can be referred to as parts of speech. They are article, pronoun, noun, adjective, adverb, verb and so on. Grammatically, the verb is the most complex.

According to Sidney Green Baum, the term "verb" is used in two ways:

(1) A verb is a word that displays contracts such as *tense, aspect, mood, voice, number (singular/plural) and person*. It is generally inflected to offer non-finite form infinitive (*write*), -ing participle (*writing*), -ed participle (*written*). A non-affinitive main verb (or lexical verb) may combine with one or more auxiliaries in a verb phrase (*may write, has been writing, could have written, and was being written*).

(2) A verb (consisting of a verb phrase) combine with the subject of the sentence to constitute a minimum sentence: **I** (subject) **won** (verb); **No complaints** (subject) **have been received** (verb). If the sentence contains more than one clause, it is usual for each clause to have each own verb. (The sun is shining (1) but I predict (2) that it will rain(3) before we leave(4).

In English grammar, a transitive verb is a verb that takes an object (a direct object and sometimes indirect). Contrast with an intransitive verb. Many verbs have both a transitive and an intransitive function, depending on how they are used. The verb *break*, for instance, sometimes takes a direct object ("Rihanna breaks my heart") and sometimes does not ("When I hear your name, my heart breaks").

- Our goalie *missed* the ball.
- The princess *kissed* a frog.

Among transitive verbs, there are three sub-types: *mono transitive verbs* have only a direct object, *intransitive verbs* have a direct object and an indirect or benefactive object. *Complex-transitive verbs* have a direct object and an object attribute.

- monotransitive: He *bought* a book.
- ditransitive: He *gave* her the book.
- complex-transitive: She *found* the book interesting."

Monotransitive verbs are a subcategory of transitive verbs that take only one object: a **direct object**.

Some common monotransitive English verbs include the following:

Accomplish, achieve, address, begin, bother, continue, create, damage, end, favor, fear, finish, hate, like, loathe, love, maintain, prefer, start.

For example:

- She *has accomplished* her dreams.

- The President *will address* the students at noon.
- My dog *fears* thunderstorms and whistles.
- The referee *ended* the game due to the weather.
- He finally *finished* his thesis.
- *Maintain* a safe following distance on the interstate.

Many English phrasal verbs are monotransitive. (Some phrasal verbs are also intransitive.) Phrasal verbs are a common English verb form that consist of a verb followed by a p-word that functions as a particle. For example:

- The doctors *must attend to* the sickest patients first.
- The leaders *should do away with* the conservative dress code.

Monotransitive verbs can occur within passive constructions. The English language has two grammatical voices: active and passive. The active voice allows speakers to form sentences in which the grammatical subject performs the action of or acts upon the verb functioning as the predicate. The passive voice allows speakers to form sentences in which a direct or indirect object moves into the subject position. Because monotransitive verbs take direct objects, monotransitive verbs in active constructions can shift into the passive voice. For example:

- I *read* the speech. (monotransitive verb, active voice)
- The speech *was read* by me. (monotransitive verb, passive voice)

Monotransitive verbs are transitive verbs that take only a direct object. Monotransitive verbs can occur within passive constructions.

Ditransitive verbs take two objects: (1) a direct object and an indirect object or (2) a direct object and an object complement. Ditransitive verbs that take a direct object and an object complement are referred to as attributive ditransitive verbs. Ditransitive verbs can occur within passive constructions. Some common ditransitive English verbs include the following:

Accord, afford, allocate, allow, appoint, ask, assign, assure, award, bake, bet, bring, build, buy, call, catch, cause, charge, cook, cost, cut, deal, deliver, deny, design, do, draw, drop, earn, feed, find, fine, forgive, get, give, grant, guarantee, hand, hunt, keep, leave, lend, lose, make, name, offer, order, overpay, owe, pass pay, permit, play, prescribe, profit, promise, purchase, quote, read, refuse.

For example:

- *Can I ask* you a question?
- Please *forgive* me my rudeness.
- Santa *promised* the little girl a wonderful Christmas.

Most ditransitive verbs in the English language take a direct object and an indirect object. Attributive ditransitive verbs are a subcategory of ditransitive English verbs that take a direct object and an object complement. Some common attributive ditransitive English verbs include the following:

Appoint, color, decorate, designate, make, name, paint

For example:

- The committee *appointed* my boss the new team leader.
- My two toddlers *colored* the walls neon green.
- The President *esignated* the fourth Thursday in November Thanksgiving.

Ditransitive verbs can occur within passive constructions.

For example:

- The doctor *prescribed* me a new medicine. (ditransitive verb, active voice)
- I *was prescribed* a new medicine by the doctor. (ditransitive verb, passive voice)

Ditransitive verbs take two objects, either a direct object and an indirect object or a direct object and an object complement.

In English grammar, a complex transitive is a verb that requires both a direct object and another object or an object complement. In a complex-transitive construction, the object complement identifies a quality or attribute pertaining to the direct object. Complex-transitive verbs in English include *believe, consider, declare, elect, find, judge, keep, know, label, make, name, presume, pronounce, prove, rate, regard, and think*.

- The judge *declared* the man guilty on two counts.
- Jack *found* his brother's behavior deplorable.

Verbs often belong to more than one category. For example, *mad* can function as a complex transitive (as in "Her thoughtless remarks *made* him unhappy") and also as an ordinary transitive verb ("She *made* a promise"). Many of the verbs that appear in complex transitive clauses will also appear in transitive clauses without an object complement; but when they do, there is a change of meaning.

Transitive: Ahmed found the professor.

Complex transitive: Ahmed found the professor marvelous!

The list of used literature:

1. Ильиш Б.А. Современный английский язык. М., 1948.
2. Huddleston, Rodney. 1984. *Introduction to the grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Kilby, David. 1984. *Descriptive syntax and the English verb*. Dover, New Hampshire: Croom Helm.
4. Leech, Geoffrey N. 2004. *Meaning and the English verb*. Harlow, English: Pearson Longman.

THE COGNITIVE APPROACH OF MODERN PHRASAL VERBS IN ENGLISH ON FLORA AND FAUNA

Kurbonova M.,

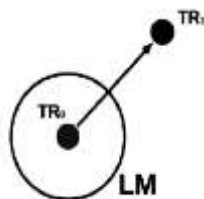
Master Degree student Karshi SU

The cognitive approach to investigating the semantic structure of phrasal verbs entails studying their meaning with respect to conceptualization, semantic motivation and mutual relations between the constituent verb and particle. The correspondences between the source domain of PLANTS and ANIMALS the target concepts may be related to plant and animal parts (for instance, origins or causes may be conceptualized as roots or stems), stages of plants growth (e.g. the initial stages of the system development may be construed as the beginning of plants growth, the best stage in the development of a complex system may be structured as the flowering of a plant, the unsuccessful or inappropriate progress of a complex system may be construed as the unhealthy growth of a plant, etc.) or activities in plant cultivation (maintaining or taking care of complex system is structured as cultivating a plant, reducing complex systems is pruning, etc.). The aforementioned metaphors are related to the extension of meaning of the majority of verbs which form constituent parts of the phrasal verbs under examination in this paper. Hence, we will attempt to shed light on whether and to what extent these conceptual metaphors motivate the use of the examined phrasal verbs. On the other hand, the examined phrasal verbs feature different constituent particles, namely, OUT, OFF, UP, THROUGH, IN and AWAY, and their meaning arises as the combination of the senses of particles and the constituent verbs. The findings of previous studies relevant for the meaning of these particles will be featured in the sections of the paper dealing with the particular verbs, respectively. In the following section, we will focus on research results, i.e. provide an account of spatial configurations which underlie the general meaning of these phrasal verbs as well as other numerous conceptual mechanisms responsible for motivating their specific meanings, using illustrative examples from the corpora.

Plant phrasal verbs with the particle OUT

The first group of verbs investigated includes those with the particle OUT: root out, weed out, sprout out, stem out, bud out, prune out, mushroom out, nut out, plant out, blossom out, bush out and branch out. Previous studies have established that the meanings of phrasal verbs containing the particle OUT can be related to the concept of CONTAINMENT (Lindner 1981, Milošević 2016).
3 Our analysis has shown that, according to the meaning coded by the particles, we can further distinguish between four distinct sets of verbs within this group. The first set of phrasal verbs with the particle OUT comprises sprout out, stem out, bud out, mushroom out and nut out. As shown by the examples recorded in the corpus, they have the general abstract meaning of ACCESSIBILITY.

The semantic structure of these phrasal verbs is primarily motivated by the spatial configuration THE TRAJECTOR LEAVING THE BOUNDARIES OF THE LANDMARK (Figure 1), which underlies the conceptual-semantic structure of the constituent particle OUT.

Additionally, the abstract meaning of ACCESSIBILITY results from the correspondences established between the conceptual metaphor ABSTRACT STRUCTURE IS PHYSICAL STRUCTURE, that is, its submetaphor ABSTRACT COMPLEX SYSTEMS ARE PLANTS and the spatial configuration THE TRAJECTOR LEAVING THE BOUNDARIES OF THE LANDMARK.

Fig. 1 The trajectory leaving the boundaries of the landmark

Regarding the specific meanings of the phrasal verbs sprout out, stem out and bud out, they come from the conceptual metonymy MANNER OF ACTION FOR THE ACTION, which is responsible for the semantic interaction between the two constituent components (the verb and the particle). Furthermore, the following structural metaphors, inherent in the constituent verb, are characteristic of the meaning extension of this set of verbs: THE QUICK DEVELOPMENT OF A LARGE NUMBER OF THINGS IS THE QUICK GROWTH OF A LARGE NUMBER OF SHOOTS AND LEAVES (sprout out), ORIGINS OR CAUSES LEADING TO EFFECTS ARE PARTS OF PLANTS FROM WHICH OTHER PLANTS GROW (stem out) and THE INITIAL STAGES OF DEVELOPMENT ARE THE BEGINNINGS OF GROWTH (bud out). The following examples illustrate concrete (examples 1, 2) and abstract senses (examples 3, 4, 5, 6) of this group of phrasal verbs with the particle OUT.

(1) Tory asked suddenly, pointing down to a strand of granite pebbles by which a group of bright blooms apparently sprouted out of the shallow water. (BNC)

(2) The mulberry trees are budding out now. You know how bad that pollen can be. (COCA)

(3) All the memories that were still in the bottom of my brain, they all just sprouted out. (BNC)

(4) Glasgow grew ever outwards in the thirties, swallowing up the countryside in huge bites as poured-concrete bungalows sprouted out of the fields of Newlands, Merrylee, Cathcart, and all points south. (BNC)

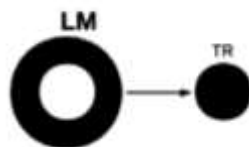
(5) Indeed, the various government White Papers that preceded the reorganization of individual social services gave implicit support to this feeling of vague egalitarianism stemming out of universalism. (BNC)

(6) Cutting off the supply of nutrition to tissues in any part of the body has a further consequence – new blood vessels bud out from the already dilated vascular bed to make up nutritional deficit. (BNC)

However, the specific meanings of the phrasal verbs mushroom out and nut out stem from a different conceptual metonymy OBJECT INVOLVED IN AN ACTION FOR THE ACTION, also identified by Kövecses and Radden. Furthermore, their specific meanings are a result the co-occurrence of the above-mentioned metonymy and the conventional knowledge⁴ that one has about “mushrooms” being prone to growing rapidly in large numbers in the first case, and “nuts” being tough to crack in the second case.

(7) „We are going through the process of making forensic tests and taking statements, which may take some time, and the inquiry is now mushrooming out from the house.” (BNC)

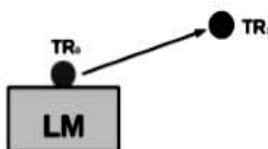
(8) I’m going to have to nut it out on a piece of paper. (OXD) The meaning of the second set of phrasal verbs with the particle OUT – weed out, root out and prune out – is modeled on a different spatial configuration, SEPARATION/REMOVAL OF THE TRAJECTOR FROM THE LANDMARK (Figure 2).

Animal and plant phrasal verbs with the particle OFF

Our analysis has shown that there are three distinct cases when it comes to the phrasal verbs with the particle OFF which are examined. It has been argued previously that the meaning of phrasal verbs containing this particle can be related to the concept of SUPPORT. The general meanings of the phrasal verbs under investigation result from three different spatial configurations underlying the semantics of the constituent particle – SEPARATION AND MOVING/ ORIENTING OF THE TRAJECTOR, LINEAR SPREADING OF THE TRAJECTOR and DEVIATION OF THE TRAJECTOR FROM THE LANDMARK. The first case refers to the phrasal verb stump off, with the concrete meaning of walking, hitting the ground hard as you go (OXD). Its general meaning stems from the spatial configuration SEPARATION AND MOVING/ORIENTING OF THE TRAJECTOR (Figure 5), whereas the specific meaning results from the conceptual metonymy OBJECT INVOLVED IN AN ACTION FOR THE ACTION, which is inherent in the conceptual structure of the constituent verb to stump (example 19).

Fig. 5 Separation and moving/orienting of the trajectory
 (19) He stumped off, muttering under his breath. (OXD)

The second case can be illustrated by the phrasal verb branch off, which has the following

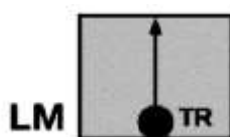

concrete meaning “to leave a larger one and go in a different direction (typically of roads, paths, etc.)” (OXD). The general meaning of this verb is derived from the spatial scene LINEAR SPREADING OF THE TRAJECTOR, underlying the semantics of the constituent particle OFF (Figure 6) and it is illustrated by example 20.

Plant phrasal verbs with the particle UP

Generally speaking, the main sense of the particle UP involves “orientation of the TR and the LM along the vertical dimension”, and hence the meaning of the phrasal verbs with this particle can be related to the concept of VERTICALITY. Our analysis has shown that we can speak of three distinct cases when it comes to the phrasal verbs with the particle UP within the PLANT domain recorded in our corpus.⁶ The first case, encompassing the phrasal verbs plant up and pot up, is predominantly semantically motivated by the spatial scene THE TRAJECTOR MOVING UPWARDS WITHIN THE BOUNDARIES OF THE LANDMARK (Figure 8), which stems from the conceptual framework of the constituent particle UP.

Fig. 8 The trajectory moving upwards within the boundaries of the landmark

It is interesting to note that all the meanings of these two phrasal verbs recorded in the corpus are concrete meanings, that is, no abstract/metaphorical meanings have been detected. Their

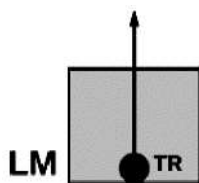
specific meanings result from two conceptual metonymies, MANNER OF ACTION FOR THE ACTION (in the case of the verb plant up, illustrated by example 21) and OBJECT INVOLVED IN AN ACTION FOR THE ACTION (in the case of the verb pot up, illustrated by example 22).

(21) By planting up large containers with a mixture of varieties, a succession of colors can be achieved. (BNC)

(22) Pot them up in September, and bring into the greenhouse for winter flowers. (BNC).

The second case involves the phrasal verb shoot up. Namely, its semantic structure is primarily motivated by the following spatial configuration underlying the semantics of the constituent particle UP – THE TRAJECTOR MOVING UPWARDS BEYOND THE BOUNDARIES OF THE LANDMARK (Figure 9).

In this article, within the cognitive semantic framework, we have examined the semantics of

a set of English phrasal verbs whose constituent verb is related to the experiential domain of PLANTS and ANIMALS. Such as plant and animal parts, stages of plant and animal growth and cultivation of plant, the plant and animal in general, and some specific plants and animal, using dictionary-based and corpus-based examples. Based on the analysis, we can conclude that the concrete and abstract senses of the investigated verbs arise from the interaction of the meaning of the constituent verb and a certain sense of the particle, which is motivated by various cognitive mechanisms underlying their conceptual-semantic structure. The general meaning of the phrasal verbs under examination results from different spatial configurations (scenes) which underlie the conceptual-semantic structure of the constituent particles (OUT, OFF, UP, IN, THROUGH and AWAY). In all the cases, the specific meanings of the investigated phrasal verbs are motivated by different conceptual metonymies stemming from the constituent verb, such as MANNER OF ACTION FOR THE ACTION, RESULT FOR ACTION and OBJECT INVOLVED IN AN ACTION FOR THE ACTION, and simultaneously are responsible for the semantic interaction between the constituent particle and the constituent verb. Since the domain of PLANTS and ANIMALS its entailments are well known from ordinary experience and, it may be argued, quite convenient for visualizing, the additional awareness of the semantic motivation of the meaning of the phrasal verbs related to the concept of PLANTS may facilitate the acquisition of these lexical units.

References:

1. Langacker R “Essentials of Cognitive Grammar”, Oxford Universal Press, Oxford
2. Langacker R “Grammar and Conceptualization”, Mouton de Gruyter, Berlin
3. Linder S “A Lexico- Semantic Analysis of English Verb- Particle Constructions with UP and OUT” Doctoral Dissertation, University of Californian San Diego
4. Talmy L “Toward a Cognitive Semantics” (vol 2) MIT Press, New York

СЎЗ – ЛУҒАТ БОЙЛИГИНИНГ АСОСИЙ БИРЛИГИ СИФАТИДА

*Қувонова Ш. О., Қарши ДУ катта ўқитувчиси
Махматқулова М. Ф., Қарши ДУ талабаси*

Таниқли немис луғатшуноси Гюнтер Кемпке томонидан тузилган “Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache”⁴⁴ – «Немис тилини чет тили сифатида ўрганувчилар учун луғат» да сўзга қуйидагича таъриф ва изоҳ берилади: “Das Wort – mündlich od. schriftlich gebrauchte kleinste

4 Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache von Günter Kempke unter Mitarbeit von Barbara Seelig u.a. Berlin, 2000. XXXIII, 1329, Güten, 500 Abb.

im Text isolierbare selbständige sprachliche Einheit, die beim Schreiben von anderen durch einen Zwischenraum getrennt wird und eine bestimmte eigene Bedeutung od. Funktion hat”.

Ушбу таърифда сўзнинг оғзаки ва ёзма нутқда қандай қўлланиши, кўриниши, ёзилиши ва махсус маъно ва функцияларга эга эканлиги содда ва лўнда тарзда кўрсатиб берилган.

Демак, сўз – интуитив берилган, тайёр ҳолда кундалик мулоқотда қўлланиладиган лингвистик бирлик тушунчасидир.

Сўз таърифи бир-бирига боғлиқ бўлган уч категория: тафаккур, тил ва табиий борлик асосида амалга оширилиши мумкин. Тафаккур орқали биз табиий борликни идрок этамиз ва ушбу идрок тил орқали актуаллашади, амалга ошади. Демак, сўз (Umhüllung des Wortes – сўз қобиғи) тушунчанинг тил орқали ифода этилиши демакдир. Тушунча сўзда маъно кўринишида зоҳир бўлади, маъно эса сўзнинг мазмун асосидир (Inhalt)

Сўзнинг икки аср давомида сўзга турли олимлар томонидан турлича таъриф бериб келинмоқда. Барча таърифларни умумлаштирсак, сўзнинг акустик ва семантик мутаносиблик, бир бутунлик (akustische und semantische Identität), морфологик турғунлик (morphologische Stabilität), синтактик мобиллик (syntaktische Mobilität) хусусиятларига эга эканлиги намоён бўлади.

Шу тариқа, биз сўзни тил системасининг махсус элементи, тилнинг асосий бирлиги сифатида аниқлаймиз. Сўз шакл ва маънонинг репродуктив ва такрорланувчи бирлигидир.

Тил системалардан ташкил топган системадир (Ф. де Соссюр). Сўз тил системасининг энг кичик, шу билан бирга нисбатан мустақил бирлигидир. Алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, сўзнинг шакл-шамойили билан унинг маъно-мазмуни ўртасида асимметрик алоқа мавжуд, яъни бир шаклда бир неча маъно мужассам бўлиши мумкин. Сўзнинг бундай хусусиятлари тилнинг бошқа катта бирликларини жалб этиш йўли билан аниқланади. Умуман олганда, ҳар бир сўзнинг тил системасида ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Сўзлар ҳеч қачон бир-бирларини тўла такрорламайдилар. Ҳар бир сўзнинг пайдо бўлиши шу тилда гапирувчиларнинг табиий-ижтимоий эҳтиёжи орқали изоҳланади, лекин, шуни таъкидлаш лозимки, ҳар қандай тилда янги пайдо бўлган сўзлар, айниқса, бадиий адабиётда учраб турадиган янги «ясама» сўзлар сўз сифатида қабул қилиниши мумкин эмас, чунки улар ушбу матнда фақат бир марта мавжуд холос..

Бундай бирликларда сўзнинг юқоридаги хусусиятлари мавжуд бўлса ҳамки, улар хали луғат бойлигидан ўз ўринларини эгалламаган. Вақт имтихонидан, норма эҳтиёжи тарозусидан ўтгандан кейингина бундай бирликлар луғатлардан ўз ўринларини олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Ҳар бир тилдаги сўзлар ўзига хос фонетик, морфологик ҳамда семантик хусусиятларга эга бўлгани каби, немис тили лексик системасининг ҳам ўзига хос томонлари мавжуд.

I. Фонетик нуқтаи назардан немис тилида сўзлар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Немис тилида сўзлар марказлашган, морфологик боғланган урғуга эга:

- а) бош урғу – die Hauptbetonung
- б) иккинчи даражали урғу – die Nebenbetonung
- в) кучли урғу – die starke Betonung
- г) кучсиз урғу – die schwache Betonung

Масалан: Arbeit, arbeitslos, stockfinster, Eishockeynationalmannschaft

Ушбу урғулар сўзнинг фонетик яхлитлигини ифодалайди.

2. Ундошлар сўзнинг охирида жарангсиз (stimmlos) талаффуз этилади. М.: Tag [ta:k], und [unt], Kind [kint]

3. Унлиларнинг сўз бошида кучли талаффуз қилиниши қоида (der feste Einsatz, “der Knacklaut”) М.: □Antwort, □Uhr, □Ofen. □Er steht □an der □Ecke.

4. Немис тилида баъзи сўзлар борки, уларда урғу негизга боғланган эмас, балки сўзларга ажралувчи ва ажралмайдиган префикслар, баъзи суффикслар қўшилиши билан урғунинг ўрни ўзгаради. Масалан, an-, ab-, aus-, auf-, mit-, zu- каби қатор қўшимчалар доимо урғулидир. Be-, ge-, er-, ver-, zer-, emp-, ent-, miss- ажралмайдиган префикслар билан келган сўзларда эса урғу сўз ўзаги билан боғланган. Чет тиллардан кириб келган сўзлардаги –ieren, -sieren, -ur, -nom, -soph, -log, -ent, -ant суффикслари доим урғулидир.

Немис тили лексик ҳамда грамматик морфемалар системасидан ташкил топади. Улар бир-бири билан узвий алоқадордир. Ўзак морфема ҳамда сўз ясовчи морфемалар (das Wurzelmorphem und das Derivationsmorphem) сўзнинг негизини ташкил қилади. Мас.: Tisch-ler, freund-lich.

Агар бирқанча негизлар қўшилса, қўшма сўзлар ҳосил бўлади. М.: Unfallschadenkörperbehindertenbeschäftigungstherapeut (Arzt) – Therapeut, der dem Behinderten eine leere Arbeitsstelle zu finden versucht).

Нутқ жараёнида грамматик ва лексик морфемалар қўшилиб кетади. М.: mach-te, Student-en, studier-st.

Адабиётлар рўйхати:

1. Iskos A., Lenkova A. Deutsche Lexikologie. L., 1970
2. Lewkowskaja. K.A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1968.
3. Stepanowa M. D., Tschernischewa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1986.

ФРАЗЕОГРАФИЯНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

*Қувонова Ш. О., Қарши ДУ ката ўқитувчиси
Махматқулова М. Ф., Қарши ДУ талабаси*

Фразеологик луғат тузишнинг назарий ҳамда амалий масалалари билан шуғулланувчи фанга фразеография дейилади.⁴⁵ Фразеографиянинг тарихий тараққиёт босқичларини аниқлаш масаласида имконият даражасида немис, инглиз, рус, француз, румин, испан, ўзбек, қирғиз, татар, туркман, озарбайжон, чуваш, чех, япон, хитой, форс, мўғул, лезгин, коми, латиш, эстон, венгер ва бир қатор бошқа тиллар материаллари асосида чоп этилган 300 дан ортиқ бир, икки ҳамда кўп тилли фразеологик луғатлар, мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар тўпламларини таҳлил қилиб чиқилган.⁴⁶ Олинган маълумотлар фразеография тараққиёти тарихини уч босқичга бўлишга асос бўлди.

Биринчи босқич қадимда илк бор қўлзма шаклида тузилган мақоллар ва турли иборалар тўпламларидан то XIX асрга қадар чоп этилган луғатларни, иккинчи босқич XIX аср бошларидан XX асрнинг биринчи ярми, учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмини ўз ичига олади. Биринчи босқич — фанлар ривожини ёзув пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқ. Ёзув халқларнинг асрлар давомида тўплаган ва авлоддан авлодга ўтиб келаётган маънавий, лисоний бойлигини сақлаб қолиш имкониятини яратди.

Себастиан Франк томонидан 1541 йили (қайта нашри 1974, Амстердам, Ульрих Майсар) тузилган тўпламда мақоллар билан бир қаторда сентенцлар, масаллар, эртақлар, хаттоки ҳазиллар ҳам киритилган экан. Бу тўплам немис тилида ўша даврда қўлланилган 7000 мақолни ўз ичига олган. Юқорида тилга олинган луғатларда бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги фразеологизмлар сони жуда оз бўлган, фразеологик параметрли луғат сифатида улар тўла шакланмаган. Шунинг учун фразеография ривожининг ушбу босқичини «Паремиография» босқичи дейилса, тўғри бўлур эди.

Иккинчи босқич ҳам турли мақол ва маталларга бой тўпламлар чоп этилиш анъанаси давом этган. Лекин биринчи босқичдан фарқли ўлароқ луғатларга энди идиомалар, жуфт сўзлар, компаратив фразеологизмлар, ҳикматли сўзлар киритилиб, уларнинг лингвистик параметрлари изоҳланган, хаттоки стилистик белгилари берилган бошлаган. Бундай луғатларга

⁴⁵ Каранг: Unter Phraseographie verstehen wir die Theorie und Praxis der Zusammenstellung phraseologischer Sammlungen und Nachschlagewerke. M.Umarhodshajew. Bemerkungen zur phraseografischen Forschung in der UdSSR. Sprachpflege, 1971, №4. S.85. Ушбу атама грек тилидан frazic – фраза, grapho – ёзаман маъносида ишлатилади.

⁴⁶ Каранг: М.И.Умарходжаев. Основы фразеологии. Автореф. докт.дисс. – М., 1981. Основы фразеологии. Монография. – Т., 1983. А.М.Бушуй. О фразеологической концепции Мухтара Умарходжаева // Хорижий филология, Самарканд, 1(30), 2009, с.8-20

куйдагиларни мисол қилишимиз мумкин: Korte V. Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Deutschen. Leipzig, 1837; J.Eislein. Die Sprichwörter und Sinnreden des deutschen Volkes in aller und neuer Zeit.

1867-1880 йиллари Вандер томонидан беш томли немис ва бошқа тиллар мақолларини ўз ичига олган жуда катта ҳажмдаги „*Deutsches Sprichwörterlexikon*“ тўплами чоп этилган. Кирилган бирликлар сонининг кўплиги жиҳатидан ҳозирги кунда ҳам бу луғатга тенг келадигани йўқ деса ҳам бўлади. Масалан, фақатгина **Auge** бош сўзи мисолида 445 мақол, матал, турли турғун сўз бирикмалари келтирилади. Ушбу луғатга ўхшаш яна бир тўпلام Берлинда 1907 йили чоп этилган. Липпенхайденинг „*Sprichwörterbuch*“ тўпламида 30000 бирлик бўлиб, ундан 25000 бирлик немис тилига тааллуқли, 5000 бирлик чет тиллар ибораларидир.

Бу босқичнинг характерли хусусиятларидан яна бири фразеологик луғатлар типларининг кўпайиши билан белгиланади. Алоҳида луғат типи сифатида «Ҳикматли сўзлар» луғати шаклланди. Таниқли лингвист Г.Бюхманн томонидан илк бор 3700 ҳикматли сўзлар (geflügelte Worte)ни ўз ичига олган луғат чоп этилди. Бу луғат таъсирида бошқа тилларда ҳам шу каби луғатлар пайдо бўла бошлади. Масалан, 1890 йили рус тили материаллари асосида С.В.Максимов «Крылатые слова» тўплами, Германияда А.Fried „*Lexikon deutscher Zitate*“ (1888, Leipzig), Zoomann „*Zitatenschatz der Weltliteratur*“ (1910, Leipzig) луғатларини чоп этдилар.

Ю.Борхардтнинг „*Sprichwörtliche Redensarten im deutschen Volksmunde*“ (1888,1894), А.Рихтернинг „*Deutsche Redensarten*“ (1894), У.Шредернинг „*Der Bilderschmuck der deutschen Sprache in tausenden volkstümlicher Redensarten*“ (1894), С.Берелнинг „*Wie der Deutsche spricht. Phraseologie volkstümlicher Sprache*“ (1896) каби луғатлари чоп этилиши билан немис тили фразеологик луғатлари тўла шакллана бошлади, фразеологик маънолар, уларнинг этимологияси, қўлланиш хусусиятлари очиб берилди.

Учинчи босқич — фразеографиянинг учинчи босқичи чоп этилган луғатлар сони ҳамда сифати нуқтаи назаридан аввалги икки босқичдан тубдан фарқ қилади. Бир қатор тилларнинг изоҳли фразеологик луғатлари юзага келиши билан фразеологик луғат типлари шаклланиши узил кесил ҳал қилинди. Масалан, В.Фридерихнинг „*Moderne deutsche Idiomatik*“ (München, 1966), Л.Рёрихнинг „*Lexicon der sprichwörtlicher Redensarten*“ (Freiburg, Basel, Wien, 1974) каби луғатларнинг чоп этилиши эса немис тили фразеографиясини янги поғонага олиб чиқди.

Замонавий фразеографиянинг ривожига ўқув паремнографияси ҳамда ўқув фразеографияси соҳасида чоп этилётган қатор луғатлар катта таъсир кўрсатмоқда. Булар сирасига куйидаги луғатларни киритиш мумкин: „*Kurzes Russisch-Deutsches phraseologisches Wörterbuch*“ (1967), Н.М.Шанский, Е.А.Бистрова, Т.Аликуловларнинг «Рус тилидаги 700 фразеологик ибора» (Т., 1982), М.Э.Умархўжаев, К.Н.Назаровларнинг «Немисча-русча ўзбекча фразеологик луғат» (Т., 1994). Ҳозирги замон фразеографияси жалб этилаётган тиллар сони, фразеологизмларнинг лингвистик параметрлари берилиши, лингво-дидактик мақсад ва вазифаларни ҳал қилиш нуқтаи назаридан янги сифат босқичига кўтарилмоқда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Stepanowa M. D., Tschernischewa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. М.,1986.
2. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim Leipzig-Wien-Zürich, 1989.

НЕМИС ТИЛИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

*Қувонова Ш. О., Қарши ДУ ката ўқитувчиси
Холиқова З. Ж., Қарши ДУ талабаси*

Ҳар қандай тилнинг луғат бойлиги янги сўзлар ясалиши орқали бойиб боради. Тилда мавжуд бўлган сўзлар, аффикслар ёрдамида, ўша тилга хос бўлган сўз яшаш моделлари

асосида янги сўзлар ҳосил қилиниши сўз ясалиши дейилади. Маълумки, классик тилшуносликда сўз яшаш турлари, услублари ва моделлари, асосан, морфологиянинг тадқиқот объектидир. Шу билан бирга сўнги асрда лексикология тилшуносликнинг махсус фан йўналиши – сўзлар «дунёси» билан шуғулланувчи фан сифатида шаклланиши сабабли сўз маъносининг ўзгариши, янги сўз ҳосил қилиш йўллари тадқиқи лексикология фани объекти ҳисобланади. Г.Паульнинг ёзишича, немис тилида сўз яшаш масалалари билан қатор олимлар шуғулланган.⁴⁷ Бу борада Г.Паульнинг «Тил тарихи принциплари» асаридаги «Сўз ясалиши ва ўзгаришининг пайдо бўлиши» номли XIX бобидаги баён қилинган фикрлар сўз ясалиши ҳақидаги дарслик ва қўлланмаларга асос бўлиб хизмат қилди. Сўз ясалиши масалалари ва қўшма сўзларнинг турли классификациялари, ҳатто моделлари сўнги ярим асрда чоп этилган ва қўлланиб келинаётган лексикология дарсликларидан ўз ўрнини олган. Бу масала юқорида таъкидланган А.Искос, А.Ленкованинг «Немис тили лексикологияси» дарслигининг 32-87 бетларида, К.Левковскаянинг «Хозирги замон немис тили лексикологияси» дарслигининг 110-141 бетларида, М.Степанова ва И.Чернишеваланнинг «Хозирги замон немис тили лексикологияси» дарслигининг 76-141, Л.Шевелёванинг “Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache” дарслигининг 51-97 бетларда сўз ясалишига бағишланган боблар мавжуд. Ушбу асарларда немис тилида сўз яшаш усул ва воситалари тўла таҳлил қилинган. Айниқса, М.Д.Степанованинг бу борада олиб борган илмий изланишлари ва чоп этган монографиялари тилшунос олимлар томонидан алоҳида эътироф этилган ва юқори баҳоланган.⁴⁸

Сўз ясалиши тилнинг макросистемасида ўзига хос микросистемани ташкил этади, шунинг учун ҳам улар ҳам грамматик, ҳам лексик системалар нуқтаи назаридан сўзнинг структурал таркиби, архитектураси кесимида ўрганилиши лозим. Немис тилида Wortbildung – сўз яшаш термини икки маънода ишлатилади. Биринчи маънода айнан «сўз ясалиши» бўлса, иккинчи маънода «сўз ясалиши ҳақидаги таълимот, сўз яшаш воситалари, қонун-қоидалари, метод ва моделлари ҳамда янги ҳосил бўлган сўзларнинг маъноларини таҳлил қилиш демакдир. Ҳозирги замон немис тилида сўз яшаш янги сўзлар ҳосил қилишнинг энг сермахсул усуллари билан бири ҳисобланади.

Бу ҳолат ўзбек тилига ҳам тааллуқли. Айниқса, қўшимчалар орқали сўз яшаш ўзбек тилида кўп учрайди. Ҳатто XI асрда Маҳмуд Кошғарий қаттиқ ҳамда юмшоқ асосларга қўшилиувчи –чи + -чў аффикслари борлигини эътироф этиб, унга этчи, ашчў, этукчи каби мисоллар келтирган.

Асосий сўз ясовчи восита сифатида немис тилида сўзларнинг ўзак ва негизларини қўшиш орқали қўшма сўзлар ҳосил қилиш, аффиксация усули, товушларнинг тарихий алмашинуви орқали (Lautwechsel), аблаут, умлаут, брехунг Ablaut, Umlaut, Brechung) орқали сўз яшаш усуллари кўриб чиқиш зарур. Янги сўзлар сўз ўзаги ва негизи (Wortwurzel und Wortstamm) асосида яратилади. Ўзак сўзнинг асосий маънога эга бўлган энг кичик семантик ва морфологик бўлинмас қисмидир. Ўзак тўла маъноли бутун бир сўз сифатида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. М.: Haus, rot, schnell, zehn. Немис тилида асосан уч ёки тўрт товушли структурага эга бўлган ўзак сўзлар кўпроқ учрайди, улар немис тилидаги барча ўзак структураларнинг 82% ини ташкил этади. М.: Tier, gut, laut, Macht, bunt, Brot, gelb.⁴⁹

Сўзнинг негизи – сўз ўзаги ва аффикслар билан бирга бир бутун маънога эга бўлган бирликни ташкил этади. Негиз сўз ўзаги каби нутқ жараёнида контекстда яхлит бирлик сифатида ишлатилади. М.: Schuh+werke, Geheim+nis, Frei+heit. Бундай ноль шакл (Null-Form des Wortes)га бўлган сўз негизи кейинги сўз ясалиши учун асосий шакл сифатида хизмат қилиши мумкин. М.: Verkehr, Verkehrsflugzeug, Verkehrsflugzeugmannschaft.

⁴⁷ L.Tobler. Über die Wortzusammensetzung. Berlin, 1868; H.Jakobi. Kompositum und Nebensatz. Bonn, 1897.

H.Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. – М., 1960, S. 385-414.

⁴⁸ Stepanowa M./Fleischer Wolfgang. Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig, 1985; Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. – М., 1979; Methoden der synchronen Wortschatzanalyse. Halle(Saale), 1973.

⁴⁹ Горюдинова М.Д., Розен Е.В. Лексикология современного немецкого языка. – М., 1967

Алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, феълнинг инфинитив формасидаги –en суффикси сўз ўзагига тааллуқли эмас. Сўз ясовчи аффикслар ўзак ва негизга қарама қарши ўларок мустақил маънога эга эмаслар, аффикслар маълум ўзак ёки негизга қўшилгандагина маъно касб этади. Қўшма сўз ясалиши немис тилида ўта сермахсул усул ҳисобланади. Қўшма сўз лексик маънога эга бўлган икки ёки ундан ортиқ сўз ва негизнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. М.: Unteroffizier, Brandenburg, taubstumm.

Проф. М.Д.Степанованинг тадқиқот натижалари ҳозирги замон немис тилидаги ўн уч турдаги асосий сўз яшаш моделлари борлигини кўрсатди. Улар орасида қўшма сўзлар ясалиши моделлари алоҳида ажратиб таҳлил қилинган.⁵⁰

Илмий монография ҳамда лексикология дарсликларида қўшма сўзларнинг турли хусусиятлари асосида турли таснифлар келтирилади: сўз ясалишининг тарихий-генетик таснифи, семантик-структурал тасниф, морфологик тасниф ва ҳ.к. булар ҳақида юқорида номлари келтирилган дарсликларда муфассал маълумотлар берилган. Бизнинг назаримизда, қўшма сўзлар лексикология фани доирасида структурал-семантик нақтаи назардан тасниф қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Iskos A., Lenkowa A. Deutsche Lexikologie. L., 1970
2. Lewkowskaja. K.A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1968.
3. Stepanowa M. D., Tschernischewa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1986.

⁵⁰ Ушбу моделлар ҳақида тўлиқ маълумотларни куйидаги манбадан топиш мумкин: Stepanowa M.D., Tschernischewa I.I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1975, S.76-169

Ш ШУЪБА

ЕВРОПА АДАБИЁТИ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУШТАРАКЛИК

ВАМБЕРИ ВА ФИТРАТ: ИККИ ТУРКШУНОС ОЛИМ ФАОЛИЯТИДАГИ МУШТАРАКЛИКЛАРГА ЧИЗГИЛАР

*Садиқов З.
НамДУ доценти*

Ўзбекистонимизнинг бугунги мустақил тараққиёт палласига етиб келиши ўз-ўзидан бўлган эмас, албатта. Собиқ иттифоқ зулмидан чиқиб, тенглар ичида тенг бўлишлик қўлига ўтиши йўлида жуда кўплаб бобокалонларимиз, олиму уламоларимиз ўзларининг бутун онгли хаётларини бағишлаганлар, десак тўғри бўлади. Айни пайтда ана шундай хурлик, ўзининг чинакам тарихи, илдизларини аниқлашга қаратилган курашчанлик умуминсоний характер касб этиши ҳам бор гап.

Забардаст ўзбек олими ва адиби Абдурауф Фитрат ва узоқ Европанинг Австрия-Венгрия мамлакати олими ва сайёҳи Ҳерман Вамбериларни ёнма-ён қўйишлик бир қадар эриш туюлади кишига. Бироқ бири машриқлик, иккинчиси мағриблик бўлган бу икки сиймо фаолиятига чуқурак назар ташласак, жуда кўплаб умумий, ўхшаш жиҳатларини, бир мақсад сари интилганликлари, ҳатто ҳамкасб эканликларига гувоҳ бўламиз.

Ҳар икки олимларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятлари тўғрисида жуда кўп ёзилган ва яна яратилмоқда. Аммо ҳали улар ўзаро бир-бирлари билан ёнма-ён қўйган ҳол ўрганилмаган экан. Бу ҳам қизиқарли мавзу. Чунки бундай изланиш билан ўз олимларимизнинг халқаро нуфузлари қандай бўлганликлари, уларга умуминсоний қадриятлар нуктаи назаридан баҳо бериш имкониятлари туғилади. Бизнинг эътиборимизни ўзига тортган жиҳат бу икки олимларнинг туркшунос, шарқшунос эканликлари, кўплаб хорижий тилларни билганликлари, маърифатпарвар эканлиги ва, айниқса, илк туркий панднома бўлмиш “Қутадғу билиг” асарининг энг ноёб бўлиб турган нашрларини топиб кенг омма эътиборига ҳаво қилишдек буюк ишларни амалга оширганликларидир.

Ҳерман Вамбери, венгер шарқшунос ва туркшунос олими, 1832 йилда Словакиянинг Свети юр шаҳрида таваллуд топиб, 1913 йилда Будапештда вафот этган. У 12та тил билган полиглотлиги ва 5та дин хусусиятларини ўрганганлиги билан танилган. 1870 йилда можор (венгер) олими Ҳерман Вамбери 18 ой давомида пиёда дарвеш қиёфасида Ўрта Осиёга, жумладан Ўзбекистон ҳудудига келади. У Австрия-Венгрия императорлик кутубхонаси ва илмий жамиятининг ходими, профессор. Ўз олдига венгер (хунгарлар)нинг тарихий илдизлари, жумладан қайси келиб чиқиши айнан қайси тил оиласига мансублигини аниқлаш бўлган. Қўлидаги материалларга мувофиқ унинг йўналиши туркий тилларга торта бошлаган (аммо кейинчалик бу янглиш эканлигини тушунган). Шу боис қадимги туркий кўёмалар билан қизиққан. Форс, араб, турк тилларини пухта билган. Ўзи яшаб турган ҳудудда олмон (немис) тили расмий тил бўлганлиги боис ўз ишларини шу тилда чоп эттирган. Қадимги туркий кўёмалар билан олиб борган ишлари самарали бўлган. Бунда у илк туркий адабий дoston бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ҳамда “Шайбонийнома”ни топган. Нафақат топган, балки унинг ёзув сирларини пухта ўрганиб, аслият матни, транскрипцияси ва немисча таржимасини нашр эттирган. Вамбери мурожаат қилган “Қутадғу билиг” нусхаси бу унинг энг қадимий ва айни пайтда ягона уйғур ёзувида оққа кўчирилган варианты бўлиб, уни кейинчалик фанда Хирот-Вена нусхаси сифатида кенг эътироф этилган [2]. Аслида Вамберининг бу ҳаракатлари ўз ватани венгерларни Германия-Австрия империяси зулмидан озод ҳолда кўриш, аниқроғи миллий мустақиллик учун курашнинг бир кўриниши эди. Худди ана шундай ҳаракатни ўзбек олими Абдурауф Фитрат ҳаёти ва фаолиятида ҳам кўришимиз мумкин.

Ўзбек олими Абдурауф Фитрат 1986 йилда Бухорода туғилган. 1908-1913 йилда Истанбул университетидида олий маълумот олган ва биринчи ўзбек профессори бўлган. У Ўрта Осиёни Россия зулмидан озод қилиш ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бири, жадидчилик ҳаракатининг ўзбекистондаги асосчиларидан эди. У ҳам туркшунос, шарқшунос олим, ёзувчи, драматург, шоир сифатида ҳам танилган. Фитрат ҳам полиглот бўлган: араб, форс, турк, рус тилларини пухта билади. У ҳам ўз миллатининг илдизлари, она тилининг сарчашмаларини аниқлаш ва миллий мустақиллик учун курашган чинакам халқ фарзанларидан ҳисобланади. Янги даврнинг зиёли кишиси, олими сифатида ўзбекларнинг дунё тамаддунида бошқалардан кам эмаслигини исботлашга урунган. Абдурауф Фитрат ўзбек тили тарихи, унинг жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари, хусусан, туркий тилли мамлакатларга интеграциялашуви борасида ҳам бир қатор ижобий ишларга қўл урган. Туркшунос, шарқшунос олим сифатида илк туркий панднома бўлмиш “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхасини кенг жамоатчиликка таништириш ва ундан таржима намуналарини амлга оширишда унинг хизматлари катта. Ўзбек қутадғубилигшунос олими Қаюмхон Каримовнинг шаҳодат беришича, россиялик шарқшунос олим Вализода 1913 йилнинг кузида ўз шахсий иши билан Қўқонга сафарга отланади ва мазкур сафар пайтида Қозон университети қошидаги археология, тарих ва этнография жамияти томонидан Шарқ қўлёзмалари ҳақида маълумот тўплаш тўғрисида топшириқ олади. У 1914 йил 20 апрелда Фарғона экспедицияси ҳақида мазкур жамиятга қилган ҳисобот маърузасида наманганлик Муҳаммадхожи Эшон Лолареш исмли кишининг шахсий кутубхонасида “Қутадғу билиг”нинг араб имлоси билан ёзилган нусхаси мавжуд эканлиги ҳақидаги хабарни айтган [3]. Бу эса “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхаси ҳақидаги дастлабки маълумот эди. Бу хабар эълон қилингандан сўнг орадан ўн йил вақт ўтади. Ўзбек олими Фитрат 1924 йилда Муҳаммадхожи Эшон Лоларешдан мазкур нусхани олишга муяссар бўлади ва шу йилнинг ўзидаёқ уни Тошкент асосий кутубхонасига келтиради. Орадан бир йил вақт ўтгач, “Маъориф ва ўқитғучи” журналида “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхаси ҳақида Фитрат мақоласи босилиб чиқади, 1928 йилда эса бу асарнинг айрим парчаларини зарур изоҳлар билан нашр эттиради [4]. Фитратнинг бу саъй-ҳаракати билан “Қутадғу билиг”нинг энг мукамал ҳисобланган Наманган нусхаси кенг жамоатчиликка танитилди.

Вамбери ва Фитратнинг қадимги обидалар билан қизиқишлари ва қатор тадқиқотлар олиб боришлари заминида уларнинг ўз миллий тили ва тарихи илдизларини аниқлашга, ўз халқларини дунёнинг бошқа мамлакатлари ичида тенглар ичида тенг кўришдан иборат эзгу мақсадлари ётганлиги табиий.

Адабиётлар:

1. Фитрат А. “Қутадғу билиг” ҳақида // Маориф ва ўқитғучи. - Сам, 1925. - № 2. – Б. 45-71.
2. Wamberi Herman. Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig. Uigurische Text mit Transkription und Übersetzung von Herman Wamberi. - Innsbruck, 1870. – S.179.
3. Валидов А.З. Восточные рукописи в Ферганской области, “Записки восточного отделения”, т XXIIб 1914б стр. 312-313.
4. Ўзбек адабиёти намуналари, Тошкент-Самарқанд, 1928, 79-89, 149-бетлар (араб алифбесида).

Ж.БОККАЧЧО ВА Г.Э.ЛЕССИНГ ИЖОДИДАГИ АДАБИЙ МУШТАРАКЛИК

Маҳмудов А.Й.

Қариши ДУ катта ўқитувчиси

Немис маърифатпарвари Г.Э.Лессинг (1729-1781) ўзининг “Донишманд Натан” (“Nathan der Weise”, 1779) драмасида “Уч узук ҳақидаги ривоят”дан кенг фойдаланган. “Уч узук ҳақидаги ривоят” ҳам шарқона мотивлар билан суғорилган. «Узук тарихи» ҳақидаги тарихий ҳикоялар тўплами бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатлар нафақат шарқона асарларда, балки Боккаччо новеллаларида, бевосита ўрта аср ҳикоя жанрида ҳам талқин қилинган.

Ўрта асрлар Европа адабиётида *Узук ҳақидаги ривоят*ни кўп учратишимиз мумкин. Бадиий адабиётда *Узук ҳақидаги ривоят* уч дин – насроний, яҳудий ва ислом динларининг мажози сифатида қўлланилади. Лессингнинг *Доншишманд Натан* драмасидаги *Узук ҳақидаги ривоят*га оид тарихий манбалар билан танишар эканмиз, адиб энг аввало француз адабиётидаги *Узук ҳақидаги ривоят*нинг икки талқинда ўрганганлигига гувоҳ бўламиз. Доминикан роҳиби Этинне де Бурбон⁵¹нинг *Латифалар, ривоят, афсона ва ҳикматлар (Anecdotes, Historiques, Legendes et Apologues)* номли эртақлар тўпламида насронийлик дини ҳақиқий узукнинг асл нусхаси сифатида берилган. Этинненнинг *Узук тарихи* номли ривоятида бойга тегишли сирли узук барча касалликларни даволашга хизмат қилади. Ривоятга кўра, бир эрхотин ёлғиз қизи билан яшарди. Вақт ўтиши билан иккови никоҳдан ажрашишади ва унинг хотини никоҳсиз яна бир қиз туғади. Шунда ота никоҳида туғилган қизига узук ҳадя қилишини васият қилади. Никоҳсиз туғилган қизга эса худди ўшандай узук ясатади. Отасининг ўлимидан сўнг, қизлар узукнинг қайси бири ҳақиқийлигини аниқлаш мақсадида қозининг олдида боради. Қози узукнинг сеҳрли кучини синаб кўриш учун қизларнинг бармоғига тақиб кўради. Ҳақиқий узук эса фақатгина биринчи қизнинг бармоғига мос келади.

*Узук ҳақидаги ривоят*нинг иккинчи талқини 1270 ва 1294 йиллар оралиғида битилган *Ҳақиқий узук ҳақида* номли француз афсонасида берилган. Бу асарда Яқин Шарқ ва Мисрдаги воқеалар тасвирланади. Қуддус шаҳрида кечган диний курашлар ҳам эса олинади. Унда қуйидагилар ҳикоя қилинади: бир кишининг сеҳрли узуги бўлиб, бу узук нафақат касалларни даволаб келар, балки ўлим тўшагида ётган беморларни ҳам ўлимдан сақлаб қолиш кучига эга эди. У кишининг уч нафар ўғли бўлиб, кенжа ўғил анча хушфёъл, икки катта ўғил эса нобакор эдилар. Шундай қилиб кенжа ўғилга отаси узукни васият қилиб мерос қолдирмоқчи бўлади. Уч ака-ука ўртасида узук можарасини ўйлаган ота бир-бирига ўхшаш яна иккита узук ясатади. Ота ўлими олдидан ҳар бир ўғилга биттадан узук топширади. Кенжа ўғилга ҳақиқий узукни, катта ўғилларга эса ясама узукларни бергани ҳақида кенжа ўғилни хабардор қилади. Ота ўлгандан кейин, сир фош бўлади. Бундан хабар топган катта акалар укани ўз мамлакатидан ҳайдаб солади. Узук эса кадрсизланиб, ўз кучини йўқотади. Укаси ташқи куч сифатида уларга ҳужум қилганда, иккала ака-ука мағлуб бўлади ва ўз мамлакатидан қувиб ҳайдалади. Ота берган узук ўз ҳолига қайтади [121:274]

Навбатдаги *Узук тарихи* ҳақидаги ҳикояда битилган насронийлик динига мос бўлган *Римликларнинг шонли ишлари* номли ривоятлар, ҳикоялар тўплами XIV аср ўрталарида вужудга келган. Европаликларнинг бу ҳикоялар тўплами ҳам шарқона мотивлар билан суғорилган. Бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатлар нафақат шарқона асарларда, балки Боккаччо новеллаларида, бевосита ўрта аср ҳикоя жанрида ҳам талқин қилинган. Улар араб халқ афсона ва ҳикоялари, ҳаттоки *Минг бир кеча* асарининг таржималари Византия, Испания ва Сицилияда чоп этирилган.

“X асрда арабларнинг илмий ва бадиий адабиёти Испанияда лотин тилига ўгирилган. Шарқона мотивлар мавзусини европалик адиблар XII асрдан бошлаб, бадиий талқин қила бошлаганлар. Таржимонлар мактаби маркази Толедо шаҳри эди. Энг аввало таржимонлар Шарқнинг фалсафа ва математикага оид асарларига катта қизиқиш билан қарашди ва юнон тилига таржима қилишди” [151:67]

Европалик муаллифлар ўша давр ислом дини ва Шарқ маданиятини тарғиб қилиш билан бир қаторда араб тилида ёзилган манбаларга мурожаат қилади. Бу ҳақида америкалик шарқшунос олим Ф.Розенталь *Билим тантанаси* номли асарида шундай ёзган: “Улар расмий илмни рад этмайдилар... аммо унга алтернатив бўлган илм аввалгисидан моҳияти кам эмаслигини исботлашни истайдилар. Бу давр илм-фан даври эди... Қуръондан бошлаб то шеърятгача ҳаммаси махсус илмий фанлар методикаси билан суғорилган эди” [61:178]

Араб тилидаги манбаларга таянилган биринчи лотин тилидаги асар Педро Алфонс (1062–1110)нинг *Клирикка насихатлар (Disciplina Clericalis)* номли трактати бўлди. Бу асар

⁵¹ Этинне Бурбон (1190-1261) – XVIII аср католик черковининг асоратига қарши кишиларни таъқиб ва суд қилувчи доминиканчи инквизитор.

дастлаб XII асрда Толедода нашр қилинганди. Педро Алфонс келиб чиқишига кўра яхудий бўлиб, араб тилини яхши биларди. Алфонс ўзининг *Клирикка насиҳатлар* номли асарини 560–570 йилларда турли тилларга таржима қилинган *Калила ва Димна* китобидан фойдаланиб ёзган эди. Алфонснинг *Клирикка насиҳатлар* ва Европа шарқшуносларининг бошқа асарлари орқали Шарқ адабиёти анъаналари бутун Европага кириб борди. Булар кўпгина таржималарда ўз ифодасини топган ва араблар тарихи, кейинроқ Европа тарихини ёритишда асосий манба бўлди. Мисол учун *Клирикка насиҳатлар* асаридаги кўпгина манбалар *Римликларнинг шонли ишлари (Gesta Romanorum)* номли асари билан қўшилиб кетган” [140:118]

Лессинг ўрта аср насронийларга тегишли бўлган эртақ ва афсоналарни *Gesta Romanorum* номли асарнинг 1489 йилда немис тилига қилинган таржимасидан ўқиб ўрганади. Бу асарда бир роҳиб ва унинг уч ўғли ҳақида ҳикоя қилинган. Роҳиб ўлими олдидан тўнғич ўғлига ерини, иккинчи ўғлига бойликларини, кенжа ўғлига эса қимматбаҳо узугини мерос қилдириб қолдиради. Отасининг ўлиmidан сўнг тўнғич ўғил отасида қимматбаҳо узук борлиги ҳақида гап очади. Бу гапни иккинчи ўғил ҳам тасдиқлайди. Кенжа ука ўша узук унда эканлигини айтади. Катта акаси бу узукни сир-синоатини синаб кўришни талаб қилади. Кенжа ука узук барча касалликларни даволаш хусусиятига эга эканлигини уларга сўзлаб беради [109:213]

Итальян ёзувчиси Жованни Боккаччо (Giovanni Boccaccio, 1313–1375)нинг *Декамерон (Decamerone, 1350–1353)* асарида ҳикоя қилинган *Уч узук ҳақидаги ривоятнинг* бадий талқини арабларнинг *Минг бир кеча* эртақларида *Алоуддиннинг сеҳрли чироғи*, *Маъруф ямоқчи* ҳақидаги эртақларидан олинган. *Декамерон*да олтинчи куннинг тўққизинчи новелласи мазмуни куйидагича:

- Мафтункор хонимлар! Бугун сиз ҳикоя қилган қиссалардан, йўқ деганда иккитасини мен сизларга сўзлаб бермоқчи эдим. [11:384]

Вольфганг Эйтел ўзининг *Ишқий новеллалар (Die romanische Novelle)* китобида ёзишича, А.Н.Веселовский бу новелланинг яратилиш тарихига қизиқиб кўради ва манба сифатида *Минг бир кеча* асаридаги эртақлардан бирини ўқиб чиқади. Асардаги қахрамон соддадил аёл қилиб тасвирланган [151:58] “Веселовский фикрича, – деб ёзган эди Эйтел, – Шарқ ҳикоялари ҳақидаги новеллаларни Боккаччо ўз маромига етказа олди [151:58] *Декамерон*да ҳикоя қилинган новеллалар янги ғоялар билан бойитилди. Шунини айтиш керакки, бу новеллалар *Минг бир кеча* асаридаги *Алоуддиннинг сеҳрли чироғи* ва *Ямоқчи Маъруф* эртақларидан олинган ва янгича тус берилган.

Лессинг Ж.Боккаччонинг *Декамерон* асарини ўқир экан, *Узук тарихига* оид бадий-тарихий манбалар ва ўзига хос мотивлар – қимматбаҳо узук, оҳанрабо тош, марварид, узук соҳиби, ўлим жазоси, заргар, яхудий, ривоятчи ва бошқалар унинг диққатини тортади. Шу билан бирга *Донишманд Натан* драмаси ва *Фотима* трагедияси қахрамонлари – султон Салоҳиддин, Фотима, Иброҳим, Абдулла, Ал-Ғофий, Зита каби мусулмонларнинг характерларини тасвирлашда *Декамерон* ва *Минг бир кеча*да акс этган тарихий манбалар бир-бирига жуда мос келган, – деб ёзади Ирвин. Боккаччо баён этган донишмандлик ҳақидаги афсоналар VII ва X асрларда Бағдодда оғиздан-оғизга кўчиб юрарди [141:280] Эйтел бу ҳақда шундай ёзган эди: “*Декамерон*”да умумий манбаларга янгича ифода бериш тўла ўзлаштирилиб олинмаган эди [151:60]

Лессинг *Донишманд Натан* драмасида Шарқ мавзуси ва тафсилотларини ёритиш учун кўпроқ Эрбелонинг *Шарқ кутубхонаси* қомуси ва *Минг бир кеча* эртақларига мурожаат қилган. Ғарб ва Шарқ маданиятлари ўртасидаги бадий алоқаларнинг тарихийлиги ҳақида адабиётшунослар орасида ҳамфикрлик бор эди. Бу манба *Минг бир кеча (Tausendundeiner Nacht)* номли араб эртаги, Боккаччонинг *Декамерон*, Пётрус Алфонсонинг *Клирик (руҳоний) га панд-насиҳатлар (Disciplina Clericalis)* асари ва *Римликлар тарихи (Gesta Romanorum)* асарларига мурожаат қилади. Р.Ирвин турли миллатларнинг юксак бадий ижоди илк асрларданок таржима қилинган ва етказиб келинганлиги ҳақида фикр юритади [141:82]

”Буюк Халифа Ҳорун ар-Рашид (786–809)нинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи қадимги араб эртақлари Европа эртақларининг яратилишига ҳам асос бўлди. Халифа Ҳорун ар-Рашид *Минг бир кеча* асарида барҳаёт сиймо сифатида тасвирланган ва унинг ҳукронлик даврида

араблар давлати ўз куч-қудратини юқори чўққига олиб чиқишган” – деб ёзади Малис Рузвен ўзининг *Ислоҳ. Қисқа сатрлар* номли асарида [142:28] Ж.Боккаччонинг *Декамерон* асаридаги биринчи тарих *Минг бир кеча* тўпламининг илк нусхасидаги тарих эди [151:62] Араб эртақлар тўплами бутун дунёга тарқалди. Улар санскрит, юнон, лотин ва бошқа тиллардаги манбаларга қиёсланиб, тушуниши анча осонлашди [141:83] *Декамерон* асаридаги биринчи тарих тўпламининг еттинчи кун тўртинчи новелласида *Минг бир кеча* эртагидагига ўхшаш ҳолат учрайди [151:64] Лессингнинг *Донишманд Натан* драмасига манба сифатида *Декамерон*нинг биринчи кун учинчи новелласида ифодаланган *Узук ҳақидаги ривоят* олиниши ҳам шундан далолат: “Салоҳиддиннинг шон-шавкати ниҳоятда сарбаланд бўлиб кетган эди, бир вақтлар ном-нишонсиз фақирона кун кечирган бул зот Бобил султони бўлди, бундан ташқари: у христиан қироллари ва сарацинлар султонлари устидан зафар қозонди, бироқ тез-тез бўлиб турган урушлар ва кечириётган сердабдаба ҳаёт унинг хазиначисини совуриб қўйган эди. Бу орада яна унга тўсатдан хийлагина пул керак бўлиб қолади ва у ўзи учун ниҳоятда зарур бўлган ақчани қаердан топиш ҳақида узоқ вақт бош қотириб, ниҳоят, Искандарияда истиқомат қилиб, судхўрлик билан шуғулланувчи Мелхиседек исмли бадавлат бир яҳудий ёдига келиб қолади. “Мана шу одам, – деб ўйлади у, - агар истаса, менга зарур миқдордаги пулни қарз бериши мумкин”. Бироқ судхўр хасис одам бўлиб, ўз ихтиёри билан Салоҳиддинга қарз бермаслиги аниқ эди, Салоҳиддин эса унга зуғум қилгиси келмасди, лекин муҳтожлик уни шундай қилишга мажбур этди. Султон қандай қилиб, яҳудийни қарз беришга мажбур қилиш ҳақида фикр юрита бошлайди ва ниҳоят ўзининг синчков заковати унга зўравонлик қилмоққа ундайди” [11:43]

Боккаччо Салоҳиддин ва яҳудий учрашувини куйидагича ҳикоя қилади: “Яҳудий чиндан ҳам донишманд одам эди, шунга кўра, у Салоҳиддиннинг ниятини – қутқуга тушириб уни тилидан илинтирмоқчи бўлганини дарров пайқаб қолади-ю, учта диндан биронтасини ҳам афзал кўрмаслигини айтади. У шундай қилсам, Салоҳиддин ўз ниятига ета олмайди, деб ўйлайди. У ўзини хижолатга солиб қўймайдиган жавоб ахтариб бутун тафаккурини ишга солди...” [11:43]

Бу ҳолат Лессингнинг *Донишманд Натан* драмасида ҳам ўз ифодасини топган. Жованни Боккаччонинг *Декамерон* асарида яҳудий Мелхиседек томонидан ҳикоя қилинган *Узук ҳақидаги ривоятдан Донишманд Натан* драмасида ҳам фойдаланди.

Узук ҳақидаги ривоят манбаларини ўрганиш борасидаги тадқиқотлардан куйидаги хулосалар олинди: Педро Алфонсинг *Клирикка насихатлар (Disciplina Clericalis)* асари, Жованни Боккаччонинг *Декамерони* ва XIII асрга тегишли бўлган *Римликлар шонли ишлари* номли асарларда қадимги араблар манбаларининг бадиий талқини ва намунасидан фойдаланилган. Араблар тарихига доир бадиий асарлар ёзган муаллифлар юнон, лотин ва бошқа тилларда ижод қилган ёзувчи ва шоирлар эди.

“Юнон, лотин, итальян, испан тилларига келадиган бўлсак, бу тилларда яратилган энг яхши асарларни зўр олмонча таржималарда ўқишимиз мумкин, демак, маълум бир сабаблар бўлмаса, бу тилларни чуқур ўрганишга вақт сарфлаб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Олмонларнинг табиатида ҳар қандай хорижий маданиятга ўзига хос тарзда ҳурмат билан қараш, унинг хилма-хил жиҳатларига мослашиш одати бор. Айни шу хусусият ҳамда тилимизнинг қулай имкониятлари таржималарнинг аниқ ва мукамал бўлишини таъминлайди” [101:117]

Роберт Ирвин ўзининг *Минг бир кеча дунёси (Die Welt von Tausendeiner Nacht, 1997)* номли китобида куйидагиларни ёзган: “Бу асар (*Декамерон*) мазмун жиҳатидан аслиятга нисбатан миллийлаштирилган. Ўлат касаллиги туфайли Флоренциядан қочган сарой аъёнлари ҳақида ҳикоя қилинувчи тарихнинг ўндан тўққиз қисми айнан араб эртагига ўхшаш воқеа эди [141:122]

Драма ҳақида Бернд Боте (Bernd Bothe) ўзининг *Лессингнинг дин фалсафасига эътиқод ва эътирофлари (Glauben und Erkennen – Studie zur Religionsphilosophische Lessing, 1972)* номли асарида шундай деган: “Лессингнинг *Донишманд Натан* драмаси на комедия ва на трагедия, бу асар дидактик асар бўлиб, немис адабиётида жаҳон аҳамиятига эга бўлган

биринчи драмадир” [106:80] Бу фикрни Паул Раббе⁵² куйидагича тасдиқлайди: “Комил ишонч билан айтиш мумкинки, *Донишманд Натан* драмаси дидактик асарлар сирасига кириб, муҳим шеърӣ драмалардан биридир” [140:26]

Лессингнинг динлараро тотувлик, диний бағрикенглик ҳақидаги гуманистик ғоялари султон Салоҳиддин билан донишманд Натан диалогда *Уч узук ҳақидаги ривоят* орқали очилади.

Атоқли адабиётшунос олим Наим Каримов “Донишманд Натан ўзбек тилида” мақоласида тўғри кўрсатганидай, “Лессинг бу ривоятни Боккаччонинг *Декамерон* асаридан олиб, унга бутунлай ўзгача талқин берган ва бу талқин замирида инсоннинг инсонга бўлган муҳаббати ғоясиётади.” [46:94]

Шуни таъкидлаб айтиш мумкинки, “Боккаччонинг тақлидчилари жуда кўп бўлган, улар уч аср мобайнида беҳисоб миқдорда унга тақлид қилиб, асарлар яратган, уларнинг орасида ҳеч қайсиси Боккаччодан ўтиб кета олган эмас.” [26:12]

Аслида бу ривоят янада қадимий манбаларга, Эзоп даврига бориб тақалади.

Хулоса қилиб айтганда, Италиян ёзувчиси Жованни Боккаччонинг тақлидчилари жуда кўп бўлган, улар уч аср мобайнида беҳисоб миқдорда унга тақлид қилиб, асарлар яратган, уларнинг орасида ҳеч қайси бири Боккаччодан ўтиб кета олган эмас. Лессинг каби ёзувчи ва адиблар Боккаччо манбаларининг бадиий талқини ва намунасидан фойдаланишган.

БУЮКЛИК ВА ТУБАНЛИКНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

ҲамдамовА., Қарши ДУ доценти

Ҳақбердиева С., Қарши шаҳри 5-мактаб ўқитувчиси
Сатторова Д., Косон тумани 89-мактаб ўқитувчиси

Абдулла Ориповнинг “Ҳаким ва ажал” достонидаги бадиий концепция *ҳасад мотиви* ва *ҳасад муаммосида қурилган*. Достондаги ҳасад тушунчасига ҳам мотив, ҳам муаммо сифатида қараш мумкин. Сабаб – у дoston воқеаларини ҳаракатга келтирувчи куч сифатида мотив, асардаги ғоявий бадиий юк тарзида муаммодир.

Ҳасад - ҳамма замонларда ҳам юзтубанлик белгиси, маънавий қашшоқлик кўринишларидан бири бўлиб келган. Шу икки образ моҳияти хусусида адабиётшунос Иброҳи Ҳаққул ёзади: “Ибн Сино - даҳо, Мирзо -қабоҳат тимсоли... Ҳасаднинг олдида ажал ҳам ҳатто ожиз бир нарса. Ибн Синони ҳалок қилган ажал эмас, ҳасад-хусумат. Мана, дostonнинг умумий мазмунидан келиб чиқадиган бош маъно”. (И.Ҳаққул. 1987. 144)

Шоир йигирма сатрдан иборат бадиий-фалсафий хулоса билан асарни якунлайди. У тадқиқотчилар орасида турлича фикр уйғотади. Жумладан, таниқли адабиётшунос Сувон Мели ушбу умумлашма хулосани куйидагича изоҳлайди: “Шоир Ҳаким, яъни Абу Али ибн Сино ҳақидаги халқ нақлларига суяниб, дostonни шундай фалсафий-поэтик хотима билан якунлайди. Ҳаким ўзи тайёрлаган дори оғзига томизилганда эди, боқий ҳаётга восил бўларди. Не кажбахтки, даҳоларнинг мангу ҳамроҳи Ҳасад араллашиб, иш бузилди. Сўнгги томчи томизилмай, шиша чилпарчин этилди.

Шунда шоир беш банд, йигирма мисра шеър билан оламга юзланади. Бунда биз Ҳакимнинг мангу трагик ҳолати, улуғ фоже образига гувоҳ бўламиз. Бу образнинг чўққиси сўнгги мисраларда, Ҳаким билан буюк чарх юзлашувида намоён бўлади:

"Фақат Ҳаким буюк чархнинг айланишига
Сукут ичра қулоқ тутиб ётади бедор".

Ҳаким билан ажалнинг баҳси, таъбир жоиз бўлса, дуранг билан якунланди. Ажал ўз мақсадига етмади, у буюк Ҳаким, оламшумул табибни маҳв эта олмади. Эвоҳки, Ҳаким ҳам

⁵² Паул Рабе (1927 йилда туғилган) – немис адабиётшунос олими, маърифатчи.

қайта тирилмади. Ҳасад бунга йўл бермай, ажалга кўмак берди. Лекин Ҳаким тамом ўлмади. У буюк Сукутга эришди. Шоир айтганидек, "бу сукутнинг тугайдиган замони йўқдир..."

Сукут - йўқлик эмас. Сукут - ҳушёр бедорлик. Тирик инсонга мангу ҳамроҳлик". (Қўшжонов М., Мели Сувон. 2000. 54)

Бу фикр, бизнингча, бир томонлама. Унда Ҳакимнинг умр шомидоги ҳолати бир оз кўтаринкилик билан ижобий баҳоланади, холос. Шу туфайли бўлса керак, Сувон Мели сукутни "буюк Сукут" деб атайди. Гап шундаки, сукут Ҳаким ҳолатининг етакчи белгиси бизнингча, дostonнинг сўнгги икки мисрасида ўз ифодасини топган:

*"Кўради-ю, сўзлай деса забони йўқдир,
Эшитади, турай деса йўқдир мажоли".*

Бадий асар хотимаси, айниқса, сўнгги жумлада алоҳида аҳамият касб этишини ҳисобга олсак, ушбу кўш мисрада мажолсиз Ҳакимнинг маҳзун қиёфаси ва фоже ҳолати кўз олдимизда яққол намоён бўлади.

Мирзонинг сўнгги шишани синдирар пайтда айтган гапларига айрича диққат қаратишни истаймиз:

*Мен – иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,
Сен – закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим.*

Мирзонинг иблисона қудрати Ҳакимнинг кейинги, "вақтдан холи" тақдирига соя ташлайди, аниқроғи, белгилайди. М.Қўшжонов ёзганидек: "Оқибат Ҳаким ажал билан олишувда ўзи ихтиро қилган ҳаётбахш дорининг охириги томчиларидан маҳрум бўлади. Натижада у фақат афсоналарда учраши мумкин бўлган, бироқ ҳақиқат заминиде турган азобда қолади. Тирик бўлиб тирик эмас, ўлик бўлиб ўлик эмас. Тириклик ва ўликликнинг азобини баробарига тортади Ҳаким". (Қўшжонов М., Мели Сувон. 2000. 53)

*Тонгда Ҳаким ётоғига кирдилар аста
Гўё ҳеч сир бўлмагандай кун эди ёввош.
Ётар эди тўшагида безабон хаста,
Фақат ҳорғин кўзларида ялтирарди ёш..*

Бу - Ҳаким ҳаётининг фоний дунёдаги сўнгги, абадиятга дахлдор боқий ҳаётининг илк кунлари эди. Энди у дostonда тасвирланганидек, "безабон хаста". Ушбу ифода мазмунига ҳам айрича эътибор қаратмоқ лозим. Негаки, у ўз аламини, кўнглидан кечган ўй-фикрларни фақат ҳорғин кўзларидаги ёш билан англата олади, холос.

*Кўникдилар асрлар ҳам тақдир ишига,
Салтанатлар келиб – кетди тақдор ва тақдор.
Фақат Ҳаким буюк чархнинг айланишига
Сукут ичра қулоқ тутиб ётади бедор.*

Ҳаётнинг англаб бўлмас ғаройиб– қизиқ шўришлари ҳам, чархнинг даҳшати ҳам шундаки, бундай бедорлик руҳнинг уйғоқлиги эмас, аксинча, жасад - вужуднинг (руҳ эса, жасадга тутқун) бедорлигидир. Вужуднинг бедорлиги эса жисмоний азоб. Ҳакимнинг чала ўлик ва чала тирик ҳолатида икки нарса барқарор - сукут ва бедорлик.

Юқорида айтганимиздек, бу жуда даҳшатли ҳолат. Мирзо қиёфасидаги Иблис ёки Иблис қиёфасидаги Мирзо Ҳакимга, яъни Даҳога шу қадар оғир жазо берадики, жазони енгиллаштиришга ҳатто муаллиф - шоир ҳам ожиз. Бундай чўнг жазога мустаҳиқ этилган Ҳакимнинг гуноҳи, қолаверса, жинояти нима экан, деган савол зукко ўқувчи қаршисида муаллақ туриб қолади. Ҳакимнинг иблисифат Мирзолар олдидаги гуноҳи ва жинояти унинг Даҳо эканлигидир. Негаки, ёвузликнинг найрангларига, иблисларнинг маккорликларига унча-мунча одам боласи бардош беролмайди. Бас ҳам келолмайди. Унинг ҳийлаларини ёлғиз Даҳолагина даф эта олиш қудратига эга. Ана шу жараёнда иблис қиёфасига кирган Мирзо образи мудҳиш моҳият касб этганлиги кўринади. Бунинг ҳосиласи ўлароқ Ҳаким трагик

образ мақомига кўтарилади. Ҳақимнинг трагик ҳолатига бугунги кун нуқтаи назаридан қарасак, ҳаётий ҳақиқат фантастик шакл воситасида кўрсатилганига гувоҳ бўламиз. Ҳозирги замон тиббиёт фани дастлабки икки сатрдаги фактларнинг барчасини инкор этиши мумкин. Лекин бу бадиий адабиётда, бадиий идрок ва ифодада шартлилик устувор. Таҳлил этилаётган тўртликдаги “фантастик мазмун” реалистик ўлчам учун “ёлгон фикр” каби туюлади. Хусусан, дастлабки икки сатр мазмуни эса бизни ишонтиради. Кўринадики, фольклор мотиви реалистик тасвир билан синтезлашиб, шоирнинг бадиий мақсадини ишонарли ҳолда рўёбга чиқаради.

Достон хотимасидаги маъно рамзий. Аввало, даҳо табиб, ва, умуман, барча буюк аждодларимиз, миллат руҳи, қолаверса, руҳият оламининг бадиий инъикоси тасвирланган. Руҳият олами эса ер юзида бўлиб ўтаётган барча ноҳақликларни кўриб, эшитиб туради, лекин унинг ечимига аралаша олмайди. Шу пайтгача на инсоният ва на адабиёт тарихида достондаги буюк Ҳақимдек мудҳиш жазога мубтало бўлган образни учратиш қийин. Айтиш жоизки, бу якуний тугалланма тор миллийлик чегарасидан чиқиб, умуминсоний моҳият касб этади.

Ҳақиқатдан, асарга чуқурроқ назар ташланса, унинг бутун мазмун – моҳияти шу икки сўзда жамланганига гувоҳ бўламиз. Лекин қизиғи шундаки, Ҳақим ва ажал мотиви очик ҳолда фақат асарнинг сўнгги бўлагида юз кўрсатади. Унгача тасвирланган барча воқеа – ҳодисалар, ҳамма тадориклар ушбу мотив – ғоя намоён бўлиши ҳамда намойиш этилиши учун тайёргарлик босқичидек хизмат қилади. Муаллиф китобхонни бу катта ғояга қадам – бақадам тайёрлаб боради. Хусусан, уни тасдиқловчи мисолга мурожаат қилайлик:

*Гар ажалга даво топсам етардим ҳаққа,
Ечиларди, - дерди Ҳақим, - барча саволлар*

Зеро, Ҳақим ўз касби табиатига кўра, одамларни ажал чангалидан қутқаришга йўналтирилган. Бинобарин, Ҳақим табиб сифатида ажалга қарши бориши табиий. Лекин шу жараёнда Мирзо (бошқача айтганда, ҳасад) ажал тарафида туриб Ҳақимга қарши кураш олиб боради. Ҳақим ҳаётининг охириг сонияларидагина Мирзо вақтинча ажал вазифасини, аниқроғи, ажал югурдаги вазифасини ўтайди, холос. Шу тариқа достон конфликтининг мазмун – моҳиятини ташкил этувчи *Ҳақим – Ҳасад - Ажал* учлиги юзага чиқади. Достоннинг ғоявий қатламида ҳам, асосан, уч қаҳрамон иштирок этади. Улар шундай учбурчакни ҳосил қилади: *Ҳақим – Малика – Мирзо*. Бу учбурчакдан достондаги етакчи мотивлардан бири - Ҳасаднинг юзага келиш сабаб ва манбаи аниқланади. шоирнинг халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган “Ҳақим ва ажал” достонига Ибн Синонинг “*ўликни ҳам тирилтира оладиган дори*” ни кашф этгани ҳақидаги афсона асос қилиб олинган. Бизгача бу афсонанинг икки варианты етиб келган. Биринчиси – буюк Ҳақимнинг шогирди ҳаяжонланганидан, дори солинган охириг идишни кўлидан тушириб юборади ва буюк Ҳақим тирилмай қолади. Иккинчи вариантда эса шогирддаги ҳасад туйғуси ўз устозининг тирилишига йўл бермайди. Шогирд охириг идишдаги дорини устозининг оғзига томизмайди. Абдулла Орипов афсонанинг иккинчи вариантыни танлайди. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Биринчидан, асарнинг асосий масалалари – кульминацион нуқтаси ҳам, ечими ҳам бир нуқтага – асар охирига жамланган. Охириг сахнада **буюклик** билан **ҳасад** нинг юзма-юз келиши – ҳасад номли ижтимоий иллатнинг жамият учун – инсоният учун қай даражада хавfli эканлиги бутун бўй-басти билан очиб берилади.

Ана шу икки оқим – халқ орзуси ва Ҳақимнинг жаҳди – қўшилиб асардаги Ибн Сино образининг бадиий мукамаллигини ва достоннинг бадиий жозибасини таъмин этган.

Адабиётлар:

1. Ибн Сина . // Избранные философские произведения, М: “Наука”, 1980,
2. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. Изд.разделне. -Т: Фан, 1985,
3. И.Ҳаққул. Бадиий сўз шукухи. –Т: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. -
4. Кўшжонов М, Мели Сувон. Абдулла Орипов.-Тошкент: Маънавият. 2000.

ПРОСПЕР МЕРИМЕ ПУШКИН ҲАҚИДА

Кенжаев А.,

СамДҶТИ, эркин тадқиқотчи

Европада узоқ йиллар Пушкин иккиламчи таржимон шоир сифатида қабул қилинган ва идрок этилган. Унинг асарларини ижодий тўғри талқин қилиш ҳаётлиги даврида С.Соболевский, В.Жуковский, И.Тургенев, А.Вяземский, Н.Гаицин, Э.Мещерский каби дўстлари томонидан бошлаб юборилади.⁵³ Бироқ узоқ йиллар уларнинг саъй-ҳаракати француз китобхонига, кенг оммага кераклигича таъсир кўрсатмайди.

Пушкин таваллудининг икки юз йиллиги арафасида В.Розанов, В.Брюсов, Ю.Лотман, Ю.Тинянов, Д.Благой, Б.Томашевский каби адабиётшунос, пушкиншуносларнинг адабий-танқидий ишлари француз тилига ўгирилиб, Пушкинни рус адабиётшунослари кўмагисиз тушуниш мумкин эмас, деган қараш кенг тус олди. Европада Пушкин шеърятини ва насрини П.Мериме, А.Мицкевич, Байрон кабилар билан қиёсий ўрганишга бағишланган йирик илмий тадқиқотлар бажарилди. Уларга рус шоирларидан В.Хлебников, М.Анненский, Б.Пастернак, М.Булгаков каби носирлар ижоди кўшилиб, Пушкин ҳақида “рус адабиётининг отаси” атамаси пайдо бўла бошлади. Ҳозирги пайтдаги француз пушкиншунослиги ривожини тамойилларидан шоирнинг тарихий тафаккури, қиёсий-таққослаш орқали (А.Мюссе, Л.Арагон, П.Бессон, П.Мериме) шоир ижодининг умумбашарий аҳамиятини тушунишини алоҳида таъкидлаш жоиз. Проспер Мерименинг “Александр Пушкин”⁵⁴ мақоласи рус шеърятини даҳосини французларга яхши таништиради.

А.С.Пушкиннинг истеъдоди юксаклигини, маърифатпарварлигини, халқпарварлигини, инсонларни қадрсиз қилувчи золимларга – мустабидларга нафратини асарларидан билган француз адиби Проспер Мериме рус тилини ўрганиб, унинг бир қанча асарларини, жумладан, “Лўлилар” поэмасини, “Ўқ”, “Пиковая дама” қиссаларини, “Гусар”, “Будрис ва унинг ўғиллари” каби шеърларини, М.Лермонтовнинг “Мцири” поэмасини, И.С.Тургеневнинг “Овчининг эсдаликлари” туркумидаги ҳикояларини, “Оталар ва болалар” романини француз тилига таржима қилиб нашр этган эди. Ўз навбатида А.С.Пушкин ҳам французчани ва француз адиблари ва шоирларини яхши билгани ҳолда, П.Мерименинг “Жанубий славян кўшиқлари”, “Ғарбий славян кўшиқлари”ни севиб ўқиб, рус тилига таржима қилган эди. У (П.Мериме – А.К.) рус адиблари ва шоирлари Г.Державин, И.А.Крилов, А.В.Жуковский, Н.М.Карамзин, А.С.Грибоедов, А.С.Пушкин, М.Лермонтов, Н.В.Гоголь асарларини рус тилида ўқиган ва рус адиблари, шоирларини француз адиблари, шоирларидан устун кўяр эди. У Францияда узоқ вақт яшаган И.С.Тургенев билан яқин дўст эди, крепостнойликка қарши руҳдаги асарларини ҳурмат қилар ва таржима қилар эди.⁵⁵

Истеъдодли зиёлилар жамият маънавий ҳаётини мусаффолаш учун хизмат қилиши ҳақида атоқли адиб ва олим М.Маҳмудов бундай ёзади: “Кўпинча ижодкор ҳақиқатпарварлиги учун таҳқир этилган, кўпгина санъаткорларга ҳаётлигида шон-шуҳрат насиб этмаган... Ромен Роллан фикрича, Шарль де Костернинг китоби (“Уленшпигел ҳақида афсона” романи) нашр этилган кун – 1867 йилнинг 31 декабри адиб мансуб бўлган миллатнинг онги туғилган кундир. Ижодкор 12 йил ўтгач, қашшоқликда вафот этди. Агар у ўз халқининг миллий онгини уйғотмай, бирон арзимас иш билан шуғулланганида, балки бадавлат яшар эди. Лекин бунда у ижодкор табиатига, юрак амрига зид иш қилган бўлар эди”.⁵⁶ А.С.Пушкиннинг рус ва жаҳон маданиятига қилган хизмати бундан кам эмас.

П.Мериме ўз мақоласини рус ва инглиз шеърятини даҳолари Байрон ва Пушкинни қиёслаш билан бошлайди: “Пушкин ва Байрон умри ва истеъдоди энг гуллаб яшнаган,

⁵³ Друзья Пушкина. М., “Правда”, том I, II. 1985. – С. 640.

⁵⁴ Мериме П. Александр Пушкин. // Собр. сочинений в 6 томах. Том 5, М., “Правда”, 1963. – С.243-248.

⁵⁵ Михайлов А. Мериме – литературный критик. // П.Мериме. Собр.соч-й, том 5, Москва, «Правда», 1963. – С.354-356.

⁵⁶ Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. Тошкент, Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 64-67 б.

жаҳоний шон-шуҳрат қозонган вақтида ҳаётдан кетадилар. Иккаласи ҳам ижодлари билан ўз ватани адабиётининг таракқиётига жуда буюк таъсир кўрсатадилар... Эндиликда ҳеч бир танқидчи буларнинг порлоқ номларини жаҳондаги энг буюк шоирлар қаторидан ўчиришга журъат қилолмайди. Бу икки шоирнинг ижодида ҳам, табиати, характерларида ҳам ўхшашликлар бор. Иккаласи ўзлари яшаб турган жамиятдан, олий табақаларнинг ўзлари чиқариб олган расмияти, қонун-қоидаларидан норози. Иккаласи (ижодда) ғаройиб, даҳшатли, фожеий воқеаларни тасвирлайдилар. Ўзларини қувноқ кўрсатадилар, аммо дардлари ичида”.⁵⁷

П.Мериме фикрини давом эттириб, буларнинг феъл-атворидаги фарқларни ҳам кўрсатади. “Пушкин подшоҳлик халққа озодлик беришини орзу қилади. Байрон эса ҳокимият эгаларидан яхшилик чиқишига ишонмайди. Англия ҳукмдорлари Байронни беодоб, беҳаё, дўзахий деб айблайдилар. Русия императори эса Пушкинга меценат каби ҳомийлик қилади”.⁵⁸ (А.С.Пушкин ўзи эслашича, император шоирга Пугачёв ҳақидаги китобини чиқаришга катта маблағ берган – А.К.)

П.Мериме фикрича, А.С.Пушкин тилни жуда тежаб ишлатади. У жонли халқ тилида гўзал поэмалар ёзиш мумкинлигини исботлади (Бу бизга туркий тилда гўзал дostonлар ёзган Алишер Навоийни эслатади – А.К.). Дўстларининг айтишича, А.С.Пушкин халқ жонли тили бойликларини энагасидан ва бошқалардан ўрганар эди (Шоирнинг эртак-поэмаларини кўплиги ҳам шундан далолат беради – А.К.). П.Мериме мақоласидаги айрим фикрларга кўшилиб бўлмайди. Унинг фикрича, Пушкин “Руслан ва Людмила” эртак-поэмасини итальян шоири Ариосто ва француз даҳрий шоири Вольтер асарларига тақлид қилиб ёзган. А.С.Пушкин бу шоирлар ижоди билан таниш бўлган. Лекин, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, “Руслан ва Людмила” поэмасининг яратилишига Шарк эртаклари (“Минг бир кеча” эртаклари) таъсир кўрсатган.

Француз адиби Проспер Мериме А.С.Пушкин ижодининг европалик ихлосмандларидан бири эканлигини унинг “Лўлилар” поэмаси тўғрисидаги қуйидаги фикрларидан ҳам билиш мумкин: “Менинг фикримча, “Лўлилар” Пушкин услуби ва даҳосининг ёркин ифодасидир. Фабуланинг соддалиги, оддийлиги, мукамал тафсилотларнинг моҳирона тасвирланиши, ғаройиб вазминлик бу поэмани бошқа асарлардан ажратиб туради. Поэманинг бошланиши, яъни лўлилар макони ва ҳаётининг тасвирланиши атиги ўн етти мисрада берилган. Аммо, мана шу манзара тасвирига бирор сўз етишмайди, деб бўладими?

Цыганы шумною толпой

По Бессарабии кочуют.

Они сегодня над рекой

В шатрах изодранных ночуют.

Как вольность, весел их ночлег

И мирный сон под небесами;

Между колесами телег,

Полузавешанных коврами,

Горит огонь; семья кругом

Готовит ужин; в чистом поле

Пасутся кони; за шатром

Ручной медведь лежит на воле;

Всё живо посреди степей:

Заботы мирные семей,

Готовых с утром в путь недалкий,

И песни жен, и крик детей

*И звон походной наковальни.*⁵⁹

Ким лўлилар қароргоҳини, тўдасини кўрган бўлса Пушкиннинг мазкур тасвирининг ҳаққонийлигига, шубҳасиз, тан беради; бу ерда барчаси табиий тасвирланган”.⁶⁰

Филология йўналишларида таҳсил олаётган ёшларга жаҳон адабиётининг Проспер Мериме ва Александр Пушкин каби буюк вакилларининг асарлари ҳамда улар ижодидаги муштараклик тўғрисида маълумотлар бериб бориш яхши самаралар бериши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Друзья Пушкина. М., “Правда”, том I, II. 1985. – С.640.

⁵⁷ Мериме П. Александр Пушкин. // Собр. сочинений в 6 томах. Том 5, М., “Правда”, 1963. – С.243-244.

⁵⁸ Ўша жойда.

⁵⁹ Пушкин А.С. Собрание сочинений в одном томе./Сост.А.А.Саакянц.– М.: Худож. лит., 1984. – С.178.

⁶⁰ Мериме П. Александр Пушкин. // Собр. сочинений в 6 томах. Том 5, М., “Правда”, 1963. – С.258.

2. М.Махмудов. Талант ва ижод фалсафаси. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 64-67 б.
3. Мериме П. Александр Пушкин. // Собр. сочинений в 6 томах. Том 5, М., “Правда”, 1963. – С.243-248.
4. Михайлов А. Мериме – литературный критик. // П.Мериме. Собр.соч-й, том 5, Москва, «Правда», 1963. – С.354-356.
5. Пушкин А.С. Собрание сочинений в одном томе./Сост.А.А.Саакянц.– М.: Худож. лит., 1984. – С.178.

ПЬЕР КОРНЕЛЬ ДРАМАТУРГИЯСИ

Арзиқулова Х.

СамДЧТИ мустақил изланувчиси

Шуни таъкидлаш лозимки, XVII аср адабиётида драматик шакл етакчи роль ўйнайди. Айнан театр ўз даврининг одамларини бошқа жанрларга қараганда анча юқори даражада акс эттиришга эга эди. Абсолютизмнинг шакилланиш даври инсоннинг монархия давлатчилигининг табиати ҳақидаги идеалистик ғоялари, юксак бурч ва шараф тушунчалари, ўз анархистлиги ва озодликни севувчи тенденциялари билан Пьер Корнель театри томонидан янада тулиқ ва бутунлигича ифода этилган. Аммо 50 йиллардан бошлаб буюк драматург ижодий инкирозни бошидан кечирди. Бу ерда гап нафақат “Родогунда” (Rodogune, 1644) муаллифининг ёшида, балки унча кўп бўлмаган вақтнинг кўриниши, инсон хулқ-атворининг тури ўзгаргани ҳақида. Монархга бутун давлат манфатларини ифодаловчи вакили сифатида берилган идеаллар ва умидлар ҳаёт синовидан ўтмади. Корнель ўз ички кечинмалари билан, абадий Версал ва янги давр учун бегона бўлиб қолди. Агар унинг биринчи услубдаги спектакллари дунёга, ишончга асосланган оптимистик қараши билан ажралиб турса, унда оқилона бошланиш бўлса, кейинги асарларида драматургнинг тушкун кайфияти сезилади, Фронтдан кейинги даврда жамиятда авж олган виждонсизлик ва беадабликни ҳис қилиш мумкин. Ва ҳаттоки аристократик кўзғолон даврида ҳам Корнель аристократлар орасида бутунлай қутилмаган ва принципсарсиз компромислар, фитна ва хоинликларнинг кучайиши, учинчи тоифа ва давлат ҳокимияти билан муносабатларда синфий худбинликка гувоҳ бўлган.

Кўпинча П. Корнелнинг иккинчи услубдаги пьесаларида можоронинг маркази сиёсий манфатлар доирасига муҳаббат муносабатлари аралашади деб ҳисоблашади. Бу маънода ҳақ, драматург ишқ муҳаббатга тоборо кўпроқ жой ажратади ва баъзида у бутун сюжетни қамраб олади, масалан, Перторитда бўлгани каби. Унинг қаҳрамонларини қамраб олган қизиқиш доирасини тасвирлаш учун, “Эдип” (Edipe, 1659) трагедияси қаҳрамони Дирцеядан иккита қиска, аммо Корнель тилидаги кучли ва ифодали ибораларни такрорлаш мумкин: “Politique nouvelle. Politique partout” (Яна сиёсат. Ҳамма жойда сиёсат) [5]. Дарҳақиқат, унинг трагедиялари оламида, ҳамма жойда сиёсат, лекин кейинчалик унинг асарларида бу сўзнинг ҳиссий бўёғи ўзгаради, гўё бошқа пардадаги каби янграй бошлайди. Гап шундаки, ушбу концепциянинг сифат моҳияти ўзгарди. Юксак сиёсий маҳорат (шавқатсиз ва кўп ҳолларда ўзидан воз кечиш ва қурбонликни талаб қиладиган) Корнелнинг фитначилик маҳоратига, шахсий эҳтиросларни қондиришга қаратилган фаолиятнинг синоними ва энг аввало ҳокимиятга бўлган кучли иштиёқига айланди. Қаҳрамонлари доимо бир бирларидан маккорликдан, энг ёмон ниятларидан, шубҳа қилишади, уларнинг муносабатлари ўзаро ишончсизлик билан заҳарланган, ҳокимият ва тахтни фақат сиёсий фитна ва душманларни йўлдан олиб ташлаш орқали сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш мумкин, деган фикрга эга. Шу сабабдан, Эдип ўғай опасининг қўлини сўраган Тезейни рад қилади, у Гемонга берган ваъдасига ишора қилади, Тезей изтехзосиз сезади: “Буюк монарх учун бу унча тушинарсиз ишора эмас эди” [5]. Изоҳ жуда аниқ: бу унинг давлат ҳокимияти эгаларига бўлган ишончининг қай даражада путур етганини ҳис қилишга имкон беради. Ва Тезей ҳуқуқини рад қилади: бу сўзларнинг бирортаси Эдип томонидан айтилган эмас, балки унинг тахтни йўқотишидан кўрқисидир. Эдипнинг шубҳаси ўринли Тезей ҳақиқий меросхўр – Дирцеяга уйланса, Фива тахтига давосидан кўрқади. Иокаста репликасига жавоб:

Унинг шухрати гўзал Афин-

Эдип ғазаб билан хитоб қилади:

Ва сиз бу эҳтиросга чек қўясиз[5]

Корнель инсонинг шухратпараслиги чегараларини олдиндан билмайди.

Ҳокимият учун кураш – Корнель персонажларининг қизиқишининг асосий марказида туради, тож эса – энг юқори кадрият, бунинг олдида ҳамма нарса қадрини йўкотади, шу жумладан муҳаббат ҳам.

“Пертарит” (Pertharite, 1652)да биз тушунмовчиликни идеал тарзда ҳал қиламиз, аслида у трагедия характериға эға эмас. Корнелнинг драмасида, В.Р. Гриб, “ташқи драма, бу номақбул вазиятлар драмаси” – эканлигини пайқайди [2]. Аммо бундай ташқи драмада ҳам шу каби ечим мумкин, чунки трагедия қаҳрамонлари ўзларининг муаммоларини анъанавий оламда ҳал қилади, қаердадир севади, ҳаракат қилади, рицарлик қонунларига мувофиқ ўлдиради, шартли дунёда ҳал қиладилар ва воқелик муносабатларға асосланмайди. Агар биринчи трагедияда қаҳрамонларнинг жасоратли табиати ҳаётий асосға эға бўлса, Сид, Химена, Гораций ўзларининг шон-шараф ва бурч тушунчаларига риоя қилган ҳолда, курашда юксак ва ижтимоий аҳамиятли ғояларни ҳимоя қилган бўлсалар, энди қаҳрамонларнинг мақсади ҳам, ўзлари ҳам ўзгарган. Улар аввалам бор ўзларининг ва бошқаларнинг назарида “олижаноб” ва “кучли” кўринишни хоҳлашади.

Корнель қаҳрамонларида “ички иккиланиш” йўқ, улар “ички зўриқиш”ларсиз бурчини бажариши шарт, шу сабабли Корнелда “воқеликда фожиалар унчалик кўп эмас”, деб таъкидлайди В. Гриб [3]. Аммо кейинги трагедия персонажлари “Сид” ва “Цинна” қаҳрамонларининг характер яхлитлигини йўқотдилар. Корнель, шубҳасиз, жамоат муҳитида, жамият кайфияти ва қарашларида ўзгаришларни ҳис қилди, “алоҳида шахс”нинг айрим қизиқишлар соҳасига кириш истагини, унинг ҳозирги замонда фойдасиз ва ҳатто хавфли бўлиб қолган фуқаролик фазилатларида ҳам бефарқликни ҳис қилди. Драматург бу бурилиш замондошлари онгида ўз аксини топганини ифодалади. Кейинги трагедияларида энди бурч ва шахсий туйғулар борасида курашиш билан шуғилланмаймайди, балки жуда юқори ижтимоий мавқени эгаллаган шахсларнинг шахсий манфаатларини акс эттирганиға дуч келиш мумкин.

Августнинг ўрниға умуммиллий принципнинг вакили, идеал монарх сифатида, Эдипни кўриш мумкин, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳокимият Тезейнинг қўлиға ўтишидан ташвишланаётган, агарда Тезейнинг ҳокимиятни бошқариши оқилона бўлса ҳам; Сид подшоҳи Альфонсо ўрниға биз Родгунанинг Кляпатрасини учратамиз у салтанатни ушлаб туриш учун ўғилларини ўлдиришға ҳам тайёр; ўзининг фуқаролик бурчини бузганлиги учун синглисини улдирадиган Гораций ўрниға (бу ҳолатда жиноят ва жазо даражаси номутаносиб), воқеа жойида Родолинда пайдо бўлиб, нафратига ва ҳокимиятға чанқоқлиги учун боласининг ҳаётини қурбон қилади.

Корнель ҳокимиятни жиноятнинг манбаи, бузуқ принцип сифатида ва унинг эгаларини олижаноб, идеал монархлар билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган даҳшатли амбицион одамлар сифатида объектив кўрсатади. Уларнинг яхши фазилати ҳеч бўлмаганда давлатнинг фаровонлиги ҳақида кайғуришларидадир.

“Сид” ва “Гораций”нинг аристократ қаҳрамонлари ҳаракат қилган олий мақсад, Ф. Бютлернинг ибораси билан айтганда, адабий талқин қилиш мавзусидир [1]. Юксак ижтимоий идеал томонидан қўллаб қуватланмаган мақсад, шахсий худбинлик хусусиятиға эға бўлди. Аслида, идеални йўкотади ва табиий равишда мақсад сари силжийди, - деб бу ҳақда айтиш мумкин (бунға эришиш учун фақат усуллар мавжуд эди). Ушбу ўзгариш Корнелнинг Родригоси ва Хименасининг гўзал хусусиятларини кейинги адабий авлодлар орасида нотўғри талқин қилди.

Адабиётлар

1. Кадышев В.С. Расин. – М.: Наука, 1990. – 272 с.19
- 2.Гриб В. Р. Избранные работы. – М., 1956. С. 312. 18
3. Гриб В. Р. Указ. соч. – С. 312. 23
- 4.Butler Ph. Classicisme et baroque dans l’oeuvre de Racine. P., 1959. P. 155.
- 5.Corneille P. Oeuvres comlées. P., 1869. Т. 3. 347. 5,6,7

МАДАНИЙ ТАФОВУТЛАР ВА ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ

Суяров А., Нуруллаев Х.,
ҚарМIII катта о'қитувчилари

Таржима инсон фаолиятида жуда қадимдан мавжуд. Асрлар давомида таржи-ма турли маданиятларнинг боғловчи асосий восита бўлиб, маълум бир халқнинг мавжуд бўлган ғоявий-эстетик эҳтиёжини ҳал қилувчи омил бўлиб келмоқда. Тар-жимон бадиий асарни ўз она тилига ўгиришда асосий вазифа сифатида аслият ру-ҳини, мазмунини сақлаб қолган ҳолда етказиб беришдир.

И.Левый таржимонга қўйиладиган асосий талаб деб қўйидагиларни айтиб ўтган: “Цель переводчика – свести к минимуму свое субъективное вмешательство в текст и максимально приблизиться к объективной сущности переводимого произведения”. Ўзбек таржимашунослиги мактабининг асосчиларидан Ғ.Саломов – умуман таржимон бирон бадиий асарни ўз она тилига ўгирар экан, қўйидаги жи-ҳатларни эътиборга олиш лозимлигини таъкидлаб ўтган: “Таржима қилинаётган асар ўзга халқнинг бадиий жавоҳироти намунаси ўлароқ, ўгирилгандан сўнг таржимачи тилида қилар экан, унда “бегоналик” билан “ўзлик” кўшилади, омухта-ланади, ситезлашади. Бинобарин, реалистик таржима талабига кўра, бошқа адабий муҳитда яратилган асарни “бус-бутун ўзимизники”га айлантириб юборишга, миллий мансублик ва ўзига хослик тушунчалари билан боғлиқ ашёларни эркин айирбошлашга керагидан ортиқ ружу қилиш ярамайди. Тилимизга ўгирилган асарда тасвирланган бошқа халқ моддий ва анъанавий ҳаётининг биз учун хайратомуз, ғалати томонлари ҳам ўрни ва меъёри сақланмоғи лозим. Шундай экан, образли воситалар таржимасида ҳам шу каби талаблар асосий мақсад қилиб олинади.

Айримлар “Тил билмай туриб ҳам фойдаланса бўладиган “электрон таржимонлар” бор-ку, таржимонлар нимага керак”,- деб мулоҳаза юритади. Муаммо шундаки, тилшунослар ва илғор технология мутахассисларининг кўп йиллар давомида биргаликда иш олиб бориш-ларига қарамай, бугунги кунга қадар матнни малакали таржимон даражасида таржима қилиб бера оладиган дастур яратишга эришилганича йўқ. Тилга боғлиқ ишлар муайян луғатни ва қатъий белгиланган лингвистик конструкцияларни қўллаш билан чекланиб қолмайди. Тил статик (*тур-гун ҳолатда*) бўлмайди, шундай экан уни охиригача математик таҳлил қилиш-нинг ҳам иложи йўқ. Шу боис токи олимлар инсон заковатига бас келадиган сунъий интеллект ихтиро қилмас эканлар, шубҳа йўқ-ки таржимонлар керак бўлади.

Электрон луғат чет тилида битилган муайян матнларни бошқа бир чет тилига маълум даражада адекват таржима қилиб бериш қобилиятига эга (*ўзбек тили билан боғлиқ бундай дастурларга танқидий кўз билан қараганим боис бу борадаги уринишларни ҳозирча беҳуда деб биламан*). Бу биринчи навбатда турган лексик оборотлар кўп қўлланиладиган ҳужжат-ларга тааллуқлидир. Афсуски, шундай ҳолатда ҳам хатолардан ҳоли қолиб бўлмайди. Бундай таржима гап нима тўғрисида бораётганлигини англаб олиш учунгина етарли бўлади, бироқ муҳим муносабат ўрнатиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этадиган тафсилотлар аниқ чиқмайди. Эркин услубда битилган ҳужжатлар, айниқса бадиий асарларга келсак электрон таржимонлар ҳеч қандай ёрдам кўрсата олмайди. Бир қадар мураккаброқ жумлани таржима қилиб қўриб бунга ишонч ҳосил қилса бўлади. Мазмуни сақланиб қолган тақдирда ҳам услубий жиҳатдан матн жуда қўпол, ножуя ва ҳаттоки ғайриоддий бўлиб чиқади. Машинавий таржиманинг мутахассислар бартараф эта олмайдиган яна бир жиҳати борки, у ҳам бўлса – ҳар бир сўзимизда мавжуд ҳис-туйғудир. Машинавий воситалардан фойдаланганда сўзма-сўз таржимага эришилади, бунда сўзнинг кўчма маънода қўлланилганлиги, кишининг бошқа одамлар билан мулоқотида шаклланган маълумотларга асосланган ҳолда унинг мияси автоматик равишда ажратиб оладиган иккинчи ва учинчи маънолари инобатга олинмайди. Компьютер эса бундай қобилиятга эга эмас, эҳтимолий вариантлар сони чексиз кўп бўлиш-лиги боис бундай қобилиятнинг моделини ҳам яратиш бўлмайди. Матн мазмунининг бузилиши рўй беради, иш шу даражага бориб етадики мазмун тамомила тескари таржима қилиниб, ҳаттоки кулгили жумлалар ҳосил бўлади.

Шахсан мен кўп сонли хатолардан холи бўлиш ва аслият мазмунини имкон қадар аниқ етказиш мақсадида хаттоки хомаки қўлёзма тайёрлаш учун ҳам бундай луғатлардан фойдаланмайман. Таржима жараёнида нафақат чет тилини билишга, балки она тилимиз меъёрлари ва соғлом ақлга таяниш, нафақат аниқ балки тўғри ҳамда равон ўқиладиган (*эшитиладиган*) таржима яратишга интилиш керак деб ўйлайман.

Кўпчилик “Яхши таржима қилиш учун асосан чет тилида кўп сўз билиш (*ёки бир талай луғатларга эга бўлиш*) керак”, - деб ўйлайди. Афсуски бу камлик қилади. Тажрибали таржимонларнинг сўз бойлиги чиндан ҳам катта, бироқ мўз бойлиги ўз-ўзидан таржиманинг сифатли бўлишини кафолатламайди. Мушкуллик шундан иборатки, турли тилларга мансуб сўзлар ўртасида бир маъноли ўзаро мувофиқлик бўлмайди. Муайян миллат тилига мансуб бўлиб, бошқа тилга доимо бир хил ўгириладиган сўзлар камдан-кам учрайди ва контекстга асосланган ҳолда, одатда, унинг таржимасига оид бир нечта вариантлардан бирини танлашга тўғри келади. Мисол тариқасида “*разбить*” сўзини олайлик. Рус тилидаги оз бўлса ҳам хабардор одам ушбу сўз маъноларидан бири “*синдирмоқ*”, “*чилпарчин қилмоқ*”, кўпчилик “*яксон қилмоқ*”, “*енгмоқ*” маъноларини, баъзилар “*ажратмоқ*” эканлигини ҳам билади.

Ваҳоланки ҳамма ҳам ушбу сўз санаб ўтилган маъноларнинг тамоман аксини, яъни “*барпо этмоқ*”, “*қурмоқ*”, “*тикламоқ*” деган маъно англатишини биладими? Агар бу сўз ҳарбий мазмундаги матнда қўлланилган бўлиб, таржима варианты нотўғри танланса оқибати нима билан яқун топишини фаҳмлаш қийин бўлмаса керак. Луғатларга ёки сўз бойлигига эга бўлиш, муайян сўз маъносини билиш жуда зарур албатта, ammo матн мазмунини англаб етиш учун етарли эмас. Сўз таржима-сининг луғатда бериладиган эквивалентларидан бирининг танланиши таржимон-нинг соғлом фикри, ақл-заковати ҳамда сўзнинг матн мазмунида тутган ўрнини тўғри англаб етишига боғлиқ.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, таржима жараёнида асар руҳиятин сақлаш таржимоннинг асосий вазифасидир. Шундай экан таржима қилинаётган асардаги нафақат бадий услублар, балки ўша миллатнинг миллийлиги, ўзига хос урф-одатлари, диний ва миллий удумлари талқини ўз ҳолича, китобхонда миллатга нисбатан нотўғри фикр ўйғотмайдиган ҳолатда яратилиши лозим. Бунинг учун таржимон ўша асар тили, миллати билан яқиндан таниш бўлиши ва ўша асар қаҳрамонлари кечинмаларини ўзида ҳис қила олиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ғ.Саломов. Таржима ташвишлари. – Тошкент.: “Ўқитувчи”.
2. А.Ҳожиев. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўқитувчи”.

NEMIS ADABIYOTIDA “BO’RON VA HUYUM” ADABIY HARAKATINING FRIDRIX SHILLER IJODIGA TA’SIRI

*Rahimova Yu.G’. Qarshi DU o’qituvchisi
Xaitov J.A. Qarshi DU talabasi*

Buyuk nemis dramaturgi F.Shiller dramalarini, uning butun badiiy ijodini batafsil idrok etish, tushunish Shiller yaratgan davrda Germaniyadagi tarixiy sharoit va adabiy muhitni chuqur bilishni taqozo etadi. Shu bois Shiller hayotini va ijodini o’rganishdan oldin u yerda ijtimoiy va siyosiy sharoitlarni bilish darkor. XVIII asr nemis adabiyoti butun jahon sivilizatsiyasining ajralmas bir qismi bo’lib u jahon madaniyatiga Lessing, Gyote va Shillerdek buyuk daholarni berdi. Angliya va Fransiya davlatlari XVIII asrda nafaqat Yevropada, balki jahonda koloniya va mustamlaka mamlakatlarini o’zlariniki qilib olish uchun kurash olib bordilar. Germaniya knyazlarini urushga jalb qilib Germaniyada ocharchilik va xonavayronlikni davom ettirishni o’zlariga maqsad qilib oladilar. Angliya Fransiya urush e’lon qiladi. Germaniya Angliyadan juda katta miqdorda qarz oladi. Fransiya Avstriyaga 82 mln, Saksoniyaga 9 mln, Bavariyaga 9 mln, Pfalsga 11 mln, livr qarz beradi, Angliya esa 7 yillik urush davrida Prussiyaga 21 mln funt sterling subsidiya beradi. Urush Germaniyani ocharchilikka duchor qildi. Federal yerlar urushdan charchadi. Hannover va Saksoniya

aholisi qirilib ketdi. Ikkinchi bir joyda shaharlar o'sa boshladi. Hamburg yirik shaharga aylandi. Dunyoning turli burchaklaridan metall, yog'och, rudalar kelishi hisobiga kemachilik rivojlandi. Germaniyaning galdagi vazifasi tarqoq gersogliklarni birlastirib, yaxlit umumiy Germaniya poydevorini qurishdek vazifa turar edi. Tarqoq Germaniyani bir butun yaxlit davlat qilish Shiller asarlarining yetakchi g'oyasi bo'lib qoldi. Dramaturg qaysi millat haqida yozmasin, qaysi millatni tasvirlamasin bir g'oyani oxsha millat milliy ozodlik harakatini quvvatladi. Masalan, "Vilhelm Tell"da Shveysariya, "Mariya Styuart"da Angliya, "Qaroqchilar"da Germaniya, "Don Karlos"da Ispaniya va hakozolar madh etildi. Fransiyada falsafiy fikrlar harakati inqilobni tayyorlovchi mafkura bo'lib xizmat qildi. U yerda inqilob amalga oshirildi. Bir qator nazariy xarakterga ega bo'lgan asarlar yuzaga keldi. H.Haynening "Germaniyaga din va falsafa tarixiga doir" asari, Hegelning "Mantiq fani" asari, I.Kantning "Pobesber fikrlar dunyosida" asarlari "hujumkor" shaharlarning ruhiy olamini boyitishda beqiyos xizmat qildi. Germaniyada esa "shtyurmer"larning sof nazariyachisi Herder bo'lib, u qator nazariy asarlar yaratdi. Ular orasida "Eng yangi nemis adabiyotidan parchalar", "Shekspir haqida", "Kishilik tarixida falsafiy qarashlar" kabi asarlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

F.Shiller Germaniyada XVIII asrning 70 yillarida paydo bo'la boshlagan "Bo'ron va hujum" adabiy harakatining demokratik g'oyalarini chanqoqlik bilan qabul qildi va o'zi bevosita uning faol ishtirokchisiga aylandi. Dramaturg ijodining ilk davrlarida yaratilgan "Qaroqchilar" (1781) va "Makr va muhabbat" (1784) asarlari o'sha adabiy oqim davri mahsulidir.

Nemis prozasi va poeziyasi mazmun va shakl buyuk klassiklari safidan muhim joy oldilar. Shillerning buyuk dramaturg bo'lib shakllanishida maorif davrining yutuk vakili Gotshedning xizmati katta. Germaniya to'prog'idagi 30 yillik dehqonlar urushi nemis xalqi ma'naviyati yuksalishiga juda katta zarar keltirdi. Tildagi shakllar, har xil dialektning (shevalar) yuzaga kelishi, varvarizm va boshqa illatlar tilning soffligiga putur yetkazdi. 1741 yili e'lon qilingan "Qadimda rimliklar va greklar qoidasiga asoslangan nemis sahnalari" asari dramatik asarlar yaratilishiga etalon bo'lib xizmat qildi. Gotshed nemis adabiyotini barrokko uslubi (stil)dan holi etdi. Lessing bilan birgalikda milliy adabiy tilni rivojlantirishga va uni toza holda saqlashga samarali xizmat qildi. Klopshtok va Bodmer bilan birgalikda xalq an'analarini yaratishda milliy o'zlikni anglash, milliy adabiy tilni avaylab asrash va unga boshqa tillar ta'sirini imkon darajasida kamaytirish ishlari bilan band bo'ldi.

Nemis adabiyotida ma'rifat ishlari Maorif davrida yanada gullab yashnadi. Taraqqiyparvar kuchlarning siyosiy kurashi antifeodal xarakterga ega bo'lib, unda maorif ma'rifat ishlari yanada gullab yashnadi. "Maorif" so'zining ma'nosi xalqni ma'rifatli qilish, ularni san'atga oshno qilishdan iborat. Tor ma'noda so'zning ma'nosi "aqliy harakat"ga erk berish deganidir. Bu degani burjuaziyaning feodalizmga qarshi kurashi krepostnoychilikni bekor qilish, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarni bekor qilish bilan barobar edi. "Maorifchilik" so'zining tarixiy ma'nosi asosan shunda edi. Ular xalq orasida bilimni keng tashviqot qildi. G'oyalar kuchini shu tarzda e'lon qilish ma'lum darajada chalkashlik, noto'g'ri pozisiyani egallashga olib boradi. Bu esa o'z navbatida tanqidiy realizm nazariyasiga poydevor bo'lib xizmat qiladi. Oddiy inson tuyg'usini yuqori sharhlash, ularni qahramonona ishlarini ko'klarga ko'tarish san'atkorlarga katta imkoniyatlar yaratdi. Bu hol adabiyotda sentimentalizm oqimi sifatida Yevropada keng tarqaldi. Uning g'oyaviy rahbari ingliz yozuvchisi Shtern (1713-1768) bo'lib, u birinchi navbatda Angliyada keng tarqaldi va adabiyot olamiga chuqur emotsiya hayajon, chuqur hayrat kabi tuyg'ularni kiritdi. Bu esa o'z navbatida Germaniya yozuvchilari, ma'naviyat vakillari o'rtasida keng tarqaldi, shu ruhda qator asarlar yaratildi. Bu yerda birinchi navbatda mashhur nemis adibi Y.V.Gyotening "Yosh Verterning iztiroblari" septemental romanini misol keltirish mumkin. "Shtyurmerlar" oddiy xalqqa katta moyillik bildiradi, ularni har bir asarida asosiy figura sifatida madh etadi. Lekin kambag'al qatlamga ishonch deyarli yo'q edi. Ularning maqsadi uchun, ishi va farovonligi uchun kuchli qahramonlar sahnaga chiqadi. Gyotening "Gyots fon Berlixingen", Shillerning "Qaroqchilar" dramasida u bosh qahramon kuchlilar toifasidan tanlanib xalq xizmatiga tayyorlanadi. Nemis dramaturgi Klinxer keyinchalik rus armiyasida general sifatida faoliyat ko'rsatadi. U Gyotega xat yozar ekan, "Bo'ron va hujum" dramasida ko'rsatilganidek ayrim obrazlarni "farosatsiz" insonlar sifatida ta'riflaydi.

Herderdan ibrat olgan nemis adiblari Gyote va Byurger xalq qo'shiqlariga e'tibor qaratdi, ularni to'pladi: "O'rmon shohi" balladasi yuzaga keldi, u xalqchilikka moyil poetik asar edi. Herder sharq shoiri Saidiy asarlaridan tarjima qildi. Forster esa nemis kitobxonlarini mashhur hind dostoni "Sakuntala" bilan tanishtirdi. Xalq dostonlariga bo'lgan qiziqish barcha davlatlarda keng avj oldi. Bu madaniy oqimning tamal toshini Herder qo'yganini hali hech kim bilmasdi. Rus tanqidchisi Belinskiy ta'biri bilan aytganda, "insoniyatning qalbi olov advakati" barchaning ko'z oldida yuksak poetik iqtidor egasiga aylandi. O'sha davr ijodkorlarining ishonchi, sadoqatli ustoziga aylandi. Rus ma'rifatchilari A.S.Pushkin, Delvich, Kyuxelbekerlar Shiller poeziyasidagi ozodlik tuyg'ulari, kurash sirlarini obdon seza olgan edilar. Xullas adabiyotning sirli olami yosh ijodkorni o'ziga amftun etar va Harbiy Akademiyada o'qib yurgan davrlaridayoq yashirin tarzda nemis klassik dramaturglari G.E.Lessing Viland, yetuk ingliz dramaturgi V.Shekspir ijodi bilan tanishib chiqadi va janrning drama turiga mehr qo'yadi. Shekspir ijodi Shillerga dramaturgiyaning qonun qoidalariga rioya qilishga undagan bo'lsa, Lessingning "Emiliya Galotti", Y.V.Gyotening "Gyots fon Berlixingen" dramalari bo'lg'usi ijodkor ongi va dunyoqarashi shakllanishiga ta'sir etmasdan qolmaydi.

"Bo'ron va hujum" davri mahsuli bo'lgan Shiller asarlari bamisoli yoshlik g'ayratiga to'lib toshgan qalbning eng teran joylaridan otilib chiqqan lavadek otashin, unda voqealar, xarakterlar va turli xil holatlar xuddi muallifni chuqur hayajonga solgan g'oyalar vahis-tuyg'ularni ifodalash uchun to'g'ilganga o'xshaydiki, voqealar, harakatlar va turli holatlar uchun lirizmning shakli torlik qiladi. F.Shillerning deyarli barcha dramatik asarlari tragik yunalishda yozilgan bo'lib, unda hayotdagi qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar asar qahramonlarining emas, balki asarning sof niyatli bojasi bo'lib tugaydi.

Shiller faqat sahna asari ustasi bo'lib qolmasdan, Germaniyada Lessing va Gyotedan keyin nemis milliy teatri shakllanishiga va rivojiga barakali hissa qo'shgan san'atkoridir. Y.V.Gyotening Shiller iste'dodiga bergan quyidagi ta'rifi fikrimizni yanada oydinlashtiradi: "Shillerning iste'dodi teatr uchun g'oyatda muvofiq va mos edi. Uning har bir asari – buyuk mukamalikka erishmoq yo'lidagi muhim qadamdir". "Shiller ijodiyoti qalbi ideallik dunyosidadir. Shu munosabat bilan hatto aytish mumkinki, na nemis, na boshqa biror adabiyotga unga teng keladigan adabiyot yo'q. Hammadan ortiq unda Lord Bayron bilan umumiylik bor" deb yozgan edi ulug' Gyote.

Shiller "Bo'ron va hujum" davri adabiyotidagi o'rni va uning shu adabiyotga ta'sirini ilmiy tekshirgan olimlarning ta'kidlashicha Shiller o'z davrining mahorati va ta'sir doirasi keng ijodkor – yozuvchi bo'lgan.

Ijodkor o'z shuurida kechgan biror narsa, voqea yoki hodisani chuqur mushohada qilar ekan, uni oddiy yoki jun tarzda tasvirlamay, balki obrazli ifodalalar, so' o'yinlari, tarixiy fakt asosida kuchli his va hayajon bilan tasvirlashga intiladi. Ijodkor tomonidan mahorat bilan bitilgan dramatik asarlar o'zining mazmuni va serjiloligi, tarixiy faktlarga boyligi bilan ham xalqlarning ma'naviy mulkiga aylandi. Chunki uning asarlari xalqchilik va tarixiylik tamoyillariga asoslangandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizov. Q. va Qayumov O. Chet el adabiyoti tarixi. "O'qituvchi" nashriyoti, 1987
2. Ibrohim G'afurov. Tarjimonlik mutaxassisligiga kirish. "Mehridaryo" nashriyoti, 2008
3. Sh.Karimov. Nemis adabiyoti tarixi.– Toshkent: "Mumtoz so'z" nashriyoti, 2010
4. Sh.Karimov. Dillardan dillarga. – Toshkent, 1973.
5. G'.Xo'jayev. Olmon o'lkasida. Tarjima san'ati. – Toshkent, 1980.

ALISHER NAVOIY ASARLARI NEMISCHA TARJIMALARDA

*Nazirova U.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Nemis adiblarining Sharq she'riyatiga qiziqishi kecha yoki bugun boshlangan emas. Sharq adabiyotining g'arbga yoyilishi, sharqona g'oyalar, motivlar, obrazlarning g'arbga ko'chishi uzoq tarixga ega.

Sharqni o'rganishning muhimligi va Sharq she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida I.Braginskiy quyidagilarni yozadi: "So'zning ko'p ma'no va mazmuniga egaligi Sharq she'riyati uchun xos xususiyat hisoblanadi. Qadimdan sharq she'riyatida har bir she'r va bayt atrofida tortishuvlarni kelitirib chiqaruvchi va izohlovchilarni yo'ldan adashtiruvchi kinoya va majoz o'yinlari, ishora pafosi, so'zning serma'noligi mavjud".

Ehtimol shular G'arbning Sharq adabiyotiga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytirgandir.

Qadimdan nemis xalqi, ayniqsa, nemis adiblari Sharq mumtoz so'z san'atiga, uning buyuk namoyondalari ijodiga katta qiziqish bilan qaraganlar. Bunga misol tariqasida ko'plab nemis klassik shoir va yozuvchilarining sharqqa munosabatini sanab o'tish mumkin. Jumladan, Gyote o'zining mashhur "Ga'rbu Sharq devoni"ni Shamsiddin Muhammad Hofiz Sheroziy ta'sirida yaratdi". O'z hayotida Krakov shahridan sharqiy tomonga qarab biror manzilga qadam qo'ymagan Gyote fors she'riyatining javohirlari bilan Hammer fon Purgashtalning tarjimalari orqali tanishishga mavaffaqiyatli bo'ldi". Fors she'riyatidan ilhomlangan Yohann Volfgang Gyotening asosiy maqsadi Ga'rb bilan Sharqni, nemis bilan forsiyga aloqador narsalarni bir-biriga bog'lashdan iborat edi.

Gyotening yozishicha, barcha sharq shoirlari dunyoning yorqin manzarasini, istehzoni, o'z iste'dodini erkin qo'llay olish orqali nemislar "zukkolik" deb atovchi narsalarga yaqinlashadilar.

Nemis adiblari, kitobxonlari, umuman nemis xalqining sharq mumtoz adabiyotiga, jumladan, Navoiy ijodiga qiziqishi borgan sari kuchayib bormoqda.

Navoiy asarlarining Yevropaga kirib borishi XVI asrdan boshlangan va shoirni nemischa tarjima qilish ham shunday uzoq tarixga ega. Biz Navoiy asarlarining nemis tiliga o'girilishi tarixini, shartli ravishda, to'rt bosqichga bo'ldik:

1. Birinchi bosqich – XVI asrdagi va undan keyingi tarjimalar;
2. Ikkinchi bosqich – Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan amalga oshirilgan tarjimalar;
3. Uchinchi bosqich - Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan amalga oshirilgan tarjimalar;
4. To'rtinchi bosqich - Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan amalga oshirilgan tarjimalar;

Bu bosqichlarni belgilashda, asosan, shoir asarlarining nemis tiliga tarjima qilinish sabablari va tarjimalar amalga oshirilgan vaqt va muhitga tayandik.

Birinchi bosqichga Yohann Vetsel tomonidan italyan tildan nemischalashtirilgan Kristofor Armani kitobining ikkinchi qismidagi Bahrom va Dilorom voqeasini, Herman Vamberining 1867 yili Layptsig shahrida chop etgan "Chig'atoy tili darsligi" kitobiga kiritgan Navoiyning g'azallarini, "Mahbub ul-qulub"dan parchalarni va nemischa tarjima qilingan Navoiy ruboyilarini kiritish mumkin. Afsuski, ko'p harakatlarga qaramay, sanab o'tilgan bu tarjimalarni qo'lga kiritishga mavaffaq bo'lmadik. Shu sababli bu bosqichga kiruvchi asarlar tarjimalarini sanab o'tish bilangina kifoyalanamiz. Bu bosqichga kiruvchi tarjimalarning umumiy xususiyati shundan iboratki, ularning aksariyati mutarjimlarning o'z qiziqishlari natijasi o'laroq amalga oshirilgan.

Ikkinchi bosqichga Navoiyning "Farxod va Shirin" dostonidan nemis tilga 1946 yili Alfred Kurell tarjima qilgan XVII bobni kiritish mumkin. Bu bosqichning oldingisidan asosiy farqi shuki, tarjimon endi Navoiy tavalludining 500 yillik to'yiga tayyorgarlik munosabati bilan qo'lga qalam oldi.

1933 yili Germaniyada hokimiyat tepasiga Adolf Hitler boshchligidagi nemis fashizmi kelgach, o'sha paytdagi adolatparvar yozuvchi va shoirlar, jamoat arboblari ta'qib ostiga olindi.

Natijada ularning ko'pchiligi o'z ona-Vatanlarini tashlab ketishga majbur bo'ldi. Jumladan nemis yozuvchisi A.Kurella ham tug'ilgan yurtini tark etib, 1934 yildan toki 1954 yilgacha Moskvada yashab, ijod qildi. U ko'plab rus yozuvchilarining asarlarini nemischalashtirdi.

1946 yili Navoiy qalamiga mansub "Farxod va Shirin" dostoni XVII bobining Alfred Kurella tomonidan amalga oshirilgan tarjimalari Moskvada nemis tilida nashr etiladigan "Sovjetliteratur" ("Советская литература") jurnalining birinchi sonida bosilib chiqdi.

O'z-o'zidan savol tug'iladi: nima uchun A.Kurella aynan "Farxod va Shirin"ga murojaat qildi? Bu savolga tarjimashunos Sh.Karimov shunday javob beradi: "Chinakam gumanizm, boshqa millat va elat kishisiga hurmat, erksevarlik motivlarini kuylanishi, milliy va umuminsoniy

g'oyalarning tarannumi bu dostonda yorqinroq namoyon bo'lganligi, dostonning asosiy, g'oyaviy yukini o'zida tashuvchi chinlik Farxod, xotin-qizlarning jasur vakillari – arman qizi Shirin va Mehribonu, nihoyat, Farxodning sodiq do'sti va maslahatgo'yi, iqtidorli rassom – eronlik Shopur o'rtasidagi qardoshlarcha do'stlik mavzusi asarning boshidan oxirigacha qizil ip yanglig' o'tib turishi Alfred Kurellani "Farxod va Shirin"ga murojaat etishga undagan omillardandir".

Darhaqiqat, A.Kurella Navoiy ijodi bilan tanisha boshlagan yillarda "Farxod va Shirin" adabiy jamoatchilik orasida muallifning eng zo'r dostoni sifatida mashhur bo'lgan edi. Xo'sh, nima uchun A.Kurella dostonning aynan XVII bobini nemischalashtirdi?

Ikkinchi jahon urushi tufayli Navoiy tavalludining 500 yilligi 1941 yili emas, 1948 yili nishonlanadi. O'zbekisonda bu tantanaga katta tayyorgarlik ko'rildi. Yubiley arafasida shoirning eng sara asarlari jahonning ko'pgina tillariga o'girildi. Shoirning yubileyiga bag'ishlangan bu tantanalar bir necha kun, hatto, oylab davom etdi. Navoiyga bag'ishlangan tantanalar o'tishi bilan uning asarlarini tarjima qilish to'xtab qolgani yo'q. Biroq 1946 yili A.Kurella Navoiyning "Farxod va Shirin" dostonidan XVII bobni nemischalashtirgandan keyin toki 1968 yilgacha shoir asarlari nemis tiliga tarjima qilinmadi. Lekin bu yillar orasida Navoiy asarlarini jahonning ko'plab tillariga tarjima qilish davom etdi.

Navoiy asarlarini nemischaga tarjima qilishning uchinchi bosqichi shoirning 525 yillik yubileyini o'tkazish va unga tayyorgarlik ko'rish bilan bevosita bog'liq.

1968 yili Navoiyning 100 ta hikmatli so'zi jamlangan bir kitobcha nashr qilindi. Hamid Sulaymonov muharrirlik qilgan bu kitobchada shoirning turli asarlaridan olingan eng yaxshi hikmatli so'zlari jamlangan. Ular hozirgi o'zbek va eski o'zbek (arabiy) yozuvida hamda rus, fors, ingliz, nemis, fransuz, italyan va yapon tillarida berilgan. Mazkur kitobchadan o'rin olgan Navoiy hikmatlarining nemischa tarjimasini mutarjim Yohan Varkentin amalga oshirgan.

1991 yili Navoiyshunos Suyima G'aniyeva Navoiyning "Munojot" asari matnini nasr yo'li bilan hozirgi o'zbek va rus tillariga o'girdi hamda o'z tarjimalariga shu yili boshqa tarjimonlar tomonidan amalga oshirilgan shoir "Munojot" asarining ingliz, fors, nemis tillaridagi tarjimalarini ham jamlab, bir kitobcha holida chop ettirdi.

Xullas, asrimizning 40 – yillaridan Navoiy asarlari tarjimalar orqali nemis tilida ham jaranglay boshladi. Navoiy asarlarining nemis tiliga tarjimalari 1968 yilgacha Yevropada yashovchi, shoir ijodiga qiziquvchilar tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, 1968 yildan boshlab bu ish ko'proq O'zbekistonning tashabbusi bilan amalga oshmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Musayev.K. Badiiy tarjima va nutq madaniyati. "O'qituvchi" nashriyoti, 1976.
2. Mirzayev.I. Badiiy tarjimada kishi ismlari va geografik nomlarning berilishi. "O'zbek tili va adabiyoti". 1973. №5.
3. I.Sulton. "Navoiyning qalb daftari". – Toshkent, 1969.
4. A.Hayitmetov. "Navoiyxonlik suhbatlari". – Toshkent, 1993.
5. A.Qayumov. "Farxod va Shirin" sirlari. – Toshkent, 1979.

G'AFUR G'ULOM VA NODAR DUMBADZE ASARLARIDAGI MUSHTARAKLIK

Rajabova M.

Qarshi tumani 23-maktab o'qituvchisi

Har bir mamlakat o'ziga xos tili, dini va an'alariga ega. Albatta bu o'ziga xoslik o'rtasida tafovut bo'lganidek, sezilarli darajada mushtaraklik ham mavjud. Ikki mamlakat o'rtasidagi mushtaraklikni o'rganish sohasida adabiyot va tilni qiyoslab o'rganish ayniqsa sermahsul usul hisoblanadi. Bu albatta hech birimizga yangilik emas, chunki bu soha minglab olimlarni, izlanuvchilarni va yosh tatqiqotchilarni yillar davomida hali hanuz qiziqtirib kelmoqda. Bu sohaning o'rganilish tarixi ham uzoq davrlarga borib taqaladi. Ushbu sohani o'rganar ekanmiz, tili va adabiyoti o'rtasida o'ziga xos mushtaraklik hosil qilgan minglab mamlakatlarni uchratishimiz

mumkin. Ayni paytda esa, o'zbek va gruzin adabiyoti o'rtasidagi o'zaro farqlar va o'xshashliklarga alohida to'xtalib o'tishni joiz deb bildik. Gruzin adabiyoti to'g'risida fikr yuritilganda barchamizning ko'z o'ngimizda Nodar Dumbadze namoyon bo'ladi. Uning betakror ijodini o'rganish bugungi kunda yosh izlanuvchilar o'rtasida keng tarqalgan. Nodar Dumbadze asarlarini o'qiganimizda o'quvchiga tushunarli tildaligiga, xalqonaligiga, obrazlarning nozik tasviriga, voqelikni lo'nda va jo'n ifoda topishiga, badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanilganiga guvoh bo'lamiz. Uning deyarli barcha asarlarida badiiy tasvir vositalaridan o'xshatish san'ati ayniqsa yetakchilik qiladi. Xush o'zbek adabiyotining qaysi namoyondasi bu kabi sifatlarga ega. Anglaganimizdek bu adib G'afur G'ulomdir. G'.G'ulomning asarlari ham yuqorida ta'kidlangan sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Uning asarlarida qo'llangan o'xshatishlar o'xshatish san'atining noyob namunalari hisoblanadi.

N.Dumbadzening "Oq bayroqlar" nomli romanida ishlatilgan o'xshatishlarga diqqat qilaylik:

1. "Shoshia kameramizda istiqomat qiladiganlardan biri. U xuddi **chug'urchuqday**, uzzukun deraza yonida o'tiradi."

2. "Turma o'grilar uchun bamisoli jannat, bu yerda ular o'zlarini **dengizdagi baliqday** his qilishadi.

3. "Shoshia kuylasa Tirgan **suvga bo'kkan kuchukday** mung'ayib qoladi."

4. "Tirgan Guloyan so'roqdan **suvga bo'kkan mushukday** shumshayib qaytib keldi."

5. "Mahbus tushida **burgutday** erkin bo'lib qanotlarini keng yozib olam uzra mag'ur parvoz qilishi kerak, shunaqamasmi Shoshia."

Endi esa G'ofur G'ulomning "Shum bola" qissasida qayd etilgan o'xshatishlarni ko'rib chiqamiz:

1 "It **quvgan tulkiday** olazarak Omon menga ergashdi".

2. "**Sirlangan xumchaga tushgan sichqonday** to'rt tomonga alanglab o'zimga bir najot yo'li qidirardim."

3. "**Zinadan chiqqan itdek** to'rt oyoqlab narvonga tirmashib tomga chiqdim."

4." Ora –chora tor ko'chalar yo'limni to'sib qolsa ham **tulki quvlagan tovuqday** sakrab o'tib ketar edim."

Yuqorida qayd etilgan o'xshatishlar yozuvchi tomonidan mohirlik bilan tanlangan. Ko'rib turganimizdek ushbu o'xshatishlarda asosan hayvon nomlari qo'llangan. Asar qahramonlarining holati va harakati ikkala asarda ham aynan hayvonlarga muqoyasa qilingani har ikki asar o'rtasidagi mushtaraklikni hosil qilgan. Albatta o'xshatishlar mazmun va shakl jihatdan bir biridan farqlanadi, ammo, harakat va holatni tasvirlashda yozuvchilarning bir xil unsurdan foydalangani har ikki asar o'rtasida oz bo'lsada birlik va tenglikni paydo qilgan.

Ikkala adibimizning boshqa asarlarini tahlil qilganimizda ham quyidagi o'xshatishlarga duch kelamiz.

Dastlab G'.G'ulomning "Yodgor" qissasiga qaraylik:

1. "Uning ovozi **chertilgan jonon kosaday** jiringlar edi."

2. "Leningradga yaqinlashgan sari yuragim **kaptarbachchaday tipirchilaydi**."

3."Shu paytda **qaldirg'ochday** pir etib uchib ketishga tayyorday ko'rinardi."

4." Abdug'anidan Saodatga **chumchuq tiliday xat** yuborib, xo'p degan javobni oldim."

5. " Baxt yo'llariday oq va keng manglayda **marvarid donalariday mayda ter**."

6. "Butun kechmish xayollarim **bo'ronga yo'liqqan tutunday** to'zg'ib ketdi."

N.Dumbadzening "Ellada" hikoyasida esa quyidagi o'xshatishlarni uchratish mumkin.

1. "**Mushukday chaqqon, qayishday chayir** bola edi u."

2. Esankiragan, **chala o'lik bir ahvolda** uyga qarab jo'nadim."

3. "Koka xuddi **qurbonlikka atalgan buzoqday** chor nochor menga ergashdi."

4. "—Yuzim yomon shishibdimi, --**Ko'pchigan xamirning o'zginasi** –dedi Koka chetga qarab."

5. "Uning qorni xuddi **shartta chopib tashlangan qo'lday**, nozik simlarga osilganча lapanglab turardi."

Guvohi bo'lganimizdek, o'xshatishlarning markazida asosan yana hayvon nomlari tilga olingan. Bundan tashqari G'.G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasida yoki N.Dumbadze-

ning “Nishonga tegmagan o’qlar” qissasida ham o’xshatish san’atiga kiruvchi misollarni ko’ramiz. Albatta boshqa yozuvchilar ijodida ham ushbu san’atga misol bo’luvchi o’xshatishlarni uchratishimiz mumkin, biroq biz yuqorida tahlil qilgan adiblarimizning asarlaridagi o’xshatishlar qo’llanish usulining bir xilligi, tasvirlashda bir xil unsurdan foydalanilgani hamda harakat va holatni ko’proq shu yo’l bilan ifodalashga bo’lgan intilish ikki adib ijodida chinakam mushtaraklik hosil qilgan desak also mubolag’a bo’lmas. Bu mushtaraklik nafaqat ikki adib asarlari o’rtasida balki, ikki mamlakat adabiyoti o’rtasida ham tenglik hosil qiladi. Shu bois biz bu ikkala adib asarlarini o’xshatish san’atining yorqin namunalari sifatida ta’kidlashimiz mumkin.

Asarda yozuvchi tomonidan qo’llanuvchi har bir vosita kitobxon tomonidan turlicha qabul qilinadi va tahlil qilinadi, muhimi hech biri e’tibordan chetda qolmaydi. Asardagi bu kabi vositalar asar ni ta’sirchanligini oshirish bilan birga kitobxonga zavq bag’ishlaydi. Shu bois ham, adabiyotimiz xazinasidagi minglab asarlar asrlar osha bashariyat qalbidan hanuzgacha chuqur joy egallab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Dumbadze. “Ellada”. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2004.
2. N. Dumbadze. “Oq bayroqlar”. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2004
3. G.G’ulom. “Yodgor”. – Toshkent: G’.G’ulom nomidagi nashriyoti, 2004.
4. “G’.G’ulom Shum bola”. – Toshkent: G’.G’ulom nomidagi nashriyoti, 2002.
5. Xalqaro qidiruv tizimi, Google.uz

IV ШУЪБА

ТИЛЛАРНИ ЎРГАНИШДА МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАСАЛАЛАРИ

ТАРЖИМА СОҲАСИГА ИЛК ҚАДАМЛАР

*Имяминова Ш.С., ЎзМУ профессори
Давронов Ж., ЎзМУ талабаси*

Чет тилларини ўрганиш ва уларни пухта эгаллаш бугунги куннинг энг муҳим талабларидан бирига айланганлиги рад этиб бўлмас ҳақиқатдир. Бинобарин, ҳукуматимиз томонидан ёшлар таълимида чет тилларини ўрганишнинг устувор вазифа сифатида қўйилганлиги ҳам бунинг ёрқин исботи бўлиб хизмат қилади. Негаки бугунги глобаллашув замонида дунёқараши кенг, бир неча хорижий тилларни мукамал ўзлаштирган кадрларга бўлган эҳтиёж сезиларли даражада юқори. Бундай кадрларга эса пухта билим бериш, уларни турли маданиятлар билан таништириш, тилларни қиёслаш ҳамда мантиқий фикрлашни ўстириш эвазига эришиш мумкин деб ўйлайман. Ушбу вазифани амалга оширишда тили ўрганилаётган мамлакатнинг бадиий адабиёти намуналаридан баҳраманд бўлиш, уларни тушуниш ҳамда идрок эта олиш алоҳида аҳамият касб этади. Бадиий таржима санъати элагидан ўтган асарлар эса бунинг учун кўприк бўлиб хизмат қилади. Чунки таржимон маҳорати кўмагида биз ўша халқ ва миллатнинг ва албатта, ўша даврнинг қиёфасини англаб етишимиз ҳамда ўз тасаввуримизда гавдалантиришимиз мумкин. Бундан чиқдики, таржимонлик маданиятлар алмашинувида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлган соҳалардан бири ҳисобланади.

Шу ўринда савол туғилиши табиий: Чет тилини мукамал ўзлаштирган ҳар бир киши таржимон бўла оладими? Мен бундай фикрга қўшилмаган бўлардим. Негаки таржима санъати кишидан фақатгина тил билимларини эмас, балки юксак эътиборга молик бўлган бошқа қобилиятларни ҳам талаб этади. Сўзимнинг исботи тариқасида Ўзбекистонда таржимашуносликка тамал тошини қўйган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор **Ғайбулла Саломов**нинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтишни ўзимга жоиз деб билдим: *“Мутаржим (таржимон) жудаям ўзига хос лаёқат, иқтидор, истеъдод ва билим соҳиб бўлишидан ташқари, унинг заковатида деярли барча ижод аҳлининг фаолиятига хос: таҳлил, тасвир, кайфият тугдириш ва ҳатто махсус “ўқий билиш” сифатлари ҳам жамулжам. Таржимонда ёзувчи ва танқидчидан, актёр, рассом ва олим меҳнатидан ҳам нимадир бор...”*. Дарҳақиқат, ушбу фикрлардан сўнг китобхонларнинг чуқур эҳтиромига сазовор бўла оладиган ҳамда вақт синовида бардош беришга қодир таржима асарлари таржимондан улкан масъулият ва ноёб қобилиятларни талаб этишига амин бўламиз.

Шуни таъкидлаб ўтишим лозимки, немис тилининг жозибаси ҳамда немис-ўзбек маданиятлари алмашинувидаги бадиий таржималарга бўлган эҳтиёж менда ҳам таржима санъатига муҳаббат уйғотди. Таржима соҳасида тинимсиз меҳнат олиб бораётган, шу кунгача жуда кўп таржима намуналари билан бу соҳага катта ҳисса қўшиб келаётган устозим профессор Шухратхон Имяминова ҳамда таниқли таржимон, ўзининг ўзбек тилидан немис тилига ўгирган асарлари билан ҳаммага ўрнатилган бўлиб келаётган Ойбек Остановнинг шу соҳадаги тажрибалари асосида вужудга келган китоблари менга катта туртки бўлди ва албатта, ўзимни синаб кўришимга ундади. Шу аснода билимларимни ҳисобга олган ҳолда кичик эртақ ва ҳикояларни таржима қилишга киришдим. Бунда тил ўрганиш давомида ўзлаштираётган турли ибора ва бирикмаларим анча қўл келди.

Шу орада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов қаламига мансуб машҳур *“Дунёнинг ишлари”* қиссасининг Ойбек Останов таржима қилган ва *“Kein Himmel auf Erden”* номи билан босиб чиқарилган китобини ўқишга киришдим. Ушбу мутолаа менда ҳам ўзбек адабиёти намунасини немис тилига таржима қилишга қизиқиш уйғотди. Шубҳасиз, бунда болалар адабиётини танладим. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоевнинг

“Сариқ девни миниб” романидан ўрин олган “Сехрли қалтоқча” қисмини таржима қилишга бел боғладим.

Кўпчиликда шундай савол туғилади: “Нега айнан ўзбек адабиётидан немис тилига таржима қилинмоқда?” Бунга сабаб шуки, асарни таржима қилиш мобайнида нафақат тил билимларидан фойдаланиш, балки ушбу билимларни тинимсиз бойитиш мумкинлигига амин бўлдим. Бу фақатгина имконият эмас, зарурият эканлиги ҳам эътиборга моликдир. Негаки асарнинг ҳар бир жумласига мурожаат қилинганида беихтиёр сўз бойлиги, ифода қобилияти ҳамда бадиий тасаввурдаги кемтикларимиз кўзга ташланар экан. Бу эса ўз навбатида таржимон ўз устида кўпроқ ишлаши кераклигини англатади. Бу борада менга ёрдам қўлини чўзган устозларимдан жуда миннатдорман.

Шундай вақтлар бўлдики, битта жумла устида соатлаб ўйланишимга тўғри келди. Чунки ўзингиз ижод қилсангиз, ўзингизга хос бўлган жумлалар орқали фикрингизни ифода этасиз. Бироқ бошқа ижодкорнинг жумлаларини ўзга тилга ўз тасаввурингиз билан эмас, балки ёзувчининг мақсадига кўра ўгиришингиз лозим бўлади. Шундай пайтларда ҳаттоки китобни ёпиб таржима қилишдан воз кечишни хоҳлаб қолган ҳолларим ҳам бўлди. Бу эса таржимондан улкан сабр-тоқат ва матонатни талаб қилишини англашимга асос бўлиб хизмат қилди.

Бундан ташқари маданиятлар орасида анчагина тафовутлар борлиги барчага аён. Соф ўзбек миллати маданиятига хос бўлган айрим жумлаларни немис тилига ўгириш анча мураккаб кечди. Бунда, шаксиз, устозларимнинг қўллаган усулларини ўрганганлигим ва улар берган маслаҳатлар менга кўмакдош бўлди. Баъзида эса таржима қилишнинг иложи бўлмаган сўзларни белгилаб қуйида изоҳ бериб ўтишга тўғри келди.

Биламизки, матндаги такрорланган сўзлар бир томондан жумлаларни боғлашга хизмат қилса, иккинчи тарафдан унинг ифодавийлигига путур етказиши мумкин. Негаки бу орқали китобхоннинг асарга бўлган қизиқиши сусайиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шубҳасиз, таржимон буни яхши билиши ва шундай хатодан эҳтиёт бўлиши лозим деб ўйлайман. Сўзларнинг маънодошлари ва унга яқин сўзлардан фойдаланиш бунда катта ёрдам беради.

Хулоса ўрнида айтишим мумкинки, таржима санъати ҳам барча соҳалар каби ўз қийинчиликларига эга. Бироқ кимки унга бор меҳрини берса ва албатта, тинмай тер тўкса, шубҳасиз, юқори натижага эришиш мумкинлигини билиб олдим.

Ўйлайманки, етук таржимон бўлиш учун жуда кўп тер тўкишим ва ўз устимда ишлашим керак. Зеро, улкан мақсадлар тинимсиз меҳнатни талаб қилади, тинимсиз меҳнат эса ғалаба учун зинапоя демакдир!

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ғайбуллоҳ ас-Салом. “Таржима назарияси ва амалиёти” дан маърузалар матни чизгилари. – Тошкент: 2003
2. Ғайбулла Саломов. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983

АЛОҲИДА СЕМАНТИК МОТИВЛАНГАН ОККАЗИОНАЛ ҚЎШМА ОТЛАР ВА УЛАРНИНГ СЎЗ БИРИКМАЛАРИГА МУНОСАБАТИ

*Ахмедов А.Б.,
ҚарДУ доценти в.б., PhD*

Алоҳида семантик мотивланган окказионал қўшма от ҳар икки компонентда ҳам мустақил маъно аспектиларининг мавжудлиги билан ажралиб туради. “Семантик таркиби мураккаб сўзлар, умуман олганда, ўз-ўзидан окказионал бўлиши шарт, чунки улар контекстда у ёки бу фикрни образли ифодалаш зарурияти туфайли пайдо бўлади. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги контекстан ташқарида учрамайди” [1, 30; 2, 168-169]. Бундай окказионал қўшма отлар мос келувчи эркин сўз бирикмаларига синоним ҳисобланади. Бироқ, бундан окказионал қўшма сўзни ҳар қандай ҳолатда ҳам мос келувчи сўз бирикмасига

алмаштириш мумкин, деган хулоса келиб чиқмайди. Масалан Э. Штриттматтернинг “Pony Pedro” [7] асари мисолида қиёслаймиз: *Reife-Eifer* (Б.49) – тахм.: “пишиб етилиши” (олманинг пишиб етилиши маъносига); *Grabe-Arbeit* (Б.56) – “жўякни чопиқ қилиши” ёки “жўяк олиши ишлари”; *Schublehre* (Б.43) – “қуйидан юқорига (раҳбарлик лавозимига) кўтарилишини ўрганувчи фан”.

Таянч сўзлардан иборат сўз бирикмаси таркибидаги боғланишга (яъни, аниқловчи боғланиш) компонентлари орасидаги боғланиш мос келувчи окказионал қўшма отлар алоҳида семантик мотивланган окказионал қўшма отларнинг алоҳида бир гуруҳини ташкил этади. Бундай окказионал қўшма отларда қаратқич келишигидаги аниқловчи, сифат, сифатдош, хол билан ифодаланган предлог гуруҳи аниқловчи вазифасида келади.

Алоҳида семантик мотивланган окказионал қўшма отни мос келувчи таянч сўзлардан иборат эркин сўз бирикмасига айлантириш жараёнида маҳсулдор қолипларни ажратиш зарур. Бу жараёнда сўз бирикмасининг ҳар хил турлари намоён бўлади:

1) S2 + S1^G (Substantiv2 + Substantiv1Genetiv) – иккинчи компонент билан боғланган от ва биринчи компонент билан боғланган (генитивдаги) от:

Familienmarktplatz [4, 106] → *Marktplatz der Familie*
Krähenenerfahrungen [7, 72] → *Erfahrungen der Krähen*
Menschenträume [3, 220] → *Träume der Menschen*
Schrecksekunde [4, 387] → *Sekunde des Schreckes*
Tantengefühle [4, 245] → *Gefühle der Tante*.

2) S ← A1+ S2 (Adjektiv1 + Substantiv2) – биринчи компонент (яъни, от) асосидан ясалган сифат ва иккинчи компонент билан боғланган от:

Geizgesicht [7, 103] → *geiziges Gesicht*
Giftrede [4, 53] → *giftige Rede*
Glasleib [6, 182] → *gläserner Leib*
Speckrücken [4, 78] → *speckiger Rücken*
Sternhimmel [4, 495] → *gestirnter Himmel*.

3. A1+ S2 (Adjektiv1 + Substantiv2) – биринчи компонентдан ясалган сифат ва иккинчи компонент билан боғланган от:

Graugras [7, 81] – *graues Gras*
Krummfinger [4, 183] – *krumme Finger*
Rotgesicht [4, 254] – *rotes Gesicht*.

4. Pz1 + S2 (Partizip1 + Substantiv2) – биринчи компонент (яъни, феъл) асосидан ясалган ясалган сифатдош (1, 2) ва иккинчи компонент билан боғланган от:

Heuchelaugen [4, 126] – *heuchelnde Augen*
Kontrollblick [7, 30] – *kontrollierender Blick*
Rasiergesicht [4, 17] – *rasiertes Gesicht*
Winkehand [3, 14] – *winkende Hand*
Zauskopf [4, 118] – *(zer)zauster Kopf*.

5. S2 + P + S1^{D (A)} – (Substantiv2 + Präposition + Substantiv1 im Dativ (Akkusativ)) – иккинчи компонент билан боғланган от ҳамда предлог ва датив (аккузатив) келишигидаги биринчи компонент билан боғланган от:

Bierpfütze [4, 263] – *Pfütze aus Bier*
Kasernentage [4, 350] – *Tage in der Kaserne*
Kuchenhunger [4, 218] – *Hunger nach dem Kuchen*
Pferdegeld [7, 16] – *Geld für das Pferd*
Schlangenglas [6, 39] – *Glas mit Schlange*
Stadtschnee [4, 371] – *Schnee in der Stadt*
Zirkusträume [7, 36] – *Träume vom Zirkus*.

6. S2 + P + V1^{S inf} (Substantiv2 + Präposition + substantivierter Infinitiv1) – иккинчи компонент билан боғланган от ҳамда предлог ва асоси биринчи компонент сифатида намоён бўладиган отлашган инфинитив:

Grüßloch [7, 119] – *Loch zum Grüßen*

Hängestrick [3, 241] – *Strick zum (Auf)hängen*

Tanztisch [4, 200] – *Tisch zum Tanzen*

Telefonierzeit [7, 9] – *Zeit zum Telefonieren*.

Юкоридаги фикрлардан кўринадики, инновацион қўшма сўз ясалишида номлаш асосий вазифа ҳисобланади. Номлаш воситаларидаги фарқ қўшма сўз умумий маъноси типларидаги тафовут билан изоҳланади. Дарҳақиқат, қўшма сўзнинг алоҳида семантик мотивланиши икки ёки ундан ортиқ нисбатан мустақил лексема ёрдамида амалга ошириладиган номлаш воситаларини тақозо этади. Бу ҳолда қўшма сўз маъносига кўра мос келувчи эркин сўз бирикмаси билан аслида айнан ўхшаш: *Schmetterlingsbuch* = *Buch über Schmetterlinge* (“капалаклар ҳақида китоб”).

Шуни қайд этиш керакки, биринчи компонентларнинг умумийлиги қўшма ОС компонентлари орасидаги боғланиш бир хил деган хулосага олиб келмайди. Бундай ҳолларда контекст асосий вазифани бажаради, дарҳақиқат *Frühlingsspeck* ва *Frühlingsdottern* ОСларида биринчи компонентлар бир хил бўлишига қарамадан қўлланадиган контекстига боғлиқ ҳолда ҳар хил ўзгаришлар содир бўлади, масалан:

Frühlingsspeck – “*Hermann hat seinen Frühlingsspeck der Pfarrersgattin kredenzen wollen*” [3, 127].

Frühlingsdottern – “*Sie entlockt ihren Hühnern in grauen Novembertagen Eier mit sattgelben Frühlingsspeck*” [3, 394].

Биринчи контекстда гап Герман ҳар йили баҳорда (“im Frühling”) хўжайинидан оладиган ёғ (“Speck”) ҳақида боради. Бу қўшма сўзни “Speck im Frühling” - “баҳорда олинадиган ёғ” тарзида сўз бирикмасига айлантириш мақсадга мувофиқ.

Иккинчи контекст шуни кўрсатадики, гап баҳорда олинган тухум сариғи ҳақида эмас, балки рангига кўра баҳорги (“im Frühling”) тухум сариғига ўхшаш, яъни тўқ сариқ рангли тухум сариғи (“Dottern”) ҳақида боради. Бу қўшма сўзда қиёслаш мавжуд. Уни “*Dottern (gelb) wie im Frühling*”- “*рангига кўра баҳорги тухум сариғига ўхшаш, яъни тўқ сариқ рангли тухум сариғи*” тарзида сўз бирикмасига ўзгартириш мумкин.

Қўшма сўзларни яхлит ҳамда алоҳида семантик мотивланган қўшма сўзларга ажратиш, окказионализмларнинг семантик моҳиятини чуқур ўрганиш имконини беради. Бундай сўзларнинг семантик моҳияти, ўз навбатида уларни алоҳида гуруҳларга ажратишда яққол намоён бўлади.

Адабиётлар

1. Степанова М.Д. Словосложение в современном немецком языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л.: ЛГУ, 1960. – 48с.
2. Steffens, D. Neue Zeiten neue Wörter - neue Wörterbücher текст. / E.Worbs. Beiträge zur. Neologismenlexikografie und -lexikologie. -Frankfurt a. M.: Peter Lang; 2009. – S.165-176.
3. Strittmatter E. Ole Bienkopp. Roman. – Berlin und Weimar: Aufbau –Verlag, 1982.
4. Strittmatter E. Wundertäter. –Berlin und Weimar: Aufbau –Verlag, 1972.–460S.
5. Strittmatter E. Tinko. – Berlin und Weimar: Aufbau – Verlag, 1972. – 420S.
6. Strittmatter E. Ochsenkutscher. – Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag GmbH, 2000.
7. Strittmatter E. Pony Pedro. –Berlin und Weimar: Aufbau – Verlag, 1990. –360S.

NEOLOGIZMLARNING NEMIS TILI LEKSIKASINI BOYITISHDAGI АҲАМИЯТИ

Zulxonov. M. J., O`zMU dotsenti
Bahodirova D., O`zMU magistranti

Nutqiy faoliyat orqali nafaqat axborot uzatiladi, balki munosabatlar majmui va bizni o`rab turgan voqelikdagi obyektiv va subyektiv omillar ham qamrab olinadi. Muloqot tarixiy va ijtimoiy muhit bilan aloqador, zero muloqot jarayoni, shuningdek, uning samaradorligi muloqot kechayotgan muhit bilan uzviy bog`liq.

Nemis so'zlashuv tili lug'at tarkibining boyib borishi hozirgi davrda ko'proq tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida sodir bo'lmoqda. Yangi leksik birliklar paydo bo'lishining eng mahsuldor usuli so'z yasalishi bo'lib, uning tarkibida asosiy o'rinni qo'shma so'z yasalishi egallaydi. So'z yasash vositalari orqali hosil bo'lgan neologizmlar o'rganilgan davrda nemis tili leksikasida paydo bo'lgan barcha neologizmlar orasida 48% ni tashkil qiladi. So'z yasash usullari orasida mahsuldorlik darajasiga ko'ra birinchi o'rinda qo'shma so'z yasalishi (39%), ikkinchi o'rinda affiksatsiya (24%), uchinchi o'rinda qisqartma so'z yasalishi (20%), to'rtinchi o'rinda konversiya (13%), beshinchi o'rinda undov va taqlid so'zlar yasalishi (4%) turadi. [1]

Tilda oldindan mavjud so'zlar ma'nosining o'zgarishi natijasida ko'chma ma'noli so'zlarning hosil bo'lishi so'zlashuv leksikasini boyitishning ikkinchi mahsuldor usuli bo'lib, bunda metaforik va metonimik ko'chim, ma'no kengayishi va torayishi natijasida yangi ko'chma ma'nolar hosil bo'ladi. Keng qo'llaniladigan so'zlashuv tili lug'at tarkibining boyishida sohaviy terminologiya, adabiy til leksikadan so'z olish, shuningdek turli ijtimoiy guruhlar (yoshlar tili (Jugendsprache), jurnalistlar, sportchilar leksikasi) leksikadan jargonizmlarni jalb qilish jarayoni muhim rol o'ynaydi. O'tkazilgan statistik tahlil natijalariga ko'ra o'rganilgan davrda nemis so'zlashuv tilida paydo bo'lgan semantik neologizmlar barcha neologizmlar orasida 13,5% ni tashkil etadi. [2] Ekspressiv ma'noga egaligi, ifodaviyligi sababli yangi frazeologizmlar til tizimida doimiy ravishda paydo bo'ladi va uning boyishida munosib o'rin tutadi. Ayniqsa so'zlashuv nutqi frazeologizmlarga nihoyatda boyligi bilan ajralib turadi. Tahlil qilingan yangi frazeologizmlar o'rganilgan davrda nemis tili so'zlashuv leksikasida paydo bo'lgan barcha neologizmlar orasida 8,5% ni tashkil etadi. Frazeologizmlarning turlari bo'yicha ulushi quyidagicha: 77% to'liq idiomalashgan, 16% qisman idiomalashgan va 7% idiomalashmagan frazeologizmlar. [3]

O'zlashtirma neologizmlar hozirgi nemis tili so'z yasalish tizimiga faol kirib borayotganligi bois so'zlashuv tilining yangi so'z va iboralar bilan boyishida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Darhaqiqat, tahlil qilingan o'zlashtirma neologizmlar o'rganilgan davrda nemis tili leksikasida paydo bo'lgan barcha neologizmlar orasida 30% ni tashkil etadi. [4]

O'zlashtirma neologizmlarning nemis tili tizimiga assimilyatsiyasi jarayonida orfografik variantlar yuzaga keladi. Bunday variantlar soni ba'zan o'ntagacha yetadi. Bu holda variantdoshlik bitta ma'noga mos keluvchi bir necha yozuv shaklining bir vaqtda mavjud bo'lishida ko'rinadi.

Umumxalq iste'moliga kirgan o'zlashtirma neologizmlar (avvalo kollokvializmlar) har doim ham variantlarga ega bo'lavermaydi. Xususan bu holat orfografik shaklda harf va tovush o'rtasida qisman yoki to'g'ridan-to'g'ri moslik mavjud bo'lgan so'zlarning variantlarida namoyon bo'ladi.

So'zlashuv tiliga xos o'zlashtirma fe'llar son jihatdan otlardan keying o'rinda turadi. Ulardan ayrimlarining har-xil ko'rinishda yozilishi nemis tiliga o'zlashish jarayoni davom etayotganligidan dalolat beradi.

So'zlashuv nutqiga xoslangan talaffuz variant ikki yo'l bilan paydo bo'ladi:

- 1) individual xarakter xususiyatlari (ya'ni bitta til sohibiga xos)
- 2) til sohiblari ma'lum bir guruhining talaffuz xususiyatlari. [5]

Fonetik, orfografik va grammatik (morfologik) jihatdan assimilyatsiyani uning formal maqomi bilan o'zaro munosabatda o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Hozirgi nemis tilida talaffuzga ma'lum bir sharoitda orfografiya ham o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Fonetik va orfografik assimilyatsiyaning o'zaro qo'shilib ketishi ushbu hodisani orfografik va orfoepik munosabatlar nuqtai nazaridan o'rganish kerakligini ko'rsatadi. Nemis tili tizimida so'z urg'usining turli bo'g'inlarga tushishi natijasida talaffuz variantlarining yuzaga kelishi o'zlashtirma so'zlarning ayrim qatlamlarida kechayotgan turli jarayonlarda assimilyatsiyaning davom etayotganligidan dalolat beradi. Orfografik shaklida harf va tovush o'rtasida qisman yoki to'g'ridan-to'g'ri moslik mavjud bo'lgan o'zlashtirma neologizmlar ko'p hollarda grafik variantlarga ega bo'lmaydi. Bu tendensiya ayniqsa son jihatdan so'zlashuv leksikasida salmoqli o'rinni egallaydigan anglo-amerikanizmlarga xos xususiyat hisoblanadi. [6]

So'z turkumlariga mansublik nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan kollokvial neologizmlar orasida 69% otlar, 16% fe'llar, 10% sifatlar, 3% ravishlar va 2 % undov va taqlid so'zlar tashkil etadi.

Bundan tashqari yangi leksik birliklar (yangi soʻzlar va yangi frazeologizmlar) 84%, semantik neologizmlar (tilda oldindan mavjud boʻlgan soʻzlarda hosil boʻlgan yangi maʼnolar) 16% ni tashkil etadi. [7]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, inson turmush tarzi va ijtimoiy muhit oʻzgarishi, texnika taraqqiyoti, fan va madaniyatning rivojlanishi shuningdek hayotning oʻzi taqazo etishi natijasida tilda yangi soʻz-neologizmni yaratishga ehtiyoj paydo boʻladi. Tilda yangi soʻz paydo boʻlishining intensivlik darajasi tarixan oʻzgaruvchan. Bu jarayon fan sohasida turli ixtiro va kashfiyotlar yaratilgan yoki tub ijtimoiy oʻzgarishlar roʻy bergan davrda yanada tezlashdi. Shuning uchun ham neologizm oʻzida chuqur tarixiy tushunchani aks ettiradi. Bugun kunda til tizimidan mustahkam oʻrin olgan koʻplab soʻzlar boshqa bir davrda neologizm hisoblangan. Til paydo boʻlgan u yoki bu neologizmning muallifini aniqlash juda qiyin, baʼzan esa buning mutlaqo iloji yoʻq. Yangi soʻzlar goʻyo tilning ichida tugʻiladi. Bu oʻrinda ularga umumtil neologizmlari deya taʼrif berish toʻla oʻrinli.

Bunday soʻzlar tilda maʼlum vaqt neologizm sifatida qoʻllanadi, keyin esa tilning asosiy leksik tarkibiga oʻtadi va yangilik xususiyatini yoʻqotadi. Shu bilan birga neologizmlarning alohida bir guruhi ham borki, ularning paydo boʻlishi maʼlum bir yozuvchining uslubi bilan bogʻliq. Odatda ular oʻz muallifi ijodi doirasida qoʻllanadi. Maʼlum bir hayotiy vaziyatni aks ettirish uchun yozuvchilar tomonidan yaratiladigan bunday neologizmlarni hozirgi til tizimi hodisasi deb hisoblamaslik kerak, zero ular vaqtinchalik yoki situativ hodisani ifodalaydi. Shuning uchun ham bu kabi bir martalik yangi soʻzlar tilda tasodifiy (konkret vaziyatga oʻta moslashgan) yoki okkazonal soʻzlar deb ataladi.

Til birliklarining “qoʻllanish tizimi” uning umumiy, barqaror tizimiga aynan teng emas. Shunday ekan nutqiy soʻz yasalishi umumiy qoidalar va maromlarga amal qiluvchi hamda bu qoida va maromlardan chekinish hollariga ham ega boʻlgan hodisalardan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Doris Steffens, Olga Nikitina: *Deutsch-russisches Neologismenwörterbuch. Neuer Wortschatz im Deutschen 1991–2010*. 2 Bände. Institut für Deutsche Sprache, Mannheim, 2016
2. Dieter Herberg, Michael Kinne, Doris Steffens: *Neuer Wortschatz. Neologismen der deutschen Sprache in der Gegenwart*. Walter de Gruyter, Berlin, 2017, S. 48-49
3. Wolfgang Fleischer: *Neologismen als Wortbildungssynonyme* / W. Fleischer // *Linguistische Arbeitsberichte* 18. Leipzig, 2018, S. 37-42
4. Hilke Elsen: *Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2014. S. 21-24
5. Dieter Herberg, Michael Kinne: *Neologismen*. Heidelberg: Groos Verlag, 2016
6. Doris Steffens: *Nicht nur Anglizismen... Neue Wörter und Wendungen in unserem Wortschatz*. In: *Sprachreport*, 2018
7. Irmhild Barz, *Neologie und Wortbildung. Zum Neuheitseffekt von Wortneubildungen*. Tübingen: Narr 1998, S. 11-30.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОЛЕРАНТЛИК ВА УНИНГ НОФИЛОЛОГ ЙЎНАЛИШ ТАЛАБАЛАРИДА ШАКЛЛАНТИРИШ

Якуббаев М.М.,
НамДУ доценти в.б.

Талабаларда миллатлараро толерантлик ривожланишини кўриб чиқиш замонавий жамиятнинг ижтимоий ва маънавий тараққиётга, барқарорликка ва муросасизликнинг олдини олишга бўлган эҳтиёжлари билан белгиланади.

Бу жараёнда таълим муассасаларига талабаларнинг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий институт сифатида алоҳида ўрин берилади

Б.Барбер, Ж.Берри, А.Г.Асмолов, М.С.Мириманов, В.А.Лекторский, Г.У.Солдатовлар нофилолог йўналиш талабаларида миллатлараро толерантликни ривожлантириш мақсади ва

вазифаларига аниқлик киритдилар, шунингдек уни асосий мезонлар ва кўрсаткичлар тизимлаштирдилар.

Мақола қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

ўқув жараёнида толерантликни шакллантиришга ёрдам берадиган фаол дидактик шакллар ва ўқитишнинг интерфаол усулларида фойдаланиш;

талабаларни чет тил дарслари орқали шахслараро ўзаро муносабатларни ташкил этиш;

миллатлараро мулоқот тажрибасини толерантлик эпизодларини ўқув жараёнига киритиш орқали янгилаш;

ўқув жараёнида талабалар ўртасида миллатлараро толерантликни ривожлантириш бўйича малакаларни шакллантириш.

Анъанавий таълим доирасида талабаларда миллатлараро толерантликни шакллантириш ўз-ўзидан бўлмайди. Шу сабабли, талабаларда толерантликни ривожлантириш усуллари ва воситалари таҳлил қилиш махсус иш талаб этилади. Бу келажакда ёш авлоднинг кўп маданиятли жамиятда яшашига, мустақил фикрлаш қобилиятига, тинчликсеварлик қобилиятига эга бўлишига, низоларни ҳал қилиш, бир-бирини ҳурмат қилиш, бошқа маданият, тил ва дин одамлари билан яшаш қобилиятини ривожлантиришга имкон беради.

Бизнинг фикримизча, талабаларнинг миллатлараро бағрикенглигини ривожлантириш фуқаролик жамиятининг маънавий ва ахлоқий ривожланиши учун асос бўлади.

Талабаларда миллатлараро толерантликни ривожлантириш долзарблиги қуйидаги омиллар билан белгиланади.

Ҳозирги вақтда глобаллашув ва миграция жараёнларининг ўсиши этник ва маданий қарама-қаршиликларнинг кучайишига ва этник зиддиятларнинг кучайишига олиб келди, бу турли билим соҳалари вакиллари томонидан толерантлик ва миллатлараро муносабатлар масалаларига файласуфлар, тарихчилар, психологлар ва педагогларнинг қизиқишни кучайтирди [2].

1. Ўзбекистонда 130 дан ортиқ милла ва элатлар аҳил яшаб келишмоқда. Шу сабабли, барча этник гуруҳлар учун ҳам, мамлакатимиздаги ҳар бир фуқаро учун ҳам этник қарама-қаршиликларни бартараф этиш, этник низоларни олдини олиш чораларини излаш муҳимдир.

2. Замонавий жамият ёшларнинг бағрикенг онгини шакллантиришдан манфаатдор. Бирок, ушбу жараёни таълим муассасаларида ташкил этиш масалалари назарий ва амалий жиҳатдан етарлича ўрганилмаган.

Шу муносабат билан нофилолог йўналиш талабалари ўртасида миллатлараро толерантликни ривожлантириш ва уларни чет тил дарсларида амалий машғулотларга тайёрлашнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бўлажак ўқитувчиларни ўқитиш кўп миллатли жамоада низоларни ҳал қилиш, талабалар ўртасида миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантириш ва бошқа этник гуруҳларга нисбатан муросасиз муносабатининг олдини олиш кўникмаларини ривожлантиришни ўз ичига олиши керак[4].

Назарий манбаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, миллатлараро толерантликнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоси узоқ тарихга эга. Толерантлик тушунчаси биринчи марта XVI-XVII асрларда Европада бўлиб ўтган диний урушлар даврида пайдо бўлган.

Толерантлик феноменини, шу жумладан миллатлараро тадқиқотларни энг фаол ўрганиш XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Кўп маданиятли жамиятдаги миллатлараро толерантлик муаммолари турли мамлакатлар олимлари томонидан ишлаб чиқилган. Улар орасида Б. Барбер, [7] Г. Мейн, М. Уолзер каби буюк олимлар бор. Рус олимлари Г.Асмолов [1] ва М.С. Миримановнинг асарлари ушбу ҳодисанинг психологик томонига бағишланган, В.А.Лекторский [3] миллатлараро толерантликни қадрият деб ҳисоблаган ва В.В. Шалин буни сиёсий зарурат деб белгилаб қўйган. А.О.Визова толерантликни миллатлараро низоларни ҳал қилиш воситаси сифатида кўради, Э.А.Клепцова ва Г.Солдатова - шахсият мулки, Д.В.Зиновев ва В.С.Нургалеев - маънавий қадрият сифатида ўрганишган.

Нофилолог йўналиш талабаларида миллатлараро толерантликни ривожлантириш самарадорлиги қуйидаги педагогик шартларнинг бажарилиши билан таъминланади:

1. Ўқув жараёнида талабаларнинг толерант қарашларини шакллантиришга ёрдам берадиган фаол дидактик шакллар ва ўқитишнинг интерфаол усулларида фойдаланиш;

2. Ўқув жараёнига толерантлик эпизодларини киритиш орқали бўлажак ўқитувчиларнинг бағрикенг миллатлараро мулоқот тажрибасини янгилаш;

3. Ўқув жараёнида талабалар орасида миллатлараро толерантликни ривожлантириш бўйича талабаларнинг ваколатларини шакллантириш[6].

Белгиланган вазифаларни ҳал қилиш учун биз бир қатор назарий ва эмпирик тадқиқот усулларида фойдаланганмиз:

тадқиқот муаммолари бўйича адабиётларнинг назарий ва қиёсий таҳлили, мақсадли педагогик кузатув, сўров, талабалар ва ўқитувчиларни синовдан ўтказиш, ўқув жараёнидаги ижтимоий педагогик вазиятларни моделлаштириш; ва экспериментал маълумотларни умумлаштириш, уларни аналитик ва математик қайта ишлаш[5].

Университет талабаларининг миллатлараро толерантликни ривожлантириш муаммосига тўхталиб, биз қуйидаги фикрларга асосландик.

- толерантлик хулқ-атвори инсон учун ҳам, умуман жамият учун ҳам энг юқори инсоний кадриятлардан биридир;

- толерантлик - бу шахс учун ахлоқий фаровонликни таъминлайдиган асосий шарт, бир томондан муваффақиятли мослашиш, иккинчи томондан - ижтимоий тараққиётнинг асосий шarti;

- Ёш авлодда толерантликни шакллантириш замонавий таълимнинг энг муҳим стратегик вазифасидир.

Миллатлараро толерантликни ривожлантиришнинг мақсади ёш авлодни миллатидан, ижтимоий, диний мансублигидан, қарашлари, дунёқараши, фикрлаш ва хатти-ҳаракатлар услубидан қатъи назар, инсонлар билан конструктив ўзаро муносабатларга бўлган эҳтиёж ва тайёргарликни ривожлантиришдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Асмолов, А.Г. Нестандартное образование в изменяющемся мире: культурно-историческая перспектива [Текст]. – Новгород, 1993. - 24с.

2. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности. Санкт-П-бург. 2007

3. Лекторский, В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. -№11. – С.44-58.

4. Морозова О.Е. К вопросу о ценностных основаниях принципа толерантности//Актуальные проблемы современной науки. 2007. - № 6. - С. 80- 82.

5. Почебут Л. Г Психология межэтнической толерантности учебное пособие», 279 с. Издано: (2005).

6. Краткий философский словарь/Под ред. М. Розенталяи П. Юдина. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1939. – 317с.

7. Berry, J. W., & Kalin, R. (1995). Multicultural and ethnic attitudes in Canada: An overview of the 1991 national survey. Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement, 27(3), 301.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИМВОЛИКИ ЧИСЕЛ КИТАЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Мавлянова У.Х.

Ст. преп. ТашГИВ

С древнейших времен числа играли важную роль в описании всего мира и позиции в нем человека. Нередко люди считали, что числа имеют какой-то скрытый смысл и могут оказывать магическое воздействие на все окружающее. Более того, «они управляли не только физической гармонией и законами жизни, пространством и временем, отношениями с Богом, но и как божественные символы Вселенной, основа представления о мироздании, символ

гармонии и порядка в противовес Хаосу»⁶¹. И в самом деле, числа имеют длинную и глубокую историю. У пифагорейцев оно трактовалось как «выражение гармонии космического и человеческого порядков»⁶².

А.Семенов рассмотрел и проанализировал изречения пророка Мухаммеда о том, что числа дают возможность человеку понять мир духовный и перенять знания и опыт предшествующих поколений.⁶³ Однако все чаще у ученых возникает мнение о том, что понимание числа отличается у народов мира в зависимости от их культуры.⁶⁴ Причиной этому являются разные факторы, обуславливающие это символическое понимание. К примеру, в китайском языке символическому использованию чисел способствует, во-первых, восточная философия, согласно которой весь мир разделен на два противоположных полюса: 阴 «инь» и 阳 «ян». А во-вторых, это явление омонимии, которое придает числам дополнительную коннотацию.

Если говорить об узбекском языке, то здесь тоже прослеживается влияние самобытной культуры народов, проживавших на территории Узбекистан, а также религия Ислам оказала воздействие в этой сфере.

Рассмотрим и проанализируем первые семь чисел двух языков.

С древних времен китайцы, как и греки, считали что число *—* *уиодин* - это основа всех чисел. Именно из единицы рождаются все остальные числа. По этому поводу, китайский философ Лао-Цзы писал: « Одно рождает два, два рождает три...»⁶⁵. В китайском языке единица символизирует целостность и неразделенность мира. Омоним этого числа - *честь* и *выигрыш*.

В узбекском языке число *один (бир)* также символизирует целостность и совершенство. Это значение отразилось в таких выражениях как, *бирбутундунё*- целый мир, или *бирбутунҳаёт*- целая жизнь.

Число *—* *дэдва* в китайском языке является началом неравенства и противоречия, причина разделения всего на Земле. Два также символизирует инь, женское, земное, неблагоприятное начало. Интересно, что в Китае можно дарить два цветка. Омонимом же этого числа является слово «легко».

В целом, идея числа два и в китайском и узбекском языках схожа. Так, в узбекском языке с числом *два (икки)* связано наличие двух миров: этой мир и загробный мир. Это выражается в пожеланиях и заклинаниях. К примеру, *иккидунёроҳатини кўр*- живи хорошо в обоих мирах.

Одним из наиболее символических чисел, пожалуй, является *три*. В китайском языке число *—* *сантри* дает следующий ряд ассоциаций: триада «Небо- земля-человек», три мира по представлениям буддистов (Мир пожеланий, Мир цвета, Мир бесцветий). Интересен тот факт, что число три в древнекитайской культуре являлось первым числом и открывало числовой ряд. Омоним числа три – *рост*.

А в узбекском языке число *три (уч)* завершенность и полноту некоторой последовательности, имеющей начало, середину и конец. Три (уч) характерно для похоронно- поминальных обрядов мусульман.

В китайской культуре число *—* *сичетыре*, пожалуй, самое противоречивое число. Хотя оно означает *четыре стороны света*(四大), *четыре сезона года* (四时, 四期). Однако омофон этого числа- *смерть*. Именно поэтому в Китае всячески пытаются избегать этого числа. Часто так поступают, когда дело доходит до жилых домов и, особенно, больниц, так как четвертый этаж в больницах считается этажом смерти. Также в лифтах часто отсутствует

⁶¹Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира. - М.: Советская энциклопедия, 1988. -т. 2. - С. 629-631.

⁶²ru.wikipedia.org/wiki/Пифагореизм

⁶³Семенов Алексей. Символика чисел в китайском и русском языке. – Бурятия, 2010.

⁶⁴Антонова Ю.А. Символика китайских чисел в рамках теории и практики межкультурной коммуникации. (политическая лингвистика) – М. 2009. -С.115.

⁶⁵ru.wikipedia.org/wiki/Лао-цзы

кнопка четвертого этажа. Вместо этого пишется 1,2,3,5A,5B. Кроме этого, неблагоприятно число 14 («верная смерть»). Самое страшное же сочетание для китайцев это 42, означающее «мертвый сын» (死儿).

В узбекском языке, в отличие от китайского, число четыре носит положительный характер, нежели негативный. Здесь четыре, в основном, соотносится с четырьмя сторонами света. К примеру, *тўрттомон* (четыре угла дословно) или *тўртолам* (весь мир), *бутундунёни тўртбурчагидан* (со всех концов света)

Число *五wупять* является самым благоприятным числом для китайцев, которое представляет естественный жизненный ритм и космический миропорядок. В интернет-коммуникации “5” заменяет иероглиф 我 (местоимение «я»). С этим числом связаны представления об устройстве мира и человека, из пяти элементов состоит мир, пять чувств есть у человека и т.д. Кроме того, во многих языках было отмечено что, числительное пять происходит от слов со значением *рука*.⁶⁶ Также Э.Р.Тенишев считает что, «числительным пять, которое носило значение «рука, одна рука», некогда у тюрков заканчивалась система счета».⁶⁷ Некоторые исламские обряды и понятия образовались с учетом пятеричности. Число *пять (беи)* включает в себе мысль о пяти молитвах. Совершаемых в течении суток и обязательных для мусульман. *Беи вақт намоз* (пять молитв).

Число *六liшесть* для жителей Поднебесной означает «везение», «везучий». Иногда число 6 [liu] трактуется как 乐 [le]- радоваться. Как ни странно, число **66** не ассоциируется с «числом дьявола», а означает «небо». Омним 66 – «всегда везет», омним 6 – «богатство». В узбекском же языке число *шесть(олти)*, в основном лишено символического смысла.

Так как число *七qісемь* в китайском языке созвучно со словом 起 [qi]- «подниматься, получить, подняться», номера автомобилей и телефонов, оканчивающиеся на 17 и 517, означают *要起, 我要起* «продвижение по карьерной лестнице». Омним числа – *наверняка*. В узбекском языке, как и в других тюркских языках, число *семь(етти)* несет мощную сакральную семантику. По частоте употребления и широте охвата сфер употребления число *семь(етти)* занимает особое место среди чисел. По поверьям, земля и небо состоят из семи слоев. Небесное мифологическое пространство, где обитают ангелы и высшие силы, обозначаются выражением «*етти қат қўк*»- семислойное небо. Значение «предела» времени число *семь (етти)* несет в таких сочетаниях, выражающие родственные отношения: «*етти авлодини билмок*» - «знать семь поколений». На седьмой день после смерти человека проводили *седьмины* – *еттинчи* кунги маросим.

Таким образом, можно прийти к выводу, что числовая символика играла и по сей день играет важную роль в культуре как узбекского, так и китайского языков. Числа и их смысл выражают менталитет и образ жизни этих народов, запечатленные в их верованиях, обычаях, обрядах и самом языке народов. Именно поэтому данную тематику целесообразно изучать в рамках лингвокультурологии.

Использованная литература:

1. Антонова Ю.А. Символика китайских чисел в рамках теории и практики межкультурной коммуникации (политическая лингвистика) – М., 2009г.
2. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания / М.ИЗ.Муравей 2013г.
3. Семенов Алексей. Символика чисел в китайском и русском языке. – Бурятия, 2010г.
4. Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира. - М.: Советская энциклопедия, 1988г.
5. Тенишев Э. Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1998г.
6. 现代汉语词典。 - 北京, 2002。

⁶⁶Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания/В. З. Панфилов. – 1977. - 172-173 с.

⁶⁷Тенишев Э. Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – 1988. - М. - с. 168.- 557с.

UNTERSCHIEDE IN MÄNNER-UND FRAUENSPRACHE AM BEISPIEL DER DEUTSCHEN UND USBEKISCHEN WÖRTER

*Juraxolova B.K.,
Lehrerin an der USWSU*

Die Sprache und das Sprachverhalten können durch verschiedene Parameter beeinflusst werden. Einige davon sind die Schicht beziehungsweise die Klasse, das Alter, die soziale Rolle, die Gruppe, die Umgebung beziehungsweise Situation und das Geschlecht. In dieser Arbeit untersuchen wir den Parameter des Geschlechtes, der nicht nur als biologischer, sondern auch als sozialer Parameter angesehen werden kann, weil er eng mit der Gleichstellung von Mann und Frau verbunden ist.

Die Genderlinguistik ist eine Teildisziplin der Linguistik, die sich mit der Erforschung des Genders beziehungsweise des Geschlechtes beschäftigt. Dem Arbeitsbuch „Soziolinguistik“ von Werner H. Veith nach ist „Genderlinguistik die Richtung innerhalb der Soziolinguistik, welche die Abhängigkeit der Sprache vom sozialen Geschlecht untersucht.“ (Veith, 2005: 156) Demnach beschäftigt sich die Genderlinguistik mit der Differenzierung der Männer- von der Frauensprache. Welche Unterschiede und Ähnlichkeiten es gibt, wird später in dieser Arbeit erläutert. Das Geschlecht ist das erste, was eine Person an einer anderen Person bemerkt. Es ist so offensichtlich, dass man darüber überhaupt nicht nachdenkt. Interessant ist, dass sich viele Sprachen in der Lexikalisierung des Geschlechtes unterscheiden. Zum Beispiel hat die deutsche Sprache zwei ähnliche lexikalische Formen für das männliche (Lehrer oder Freund) und weibliche (Lehrerin oder Freundin) Geschlecht, aber die usbekische Sprache hat auch zwei lexikalische Formen für beide Geschlechter (o'qituvchi-Lehrer; muallima, ayol o'qituvchi –Lehrerin oder do'st-Freund; dugona-Freundin). (vgl. Trudgill, 2000: 61)

Die deutsche Sprache hat drei grammatische Geschlechter, die durch die Artikel angezeigt werden. Der Artikel „der“ bezeichnet das männliche Geschlecht, zum Beispiel „der Mann“. Der Artikel „die“ bezeichnet das weibliche Geschlecht, zum Beispiel „die Frau“ und der Artikel „das“ steht für das neutrale Geschlecht, zum Beispiel „das Kind oder das Mädchen“. An diesen Beispielen sieht man gleich, dass der Artikel, der das grammatische männliche, weibliche oder neutrale Geschlecht repräsentiert, nicht das entsprechende natürliche Geschlecht repräsentieren muss.

Im Vergleiche der deutschen Sprache mit der usbekischen Sprache kann man bewusstmachen, dass es im Usbekischen kein grammatisches Geschlecht gibt, das mit dem Artikel kennzeichnet wie im Deutschen. In der usbekischen Sprache existieren nur lebendige und unlebendige lexikalische Bedeutungen. Zur lebendigen Bedeutung gehören die Wörter, die das männliche und weibliche Geschlecht von der Natur bedeuten wie z B: Ota – Vater (männlich), Ona – Mutter (weiblich). Aber einige Wörter in der usbekischen Sprache passen nach der Logik zu den deutschen Wörtern, aber nach der Form und Geschlecht passen sie nicht. Als Beispiel können wir das Wort „Qiz bola“ und „das Mädchen“ nehmen.

In der deutschen Sprache repräsentiert das Lexem das Mädchen ein weibliches natürliches und soziales Geschlecht, während das grammatische Geschlecht neutral ist. Das Lexem Kind hat eine klare Repräsentation des neutralen grammatischen Geschlechtes, aber das natürliche und soziale Geschlecht bleiben ohne zusätzliche Informationen unbekannt. Die Lexeme Frau und Mann tragen, zum Beispiel, immer dasselbe natürliche, soziale und grammatische Geschlecht. Das Lexem Frau hat ein weibliches natürliches, soziales und grammatisches Geschlecht während das Lexem Mann ein männliches natürliches, soziales und grammatisches Geschlecht trägt.

Einer der wichtigsten Linguisten, der sich mit Genderforschung beschäftigt hat, ist Otto Jespersen. Nach Jespersen unterscheidet sich die Sprache der Frau von der Sprache des Mannes in der Verwendung von Wortschatz, Stil und Syntax. Die Unterschiede machen sind auch in der Ebene der Gedankenführung bemerkbar. Ihm zufolge benutzen Frauen weniger grobe und derbe Ausdrücke und entscheiden sich für feinere, verdeckte und verschlüsselte Bezeichnungen. Weiterhin haben Frauen, nach Jespersen, einen geringeren Wortschatz als Männer. Außerdem, meint der bekannte Linguist, dass Frauen häufiger unvollendete Sätze beziehungsweise Ellipsen benutzen und dass dies das Resultat der fragmentarischen Gedankenführung ist.

Mit der Genderforschung beschäftigte sich auch der Linguist Robin Lakoff. Seiner Meinung nach haben die Frauen eine defizitäre Sprache. Die Ursache dafür ist, nach Lakoff, die untergeordnete soziale Rolle der Frau. (vgl. Veith, 2005. 158)

Schlussfolgernd können wir sagen, dass es nicht möglich ist, die soziale Komponente von der Sprache zu trennen. Deshalb soll die Sprache immer in Beziehung mit der Gesellschaft angesehen werden. Wir versuchen in unseren nächsten wissenschaftlichen Forschungen der Männer- und Frauensprache zu untersuchen.

Literaturverzeichnis

1. Berko Gleason J. & Bernstein Ratner N. (2012): The Development Language, Boston, Pearson.
2. Davenport M, & Hannahs S. J. (1998): Introducing Phonetics and Phonology, London, Arnold.
3. Duden Deutsches Universalwörterbuch, (2006) 6., überarbeitete und erweiterte Auflage, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, Dudenverlag.
4. Samel, Ingrid (2000): Einführung in die feministische Sprachwissenschaft, Berlin, Erich Schmidt Verlag.
5. Trudgill, Peter (2000): Sociolinguistics An introduction to language and society, New York, Penguin books.
6. Veith, Werner H. (2005): Soziolinguistik, Tübingen, Gunter Narr Verlag.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Рогачева Е.

преподаватель Уз ГУМЯ

В высказывании Шульца фон Туна четко описана основная проблема, которая должна решаться в области межкультурной компетенции. Когда люди из разных миров встречаются, эти миры формируются разными культурами. Это уже имеет место в культуре, потому что у каждого есть своя собственная ментальная система.

Глобализация означает не только изменение потока капитала и товаров, но также изменение пространства и времени. Со времени великих открытий Христофора Колумба мир стал значительно «меньше»; то есть, что вы встречаете незнакомца или что-то чужое не только в другой стране, но и дома, в повседневной жизни.

В связи с растущим политическим, экономическим, культурным и техническим взаимодействием в мире межкультурная компетентность и связанные с этим проблемы взаимопонимания между представителями разных культур становятся все более важными в повседневной жизни. Язык, культура и общение являются очень важными ключевыми терминами для исследований в области преподавания иностранных языков.

В связи с концепцией культуры и преподавания иностранных языков рассматриваются два теоретических подхода - культурализм и подход культурных стандартов.

Что такое обучение иностранному языку? Чтобы прояснить этот вопрос, я хотел бы сначала обратиться к определениям Бернда-Дитриха Мюллера, а затем Ю Юсуэя. Мюллер подчеркивает связь между изучаемым языком и культурой, из которой он происходит:

«Из-за взаимосвязи между культурой и языком любые уроки иностранного языка с иностранными выражениями также должны передавать иностранное культурное значение, которое они передают. По крайней мере, учащиеся должны понимать, что изучаемый ими иностранный язык является выражением иностранного культурного комплекса, который более или менее сильно отличается в отдельных областях, но в целом, как целостная система, явно отличается от родного языка и что это задача учащихся, охватить такие культурные компоненты в ходе многолетнего процесса обучения. Я имею в виду только преподавание с такими целями и дидактическими реалиями, как обучение иностранному языку».⁶⁸

⁶⁸ Müller 1992, p. 133 f.

В настоящее время часто говорят о «межкультурном обучении иностранному языку» вместо «преподавания иностранного языка» или о «межкультурном сравнении», когда ссылаются на «культурное сравнение». И термин «краеведение» также модно дополнен прилагательным «межкультурный».

Ю. Сюемей рассматривает изучение иностранных языков как межкультурное обучение и, следовательно, как процесс, который происходит «путем знакомства с иностранной культурой в среде иностранного языка, путем познания социокультурной модели интерпретации, знакомства или признания иностранной модели интерпретации и своего собственного задавая вопросы иностранному / иностранному и собственному / своему и ведя переговоры друг с другом, разрушая существующие предрассудки и клише, заставляя их понимать других и свои собственные или способствует фактическому общению между культурами»⁶⁹

Определение межкультурной компетенции

В зависимости от дисциплины и культурной сферы термин межкультурная компетенция может использоваться по-разному. Можно сказать, что это стало модной концепцией в нашем обществе. В этой работе используются определения, которые непосредственно связаны с темой. Они кратко представлены ниже.

В дидактике мы понимаем межкультурную компетентность в значительной степени способность воспринимать иностранную культурную ситуацию в более перспективе, сопереживание и критическую терпимость по отношению к иностранной культуре и ее людям, таким образом, способность понимать иностранную культуру, ролевые ожидания своих родственников и их действия иметь стратегии борьбы с собственными и зарубежными культурными явлениями и, таким образом, интерпретировать чужой мир на фоне их собственных - и наоборот.⁷⁰

Таким образом, межкультурная компетентность означает такие навыки, как:

- воспринимать межкультурные ситуации и отношения, понимать их проблемы и понимать возможности в них;
- найти свой путь как личности в мультикультурном контексте;
- видеть свою собственную систему условий, ссылок и ценностей и уметь критически размышлять о своих собственных взглядах, поведении и действиях;
- Способность воспринимать и решать конфликты в межкультурном контексте.

Межкультурное общение в преподавании иностранных языков

Одной из важнейших основ обучения межкультурной компетенции является успешное общение между людьми из разных культур. Одной из предпосылок этого процесса является межкультурная коммуникационная осведомленность. Рёш определяет межкультурную компетенцию как «доступные или усваиваемые когнитивные навыки и способности для формирования межкультурной коммуникации».⁷¹

Межкультурная коммуникация как научная дисциплина зародилась в США и Канаде в 1960-х годах. Проблемы, возникшие в североамериканском мультикультурном обществе, стали стимулом для межкультурного обучения и исследований. Термин «межкультурное общение» впервые стал известен общественности благодаря работе американского этнолога и поведенческого исследователя Эдварда Твитчелла Холла «Безмолвный язык» (1959).⁷² В Европе межкультурные проблемы решаются с 80-х годов. В дополнение к иммиграции и мультикультурализму, акцент делается на в следующих областях: - межкультурное деловое общение (управление, развитие персонала, реклама, маркетинг и т. д.)

Линтер-культурная педагогика

Развитие и расширение вышеупомянутых приоритетов иллюстрирует растущую интернационализацию всех сфер жизни и растущее значение иммиграции. Этот процесс создал совершенно новые проблемы для системы образования.

⁶⁹ Yu Xuemei 2005, p. 31 f.

⁷⁰ ср. Heyd 1997, pp. 34-35 и далее

⁷¹ Rösch 2008, p. 95 f.).

⁷² см. Lüsebrink 2005, p. 3 f.).

Кроме того, межкультурное общение основывается на таких характеристиках, как язык и этническая принадлежность, а также пол, социальный класс, диалект и другие факторы. Какие характеристики более или менее соответствуют общему пониманию межкультурной коммуникации, зависит от нашего понимания культуры.

В межкультурном общении следует отметить, что существуют разные, дифференцируемые культуры. Культура и общение связаны между собой, т.е. как Культура отражается в общении. Люди часто привязаны к своей культуре. Тем не менее, культуру нельзя рассматривать как корсет, от которого нельзя освободиться, а как самостоятельную форму возможностей для управления окружающей средой. В одинаковых ситуациях общения разные языки часто имеют разные формы выражения, которые имеют как внутренние, так и внешние особенности. Проблемы возникают в асимметричной структуре отношений из-за различных языковых навыков, например, В. при общении между носителями языка и не носителями языка (если в качестве формы общения не выбран лингва франка), а также при переводе устных версий, например, В. структура предложения, которая ведет от представителей других культур к интерпретациям или реакциям, которые не были предназначены говорящим. Так что бывает, что термины в разных культурах имеют разные значения. Например, слова «вероятно» и «возможно» в русском языке имеют одинаковое значение, в то время как, наоборот, один и тот же термин может иметь отрицательное покрытие в одной культуре и положительное в другой. Поэтому авто- и гетеростереотипы всегда являются потенциальными барьерами для понимания. Когда встречаются люди из разных культур, имеющие сходные представления о себе и других, это, в свою очередь, может облегчить общение. Межкультурное общение становится успешным, когда партнеры по общению могут уравновесить различные культурные требования с компетентностью в иностранном языке и межкультурной компетенцией.

Литературы:

1. Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов / Под ред. А. П. Садохина. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 352с
2. Dietmar Böhm, Regine Böhm, Birgit Deiss-Niethammer: Handbuch Interkulturelles Lernen; Verlag Herder, Freiburg/Basel/Wien;
3. Jürgen Bolten: Interkulturelle Kompetenz. Erfurt 2007 (Landeszentrale für Politische Bildung).
4. Arnold Groh: Research Methods in Indigenous Contexts; Springer, New York; ISBN 978-3-319-72774-5

GENERAL LINGUOCULTURAL POINTS OF JEWELRY LEXICON IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Kayumova Sh.K.
Teacher of Termez SU

In the last two decades, studies that consider language as an integral part of the cultural heritage of an ethnos, which is characterized by national-cultural specificity, have been widely developed in linguistics. Studies of various concepts as clots of culture in the human mind from the standpoint of cognitive linguistics and linguocultural studies have gained particular relevance.

As we know, the cognitive approach, which is one of the most important linguistic paradigms of our time, consists in a functional view of language as a communicative system that offers optimal conditions for coding and decoding of non-language information.

A comprehensive interdisciplinary study of cultural vocabulary will help to create a more complete picture of the development of the lexical-semantic system, to track the processes of borrowing and adaptation, the interaction of substrate-superstratum elements and to identify the national-cultural specificity of the language (Gotovtseva, 2015; Danilova, 2013; Popova, 2012).

Linguoculturology examines the relationship between language and culture in the expression and implementation of ethnic mentality in language. The basis of linguoculturology focuses on the systematization of semantic symbols of specific cultural lexical units.

Linguocultural scientific researchers have become one of the most promising fields in linguistics and cognitive science in general. For analyzing cross-cultural communication between two languages jewelry lexicon is important and interesting point of scientific field. In all periods of human being, jewelries were the most attractive item for explaining of any nation and its culture as traditions.

The history of jewelry is long and goes back many years, with many different uses among different cultures. It has endured for thousands of years and has provided various insights into how ancient cultures worked.

Analyzing of scientific articles I can mention that humans have used jewelries for a number of different reasons:

- functional, generally to fix clothing or hair in place
- as a marker of social status and personal status, as with a wedding ring
- as a signifier of some form of affiliation, whether ethnic, religious or social
- to provide talismanic protection (in the form of amulets)
- as an artistic display as a carrier or symbol of personal meaning – such as love, mourning, a personal milestone or even luck.

According to some facts, it is interesting that jewelries were used in the same purpose in two nations as English and Uzbek. Besides the forms and the usage of stones are the same.

English and Uzbek cultures at some point have had a practice of keeping large amounts of wealth stored in the form of jewelry. Numerous cultures store wedding dowries in the form of jewelry or make jewelry as a means to store or display coins. Alternatively, jewelry has been used as a currency or trade good, an example being the use of slave beads.

Many items of jewelry, such as *brooches* and *buckles*, originated as purely functional items, but evolved into decorative items as their functional requirement diminished.

Wearing of *amulets* (*тумор*) and *devotional medals* (*диний тақинчоқлар*) to provide protection or ward off evil is common in English and Uzbek cultures. These may take the form of symbols (such as the *ankh*), stones, plants, animals, body parts (such as the *Khamsa*), or glyphs (such as stylised versions of the Throne Verse in Islamic art).

Beads are frequently used in jewelry. These may be made of glass, gemstones, metal, wood, shells, clay and polymer clay. Beaded jewelry commonly encompasses necklaces, bracelets, earrings, belts and rings. Beads may be large or small; the smallest type of beads used are known as seed beads, these are the beads used for the "woven" style of beaded jewelry. Seed beads are also used in an embroidery technique where they are sewn onto fabric backings to create broad collar neck pieces and beaded bracelets.

More recently, in some European countries the display of body jewelry, such as *piercings*, has become a mark of acceptance or seen as a badge of courage within some groups but is completely rejected in others. Likewise, *hip - hop* culture has popularized the slang term *bling-bling*, which refers to ostentatious display of jewelry by men or women. These lexemes were given with some notions in Oxford dictionary. However, in Uzbek culture we can not find such jewelries as it means as cross-culture event.

There is no doubt that comparative analysis of “jewelry” terms in Uzbek and English is relevant in today’s scientific landscape. As we analyze the derivations of jewelry lexicon we can see that most of the lexemes which denoted to “jewelry” in English, they derived from Indian language, and the sphere of Uzbek language the lexical units denoting “jewelry” were derived from Arabic and Persian languages.

Gold earrings and necklaces, *bead* necklaces, and metallic *bangles*, primitive *brooches*, *chokers* were created in Indus Valley, 1500 BC. The words *bangles* and *chokers* are derived from Indian.

In Uzbek the lexemes which mean the types of necklaces were derived from Persian language as *мурзак – murghak*, *бозбанд – bozband*, *нозигардон – nozigardon*, *зебигардон – zebigardon*.

In any case, the study presents the cultural and historical characteristics of the lexicon jewelry in culture. We learn the history, tradition, culture of nation even by analyzing jewelry lexicon.

Used literature:

1. Morris, Desmond. *Body Guards: Protective Amulets and Charms*. Element, 1999, ISBN 1-86204-572-0.
2. Ancient Turkic dictionary (1969). Leningrad: Nauka. Betlingk, O.N. (1990). Translation from German V. Rassadin Novosibirsk: Nauka, 646.
3. Danilova, N.K. (2013). *Clothing and jewelry*. Moscow: Nauka, 212-236.
4. Sevortyan E.V. (1979). *Etymological Dictionary of Turkic Languages*. Moscow: Nauka. Vol. II.

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL BASES OF ECOLOGICAL TERMS IN LANGUAGES OF VARIOUS SYSTEMS

*Nizomova M.B.,
Teacher of Karshi SU*

Terms are fixed in the production of mental activity of the person as means promoting the formation of principles, positions, laws, theories of special fields of knowledge and become an important component of scientific and technical language. The concept term is the question which interests not only the linguists, but also the other specialists of the various spheres.

Observation in the sphere of formation and establishment of terminological systems show that the Uzbek and English ecological terminology are basically, developed and enriched at the expense of two sources: internal possibilities of language and elements of foreign words and word combinations.

G.O.Vinokur noticed that terms «... the separate function of a word which fulfills as the term, its nominative function. ... terms are not separate words, and words in separate function». According to A.S. Gerda who has opened an originality of the term, «the term is such word which is connected with the meaning, concerning the scientific concept. However, this meaning reflects only the basic, important signs of scientific concept because it is always wider than the meaning reflected in its definition.

First of all, the solution to the question on the term consists of modeling the full structure of this concrete knowledge as much as possible»⁷³. For the first time standard requirements to the term have been formulated by the founder of the Russian terminological school D.S. Lotte—it is system, not connection of the term in context, shortness, absolute and comparative unambiguity, simplicity and clearness, degree of implementation of the term⁷⁴.

The great scientist and thinker Muhammad Muso al-Khorezmi in one of his treatises writes: «Билингки, дарёнинг кўзлари ёшланса, унинг бошига гам, кулфат тушган бўлади. Одамлар, дарёдан меҳрингизни дариг тутманглар»⁷⁵

In foreign linguistics the interest is shown by T.M.Garipova's the investigation of ecological terms on word formation example of the Bashkir language where the lexical units such as *кук* «ОСМОН», *улои* «ўт» are analyzed.

One of the first researches devoted to the equivalents of ecological terms in the Russian, Tatar and Turkic languages are done by V.S.Dmitrieva and G.I. Ildarxanova. The O.N.Byatikova's dissertation on the theme «Lexical units of fishery in the Tatar literary language» (2003) is devoted to the study of names of fish in the Tatar language. The investigation of I.G. Guseva on the theme «Cognitive-discourse analysis of interbranch ecological terms in the field of fishing» is dealt with the analysis of English terminology connected with ecology of hunting.

In the investigation the cognitive analysis of macro frame «Ecology of hunting» is given and its frames also, the conceptual analysis of terminological units on the frame groups is carried out,

⁷³ Герд А.С. Еще раз о значении термина // Лингвистические аспекты терминологии. – Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1980. – С. 3-9.

⁷⁴ Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. – М.: Наука, 1971.; Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 157с

⁷⁵ Мухаммад Мусо Ал-Хоразмий. Китоб сурат ал-арз. – 847

their features are revealed, the cognitive relation between the frame groups are presented. E.A. Latishevskaya's research work is devoted to the formation and development of the ecological lexical units in the English language according the historical periods⁸. E.A. Latishevskaya divided the ecological terms into 3 lexical-semantic groups taking into account the historical periods in English On the first period the ecological terms are divided into *global ecology* and *human ecology*: terms *water, human, forest, nature, earth, condition, development, license, damage, chlorine, scrap* on the second stage the increase of the lexical semantic groups is observed and the number of terms -164.

The investigation of I.V. Veregitina is devoted to the derivational-semantic features of ecological terms. The purpose of the given work is to reveal the scientific substantiation of the existence of complex system and special language of ecological sciences, definition of the terminological lexemes of the given complex of the terminological system, consideration of the nominative units in the derivational-semantic aspect.

In the Uzbek linguistics there have been also done serious works that devoted to the problems of derivatology and about ten investigations are defended and number of interesting scientific articles is written.

In considering the ecological terms, first of all, in lexical, syntactic and nominative derivation the semantic meaning of the word can be observed, in such word formation method.

Occurrence and development of the theory of derivation serves also for constructing the various derivational models, therefore secondary language units are formed in the languages of different systems, there are derivational structures and formed between various formal operations are established that gives the chance to investigate semantic features of these processes.⁷⁶

Borrowed words are appeared as a result of necessity for the perfection of system of concepts and ways of their expression. Lexical, morphological and word-formation ways of the borrowed ecological terms are revealed.

The semantic derivation within the ecological terms is represented the interest from the point of view of linguistic research. The present way of occurrence of new nominative units is the most productive in the given area.

Word-formation is a special area in the languages nomination. The national originality is shown and at word-formation level. The syntactic method term formation is the basis of derivational system of ecological terms. At the morphological derivation prevails suffixation as a productive method that is formed common borrowed formants. Derivational processes of ecological terms occur simultaneously in a way of lexicalization and suffixation.

Conclusion

The ecological term – a word and word combination that have semantic and formal features, covering the denotative, signficative, syntagmatic, categorial and grammatical contents. The ecological term can be related with other terms in synonymic, polysemy sometimes homonymic relations.

The difficulties arisen in the process of comparison of term forming activities, carried out in different countries show not only the characteristic features of the separate language, but also the terms that have special place in the system of national languages. Thus, it is necessary to recognize a various level in the development of the language from the terminological viewpoint.

Linguistic research of the ecological term system, definition of the structural and semantic peculiarities of terminological units used in the given scientific sphere and also working on the multilingual dictionaries of the ecological terms will promote the elimination of the difficulties arising during translation of special literature on ecology.

References

1. Палуанова Х.Д Экологик терминларнинг деривацион хусусиятлари. Монография. – Тошкент: «Fan va texnologiya», 2016. – 140 Б.

⁷⁶ Палуанова Х.Д Экологик терминларнинг деривацион хусусиятлари. Монография.– Тошкент: «Fan va texnologiya», 2016. – 140 Б.

2. Палуанова Х.Д. Изучение экологических единиц в английском языке: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2016. – 72 с.
3. Палуанова Х.Д. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги эколексика ваунинг тарихий этимологик қатламлари // Таълим тизимида ижтимоий гуманитар фанлар, Тошкент – 2009, №1. – Б. 185- 187. (10.00.00 №18. 24.12.2009)
4. Мухаммад Мусо Ал-Хоразмий. Китоб сурат ал-арз. – 847
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Татаринев В.А. История отечественного терминоведения // Классики терминоведения. Очерк и хрестоматия. – М.: Московский лицей, 1994. – С. 218 - 284.
6. Paluanova H. The new trends in contemporary linguistics//LangLit: AnInternational Peer-Reviewed Open Access Journal (ISSN 2349-5189), IBI Factor 2015 – Indexed – 2.4. India, 2016, Vol-2, Issue-4.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI HUNARMANDCHILIKKA OID TERMINLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Xadjiyev S., O'zDJTU o'qituvchisi
Inatullayeva N., O'zDJTU magistranti

Barcha tillarda bo'lagani kabi, ingliz tilida ham hunarmandchilik ishlab chiqarishi terminlari asrlar davomida shakllangan hunarmandchilik an'analarini tasvirlash bilan birga, tilning barcha qatlamlariga chuqur kirib bordi va shu millat madaniyati va ma'naviyatini aks ettiruvchi maqol va matallar tarkibidan joy oldi. Semantik kategoriya xususiyatlariga ko'ra, ularni harakat fe'llarga, yaratilish va ishlov berish fe'llariga va ta'sir qilish usuliga va uning natijasiga ko'ra mexanik, kimyoviy, issiqlik faoliyati fe'llariga ajratish mumkin. Yuqorida keltirilgan kategoriya-larga kiruvchi ishlov berish fe'llarining vazifaviy xususiyatlarini hunarmandchilik maqollari misolida ko'rib chiqamiz.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishda qo'llaniladigan termal ta'sir fe'llari asosan ishlov berish jarayonini anglatadi: ushbu toifadagi barcha fe'llar - heat (issiqlik), pre-heat (oldindan qizdirish), cool (salqin), anneal (tezkor), strike (bosmoq), maqollarda asosan forge va strike fe'llari keng tarqalgan, shuningdek, temirchilik bilan bog'liq bo'lgan otlar: “When you are an evil, hold you still; When you are a hammer, strike your fill” (“Jahling chiqqanda o'zingni vazmin tut; imkoning bo'lganda xohlaganingcha foydalan»). Ishlov berish deganda qizdirish va shakl berish jarayonlari tushuniladi, shuningdek, bunday leksema ma'no jihatidan darhol 2 kategoriya-ga ajratilishi mumkin.

Masalan, forge leksemasi kerakli obyektни yaratishdagi mahoratni ko'rsatish uchun sizning fikringizni ifoda etish maqsadida ham ishlatilishi mumkin, masalan, “to forge a strong family” (“kuchli oila qurish”), to forge an alliance” (“ittifoq tuzish”), shu jumladan salbiy konnotativ “qalbakilashtirish” ma'nosida: "to forge a signature"

Leksemalarni frazeologik birliklarda qo'llanilishi aynan tegishli faoliyat turining keng tarqalishida muhim rol o'ynagan. L. M. Gayman ta'kidlaganidek, "terminlar tizimlarining miqdoriy tarkibi" har bir tarixiy taraqqiyot bosqichidagi ilm fan rivoji bilan proporsionaldir”.

ishlash jarayoni bilan bog'liq bo'lgan leksemalar turli darajadagi frazeologik shakllarda ishlatiladi: idiomalar:

“no joy without alloy” (“mashaqqatsiz rohat bo'lmaydi”),

“Hammer and tongs” (“forcefully, with a vigor” (zo'r berib, kuch bilan”),

iboralar: “Crack a nut with a sledgehammer” (“If you say that someone is using a **sledgehammer** to **crack a nut**, you **mean** that they are using stronger measures than are really necessary to solve a problem” (“keraksiz yoki behudaga kuch sarflash”),

maqol: “Don't mend what ain't broken” (“Leave something alone; avoid attempting to correct, **fix**, or improve what is already sufficient (often with an implication that the attempted improvement is risky and might backfire” (o'zi yaxshi bo'lgan narsani yana tuzatishga urinmang).

O'zbek tildagi hunarmandchilikka oid terminlar, hunarmandchilikning ma'lum sohasidagi jarayonlarni tasvirlash bilan birga, umumxalq tili, badiiy asarlar va qo'shiqlar tarkibida turli ibora va frazeologik birliklar hosil qilgan holda majoziy ma'noda qo'llanadi. Buning asosiy sababi bu hunarmandchilik turlarining xalqimiz hayotiga chuqur kirib borganligi, va uning turmush tarzi va

madaniyatida muhim ahamiyatga ega ekanligidir⁷⁷. Masalan, AVRA-ASTAR so'zi tikuvchilikda ichki va tashqi tomoni bo'lgan kiyim yoki to'shakni ifodalaydi, avra-astari butun ko'rpa, avra-astar chopon, avra bilan astardangina iborat (ya'ni paxtasiz) chopon, to'n. ..*egnida avra-astar chopon, boshida beo xshovroq o'ralgan chalma*. Sh. Toshmatov, Erk qushi.

Iboralar tarkibida esa ko'chma ma'no hosil qilib, quyidagicha qo'llanilishi mumkin: *Avra-astarini ag'darmoq* (yoki qoqmoq, so'kmoq)—umumxalq tilida va badiiy asarlar tarkibida bu ibora butun kirdikorlarini ochib tashlamoq, fosh qilmoq degan ma'noni bildiradi. *SHoshmay tur, avra-astaringni ag'darib tashlamasam.. otimni boshqa qo'yaman*. "Tanish basharalar".

Maqollar milliyligimiz va qadriyatlarimizning yorqin namunasi bo'lib, hayotimizning barcha jabhalariga chuqur kirib borgan. Maqollarni tahlil qilar ekanmiz, ularda hunarmandchilik atamolari turli xil ma'nolarda qo'llanganligiga guvoh bo'lamiz.

Bolg'achining ming urgani — bosqonchining bir urgani maqolini tahlil qilsak, unda hunarmandchilikning duradgorlik va temirchilik sohalariga oid atamalarni uchratamiz. Uning ma'nosiga kelsak, kuch nuqtai nazaridan bosqonchi bolg'achiga nisbatan ishni tezroq va samaraliroq bajarishini bildiradi. Majoziy ma'noda esa har ishni o'zining ustasi bajargani ma'qulligini ifodalaydi. Shuningdek, ushbu ma'no boshqa bir maqolda o'z ifodasini topadi, masalan, *Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin*. Bu maqol butunligicha majoziy ma'noni ifodalab, qo'lidan kelmaydigan ishni bajarmas kerakligini, natijasi baribir kutilganidek bo'lmasligini ko'rsatadi. *Yamoqchining ishini suvoqchi bilmas* maqoli ham tarkibiga ko'ra "yamoqchi", "suvoqchi" kabi hunarmandchilik atamalarini o'z ichiga oladi, va yuqorida takidlangan ma'noni ifodalashga xizmat qiladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi hunarmandchilik sohasi terminologik birliklarining lingvokonseptual tahlili shuni ko'rsatadiki, hunarmandchilik terminlari nafaqat ma'lum sohadagi predmet yoki jarayonlarni tasvirlabgina qolmay, asrlar davomida shakllangan milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalashga ham xizmat qiladi. Ular maqol va matallar tarkibidan mustahkam o'rin olgan bo'lib, badiiy va so'zlashuv uslublarida faol qo'llaniladi. Bundan tashqari, bu terminlar turli frazeologik birliklar va iboralar tarkibida ham ishlatilib, asosan majoziy ma'noni ifodalab keladi. Hunarmandchilik terminlari tilda asrlar davomida shakllangan birliklar bo'lib, ular xalqning madaniyati va ma'naviy hayotini aks ettiruvchi muhim birliklar hisoblanadi. Hozirgi kundi maqollarga qarshi kontaminatsiya tendensiyasi paydo bo'lib, u maqollar tarkibining buzilishi bilan kechadigan jarajondir. Bundan tashqari, mashhur film va qo'shiqlar tarkibidagi ayrim hunarmandchilik terminlarini o'z ichiga oluvchi iboralar ham tilning faol qo'llaniluvchi qatlamiga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. – T. Fan, 2007;
2. Toirova G., Safarov SH. Nutqni sotsiopragsmatik o'rganish asoslari. –Jizzax:NS, 2006.
3. Pryamoe i perenosnoe znachenie terminov remeslennogo proizvodstva v poslovitsax angliyskogo yazyka E. C. Danilova Belgorodskiy gosudarstvennyy natsionalnyy issledovatel'skiy universitet
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti O'zbek tilining izohli lug'ati. I-Jild A- D "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ЭНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

Суяров А.Б.,

ҚарМШИ катта ўқитувчиси

XX асрнинг 90-йилларида тилшунослик билан маданиятшунослик орасида янги фан соҳаси, яъни лингвокультурология (*лингвомаданиятшунослик*) пайдо бўлди. У тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида тан олинди. Лингво-культурология – етакчи лисоний тадқиқотларидан бири ҳисобланиб, тилнинг руҳи ёки ментал тил ҳодисалари билан боғлиқ бўлган нутқий мулоқотни миллий-маданий ташкил этиш қоидаларини ўрганади. Шунинг

⁷⁷ Nurmonov A. Hozirgi O'zbek adabiy tili. – T.: Sharq, 2002.

билан бирга халқ руҳиятининг тилдаги инъикосини ифодалайди. Агар культурология инсоннинг табиат, жамият, санъат, тарих ва бошқа ижтимоий ва маданий борлиқ соҳаларида ўз-ўзини англаш хусусиятини ўрганса, тилшунослик тилда дунё лисоний манзарасининг ментал моделлари сифатида акс этувчи дунёқарашни ўрганади. Лингвокультурологиянинг асосий тадқиқот предмети эса доимий ўзаро таъсирлашиш ҳолатида бўлган ҳам тил, ҳам маданият ҳисобланади. Маданият – мураккаб, серқирра ҳодиса, у коммуникатив фаолиятли, яхлит ва рамзий табиатга эга. У инсоннинг моддий қадриятларни ижтимоий ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш тизимидаги ўрнини белгилайди. У яхлит, ўзига хос индивидуалликка, умумий ғоя ва услубга эга, яъни бу ҳаёт билан мамот, руҳ билан моддийлик ўртасидаги курашнинг алоҳида кўринишидир. Маданият – инсоннинг макон ва замонда фаолият юритишига имкон берувчи махсус шакл ҳисобланади.

Маълумки, шахснинг ҳаёт кечиришида амалга ошириладиган барча хусусиятлари маданият орқали жамият ичида рўёбга чиқади. Демак, жамоа вакили деб эътироф қилинадиган инсоннинг маданий фаолияти унинг ўзига боғлиқ, шу сабабли маданият жамиятнинг ажралмас қисми ҳисобланади ва уни ўрганиш жамиятнинг ўрганишга айланади. Маданият шахснинг ва у орқали жамоалар ҳаёти ва фаолияти билан зич алоқа ўрнаши боис инсоннинг хулқ-атвори, онги, фаолият юритиши ва яшаш муҳитини белгилаб берувчи махсус омил бўлиб, у инсон ҳаётида қўлланиладиган предметлар, меҳнат куроллари, санъат асарлари ҳамда тил воситаларини мужассамлаштиради. Маданият қанчалик чуқур ва тафсилотлари билан ўрганилса, унинг инсон фикрлаши билан боғлиқ эканлиги яққол сезилади.

Шундай экан, инсон кўз ўнгида акс этган воқеа-ҳодисаларни маданияти орқали онгига сингдиришга ҳамisha интилади.

Инсоннинг ҳаёт кечиришида керакли предметлар ҳамда юзага келадиган воқеа-ҳодисаларни маданият воситаси деб фикр юритса ҳам бўлади. Масалан, қуёшни ёки ойна маданиятга киритиш бир томондан мумкин эмасдек кўринади. Аммо барча халқлар маданиятида ушбу тушунчаларнинг мавжуд эканлиги маълум. Лекин баъзи салқин об-ҳаво шароитида яшовчи Европа халқлари (*слав-янлар ва германлар*) қуёшни иссиқлик, ардоқлаш ва илтифот белгилари сифатида ижобий баҳолайди. Араб давлатлари маданиятида эса қуёш ёз пайтида уларни қийин аҳволга солувчи жазирама ҳароратга тенглаштириб, салбий баҳоланади. Демак, қуёшни фақат табиат ҳодисаси эмас, балки маданият маҳсули сифатида тушунса бўлади. Жанубда яшовчи халқлар маданиятида ой алоҳида эътироф билан тилга олинади. Руслар онгида у қоронғулик, охираат билан боғланиб, баъзида ҳаёт ва мамот билан (жить «под луной», в подлунном мире) – ҳамманинг ҳаёти бирдек шароитда кечади) тасаввур қилинса, ой нури бошқа славянларда ҳомиладор ҳамда норасидалар учун хавфли, зиён келтирадиган ҳодисага таққосланади. Вьетнамликларда эса бошқа жанубий Осиё халқларидаги каби ойга муносабат тамоман бошқача, яъни улар ой календари бўйича яшашади, махсус нишонландиган Ой байрами болаларнинг сеvimли байрами ҳисобланади. Гўзал, нозик ва беғубор ёш қизлар ойга ўхшатилади, севишганлар ой ёруғида гурунглашиб, унга бағишлаб шеърлар тўқишади ва кўшиқлар айтишади. Шунинг учун Вьетнам халқи ҳаётидаги барча эзгуликларни ой орқали тасаввур этадилар. Шу каби ойга муносабат ўзбек халқига ҳам мансуб эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки ўзбекларда ой қуёшдан нур олиб, ёғду сочувчи самовий жисмгина эмас («ойни этак билан ётиб бўлмайди» - мақол), балки «гўзал, чиройли юз» («ой юзинг қора чиммат зулмидан қутилтиргил»). «Жуда гўзал, жуда ҳам чиройли» («Ой деса ойга, қун деса қунга ўхшайди»), сафарга кетаётган кимсага яхшилик тилаш («Ой бориб омон қайт») маъноларида ишлатилади. Шуни айтиб ўтиш жоизки, рус халқида ҳам «лицо, как луна» ибораси гўзалликка тан беришни англатади. Бунга ўхшаган мисолларни бошқа халқлар маданиятида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Турли халқлар маданиятида мавжуд юқорида келтирилган ўзига хос алоҳидаликларнинг тилда акс эттирилишини ўрганиш лингвокультурологиянинг асосий вазифаларидан биридир. Лингвокультурология тилшуносликнинг ёш, янги соҳаси бўлсада, бироқ унда фразеологик, концептологик, лексикографик ва лингводидактик йўналишлар шаклланиб улгурган. Мазкур фаннинг асосий вазифаси – тил билан маданиятнинг боғлиқ томонини, яъни маданиятга оид тушунчаларнинг тилда ва унинг турли воситаларида ифодаланиш усулларини ўрганиш, тил ва халқ

менталитети ўртасидаги ўзаро алоқаларни тавсифлашдан иборат. Ўзбекистондаги бир қатор олимлар, хусусан, А.Абдуазизов, Д.Ашурова, Ш.Сафаров, Ў.Юсупов, А.Маматов ва бошқа тадқиқотчилар лингво-культурология соҳасига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Лингвокультурология – маданият ва тилнинг қўлланиш жараёни мақомидаги ўзаро таъсирлашувларни ўрганувчи фандир. Лингвокультурологик тадқиқотлар социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, лингвомамлакатшунослик, маданиятшунослик ва бошқа шунга яқин соҳалараро миқёсида олиб борилади. Лингвокультурологиянинг тарихи ҳақида мулоҳаза юритилганда, у уч даврга ажратилишини қайд этиш лозим.

Биринчи давр – В.Гумбольдт, А.А.Потебня, Э.Сепир каби олимларнинг тадқиқотларини ўз ичига олади. Иккинчи давр эса лингвокультурология фанининг мустақил тадқиқот соҳасига айланиш давридир. Ҳозирги пайтда лингвокультурологик изланишларнинг қатъий ривожланаётганлигини таъкидловчи баъзи тилшунослар, жумладан, В.А.Маслова яна бир босқичнинг, яъни учинчи даврнинг пайдо бўлганлигини тахмин қилади. Унинг фикрича, ҳозирги пайтда лингвокультурология умумий тилшуносликдаги бошқа соҳалар билан мустаҳкам боғланган бўлиб, алоҳида фан сифатида шаклланмоқда. Шундай экан, ҳамма фанлар каби лингвокультурология ўз вазифа, мақсад, объект ва бошқа хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Профессор Д.Ашурова фикрича, лингвокультурологиянинг энг муҳим вазифаларидан бири – методологик шарт-шароитларни аниқлаштириш, тадқиқотларнинг концептуал қонун-қоидалари ҳамда маданият нуқтаи назаридан ажратиб олинган тил бирликларини (*лингвокультуремалар*) тизимга солиш ва таснифлаш муаммоларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

В.В.Воробьев «лингвокультурология – синтезловчи тоифадаги комплекс илм соҳаси бўлиб, у маданият ва тил ўртасидаги ўзаро алоқалар ва таъсирлашув-ларни ўрганати ва бу жараёни ягона лисоний ва нолисоний (*маданий*) мазмунга эга бирликларнинг яхлит таркиби сифатида мазкур жараёни замонавий нуфузли маданий устиворликларга (*умуминсоний меъёрлар ва қадриятлар*) қаратилган тизимли методлар ёрдамида акс эттиради», – деб кўрсатади. Ушбу тушунчаларнинг ўзаро фарқли жиҳатларини профессор Ў.Юсупов куйидагича изоҳлайди: Лингво-культурема – ўз семантикасида (*маъносида*) маданиятнинг бирор бўлагини акс эттирувчи тил ёки нутқ бирлиги. Лингвокультуремаларга маданиятнинг бирор бўлагини акс эттирувчи сўзлар, фразеологик бирликлар, сўз бирикмалари, гаплар, паремиялар, нутқ клишелари, мураккаб синтактик бутунликлар, матнлар ва ҳоказолар киради. Лингвокультурема мазмун ва ифода планига эга, ифода плани юқорида кўрсатилган бирликлар, мазмун планини эса ўша бирликларнинг семантикаси ташкил қилади. Демак, лингвокультурема концептдан ўзининг мазмун ва ифода планига эга бўлиши билан фарқ қилади. Ў.Юсуповнинг фикрича, лингвокультурология учун халқ маданиятини лисоний кўринишда намоён этиш асосий вазифа ҳисобланади. Унингча, «*лингвокультурема*» тушунчаси қиёсий тилшунос-лик учун фойдали, «зеро тил – маданий факт, биз мерос қилиб оладиган маданиятнинг таркибий қисми ва айни пайтда қурол ҳамдир. Халқ маданияти тил орқали вербалашади, айнан тил маданиятнинг таянч, асосий тушунчаларини ҳара-катга келтиради ва уларни белгилар кўринишида, яъни сўзлар воситасида ифода этади». В.Н.Телия лингвокультурологияни — тил ва маданият корреспонденцияларини ўзаро синхрон таъсирлашувлари миқёсида ўрганиш ва талқин этишга бағишланган тадқиқотида, этнолингвистиканинг бир қисми сифатида эътироф этади. Лингвокультурологиянинг синхронлик сифатини бундай тушуниш А.А. Потебня, В.В. Виноградов, М.М. Покровский, Д.С. Лихачев, Ю.М. Лотман ва бошқа олимлар томонидан айтилган тилнинг тасвирий ифода воситалари этномаданий ўзига хослиги ҳақидаги фикрлари билан боғлиқ. В.А.Маслова лингвокультурологиянинг объектли-предметли соҳасига кенгроқ назар ташлади ва гуманитар фанларнинг мазкур доирасида бир неча йўналишларни аниқлади. Унинг фикрича, лингвокультурология тилни маданият ходисаси сифатида ўрганати. Бу тилни миллий тил призмаси орқали кўриш имконини беради. Бунда тил ўзига хос миллий менталликнинг ифодаловчиси сифатида намоён бўлади. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, XIX асрда В.Гумбольдтнинг тил ва тафаккур муносабатларини ўрганишда миллат маданиятига асосий эътибор берилиши лозимлиги ҳақидаги мулоҳазалари XX асрнинг 90-йилларида қатор тилшунослар томонидан янги фан

лингвокультурологиянинг юзага келишига сабаб бўлиб, ушбу фан ҳозирги замон тилшунослигида ўта тез суръатларда ривожланиб, умумий тилшуносликдан алоҳида ўрин эгаллади.

Адабиётлар

1. Ашурова Д.У. Прспективы научных исследований в свете новых направлений лингвистики // Филология масалалари. – 2004, – № 4.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М., 1997.
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997.
4. Юсупов Ў.Қ. Тилшуносликда янги йўналишлар ва уларда ишлатиладиган айрим истилохлар // Филология масалалари. – 2011. – № 2.

BLICK AUF DAS VOLKSMÄRCHEN

Mahmudova N.

Qarshi DU katta o'qituvchi

Große Aufmerksamkeit wird in unserem Land zum Fremdsprachlernen der Kinder geschenkt. Die Zukunft wird nicht aufbauen, ohne Fremdsprachen zu lernen und erfahren. In der Welt verstärkt man Integrationsprozess.

In unserem Land führt man die Bildung – und Erziehungsreformen gleichzeitig. Einleitend möchte ich mit die Frage Motivation besprechen, die von Märchentexten ausgeht. Dieser Punkt ist ein entscheidender Faktor im Fremdsprachenunterricht. Ein inhaltlicher Aspekt des Märchens ist seine Phantastik, die unmögliche Dinge möglich macht, in die nahtlos die Realität des Märchens übergeht. Für mich war die Antwort klar: Abgesehen von dem Übungseffekt, den auch andere literarische Texte im Fremdsprachenunterricht haben können, ermöglichen Märchen einen Blick in die Seele des jeweiligen Volkes, einen Blick, der Unterschiede und Gemeinsamkeiten der Kulturen, besonders Gemeinsamkeiten, zu Tage bringt und dadurch den Aufenthalt in einem fremden Land ein wenig leichter machen kann. Märchen sind ein Teil unseres Kulturgutes, sie begleiten uns seit unserer Kindheit, begegnen uns bruchstückhaft im täglichen Leben in Form von Redewendungen und Werbung.

Die sprachliche Form des (Volks-)Märchens wurde als „zu schwierig“ für Lernende in der Grundstufe bezeichnet, dies liegt besonders an der Verwendung des Präteritums und zahlreicher altertümlicher Wendungen, die dieser Textsorte eigen sind. Das globale Verständnis des Textes kann jedoch trotzdem erreicht werden, da die Sprache im Grunde auch für Anfänger gut verständlich ist. Warum dies behauptet werden kann, zeigt ein genauerer Blick auf das Volksmärchen: Max Luthi bezeichnet es als eine „Kunst der Fläche“. Damit ist die im Vergleich zu anderen Dichtungsformen vergleichsweise einfache Beschreibung der vorkommenden Personen, Gegenstände usw. Gemeint. Es wird auch die Handlung nicht besonders stark ausgeschmückt, daher ist die Geschichte für Deutschlernende auch schon in der Grundstufe leicht nachzuvollziehen. Die einfache, bildhafte Sprache des europäischen Volksmärchens ist gerade für die Verwendung in der Grundstufe geeignet. Weitere Merkmale für den Märchenstil sind parataktischer Satzbau, formelhafte Wendungen, direkte Rede und Verse. Die große Anzahl von Dialogen erleichtert einerseits das Verstehen und macht andererseits den Text lebendiger. Die beiden Hemmschwellen *Präteritum* und *altertümliche Wendungen* können durch die richtige Herangehensweise an den Text überwunden werden. Eine Möglichkeit wäre es, die vorkommenden Präteritumformen zusammen mit den dazugehörigen Infinitivformen vor der Lektüre oder des Vortrags an die Tafel zu schreiben. Manchmal werden auch Bilder zur Vorentlastung verwendet.

Ein weiterer Vorteil des Märchens im Gegensatz zu anderen literarischen Texten ist der formale Aufbau. Einerseits ist der Satzbau an sich durch seine vorwiegend parataktische Struktur für den Anfängerunterricht gut geeignet, da Nebensätze mit ihrer Verbendstellung relativ selten sind. Andererseits ist der einfache formale Aufbau der Verwendung im DaF-Unterricht zuträglich. Der Ablauf des Märchens folgt eigenen Gesetzen. Die erzählte Geschichte verläuft eindimensional, sie reicht die Abenteuer in Episoden. Sie tut dies aber nicht in beliebiger, zufälliger Zahl, sondern

nach dem Gesetz der Dreiheit.“ Auch gibt es Märchen in denen die Zweiheit eine Rolle spielt, man denke nur an das Märchen von Hänsel und Gretel, die *zweimal* im Wald ausgesetzt werden und beim *zweiten* Mal den Heimweg nicht finden. Oft werden sich wiederholende Situationen wortgetreu ein zweites und drittes Mal erzählt. Dieser Umstand ist ein wichtiges Charakteristikum für die Gattung Märchen und unterscheidet es von anderen Textsorten. Diese Zwei- oder Dreiheit spricht ebenfalls für die Verwendung des Volksmärchens im DaF- Unterricht, da den Lernenden wiederholt Situationen in geringfügig abgewandelter Form vorliegen, was das Verständnis des Textes erleichtert. Abgesehen davon wird der Text dadurch auch besser behalten, neue Wörter und Phrasen werden gefestigt. Der formale Aufbau des Märchens erleichtert auch die Didaktisierbarkeit der Texte.

Analog zu der Auflistung der Argumente gegen Märchen sollen nun jene angeführt werden, die dafür sprechen, Märchen im DaF-Unterricht einzusetzen.

Einlinigkeit und Zwei-/Dreiheit erleichtern das Textverständnis

Flächenhaftigkeit der Sprache lässt Platz für individuelle Vorstellungen, an welche neue Lerninhalte angeknüpft werden können

Formelhafte Sprache und Wiederholungen festigen neue Lerninhalte

Vertrautheit von Märchen wirkt motivierend

Phantastische Dimension des Märchens wirkt als Ausgleich zur Alltagsrealität von Gebrauchstexten und realistischen Erzählungen

Internationale Verbreitung kann für Landeskunde und interkulturelles Lernen eingesetzt werden

Orale Tradition von Märchen in Vergangenheit (und Gegenwart) bietet Möglichkeiten alle vier Fertigkeiten zu trainieren

Durch die Kombination von Mündlichkeit und Schriftlichkeit in Produktion und Rezeption werden unterschiedliche Lernertypen angesprochen und unterschiedlichste Didaktisierungsformen ermöglicht.

Viele Märchen wurden ursprünglich erzählt, sie wurden weitergegeben, variiert und durch die erzählende Person lebendig. Eine solche Erzähltradition existiert heute kaum noch bzw. nur in einigen Kulturen. Allerdings gibt es in den letzten Jahren eine Tendenz, diese Tradition wiederzubeleben.

Literatur:

1. Esselborn, Karl: Märchen-Zugang zum kollektiven Gedächtnis einer fremden Kultur. IN: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache Band 17, 1991. Hrsg.v. Wierlacher, Alois; Eggers, Dietrich und Krumm, Hans-Jürgen. Verlag 1991.

2. Mönckeberger, Vilma: Das Märchen und unsere Welt. Erfahrungen und Ansichten. 1. Aufl. Köln: Diederichs 1972.

3. Gemeinsamen Europäischen Referenzrahmen für Sprachen: John Trim, Brian North und Daniel Coste in Zusammenarbeit mit Joseph Sheils, 2001 Langenscheidt KG, Berlin München A1 und A2: Elementare Sprachverwendung, auch als Grundstufe bezeichnet.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИЛК БОЛАЛАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИГА ДОИР

Рахматова З.Ҳ.

Қарши ДУ докторанти

Жаҳон ўқув лексикографиясида ўқув луғатларининг турли-туман типлари мавжуд. Бироқ кузатувлардан маълум бўладики, мактабгача ёшдаги болалар учун яратиладиган луғатларнинг аксарияти энциклопедик характерга эга, яъни энциклопедик билим бериш учун хосланган бўлади. Энциклопедик луғатлар, одатда, алфавит тартибида тузилиб, уларда сўз эмас, балки шу сўздан англашилган тушунчалар учун асос бўлган нарса, тарихий воқеа, табиий ва ижтимоий ҳодисалар, шахслар, географик номлар ҳақида маълумот берилади, луғат мақоласи луғат ёзилган тилни тушунувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган

бўлади[1]. Болалар луғатларининг ушбу тоифага мансуб бўлиши, биринчидан, луғат сўзлигининг муайян ёшдаги кенг фойдаланувчилар оммаси учун мўлжалланиши билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, нарса, тушунча, ҳодисага умумий тарзда изоҳ бериш, имкон даражасида изоҳни расмлар воситасида етказиш зарурати билан боғлиқ.

Биринчи болалар энциклопедиялари айнан “яхлит умумий билим бериш” ғояси билан маорифчиларнинг оммани маърифатли қилишга доир “туйғулар ва онгни шакллантириш” мақсади билан туташиб кетди. Бу, ўз навбатида, жаҳон ўқув лексикографиясида “болалар энциклопедияси” деб аталган махсус жанрни юзага келишига туртки бўлди. XVIII асрдаёқ бу жанрда яратилган энциклопедиялар катта ёшли фойдаланувчиларга мўлжалланган умумий энциклопедиялардан тезкор маълумот беришга эмас, балки кўпроқ когнитив вазифани бажаришга хослангани, таълимга йўналтирилгани, рангли-безакли бўлиши билан ажралиб туришини ўзида намоён қилди. Бу белги “болалар энциклопедияси”ни таълим жараёнига яқинлаштирди, ҳатто кўпгина мамлакатларда уни ўқитиш воситаси сифатида тан олинишига сабаб бўлди.

XVIII аср охирларига келиб Европа мамлакатларида немис, инглиз, француз, испан тилларида яратилган болалар луғатлари таъсирида рус тилида дастлабки болалар энциклопедиялари пайдо бўла бошлади. И.А.Антипова биринчи болалар энциклопедиялари муаллифлари ўқитувчи ва мураббийлар (И.Б.Базедов (1699-1773), Н.Г.Курганов (1725-1796), Х.Г.Вольке (1741-1825), Ф.Ю.Бертух (1747-1822), Д.В.Нехачин (1769-1804) ва И.В.Нехачин (1771-1811) ва бошқ.) бўлганини унинг дарслик вазифасини бажаргани билан асослайди. Улар энциклопедияларни универсал ўқув-дидактик қўлланма деб билишган[2]. Тадқиқотчи Европада том маънода дарслик вазифасини бажарувчи болалар энциклопедиялари тараққиёти XVIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, болалар адабиёти соҳасининг “синиши”га, оксашига сабаб бўлгани, шунингдек, география, тарих, этнография, зоология ва психологияга қизиқишнинг ортиб бориши 1780-90 йилларда бу фанларга доир билимларнинг ҳам болалар энциклопедияларида қамраб олинишига олиб келганини таъкидлайди[3].

Энциклопедияларда иллюстрация – расмлар, ранглар, визуализацияга катта эътибор қаратилиши болалар энциклопедияларининг дарслик ва болалар адабиётига қараганда фойдаланувчилар диққатини ўзига кўпроқ жалб қилишига сабаб бўлди. Болалар энциклопедиялари нашриётлар учун катта даромад келтирадиган соҳага айланди. Ўзбек тилида кичик ёшли болаларга мўлжаллаб китоб ёзиш тарихи у қадар узокқа бориб тақалмайди. XX аср бошларида рус тилида яратилган нутқ ўстириш воситалари таъсирида ўзбек тилида ҳам болалар учун дастлабки китоблар – луғат-қўлланмалар, адабиётлар пайдо бўла бошлади. Бунда ўз даврининг маърифатпарварлари – Абдулла Авлоний, Ҳамза, Садриддин Айний, болалар ёзувчилари Зафар Диёр, Ҳаким Назир, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Қудрат Ҳикмат, Султон Жўра, Шукур Саъдулла, шунингдек, Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ойбекларнинг роли катта бўлди.

XX аср охирларига келиб ўзбек тилида болаларга мўлжалланган илк энциклопедия “У ким. Бу нима” номи билан чоп этилди. Уч қисмдан иборат ушбу китоб ўз даврида мактабгача ёшдаги болалар ва бошланғич синф ўқувчилари интеллектуал тараққиётида муҳим рол ўйнади. 1998 йилда “Ўзбекистон” нашриётида уч жилдли “Мўъжиза китоб” номли болалар энциклопедиясининг нашр этилиши ўзбек тилида энциклопедик луғатларнинг махсус жанрининг юзага келишига туртки бўлди.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти томонидан 2016 йилда Миразиз Аъзамнинг “Минг бир сўзни биламан” деб номланган рангли-безакли луғати ва унинг электрон варианты, 2018 йилда “Менинг биринчи энциклопедиям” туркумида белгиланган 50 номдаги болалар энциклопедиясининг 10 таси нашр этилди (“Техника оламига саёҳат”, “Бу жуда қизиқ”, “Қапалаклар олами”, “Коинотга саёҳат”, “Дунё бўйлаб саёҳат”, “Балиқлар оламига саёҳат”, “Ҳайвонот оламига саёҳат”, “Ўсимликлар оламига саёҳат”, “Тарихга саёҳат”, “Ёш билимдон”) ва уларнинг электрон версиялари яратилди. Ҳар бир энциклопедия ўзи ихтисослашган соҳага оид сўзларни қисқа ва лўнда шаклда, боланинг ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда изоҳини ўзида жамлаган.

Айтиш мумкинки, мактабгача таълим тизими учун яратилган мазкур ўқув воситалари илк ёшларидан бошлаб бола онгида оламнинг миллий лисоний манзараси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш, сўз бойлигини ошириш, ўзи яшаб турган жой табиати, иқлими, турмуш тарзига алоқадор нарса, тушунча, ҳаракат, белгиларни таниш, уларнинг номини тўғри қўллай билиш кўникмасини ўстириш, миллий маънавиятимиз, кадриятларимизга содиқ қилиб тарбиялашда муҳим рол ўйнайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Р.Сайфуллаева ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили.
2. Антипова И.А.Образовательная книга для детей в России во второй половине XVIII в.: вопросы издания и типологии. Автореф.... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2002. 23с. – С.19
3. Антипова И.А. Первые детские энциклопедии в России // Проблемы культуры искусства: Тез. Рос.аспирантскойконф. В 2-х ч. - СПб., 2000. - Ч.И.-С. 318-324.

НЕМИС ТИЛИДА ИЖОБИЙ МАЪНО ИФОДАЛОВЧИ АЙРИМ ЎЗЛАШМА СЎЗЛАР ХУСУСИДА

*Эшонкулова Н.
ЎзДЖТУ ўқитувчиси*

Ҳар қандай тилда ўзлашма сўзларнинг ўз ўрни мавжуд. Табиийки, улар тилнинг луғат бойлигини кенгайтиришга ва мулоқотнинг самарали кечишига хизмат қилади. Биз ушбу мақолада немис тилига хорижий тиллардан ўзлашган ижобий маъноларни ифодаловчи айрим сўзларга кенгроқ тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Париж ўз даврида дунё мода маркази сифатида доврўқ қозонган. Шу сабабли бошқа тилларда бўлгани немис тилига ҳам мода соҳасига оид сўзларнинг кўпчилиги француз тилидан кириб келган. Ўз маҳсулотларини реклама қилиш мақсадида немис модельерлари ва уларнинг талабчан миждозлари шунингдек, текстил фирмалари ва оммабоп нашрлар “обрўли” французча сўзлардан фойдаланишган. Бунинг оқибатида немис тилида мода билан боғлиқ бир қатор французча сўзлар пайдо бўлди: Accessoires (modisches Zubehör), Dessin (Stoffmuster) en vogue (modisch, im Trend), chic (elegant) каби сўзлар. Қуйида келтириляётган гапдан кўриниб турганидек, аслида мода соҳасига оид бўлган сўз вақт ўтиши билан тилда муқим ўрин эгаллаб, бошқа соҳаларга ҳам кенг қўлланилмоқда: Werbung per Post bleibt auch im digitalen Zeitalter en vogue: Sie bildet zusammen mit Online-Werbung eine effektive und effiziente crossmediale Partnerschaft, die bereits mit einfachen Bordmitteln relativ leicht umzusetzen ist – man muss nur auf das traditionelle, gute Dialogmarketinghandwerk zurückgreifen. [9, 94]

Авваллари замонавий ва қимматбаҳо саналган мато номлари ҳам асосан француз тилидан кириб келган. Албатта вақт ўтиши билан уларнинг кўпчилиги ўз ҳашамдорлигини йўқотиб, шунчаки маълум бир мато номини аташ учун нейтрал сўз сифатида қўлланилмоқда: Boucle, Jacquard, Gabardine, Velours, Flanell, Damast, Chiffon, Batist, Popeline каби номлар. Nachdem Dora das Korsett fertig geschnürt hatte, hielt sie Judith ein dunkelblaues Velvet-Kleid hin. [7, 452] Мода билан ҳамнафас бўлган кишилар ҳалигача бир қатор рангларни “обрўли” французча номлар билан атайдилар: ессу, coralle, noisette, ivoire ва бошқалар. Шу каби ранг номлари тилга буткул сингиб кетолмайди, улар тор доирада, масалан тўқимачилик саноати ёки тижорий рекламаларда қўлланилади. Сўнгги пайтларда мода соҳасига оид француз тилидан ўзлашган сўзлар ўрнини инглиз тилидан кирган сўзлар эгалламоқда (булар орасида инглизча-немисча аралаш сўзларни ҳам учратишимиз мумкин): Overcoat (Mantel), Pettycoat (Unterrock), Dressing-gown (Schlafrock), Sweater (Strickjacke), Blue Jeans (Niethosen), бундан Jeansjacke, Slip, Minislip (Badehose), fashionable (modisch), булардан fesch, topfit, tip-top (Hosen mit tip-toppen Falten) Allround-Kleid (Allzweckkleid) каби сўзлар пайдо бўлган. Бироқ, таомлар ва пазандаликка оид сўзларда ҳалиям француз тили лексикаси устунлик қилаётганлигини кўраимиз. Айрим ресторанларда таомлар номини жарангдор французча номлар билан

аташ урф бўлган: hors-d'oeuvres (Vorspeise), Sauce Bearnaise, Jour (Suppe), Suite Madras (Filetschnitzel), Pommes frites (in Fett schwimmend geröstete rohe Kartoffelstreifen). Албатта ҳар бир ўзлашган сўзнинг немисча мувофиқ варианты бор, лекин моҳир пазандалар таомлар номини хорижий тилда айтишни маъқул кўрадилар, чунки уларнинг таъкидлашларича шундай қилинса бу каби сўзлар “улуғвор” ва “бежирим” жаранглайди. In diesem Restaurant können Kunden selbst gemachte Pommes Frites aus frischen Kartoffeln essen, die mit besonderen, ebenfalls selbst hergestellten Dips & Soßen serviert werden. [4]

Тилга хорижий сўзлар кириб келиши ва кўп ишлатилишининг турли сабаблари бор. Масалан, баъзи тасаввур ва тушунчаларнинг ижтимоий мавқеини оширишга бўлган истак нутқда хорижий сўзларни ишлатишга сабаб бўлиши мумкин. Ижтимоий мавқега эга бўлмаган касб вакиллари жамиятда ўз касбларининг обрўсини ошириш мақсадида ўзларини янгича ном билан аташмоқда. Касб номларини қайта номлашнинг ташаббускорлари кўп ҳолларда ўз аъзоларининг ижтимоий аҳволини яхшилаш учун қурашаётган касаба уюшмалари, шунингдек, янги ишчи кучидан манфаат кўришни истаган маъмурият вакиллари ҳамда ишбилармонлар ҳисобланишади. Албатта, чет тилидан ўзлашган сўзлар (баъзида немисча аффикслар билан) бундай қайта номлашларда муҳим аҳамият касб этади. Одатдаги немисча сўзлардан бири бўлган Geschäftsführer ўрнини Manager (Top-Manager) сўзи эгаллаганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Лойихаловчи-конструктор (Entwerfer, Formgestalter) маъноси-ни ифодаловчи сўз ўрнида бир пайтлар французча Konstrukteur қўлланилган бўлса, эндиликда инглизча Designer сўзи фаол қўлланилмоқда.

Кўплаб корхона, муассаса ва дўконлар ҳам ўзларининг одатий соф немисча бўлган номларини хорижий тилдаги “замонавий” номга ўзгартиришган. Beauty-Shop (Kosmetikladen), Poster-Shop (Plakatlade), Garten-Center (Blumengeschäft), Secondhand-Shop (Gebrauchtwarenladen), Headquarter für moderne Blue Jeans (Jeans-Laden), Snackbar (Imbissstube) ҳақиқ ҳақиқат. Heute steht Ihnen ein international ausgezeichnetes Garten-Center zur Verfügung, ein überwältigendes Pflanzenangebot, eine leistungsstarke Gärtnerei, kreative Floristik, erfahrene Gartengestalter und pfiffige Gärtner. [3] Хорижий тил компонентлари асосида вужудга келган қуйидаги номлар жуда оммабоп ва обрўли эканлигини кўрамиз: Institut: Kosmetik-Institut; Beerdigungsinstitut; Salon: Reinigungssalon, Frisiersalon, Waschsalon (Wäscherei); Bar: Schuh-Bar, Snackbar, Sushibar, Pizzabar. Немис тилшуноси Рут Рёмер немис тилига 1945 йилдан бошлаб кўплаб инглизча сўзлар кириб кела бошлаганлигини ҳамда улар шу пайтга қадар “урф” бўлган французча ўзлашма сўзларни четга суриб қўйганлигини қайд этади. [8, 126] Нафақат Германияда, балки Австрия ва Швейцарияда ҳам инглиз тилидан ўзлашган сўзлар кўлами ортиб борди: Showmaster, Casting Shows, Night Life, Night Club, Airbag, Jogging каби сўзлар. Хорижий (асосан инглиз тили) ва немисча морфемалардан ташкил топган “аралаш композитлар”га (Mischkomposita) қуйидаги сўзларни мисол сифатида келтирамиз: Haar-dress (Perücke), Tailor-Service-Studio (Modenatelier), Air-Fresh-Sprühgerät, Manager-Krankheit (Kreislaufstörung), Eiscream (Eis). Юқоридаги каби ўзлашмалар сони ортиб бораверади, бироқ таъкидлаш жоизки, уларнинг барчаси ҳам луғатлардан ўрин эгаллайвермайди. Улардан айримлари “қундалик зарурият”га қараб вақтинчалик қўлланилади ва маълум бир муддатдан сўнг унутилади (Augenblickskomposita).

Муסיқа билан боғлиқ соф немисча сўзлар ўрнида ҳам инглизча ўзлашмалар ишлатилиши кузатилади: (modern) Tanzmusik, Tanzkapelle (Ensemble), Volksmusik, Sanger, Schlager каби сўзлар ўрнига Popmusik, Rockmusik, Rock-band, Folk-Musik (Country-and-Western), Leadsinger, Hit, Evergreen, LP (инглизча long play), Pop-Manager (Impressario) кабилар. Қўшиқчилар Popstar, Rockstar, Superstar, уларнинг мухлислари эса Popfans, Beatfans, Fans каби номлар билан атала бошланди. Max bereitete alles vor, damit der Rockstar tatsächlich in die Stadt kommt. [1, 197]

Маҳсулотларнинг жозибадорлигини ва харидоргирлигини ошириш мақсадида ҳам уларни номлашда ва таърифлашда хорижий сўзлардан, хусусан инглиз тилидан фойдаланиш кўп кузатилади. Жумладан, 1) Парфюмерия ва косметика саноатида: Make-up (Schönheitspflege), Dental Cream (Zahnpasta), After Shave (Rasierwasser), Nail Enamel (Nagellack), Skin Conditioner (kosmetisches Pflegemittel), Spray (Haarspray, Mundspray); Der einzige Tag, an dem ich mich

aufbrezle, mir die Haare wasche, Make-up auflege und, wie heute sogar die Zehennägel rot lakiere. (6, 3) 2) Китоб чоп этиш соҳасида: Fiction (schöne Literatur), Science Fiction (wissenschaftliche Phantastik), Paperback (billiges broschiertes Buch), Bestseller (Verkaufsschlager). Ҳозирги кунда Bestseller нафақат китобларга нисбатан, балки бошқа харидоргир маҳсулотларга, масалан фильмлар, дори-дармонлар, машиналарга нисбатан ҳам ишлатилмоқда. Бу орқали чет тилидан ўзлашган сўзнинг қўлланиш соҳаси ҳам кенгайиб бораётганлигига гувоҳ бўламиз. 3) Кино саноатида: Film-Hit (Erfolgsfilm), Action (“ein Feuerwerk von Action and Humor”), Western (Wildwestfilm), Horrorfilm (Gruselfilm), Thriller (Hochspannungsgeschichte, бадий адабиётларга нисбатан ҳам ишлатилади); Kaum hatte sich der Western als Genre etabliert, schaute auch schon das Kino-Publikum in Europa gebannt über den grossen Teich und folgte fasziniert den Geschichten um Cowboys und Indianer, Trecks und Trapper. [2,6] 4) Радио ва телевиденида: Feature (Hörfolge, Sendereihe), Non-stop-Konzert (Ununterbrochen), Hi-Fi (инглизча high-fidelity - “vollkommene Tonwiedergabe”, z.B. Hi-Fi-Lautsprecher), Live-Auftritt, Live-Sendung (Direktübertragung). Die Nachfolgesendung Musikladen, die bereits am 13. Dezember 1972 startet, nimmt die ursprüngliche Idee einer reinen Live-Sendung wieder auf. [5,138] Юқоридаги каби ўзлашма сўзлар (ёки морфемалар) дастлабки пайтларда кўпчилик учун “нуфузли” сўз бўлиб ҳисобланган бўлса, уларнинг баъзилари эндиликда ўз “нуфузини” йўқотиб бошқа сўзлар каби холис маънони ифодалаш учун қўлланилмоқда.

Ҳозирги кунда кўпчилик тилшунослар хорижий лексикани ўзлаштириш ижобий ходиса, деган тўхтамга келмоқдалар. Агар ўзлаштирмалар ҳақиқатдан ҳам тилнинг луғат таркибини бойитишга ҳисса қўшаётган бўлса бу фикр тўғри, аксинча сўзлар тилнинг ички структурасини бузиб, ушбу тил жамоасига мулоқот жараёнида тўсқинлик қилаётган ҳамда тилни кераксиз ва тушунарсиз лексемалар билан тўлдираётган бўлса бундай ходисани ижобий, деб баҳолаб бўлмайди. Аммо, чет тили ўзлаштирмаларидан бутунлай воз кечиш ҳам ҳар қандай тилни анча қашшоқлаштирган бўларди. Аслида янги сўз ўйлаб топгандан кўра тайёр ёки бироз кўриниши ўзгартирилган, “мослаштирилган” лексик бирликни ўрганиб олиш ва нутқда ишлатиш осон кечади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Frank Oster. Du bist, wer dich kennen will. Relationship Management 4.0. Verlag&Druck: tradition GmbH, Hamburg, 2018. S.197
2. Hans-Michael Bock, Jan Distelmeyer, Jörg Schöning. Europa im Sattel: Western zwischen Sibirien und Atlantik (Ein CineGraph Buch). Verlag: edition text + kritik; Auflage:1. 2012. S.6
3. https://www.promotionschool.de/fileadmin/user_upload/Gliederung_Geschaeftsmodell_PommesManufaktur.pdf
4. Kathrin Fahlenbrach und Reinhold Viehoff. Buch, Buchhandel und rundfunk 1968 und die Folgen. Herausgegeben von Monika Estermann und Edgar Lersch. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2003. S.138
5. Lilli Beck. Liebe verlernt man nicht. Aufbau Taschenbuch Verlag. 2013. S.3
6. Marie Nikolai. Die Schokoladenvilla. Roman-der Bestseller. Penguin Verlag, München 2018. S.452
7. Ruth Römer. Die Sprache der Anzeigenwerbung. Aufl.1980. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann. S.126
8. Vera Hermes. Innovatives Dialogmarketing. Praxishandbuch für effective Kundenansprache. 1.Auflage, Freiburg 2014. S.94

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЛИНГВОМАДАНИЯТШУНОСЛИК

*Хасанова К.Б.,
Термиз ДУ ўқитувчиси*

Жамият ҳаётидаги ўзига хослик ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тил жуда муҳим ўрин тутди. Кўплаб тилшунослар тил халқнинг маънавий маданиятининг марказида, миллий ва шахсий ўзига хосликни намоён қилишнинг асосий шакли, билимларни сақлаш ва ўзлаштириш воситаси эканлигини итаъкидлашади. Ҳозирги вақтда тадқиқотнинг янги усуллари излаш миллий (этник) онглarning маданиятлараро онтологияси ҳақидаги ғояларни

шакллантиришга олиб келди, бунда битта миллий маданият онгининг тасвирлари бошқа маданият онги тасвирлари билан таққослаш жараёнида тахлил қилинади. Шу муносабат билан "концерт" атамаси тилшунослик фанининг турли сохаларида кенг қўлланилади. У когнитив фан, семантика ва лингвомаданиятнинг контцептуал омилларига айланди.

Маданий ходиса сифатида тил маълум бир жамиятда мавжуд бўлган қадриятлар, удумлар, бахолалар тизимини ва маълум бир маданият учун абадий бўлган қадриятларни камраб олади ва акс эттиради. Шундай қилиб, тил маданиятни сақлайди ва уни авлоддан-авлодга ўтказди, шунинг учун у шахсиятни, миллий хусусиятни, этник ҳамжамиятни, халқни, миллатни шакллантиришда муҳим рол ўйнайди.

Лингвомаданият тил ва маданий тушунчалар ўртасидаги муносабатни ўрганадиган тилшуносликнинг бир сохасидир. [1.12].

Маданий лингвистика когнитив фаннинг (шу жумладан мураккаб тизимлар ва когнитив тарқалиш жараёнларини ўрганишни) назарий ва аналитик тараққиётини тезлаштиради. Маданий лингвистика турли тилларнинг маданий тушунчаларни ўз хусусиятлари билан, шу жумладан маданий моделлар, маданий категориялар ва маданий метафораларни акс эттиришини ўрганади. Маданий лингвистика доирасида тил гуруҳга, маданий билим даражасига боғлиқ бўлган нарса сифатида қаралади.

Шу билан бирга, баъзи тадқиқотчилар маданиятнинг тил тузилмаларига тўғридан-тўғри боғлиқлигини ўрнатишга йўналтирилган лингвокултурал тадқиқотлар методологияси илмийликнинг асосий мезонларига жавоб бермайди, деб ҳисоблашади. Бу бизга сохта илмий назариялар орасида "лингвокултурология" ни таснифлаш имконини беради. [2.26]

Л. Г. Веденина ўзининг "Тил-этник-маданий доирадаги одам" китобида шундай ёзади: "Биз лингвокултурология сохасида - оламнинг маданий идрокини ўрганадиган, тил орқали узатиладиган илмий фан.

Лингвомаданиятшунослик психология ва фалсафа тубида туғилди. Тарихий ва илмий кетма-кетлик шундай шакллантирилган: фалсафа - маданиятшунослик - лингвокултурология" [3, p. 13].

Мазкур адабиёт тилининг ўзига хослигини ифода этувчи муаллиф ўқувчига қандай гоёларни, миллийлик қандай етказилишини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

Шу муносабат билан лингвомаданиятшунослик каби муҳим фан кўрроқ эътибор талаб қилади. Бу ижтимоий ва маданий муҳитнинг хусусиятларини, уни яратишда ижтимоий ва маданий контекстни тушунишдир ёки бошқа санъат асарлари ўқувчиларни диққат билан ўқиш, дунёқарашни кенгайтириш учун зарурдир. Фикрлар, сухбатлар, монолог, қаҳрамонларнинг мулохазалари, мулохазалари ва тавсифлари муаллифнинг ўзи "маданиятнинг грамматикаси" тўғрисида гапиришга имкон берадиган кузатувлар ва хулосалар учун кенг материалдир. [4. 128].

Маълум бир босқичда, ўрганилаётган тил мамлакати тўғрисида қўшимча маълумот олмасдан туриб, чет тилини ўрганиш имконсиз бўлади. Кўпинча ўқитувчи бу борада дарсликларга мурожаат қилади. Лекин баъзи ҳолларда адабиёт ўша муҳит тўғрисида аниқ маълумот беради.

Юқоридагиларни хулоса қилиб, бизда мавжуд бўлган тилшунослик ва маданиятшуносликка оид барча материаллар хилма-хил, ҳажмли ва маълумотлар билан тўйинган эканлигини таъкидлаймиз. Бу нафақат синфда, балки мустақил иш ва уй вазифаси учун ҳам ишлатилиши мумкин. Бироқ, лингвокултурология курсида ўқитувчининг ролини эътиборсиз қолдирмаслик керак. Ўқув материаллари кўплигига қарамай, инсон тажрибаси доимо бебаҳо бўлиб қолади. Ушбу мисолларни олиш дарснинг асоси, пойдевори учун ўқитувчи маълумотни қизиқарли тарзда тақдим эта олиши, талабалар асарларни, мамлакатнинг маданий анъаналари ва урф-одатларини ўрганишга қизиқишмоқда.

Чет тилини ўқитиш жараёнида асарлари билан ишлаш жараёнида материалнинг маъносини унинг фалсафий, тарихий, адабий ва тил хусусиятларининг барча хилма-хиллиги билан етказадиган тарзда ўргатиш тавсия этилади. Калит сўзлар ажратиб кўрсатилади, энг муҳим эпизодлар сухбатдаги савол жавобларга эътибор берилади. Буларнинг барчаси чет эл адабиёт билан танишиш жараёнида тилни ички тарафларни тушунишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Sharifian Farzad -Cultural Conceptualisations and Language. John Benjamins Publishing Company 2011. XVII, 238 pp
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. - 896 с.
3. Веденина Л. Г. Человек в лингвоэтнокультурном пространстве. – М.: Языки славянской культуры, 2017. 661 с
4. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. 780 с.

WHY DO THE YOUNGSTERS USE THE INTERNET SLANG?

Khamrayeva M.

Teacher at Karshi SU

Introduction: there is much evidence confirming that, Internet is playing a great role in our society. Because, people can find everything in the internet: i.e books, news, information, science, music, film, mass media, weather forecast, friends, calling abroad, recording music, messaging, face to face communication, applying for a job, hotel reserving and etc. In short we can say that internet – one form of technology that has market a cultural evolution between humans. Between these notions, there is a phenomenon, which is called internet language which is mostly used between people who are close to each other such as relatives, friends, colleagues, acquaintances and neighbours.

First, internet language appeared and invented in the 1960s. It was established for the purpose of military-related data transmission from one gadget to another network. [1]

What is internet language itself? Internet language is the language, which is used in social media, www and it accomplishes with abbreviations, slangs, memes, emoji, jargons etc.

Internet slang is considered as abbreviations. It is fact that are four types of abbreviations:

- **Initialisms** DVD - Digital Versatile Disc, CD - Compact Disc, BRB - Be Right Back, JK - Just Kidding, BTW stands for by the way, OMG stands for Oh my god.

- **Shortenings** Dr.-stands for doctor, prof.-stands for professor, croc. - stands for crocodile, deli- stands for delicatessen.

- **Contractions** can't: cannot, we've: we have, should've: should have, she'll: she will, he's: he is.

- **Acronyms** AIDS - Acquired Immune Deficiency Syndrome, DARE - Drug Abuse Resistance Education, RADAR for Radio Detection and Ranging. [2]

Besides abbreviations there are another phenomena such as meme and emoji. They are also considered as an internet slang. We know that they are extremely informal.

Meme is an element of a culture or system of behavior passed from one individual to another by imitation or other non-genetic means or it is an image, video, piece of text, typically humorous in nature, that is copied and spread rapidly by Internet users, often with slight variations, whereas emoji is used in messages.

Let us see the definition of emoji and comprehend what it is in real.

Emoji is a small icon that can be placed in line with text. They can represent people, places, animals, objects, and symbols. By inserting emojis into a message, we can emphasize a feeling or simply replace of words with symbols.

These notions can be found in speaking and writing, as we mentioned above both of them are utilized in communication, which plays a beneficial role between people in chatting. [3]

Reasons: Pros. One of the reasons is Internet language produces a short and easy communication between people. The second reason is it saves the time because, most people used to utilize abbreviations to shorten their time. Third reason is that it makes the language vivid, interesting, natural and favorable between its users. Most people consider that using pictures, slangs and abbreviations instead of words are more comfortable for them. Furthermore, internet memes

help people to show their deep feelings and emotions through using pictures, emoji and memes. Besides, they can raise the mood of the people while chatting.

Cons: internet language is spoiled language as in fact most people lose their literary language. Because these short phrases, slangs, and abbreviations and memes ruin the beautiful literal English language. Furthermore, it is considered as informal language, which is not considered as a correct language.

Methodology:

Due to CNN news on July 27, 2017, there were 50% of young people, secondary school students addicted to technology such as *cell phone addiction*. [4]

What is Internet and computer addiction?

Online computer addiction, also known as *Internet addiction*, gets more attention in general from scientific research than offline *computer addiction*, mainly because most cases of computer addiction are related to the excessive use of the Internet.

According to the facts in 2014, researchers estimated that 6% of the world's population is addicted to the internet. The world's population is roughly 7 billion people, so that makes for about 420 million people addicted to the internet. [5]

What can cause the Internet abuse?

Of course it refers to improper use of the internet and may include:

- Cyber bullying, use of the internet to bully and intimidate.
- Cybercrime, use of computers in criminal activity.
- Malware, software designed to harm a user's computer, including computer viruses.
- Spamming, sending unwanted advertising.

Besides it can harm not only technology but also people. For instance the Internet can develop depression or other psychiatric problems and anxiety to study.

Due to the facts, the World Health Organization distinguishes four types of child maltreatment such as physical abuse; sexual abuse; psychological abuse; and neglect of using the internet. [6,7]

Conclusion:

To sum up, we can say that everything has its good and bad features. It will be correct if we realize them and prevent ourselves from the internet's bad effects right on time. Otherwise, we may damage everything around us including ourselves as humanity. We should know where to stop and how to stop. And we should utilize the internet for only good operations in a good manner.

Then we can be assured that internet language can assist us in their proper ways and help us achieve our goals.

References:

1. blogs.ntu.edu.sg › [hss-language-evolution](#) › [wiki](#) › [chapter-12](#)
2. www.dailywritingtips.com › [all-about-abbreviations](#)
3. www.businessinsider.com › [420-million-people-are-addicted-to-the-inter.](#)
4. en.wikipedia.org › [wiki](#) ›
5. www.webmd.com › [depression](#) › [news](#) › [internet-overuse](#)
6. Logonback2life.eu › [cooperative-methodology-fo...](#)

**BOKS SOHASINING TERMINOLOGIK LEKSIKASI VA UNING
RIVOJLANISH DINAMIKASI**

*Abduvosiyeva G.,
O'zDJTU magistranti*

Jamiyatni to'liq axborotlashtirish davrida, matbuot, radio va televidenie turli xil atamalar bilan to'ldirilgan axborotni taqdim etganda, insoniyatning sport sohasidagi asosiy tushunchalarni bilishiga katta ehtiyoj tug'ildi. Internatsionalizm va ingliz tili negizida paydo bo'lgan boks terminologiyasini kuzatish zamonaviy sportga kirib keldi. Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan, XVII-XVIII asrlarda Angliyada qayta tiklangan va boshqa ko'plab mamlakatlarda tarqalgan boks butun dunyoda, shu

jumladan, O'zbekistonda ham juda mashhur va keng tarqalgan. Hozirda uning turli xil variantlari mavjud: frantsuz boksi, Thai boks va kikkoksing. Ammo hozirgi davrda boks va kikkoksing nafaqat erkaklar sporti, balki xotin-qizlar ham bu sport turlari bilan shug'ullanib kelishmoqda. Bu matbuotda ingliz tilida o'z aksini topdi. Masalan, boks bo'yicha "femaleboxen", "femalefighte" (ayol bokschi), «female Super Middleweight Champion of the world» (Super engil vazndagi champion ayol), yoki Internet saytlarida g'ayrioddiy iboralarga duch kela boshladik: «боксерша», ya'ni «ayol bokschi», «боксерши-тяжеловески» (70-75 kg dan yuqori vaznli ayol bokschi), «кикбоксерши» (kikkokschi ayollar) kabilardir.

Hozirgi paytda dunyo tilshunosligining diqqat markazida turli xil mavzular bilan birga terminologiya ham turibdi. Aynan shu davrda zamonaviy tilshunoslik fanida yanada keng ma'no kasb etgan va chuqurroq o'rganilayotgan "terminologiya"ni topish mushkul vazifalardan biri hisoblanadi. Terminologiya – maxsus leksikani o'rganuvchi fan bo'lib, terminlarning kelib chiqishi, shakli, ma'nosi, vazifasi va qo'llanilishi kabilarni o'z ichiga qamrab oladi. Terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning aktual yo'nalishlaridan biridir. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o'sib borishi, bir tomondan, ilm-fanning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'liq hodisa deb izohlanadi.

Ikki tilning (ingliz va o'zbek) butun terminologik tizimini qiyosiy o'rganish masalasi, qolaversa, ular o'rtasidagi parallellarni va tafovutlarni o'rganish ko'p tomonlama ochilmagan masalalar sirasiga kiradi.

Shu jumladan, boks terminologik leksikasini o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanib, bu mavzu hali O'zbekistonda keng yoritilmagani fikrimizning yaqqol dalilidir.

Ixtisoslashgan inglizcha-o'zbekcha boks lug'atining yo'qligi murabbiylar va boks bo'yicha talabalarning o'z mutaxassisliklari bo'yicha bilimlarini kengaytirishga, shuningdek, o'quv jarayonini takomillashtirishga to'sqinlik qilmoqda. Shuning uchun foydalanuvchilar uchun - boks uchun terminologik minimalni (inglizcha-o'zbekcha yozishmalar) yaratish "sharhlovchilar" - sport sharhlovchilari (chet elda xalqaro janglarni yoritishda), sport fakultetlari talabalari, tegishli universitetlarning tadqiqotchilari (boks bo'yicha maxsus adabiyotlarni o'qish uchun), ingliz tilida so'zlashadigan va matbuotda xorijiy tillarda nashr etiladigan sport yangiliklariga qiziqadigan barcha odamlar uchun zarurdir. Hozirga qadar "boks tili"ning leksik-semantik va derivativ xususiyatlari ko'rib chiqilmagan, uning terminologik tizimi har tomonlama tahlil qilinmagan va ijtimoiy-madaniy ahamiyati aniqlanmagan. Boksning o'zini o'zi himoya qilish va raqobatbardosh sport turi sifatida rivojlanishi qadimgi Olimpiya o'yinlari bilan bog'liq bo'lib, boks va uning nominatsiyasining so'z boyligi tushunchalari paydo bo'la boshladi: mashg'ulot sumkalari (punchingballs = punchballs), o'yin maydonchasi (ring) va boshqalar. Qadimgi Yunonistonda boksning quyidagi atamalari qo'llangan: "gellanodik" - referee (zamonaviy hakam) - sudyalari, "skiamahiya" - shadow-boxing (havo zarbalari) - soya bilan boks, shuningdek o'sha davrda lotinchadan - pugil - "musht bilan jang qiluvchi jangchi", pugilatio - "mushtli jang", pugilor - "musht bilan kurashish", pugnus- 1) musht; 2) musht bilan urish; 3) mushtli jang kabi terminlar vujudga kela boshladi.

Boksning barcha atamalari "musht" so'zi bilan boshlangan, chunki boksning mohiyati raqibni musht bilan urishdir. Zamonaviy ingliz lug'atlarida quyidagi lotin tillari mavjud: pugilizm - mushtlashish, kamdan-kam hollarda - "boks"; pugilist - kurashchi, kamdan-kam hollarda - bokschi. Qabul qilingan so'zlar Lotinchadan (-ist, -ism) qo'shimchasini olgan holda (pugil-) ildizni saqlab qolgan.

18-asrda Angliyada "qo'lqopsiz mushtlarda" boks janglarining birinchi qoidalari paydo bo'lishi bilan "bareknucklefighting" ("bare" - "yalang'och" ya'ni qo'lqopsiz, "knuckle" - musht, "fighting" - jang) tushunchalarini nomlash uchun kombinatsiya shakllandi. Maxsus qoidalarni nomlash uchun umumiy adabiy tildagi so'zlar ishlatila boshlandi ("below the belt" - "beldan pastda", "holding" - ushlab olish). London sovrinli ring qoidalari (TheLondon PrizeRingRules) (1838) ringning o'lchami va raundlarning davomiyligini belgilab qo'ydi. 1867 yilda Jon Duglas nomi bilan TheNewQueensberryRules nomli yangi qoidalar tashkil qilindi. Unga ko'ra qo'lqop ostidan o'raladigan maxsus bintlar bilan kiyiladigan qo'lqoplar (paddedgloves) joriy qilindi va

qo'rqopsiz janglardan farqli ravishda qo'rqoplar kiyilgan holda boksning boshlanishi (glovefight) belgilanib qo'yildi.

Shunday qilib, Angliyada boksning maxsus lug'ati dastlabki boks davrida "qo'rqopsiz mushtlar", so'ngra qo'rqoplar bilan boks davrida shakllanib, natijada boksning quyidagi atamalari paydo bo'ldi: "paddedgloves" - qo'rqoplar, "round"- round (jang olib boriladigan jarayon), "knockdown" - nokdaun va boshqalar.

"Sovrinli boks" davri esa quyidagi maxsus lug'at bilan ajralib turadi:

1) Prize fighter - (a boxer who fights to win money)-pul yutib olish uchun kurashadigan jangchi, (bokschi);

2) Prizefight-(a boxing competition in which people fight to win money)-jangchilar pul yutib olish uchun kurashadigan musobaqa.

Aslida, "boks" so'zining kelib chiqishining faqat bitta versiyasi mavjud – ingliz tilidan boks - "zarba" va hk. Ko'pincha bu so'z ingliz tilida "quti", "ring" ma'nolarini ham anglatadi, garchi tilshunoslar ko'pincha bu bog'liqlikni xalq etimologiyasi deb hisoblashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Апалько, Ирина Юрьевна -“ Терминологическая лексика сферы бокса и динамика ее развития”-2005
2. В.В. Виноградов, «Вопросы языкознания»1961,
3. Nurmonov A. Hozirgi O'zbek adabiy tili. –T.: Sharq, 2002.
4. A.Hojiyev O'zbek tili so'z yasalishi tizimi –Toshkent, 2007

THE IMPORTANCE OF CULTURE AWARENESS IN TEACHING PRONUNCIATION

Xamdamova S.

*Qarshi DU hamda MDLU
qo'shma ta'lim dasturi talabasi*

The role of culture awareness in teaching pronunciation is very important. As teachers, we need to ensure that students' can be easily understood by others, but we do not have to strive for some hypothetical Standard English pronunciation. In fact, we should highlight for our class that after a certain point, accents do not matter much at all.

Some fun activities that can help your students become more sensitive to the subject of accents are doing impersonations, listening to native regional accents and teaching you a phrase in their own language.

Impersonations can be done as a class. Students can impersonate famous people, like John Wayne or Nicholas Cage, or they can impersonate teachers – always a fun activity! The idea is to have them take on a whole different identity and try out the pronunciation that Old English s with it. Often, your students will produce the best English pronunciation of their lives when impersonating someone else. Be sure to tape them for this as well, since it proves that they can use English pronunciation in a conversation or monologue.

Get tapes and videos of English from other parts of the world than your own. Play or watch them, and have the students pick a few sentences out for you to repeat. Let the students see if they can hear the differences between your English and the English on the recording. Then have they try repeating the phrases in your accent and in the other accents. It is fun, it gets people laughing and it helps students realize that there are many correct ways to pronounce English.

A third way to loosen a student's grip on accents is to have them teach you a phrase in their language for you to repeat with your own accent. See if you can get the students to imitate you afterwards. Silly as it sounds, this will give them a lot of insight into what the key phonemes in English are and how one's native language can interfere with one's target language. At some point in our childhood most of us have put on a ridiculous, heavy French or Spanish accent as we spoke English. It was usually to get a laugh out of the rest of the room.

This is what you are trying to get your students to do in their own languages with an American (or other native English) accent. It is fun, and students come to realize that if they can sound American/British/Australia/Canadian/ or whatever in their own language they probably do it in English. In fact, there probably isn't anything funnier than listening to a Japanese student imitating an American trying to speak Japanese, then watching the grow amazed at the improvement of their pronunciation in English.

Teaching pronunciation properly can be fun, easy, and quite the learning experience for yourself and your students. Take a few ideas from here, a few from your textbook, and give it 10-15 minutes every class. With a little time, you will see quite a difference, not just in pronunciation, but in attitude and overall language skills.

The use of music in the foreign language classroom offers a unique approach to enhance students' awareness of another culture, and also can aid in the practice of communication skills. Music provides an interesting mirror of the history, literature, and culture of a country, that can be seen in song texts and in musical style. Musical styles and textual themes, along with pronunciation variations and dialects among countries speaking the same language, allow an opportunity for students to glimpse other societies representative of the target language.

In addition, music texts offer a unique means of reinforcing speaking, listening, reading, and writing skills through specially designed activities. Suitable music choices range from classical art music to popular contemporary music of all styles, and include traditional folk and children's songs. Music may be a powerful motivator in the classroom due to American students' general interest in music. The use of music in the classroom is also justified by Gardner's educational theory of multiple intelligences, which implies that a person's intelligence in music can be utilized to achieve skills in non-musical areas such as foreign languages.

Many teachers quote the Dutch psychologist Geert Hofstede's maxim 'Software of the Mind', the subtitle of his 2005 book 'Cultures and Organisations'. What culture covers is the commonly held traditions, values and ways of behaving of a particular community. It includes what we used to call 'British and American life and institutions', 'daily life' and also cultural artefacts, such as the arts or sports. This is all interesting and sometimes useful knowledge and it is often included in textbooks.

However, there is also another level of understanding, of culture. This is how you develop cultural sensitivity and cultural skill. This covers how you build cultural awareness, what qualities you need to deal successfully with other cultures, and how to operate successfully with people from other cultures. This is often considered to be a business skill for adults, such as international sales managers or explorers. But if you think about it there is a set of skills also needed by refugee kids, 'third culture kids' following their parents as they are posted around the world, and students going abroad on gap years before university or overseas study grants. Therefore we could argue that the teaching of culture in ELT should include these things:

- *Cultural knowledge*
- The knowledge of the culture's institutions, the Big C, as it's described by Tomalin and Stempleski in their 1995 book 'Cultural Awareness'.
- *Cultural values*
- The 'psyche' of the country, what people think is important, it includes things like family, hospitality, patriotism, fairness etc.
- *Cultural behavior*
- The knowledge of daily routines and behaviour, the little c, as Tomalin and Stempleski describe it.
- *Cultural skills*
- The development of intercultural sensitivity and awareness, using the English language as the medium of interaction.

Culture – the fifth language skill

Why should we consider the teaching of a cultural skills set as part of language teaching and why should we consider it a fifth language skill, in addition to listening, speaking, reading and

writing? I think there are two reasons. One is the international role of the English language and the other is globalisation.

Bibliography:

1. Alimardanov R.A. Pronunciation Theory of English, T 2009.
2. Akhmedova L.T., Normuratova V.I., Teaching English Practicum (Course of Teaching English Methodology), T., 2011
3. Bloomfield L Language N.Y 1950

SEMANTIC FIELD OF WORDS DENOTING FAMILY AND KINSHIP TERMS

*Muxtorova U.
Qarshi DU magistranti*

Cultures transform cross-culturally equivalent genealogies into socially defined kin relations by the way in which they name categories of individuals who are members of the kin group. Such naming results in the kinship terminology of the culture. There are two basic sets of kin terms: *terms of reference* and *terms of address*. A term of reference is how ego would refer to that relative in communications with others.

For example, if ego were asked "Who is that person to you?" he or she might say "That is my father." A term of address is what one calls that person when interacting with him or her—e.g., "Hi, Dad." In all cultures, one or more of nine basic criteria are used in the system of kinship terminology particular to that culture: generation, lineality and collaterality, sex, affinity, polarity, bifurcation, relative age, speaker's sex, and address versus reference. In the United States and most other Western societies, the first five criteria are commonly used. North Americans customarily distinguish among kin and assign kin terms on the basis of a person's generation, directness of relationship, sex, ties of blood versus marriage, and the use of different terms by interacting kin.

Different cultures collapse different relatives under one name that allows kinship terminology to transform objectively identical genealogies into different social constructions of kinship. **For instance**, the kinship terminology employed in the United States uses the term *aunt* to refer to all of the sisters of a person's mother but employs a different term for the mother herself. In some other cultures, by contrast, a person's mother and the mother's sister are referred to by the same term. Relatives who are called by the same label tend to be identified with similar roles, responsibilities, and privileges with regard to ego. Similarly, relatives who are distinguished from each other terminologically also tend to play distinctive roles with respect to ego. Kin names, therefore, act to reinforce cultural expectations about how kin will behave toward one another. While classificatory kin terms emphasize similarities in the relationships of different kin to ego, individuals distinguish between relatives who are called the same name and respond to them differently in a myriad of ways. Thus, in societies where mother and mother's sisters are called by the same term, children know the difference between their mothers and aunts, treat them differently, and feel differently about them. The collapsing of different categories of relatives under one label facilitates certain kinds of interactions between kin but does not eradicate an individual's ability to appreciate that people called by the same name are, nevertheless, not the same people.

While kin terminology is not uniform across cultures, there are a number of systems of kin naming that appear over and over from one culture to the next. Six such systems of kinship terminology have been identified, based on the manner in which cousins and siblings are classified: Hawaiian, Eskimo, Sudanese, Iroquois, Crow, and Omaha. U.S. kin terms are of the Eskimo type. Cousins are distinguished from brothers and sisters, but cousins on the father's side are not distinguished from those on the mother's side—they are all referred to as *cousin*.

Cultures that share systems of kinship terminology also tend to be similar in residence patterns, descent rules, and family organization. These similarities in important features of social structure are thought to account for shared kin terminology systems. Societies with similar patterns

of descent, residence, and family organization are likely to allocate roles, rights, and responsibilities similarly.

A shared system of kin terminology reflects and reinforces these similar role assignments. **For example**, in societies that trace descent through the father, a greater number of terminological distinctions are made regarding relatives from different generations for kin traced through the father than for kin traced through the mother. This may be because role, rights, and responsibilities depend upon the age of the relative vis-à-vis ego. As the interactions between an individual and the father's kin are more finely enumerated and distinguished in cultures where descent is traced through the male parent, the generation-based name distinctions on the father's side of the genealogy that are typical of these cultures reflect generation-based role distinctions. As interactions between an individual and relatives traced through the mother are not so finely drawn, terminological distinctions also tend to be less finely distinguished.

In societies that trace descent through the father, married couples also tend to live with or near the husband's family. This means that children of both sexes as well as married males will be interacting daily with relatives traced through the father, while no individuals will ever live where there is a concentration of relatives traced through the mother. The finer distinctions between the father's kin on the basis of age may reflect the far greater number of interactions that an individual will have with these relatives and, therefore, the greater need to distinguish these relatives on the basis of age. Societies that reverse this pattern of kin naming, distinguishing between mother's but not father's kin on the basis of generation, tend to trace descent through the female parent. In cultures of this kind, married couples are more likely to live with or near the wife's family. The greater role of the mother's kin in the life of the individual is mirrored in the more clearly differentiated kin labeling with respect to relatives traced through the mother.

The list of used literature:

1. Marriage and Family Encyclopedia Relatives & Extended Family Kinship - Descent, Kinship Terminology, Residence Rules
2. Kryukov, M. V. (1968). *Historical Interpretation of Kinship Terminology*. Moscow: Institute of Ethnography, USSR Academy of Sciences.
3. Pasternak, B. (1976). *Introduction to Kinship and Social Organization*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
4. Pasternak, B., Ember, M., & Ember, C. (1997). *Sex, Gender, and Kinship: A Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

PROVERB AND ITS NATURE IN OUR COMMUNICATION AND DISCOURSE

Jumanova S.

Master Degree student Karshi SU

Today, proverbs are frequently used in our speech as an undistinguishable part of our utterances, though proverbs have – in common knowledge – no known author or literary source. They appear in the form of short sentences, having a standard text, allowing sometimes some standard variants too, where the order of words might be altered or some of the words might be replaced by others that can be considered synonyms in that particular context. Sometimes additions and omissions also appear. Being short, it excludes the possibility of including explicitly the scope and limitation of validity found in scholarly statements. Some authors, linguists think that a proverb is identical with its text. But in one hand it can reveal the whole meaning of the text with one short wise sentence in an effective way. Using the proverbs increases the sensitivity and emotional color of any context. A proverb is a stereotype linguistic entity indicating the idea. On the linguistic level it is an artistic picture, on the level of ideas as a judgement. As a work of art of folklore it belongs to the secondary semiotic systems. It is a communication system with a double code, a carrier of information at the level of language, but at the same time the information carries another meaning too, becoming a device of poetic expression.

According to Mieder's definition "Proverbs are short, generally known sentences of the folk that contain wisdom, truths, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorable form and that are handed down orally from generation to generation." (2)

As the basic experience of mankind on human conduct is the same and has been the same from time immemorial, a considerable part of proverbs even in independent cultures express the same basic ideas. The proverbs are greatly increased by cultural contacts, involving the appearance of loan-proverbs. Proverbs do not opt the same region, the special period, the same sphere, as we can see the equivalents of any other foreign languages' proverb in our own target language.

Bartlett Whiting gave the following description: a proverb is an expression which, owing its birth to people, testifies its origin in form and phrase. It expresses what is apparently a fundamental truth, that is a truism – in homely language, often adorned, however, with alliteration and rhyme. It is usually short, but need not be: it is usually true but need not be. Some proverbs have both a literal and a figurative meaning, either of which makes perfect sense; but more often they have but one of the two. A proverb must be venerable; it must bear the sign of antiquity, and since such signs may be counterfeited by a clever literary man, it should be attested in different places and different times.(4)

Kleiber also noted that proverbs are collective, not individual. It means judgements, expressions of traditional or popular truths representative of conscience linguistics collective.

In other words, whenever a proverb occurs, both the actual speaker and a 'collective utterer' come into play. Arising from folk wisdom, proverbs reflect a culture's evaluative attitudes towards certain facts or events; they are impregnated with value judgements and legitimise behaviour, attitudes or points of view, because of their didactic tendencies and rootedness in the social imagination, proverbs act as mechanisms of non-formal education and ideological control. From the perspective of ethnomethodology and conversation analysis, owing to Silverman; if you are challenged about your actions, one effective response may be to say 'everyone does, don't they?' Here the appeal to 'everyone' works as a rhetorical device rather than a statistical claim. As such, it serves to limit your accountability for your act because such behaviour can be seen as 'general'. (3)

Similarly, invoking a proverb (say, 'better late than never') is a powerful conversational move for reasons quite unconnected with whether the proverb is 'true' or even 'true in this instance'.

The special value of proverbs in argumentation – as Erasmus told a 'great force' lies in the fact that they enable one to bring the following discursive, linguistic and cognitive strategies into play, practically proverbs aims to prove something or win over, argumentative discourse presupposes the presence (explicit or otherwise) of more than one point of view. As such, it has vitally polyphonic peculiarity. In the utterer's battle to impose his voice over others, the illocutionary force of the proverb as a collective voice questioning the addressee from the point of view(1).

Proverbs summarize ideas. If we wish to make the idea contained in a proverb Explicit for instance, to a non-native speaker, our explanation will clearly require a much more expansive development of the meaning. Proverbs condense maximum signification into a minimum of words. Proverbs have set forms. Whereas there are numerous ways of explaining an idea, each of which presents varying degrees of complexity or clarity, proverbs are 'prefabricated' and ready-to-use for both speaker and receiver. All they require on the speaker's part is block selection with no processing of syntax or lexis.

To sum up, we may say proverbs simplify communication for all the preceding reasons. I support the idea that "Proverbs speak louder than simple words". They are not tough for an audience to process. They do not opt the same age or level in our life, they live longer than us, but with the help of our speech unconsciously. Proverbs can be comprehended on our mind without any comment, the person can analyze on his own due to his own point of view.

References:

1. Dominguez Barajas, Elias. 2010. The function of proverbs in discourse. Berlin: Mouton de Gruyete
2. Mieder, W. (2004) Proverbs: A Handbook. Westport, Connecticut. London: Greenwood Press.
3. Silverman, D. (1998) Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis. Cambridge: Polity Press
4. Whiting, Bartlett Jere (1932). ,The Nature of the Proverb'. Harvard Studies and Notes in Philology and Literature 14. 273 - 307

V ШУЪБА

ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ: ТАЖРИБА, МУАММО ВА ЕЧИМ

ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА АҚЛИЙ ҲУЖУМ МЕТОДИНИНИГ ЎРНИ

*Ўроқова З. С.,
ҚВХТХҚТМОҲМ доценти*

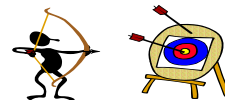
Ҳозирги вақтда таълим жараёнида ўқитишнинг замонавий методлари кенг қўлланилмоқда. Ўқитишнинг замонавий методларини қўллаш ўқитиш жараёнида юқори самарадорликка эришишга олиб келади. Таълим методларини танлашда ҳар бир дарснинг дидактик вазифасидан келиб чиқиб танлаш мақсадга мувофиқ саналади.

Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирадиган методлар билан бойитиш таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасининг кўтарилишига олиб келади. Бунинг учун дарс жараёни оқилона ташкил қилиниши, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, баҳс-мунозара, муаммоли вазият, йўналтирувчи матн, лойиха, ролли ўйинлар каби методларни қўллаш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш талаб этилади.

Бу методларни интерфаол ёки интерактив методлар деб ҳам аташади. **Интерфаол методлар** деганда-таълим олувчиларни фаоллаштирувчи ва мустақил фикрлашга ундовчи, таълим жараёнининг марказида таълим олувчи бўлган методлар тушунилади. Бу методлар қўлланилганда таълим берувчи таълим олувчини фаол иштирок этишга чорлайди. Таълим олувчи бутун жараён давомида иштирок этади. Таълим олувчи марказда бўлган ёндошувнинг фойдали жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- таълим самараси юқорироқ бўлган ўқиш-ўрганиш;
- таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;
- илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олинishi;
- ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқ-лаштирилиши;
- таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб-қувватланиши;
- амалда бажариш орқали ўрганилиши;
- икки тарафлама фикр-мулоҳазаларга шароит яратилиши.

“Ақлий ҳужум” методи - бирор муаммо бўйича таълим олувчилар томонидан

билдирилган эркин фикр ва мулоҳазаларни тўплаб, улар орқали маълум бир ечимга келинадиган методдир. **“Ақлий ҳужум”** методининг ёзма ва оғзаки шакллари мавжуд. Оғзаки шаклида таълим берувчи томонидан берилган саволга таълим олувчиларнинг ҳар бири ўз фикрини оғзаки билдиради. Таълим олувчилар ўз жавобларини аниқ ва қисқа тарзда баён этадилар. Ёзма шаклида эса берилган саволга таълим олувчилар ўз жавобларини қоғоз карточкаларга қисқа ва барчага кўринарли тарзда ёзадилар. Жавоблар доскага (магнитлар ёрдамида) ёки «пинборд» доскасига (игналар ёрдамида) маҳкамланади. **“Ақлий ҳужум”** методининг ёзма шаклида жавобларни маълум белгилар бўйича гуруҳлаб чиқиш имконияти мавжуддир. Ушбу метод тўғри ва ижобий қўлланилганда шахсни эркин, ижодий ва ностандарт фикрлашга ўргатади.

“Ақлий ҳужум” методидан фойдаланилганда таълим олувчиларнинг барчасини жалб этиш имконияти бўлади, шу жумладан, таълим олувчиларда мулоқот қилиш ва мунозара

олиб бориш маданияти шаклланади. Таълим олувчилар ўз фикрини фақат оғзаки эмас, балки ёзма равишда баён этиш маҳорати, мантикий ва тизимли фикр юритиш кўникмаси ривожланади. Билдирилган фикрлар баҳоланмаслиги таълим олувчиларда турли ғоялар шаклланишига олиб келади. Бу метод таълим олувчиларда ижодий тафаккурни ривожлантириш учун хизмат қилади.

“Ақлий ҳужум” методи таълим берувчи томонидан қўйилган мақсадга қараб амалга оширилади:

1. Таълим олувчиларнинг бошланғич билимларини аниқлаш мақсад қилиб қўйилганда, бу метод дарснинг мавзуга кириш қисмида амалга оширилади.

2. Мавзуни такрорлаш ёки бир мавзуни кейинги мавзу билан боғлаш мақсад қилиб қўйилганда – янги мавзуга ўтиш қисмида амалга оширилади.

3. Ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш мақсад қилиб қўйилганда-мавзудан сўнг, дарснинг мустаҳкамлаш қисмида амалга оширилади.

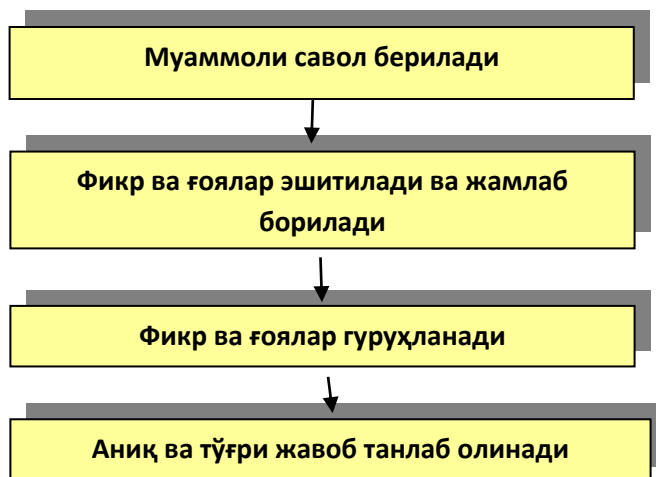
“Ақлий ҳужум” методини қўллашдаги асосий қоидалар:

1. Билдирилган фикр-ғоялар муҳокама қилинмайди ва баҳоланмайди.

2. Билдирилган ҳар қандай фикр-ғоялар, улар ҳатто тўғри бўлмаса ҳам инобатга олинади.

3. Ҳар бир таълим олувчи қатнашиши шарт.

Қуйида (1-чизма) **“Ақлий ҳужум”** методининг тузилмаси келтирилган.

“Ақлий ҳужум” методининг тузилмаси

“Ақлий ҳужум” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим олувчиларга савол ташланади ва уларга шу савол бўйича ўз жавобларини (фикр, ғоя ва мулоҳаза) билдиришларини сўралади;

2. Таълим олувчилар савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришади;

3. Таълим олувчиларнинг фикр-ғоялари (магнитофонга, видеотасмага, рангли қоғозларга ёки доскага) тўпланади;

4. Фикр-ғоялар маълум белгилар бўйича гуруҳланади;

5. Юқорида қўйилган саволга аниқ ва тўғри жавоб танлаб олинади.

“Ақлий ҳужум” методининг афзалликлари:

- натижалар баҳоланмаслиги таълим олувчиларда турли фикр-ғояларнинг шаклланишига олиб келади;

- таълим олувчиларнинг барчаси иштирок этади;

- фикр - ғоялар визуаллаштирилиб борилади;

- таълим олувчиларнинг бошланғич билимларини текшириб кўриш имконияти мавжуд;

- таълим олувчиларда мавзуга қизиқиш уйғотади.

“Ақлий ҳужум” методининг камчиликлари:

- таълим берувчи томонидан саволни тўғри қўя олмаслик;

- таълим берувчидан юқори даражада эшитиш қобилиятининг талаб этилиши.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ишмухаммедов Р, Абдукодиров А, Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари тарбиячи-ўқитувчилари ва гуруҳ раҳбарлари учун амалий тавсиялар). – Т.: Истеъдод, 2016-йил.
2. Йўлдошев У, Ибрагимов Х. Педагогик технология. – Т., 2008-йил.
3. Таълим менежменти. – Т., 2007-й.

РОЛЬ ПИСЬМА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

*Инамова М., к.ф.н. доц.,
Абдуллаева С. доктор философии (Ph D),
(НамИИС)*

Одной из основных задач современной системы образования Республики Узбекистан на этапе реформирования является выполнение социального заказа на подготовку специалистов обладающих профессиональной компетенции. Быть конкурентоспособным специалистом в постоянно изменяющихся условиях рынка, а также способным к саморазвитию на протяжении всей жизни – это то, что необходимо сейчас на рынке труда, чтобы успешно проявлять себя в системе общественно-производственных отношений. Для этого выпускнику необходимо обладать совокупностью знаний и опытом профессиональной деятельности. В качестве одного из основных требований к специалистам, окончившим технические вузы, предъявляется требование владения русским языком. Соответственно, основной целью обучения русскому языку в техническом вузе является формирование у обучающихся компетенций, необходимых для сопоставления языковых знаний с конкретными профессиональными сферами. В этой связи целесообразно выделить иноязычную профессиональную языковую компетенцию, позволяющую студентам интегрироваться в профессиональную среду и использовать ее как средство общения и обмена информацией в профессиональной деятельности.

Известно, что в профессиональной коммуникации основным видом речевой деятельности на русском языке является письмо. Несмотря на имеющиеся всесторонние исследования в области обучения письму с целью применения профессионально значимой информации, эта проблема остается актуальной.

С.Г. Бархударов, характеризуя собственно лингвистические основы преподавания языка и определяя важнейшие отличия письменной речи от устной, указывает на следующее немаловажное с точки зрения методики обстоятельство: «Письменная речь, фиксированная с помощью системы определенных графических знаков, наглядна по своему существу. Читающий может неоднократно возвращаться к написанному, повторять прочитанное, продумывать и анализировать текст» [1; с. 199]. Чрезвычайную и неоспоримую важность имеет также следующее положение: «Важно подчеркнуть, что учащимся нужно рекомендовать уже с самого начала писать на русском языке, т.е. не переводя текст с родного языка [1; с. 199].

В работе Митрофановой О.Д. подчеркивается чрезвычайная важность письменной коммуникации и дается ёмкая психолингвистическая и отчасти структурно-лингвистическая характеристика письменной речи как особого феномена: «Роль письменной коммуникации в современном обществе огромна. Она обеспечивает функционирование всех важнейших сфер интеллектуальной деятельности людей – научно-техническую работу, централизованное распространение информации (пресса), государственные и общественные организации, литературно-художественное творчество, образование и пр. Подавляющая часть общего количества информации, передаваемой и принимаемой в обществе, содержится, несмотря на популярность радио и телевидения, все же в знаках письма, а не в звуках речи (распространение же компьютеров убедительно поддержало письменную фиксацию информации). Письменная речь, требуя более высокого уровня анализа и синтеза, отличаясь большей степенью осознанности всех стадий ее протекания, выступает действенным и надежным средством самоконтроля, воспитания, словесно-логической памяти, которая имеет

большое значение для закрепления, переработки и воспроизведения информации» [3, с. 225-229]. По мысли авторов, педагогические усилия при обучении письменной коммуникации должны быть направлены не только на развитие собственно письменной речи, но и на формирование одновременного восприятия речевого сообщения на русском языке. «Установка на последующее письменное воплощение нового текста на базе воспринятой информации делает восприятие преднамеренным, т.е. методически эффективным, так как только преднамеренное восприятие может характеризоваться целенаправленностью, плановостью и систематичностью» [3, с. 226]. В соответствии с этим подходом, важнейшими видами письменных работ признаются изложение, сочинения по наблюдениям, по книжным источникам, по картинкам и др. В сфере же учебно-профессионального и профессионального общения (аннотации, рефераты, конспекты, резюме, тезисы) – это так называемые «вторичные» тексты, а именно: лабораторные работы, расчетные задания, научные статьи, курсовые работы, отчеты о производственной практике и т.п. Некоторые из них, такие, как изложение, конспект, резюме, реферат, определяются авторами как синтетические виды учебного речевого общения, базирующиеся на информации звучащего или печатного текста-источника и представляющие собой взаимосвязанный процесс восприятия и порождения.

В целом взгляды авторов на проблему обучения письменной речи довольно прогрессивны. Давая конкретные рекомендации по работе над развитием навыков письма, авторы предлагают определять приоритетные жанры письменной речи и раз в неделю предлагать различные виды письменных заданий. «Можно рекомендовать следующие виды работы над письмом в аудитории:

1. Коллективное письмо.
2. Совместное письмо (пары/группы).
3. Письмо за определенное время (время засекается).
4. Индивидуальное письмо: обмен письмами, записка преподавателю.
5. Письмо в устной форме (обсуждение письма).
6. Соединение простых предложений в одно сложное предложение.
7. Использование картинок при обучении письму.

В заключение подчеркнем, что в условиях постоянно ускоряющейся информатизации современного общества как глобального процесса активного накопления и использования информационных ресурсов, потребность граждан Узбекистана в письменном общении на языках, имеющих статус мировых, непрерывно возрастает. Соответственно, закономерным является возникновение настоятельной необходимости в дальнейшем совершенствовании образовательных технологий, ставящих целью формирование письменной речи узбекской молодежи при обучении иностранным языкам, в частности, при изучении русского языка как неродного.

Список литературы

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить: Для преподавателя русского языка как иностранного. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 2002. – 256
2. Бархударов С.Г. Методика преподавания русского языка иностранцам. – М., 1967. – 308 с.
3. Митрофанова О.Д. и др. Методика преподавания русского языка как иностранного / О.Д. Митрофанова, В.Г. Костомаров, М.Н. Вятютнев, Э.Ю. Сосенко, Е.М. Степанова. – М., 1990 – 269 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ВИДЕОКОНТЕНТОВ

*Сулейманова Н.К.
Преподаватель, УзГУМЯ*

В Узбекистане в связи с проводимой реформой системы образования сфера является важным компонентом сотрудничества международных отношений в гуманитарной сфере. Развиваясь в глобальном масштабе, народная дипломатия выполняет важную роль в установлении, развитии и укреплении международных связей в области образования. Это

касается, прежде всего, языковой работы: с одной стороны, с целью обеспечения соответствующего места для немецкого языка как иностранного (в настоящее время немецкий язык находится на втором месте среди изучаемых западных иностранных языков), с другой стороны, система изучения немецкого языка разрабатывается в соответствии с новыми требованиями.

Возникает необходимость развития у будущих учителей компетенций, направленных на самостоятельное добывание необходимой информации с умением анализировать и синтезировать ее. Сказанное вызывает необходимость научить будущих учителей немецкого языка применять на практике различные виды медиа, воспринимать их «язык», изучать большой поток информации, рекомендуемой видеоконтентами, применять их в педагогических целях, определять манипулятивное влияние видеоконтентов, самовыражаться на базе видеоконтентов.

По убеждению А.Абдукадырова, «Использование современных информационных технологий в учебном процессе значительно повысит эффективность методов обучения и будет способствовать улучшению работы учителей по повышению их педагогических навыков» [1].

Исследователь Ш.Х.Кадыров отмечает, что «активное использование информационных и коммуникационных технологий в профессиональном образовании не только дает свежий взгляд на педагогический процесс, но и обеспечивает необходимую научную и методологическую основу для его анализа и обновления» [3].

По мнению Г.Собировой, «Информационные технологии обладают методическими функциями и определенными дидактическими свойствами, которые позволяют внедрение их в процесс обучения» [4].

Профессор Л.Т.Ахмедова считает, что «смысл нового образовательного подхода состоит в свободном творчестве учителей и учащихся, работающих с использованием новых технологий обучения, а не в строгом следовании алгоритму тех или иных приемов» [2].

Видеоконтенты - контентная работа с видео при создании собственных видеороликов, процесс создания видеоматериала, одна из нестандартных форм обучения посредством технологии с использованием ИКТ на занятиях.

Ряд исследователей отмечает, что использование видео на уроках является одним из самых эффективных средств оптимизации учебного процесса, оно способствует развитию творческого потенциала личности, а также играет существенную роль в обеспечении возможности эффективной самореализации (см. работы Е.А. Пепеляева, В.И. Писаренко, С.А. Валетко).

По мнению Г.К. Селевки для того, чтобы сделать урок насыщенным и интересным простого просмотра и анализа художественного текста часто бывает недостаточно, следует привлечь и другие формы учебной деятельности. Для развития творческого потенциала будущих учителей в данном случае подходит использование наглядных материалов, в том числе и видеофильмов. При этом стоит отметить, что, если видеофильм будет создан самими будущими учителями, пользы с педагогической точки зрения будет гораздо больше [5].

Видеоконтенты – косвенное выражение окружающей среды, являющейся формой представления реальности, требующей декодировки. Видеоконтенты, по мнению немецких учёных, – символическая форма выражения, сходная с другими формами символического выражения, таких, как театр, танец, литературные произведения, музыкальные оформления.

На современном этапе проблемное обучение – эффективная технология обучения, формирующая у будущего учителя необходимую систему компетенций, развивающая у него личностные качества, необходимые для профессиональной деятельности, такие как: саморазвитие, самообучение, самообразование, самостоятельность.

Список использованной литературы:

1. Абдукадыров А.А. Кейс-метод на занятиях информатики и информационных технологий – как средство развития логического мышления студентов // Материалы междунар. науч.-прак. конф. – Омск: ОмскГПУ, 2015. – С. 138-140.
2. Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. Монография. – Т.: Издательство «Фан ва технология», 2009. – 160 с

3. Кодиров Х.Ш. Касб таълими ўқитувчиларнинг билим ва кўникмаларини шакллантиришда ахборот коммуникация технологияларини қўллаш методикасини такомиллаштириш. Педаг. фан. бўй. фал. д-ри (PhD) дисс. ... – Т.: 2017. –136 б.
4. Сабирова Г.С. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларига инглиз тили олмошларини ахборот технологиялари асосида ўргатиш методикаси. Педаг. фан. бўй. фал. д-ри (PhD) дисс. автореф. – Т., 2017. – 41 б.
5. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. – Т. 1. – М.: 2006.

MACHINE TRANSLATION: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Shukurova Z.Sh. Teacher of Karshi SU
Khaqberdiyeva K. Student of Karshi SU

For the past two decades or more, translation has been generally out of favour with the language teaching community. Yet for thousands of years this ancient craft had been right at the heart of language learning. Indeed, of almost all learning, for many of the medieval universities developed out of what were originally schools of translation.

Yet today translation is largely ignored as a valid activity for language practice and improvement. And even where it is still retained, it tends to be used not for language teaching, but for testing.[1]

If translation has fallen from favor in our times, it is largely because teachers fell with some justification, that:

- a. it is text bound, and confined to only two skills –reading and writing: it is not a communicative activity because it involves no oral interaction.
- b. it is not suitable for classroom work because the students must do the writing on their own: it is also time- consuming and wasteful
- c. it is associated with “different language”, with literary or scientific texts, and is not suited to the general needs of the language learner.
- d. use of the mother tongue is required, and this not desirable
- e. and, finally, it is boring –both to do, and to cored.

2. Naturalness of the activity.

Translation is a natural and necessary activity. Many of the fashionable activities invented for language learners.

There are some problems of translation in teaching English. The problem of translation equivalence is closely connected with the stylistic aspect of translation-one cannot reach the required level of equivalence if the stylistic peculiarities of the source text are neglected. Full translation adequacy includes as an obligatory component the adequacy of style, i.e. the right choice of stylistic means and devices of the target language to substitute for those observed in the source text. This means that in translation one is to find proper stylistic variations of the original meaning rather than only the meaning itself.

Progress in the basic processes of computerized translation has not been as striking as developments in computer technology and software. There is still much scope for improvement in the linguistic quality of machine translation output, which, it is to be hoped. Developments in both rule-based and corpus-based methods can bring. Greater impact on the future of machine translation will probably come from the expected huge increase in demand for online, real-time communication in many languages, where quality may be less important than accessibility and usability. [2]

While working with any given software products like, for instance, electronic translators, a number of errors occur during text translation. Lexical analyses of the translated texts have shown that, in general, electronic translators adequately translate simple parts of speech, but commit errors in translation of cases, usage of adjectives, speech turns, and sentence constructions.

One common deficiency of some translators is discrepancies in the translation of words that have more than one meaning. For more adequate translation in the long term it will be possible to offer deeper heuristic analysis of grammatical construction of the sentences, with improved

translation quality of various parts of speech and their grammatical characteristics while excluding the collision of dictionaries in translating specialized texts.

The grammatical analysis of texts shows that electronic translators cope with a translation of words in plural and singular forms, but there is a certain difficulty in translating cases and correctly conjugating verbs. Various interpretations of cases in Russian and English demonstrate this through endings in Russian, through prepositions in English. Thus, a computer cannot really substitute for a translator. Are there, then, any reliable systems of machine translation? Certainly, there are. If a computer is used for translating literary texts, the result will be the draft of the translation, the so-called "sketch" or word-per-word translation which may be subsequently edited by an individual not possessing sufficient language skills, but who is a good literary editor. With respect to technical text translation, the results of the translation will mostly depend on the choice of the right dictionary containing words from the text's specialty. In the latter case, proofreading is not necessary.

Some customers merely do not accept such a level of translation. 'Machine translation is a myth', said Lynn Seshedry, adviser of Electronic Data Systems services, who helped create the company's global intranet. "It may be acceptable for the translation of technical documentation, but in all other cases you receive 15% of sense and 85% of nonsense. But still, in the hands of a skilled translator, such programs become good translation instruments." [3]

In the past there has often been tension between the translation profession and those who advocate and research computer-based translation tools. But now at the beginning of the 21st century it is already apparent that machine translation and human translation can and will co-exist in relative harmony. Those skills that the human translator can contribute will always be in demand. Where translation has to be of "publishable" quality, both human translation and machine translation perform their roles. Machine translation is demonstrably cost-effective for large scale and rapid translation software (boring) technical documentation. Highly repetitive software localization manuals, and many other situations where the costs machine translation plus essential human preparation and revision or the cost of using computerized translation tools are significantly less than those of traditional human translation with no computer aids. By contrast, the human translator is unrivalled for non-repetitive linguistically sophisticated texts (in literature or law), and even for one-off texts in specific highly-specialized technical subjects. For the translation of texts where the quality of output is much less important, machine translation is often an ideal solution. For example, to produce "rough" translations of scientific and technical that may be read by only one person who wants to find out only the general content and information and is unconcerned whether everything is intelligible or not, and who is certainly not discouraged by stylistic awkwardness or grammatical errors, machine translation will increasingly be the only appropriate decision.

Different electronic devices have become common nowadays. Taking information from foreign languages with the help of different electronic devices represents quite a new approach in modern translation practice. Due to the fundamental research in the systems of algorithms and in the establishment of lexical equivalence in different strata of lexicon, machine translation has made considerable progress in recent years. Nevertheless, its usage remains restricted to scientific, technological, lexicographic realms. That is because machine translation can be performed only on the basis of programs worked out by linguistically trained operators. Considerably greater difficulties which are insurmountable for machine translation programs, present morphological elements like prefixes, suffixes, endings, etc. Syntactic units (word combinations, sentences) with various means of connection between their components are also great obstacles for machine translation. Moreover, modern electronic devices which perform translation do not possess the necessary lexical, grammatical and stylistic memory to provide the required standard of correct literary translation. Hence, the frequent violations of syntactic agreement and government between the parts of the sentence in machine translated texts. Very often the machine translation program can not select in its memory the correct order of words in word-combinations and sentences in the target language. Thus any machine translation requires thorough proofreading and editing, something that takes no less time and effort and may be as tiresome as the usual translation of the passage.

Used literature:

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учеб. Пос. М.: Академия, 2004.
2. Bell, Roger T. (1994) Translation and Translating. Longman Group. UK. Ltd.
3. Basnet, Susan, (2002), Translation Studies, Rutledge, London and New York.

USING INTERACTIVE TECHNOLOGIES AT LECTURE LESSONS WITH FOREIGN LANGUAGE

Akhmedova Sh.M.
Teacher of Termez SU

Anyone who's done it knows that teaching is one of the hardest jobs there is. The secret that keeps them going is that great teachers really, really want to be great teachers, and they'll stop at nothing do succeed. A great teacher will do almost anything to help their students.

The best teachers have excellent lesson plans, lectures, and assignments that they continually improve. They have studied extensively and read widely about how to teach and methods to facilitate learning. They structure their days, lessons, and units in a way that fosters maximal understanding and interest. They collaborate with other teachers and attend classes to learn more about their subject matter and how to best convey it.

The pedagogical science is developing and leading to increase new teaching methods and technologies. One of them is **use of interactive technologies at lecture lessons with foreign language**

In my article I would like to outline some topics concerning this matter, beginning with the important question if *teaching communication* is actually necessary.

In the process of learning a foreign language students, together with the practical exercises, an important role is played by the lectures of linguistic, regional geography and methodical nature, which, if not read entirely in the target language, then, at least, carry out his involvement in one or another degree. If the practical training in language suggests an indispensable foreign language speech activity of students, the traditional role of the audience in the lecture classes is passive, which allows the instructor to present more information, saving time to its discussion. This situation appears to contribute more successful implementation of the so-called approach aimed at the transfer of students to the greatest possible amount of knowledge. Currently, however, a transition to a competence-based approach, which is focused not so much on the accumulation of knowledge, but rather on the ability to creatively use them in their work. Accordingly, the teacher is required not just to ensure the transmission of information the audience, but also to create conditions for the development of free operating information received skills. In this connection there is need to introduce into the educational process of new ideas and teaching methods.

In recent years, many experts suggest stimulate cognitive activity of students by introducing into the learning process interactive technologies. Interactive learning is, in fact, is one of the communication technologies of species involves a well-organized feedback between learning and the student in the presence of bilateral exchange of information between them (which is especially important if there is a need for training students in the use of the language in which of instruction).

When working in interactive mode, coming from the teacher to the student's consciousness information, call active mental activity of the latter, generating a reverse flow of information. Of course, in the traditional lecture coming from the teacher information in varying degrees, it stimulates mental activity of students. However, the thoughts that arise in the audience a lecture, do not assume their indispensable expression. This allows some students to avoid immediate understanding expounded on employment, limited more or less detailed catch coming from the teacher information ready (which contributes little to the intellectual development).

If the interactive learning sessions to build itself should ensure the inclusion of students' thinking, even before they have received the full amount of the required information - as it is implemented, for example, the problematic nature of the lectures. The theoretical material on this lecture is given in the form of a problem problem, In the decision that there is a dialogue (both

external and internal). If the lecture is conducted in a foreign language, it is natural that it is carried out and the dialogue of students with the lecturer. Thus, the principle is realized communication.[1]

No less important in teaching is the principle of clarity. In addition, the image provides a visual support, serving to illustrate the notification information; it can also serve as a support of adequate and mental action. This is based on, in particular, so-called visualization lecture. In preparation for her educational information recoded in visual form through diagrams, drawings, pictures, etc., and in the course of the lecture made detailed commenting connected visual materials [2]. Invaluable help teachers in organizing such lectures can have modern training facilities. In particular, the necessary images can be shown on the screen with the projector or by using the interactive whiteboard. Moreover, since it charged and can be the most important terms and definitions. The latter is especially important, for example, in the case of the lecture in the language that students speak well enough. In this case, the graphic presentation of the new term allows students to avoid making mistakes in their records. Presentation of the same by demonstrating their respective slides, rather than recording on the board (driving writer turn his back to the audience), allows the teacher how to save time and more effectively maintain eye contact with the audience.

But we should not abuse the modern technical means, considering their use indispensable and furthermore, sufficient condition of employment with application of modern education technologies. So, it is hardly worth while to the oral presentation of the information to display her own (not just the key points and illustrations) on the screen. It is highly addictive and shifts the focus of students with a lecturer on a screen - and the result is a situation in which modern technology in teaching (multimedia, etc.), being misused, impede the implementation of a minimum of modern interactive educational technologies.

Moreover, modern technology training can be successfully implemented in class and without the use of any technical means. An example is the lecture together, which involves discussion of problems from different perspectives by two specialists (for example, theorists and practitioners). Students in the course of the discussion are drawn into communion (including foreign language), ask questions, form and express their own attitude to the problem under discussion, showing mental and behavioral response to what is happening [3].

In addition, with the help of interactive technology can be developed is important for the formation of independent thinking ability to critically analyze incoming information, to identify false information. In the solution of this problem it is aimed to advance the planned lecture errors [4]. The content of this lecture was originally laid substantive errors, methodological and behavioral, the list of which is presented to listeners at the end. On parsing errors noted by students during lectures, usually is given 10-15 minutes. Naturally, this lecture is best done when students already have sufficient knowledge on the problem.

No less interesting form of lectures as part of the lecture is interactive technologies in the form of a press conference. The teacher calls the lecture topic, then asks listeners writing to ask him questions on it, what stands out is not more than 5 minutes. About the same (or slightly longer) lecturer sorts received questions, then, on the basis of their semantic content, it presents a lecture in the form of a coherent opening theme. At the end of the lecture certainly under evaluation questions, reflecting the knowledge and interests of students.

There are a number of forms of lectures in the framework of interactive technologies. However, we must bear in mind that the employment of this type place high demands on both the students and the teacher to himself, who must be fluent material and the language of instruction, and be open to dialogue with the audience.

Used literature:

1. Anitchkov I., SaakyantsV. Methods of teaching English. Moscow, 1966.- 248p.
- 2 Lecture as a kind of learning activities [electronic resource] - Access mode: http://www.asu.ru/education/activity_edu/lessons
- 3.Rogova G. Methods of teaching English. Leningrad, 1975.- 312p.
4. Selevko, G. Consciousness under control [electronic resource] / G. Selevko. - 2005. - Access: <http://www.ug.ru/archive/10005>

ОВЛАДЕНИЕ РУССКИМ ЯЗЫКОМ НЕРУССКИМИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ

*Ст. преп. Ризамухамедова Г.,
Акбархонов А. (студент) НамИСИ*

Двуязычие – одна из важнейших проблем, поставленных общественным развитием перед науками, исследующими языковую коммуникацию. Решение вопроса о билингвизме предполагает использование различных подходов: лингвистического, социологического, психологического, педагогического и др.

Процесс развития навыков пользования двумя языками протекает в одном направлении, но его фазы совпадают. Продвинутому этапу – формированию умений и навыков владения родным языком, как правило, соответствует начальный этап становления умения пользоваться иноязычной речью. Следует иметь в виду, что чем лучше человек владеет системой родного языка, тем успешнее осуществляется развитие навыков владения иноязычной речью. К ним, в первую очередь, относятся умение осуществлять структурно-смысловой анализ текста при рецептивных видах речевой деятельности и умение логического построения высказывания при продуцировании.

Осуществление этих умений предполагает выполнение более частных действий, включенных в речевую деятельность.

С использованием системы родного языка:

1. Умение быстро понимать прочитанное.
2. Умение осуществлять конспектирование, в процессе которого сочетаются аудирование или чтение.
3. Умение осуществлять реферирование и аннотирование, в процессе которых, сочетаются чтение с письмом. С использованием системы изучаемого русского языка.
4. Умение быстро понимать прочитанное на русском языке, скоро чтение с использованием системы русского языка.
5. Умение осуществлять конспектирование, в процессе которого сочетаются аудирование или чтение.
6. Умение осуществлять реферирование и аннотирование, в процессе которых сочетаются чтение с письмом.

Перечисленные умения носят общий универсальный характер.

На современном этапе качество подготовки высококвалифицированного специалиста во многом определяется степенью владения им русским языком.

Интерес к проблеме “Язык и специальность” исключительно велик.

С этой целью на занятиях по русскому языку нами используются связанные тексты по специальности. Например, при прохождении темы “Структура научного текста” целесообразно, на наш взгляд, работать над такими вопросами, как обучение реферированию, аннотированию учебников по математике и физике (для студентов технического факультета) и научно-технических журналов.

При прохождении темы, связанной с историей науки и техники, мы рекомендуем работу над текстами “Абу Али Ибн Сино”, “Ахмад аль Фергани”, “Абу Райхон Беруни” и др. При этом студенты неязыковых направлений пишут доклады, с которыми выступают на научно-практических конференциях.

В условиях технического вуза функции практического курса русского языка должны рассматриваться в их единстве, понимаемом как приобретение вместе с языковой подготовкой в области специальности навыков и умений ее применения в практике.

Литература

1. Зильберман Л.И. Интерференция языков и методика преподавания иностранного языка на основе родного. М. 1972 г.
2. Шапилов С.Ф. Некоторые вопросы сопоставления иностранного и родного языков в методических целях. Р.Я.З.Р 1985г.
3. Булгакова Т.В. Грамматическая интерференция и другие факторы влияющие на русскую речь узбеков. – Ташкент 1977г.
4. Михайлов М.М. Двуязычие (принципы и проблемы) Чебоксары, 1992г.

**БАДИЙ АДАБИЁТ НАМУНАЛАРИ – МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ
БОЛАЛАРДА УМУМИНСОНИЙ ФАЗИЛАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
МАНБАИ СИФАТИДА**

(Нормурод Норқобилов ва Ака-ука Гриммлар асарлари асосида)

*Файзуллаев Х. Н. Қариш ДУ ўқитувчиси
Ҳамраева Х.Р. Қариш ДУ талабаси*

Мактабгача таълим ёшидаги болалар дунёқарашини кенгайтириш, уларнинг тафаккур оламини янада бойитиш, билиш жараёнларини тараққий эттириш ҳамда уларда умуминсоний фазилатларни шакллантиришда бадиий адабиёт намуналарининг ўрни ниҳоятда бекиёсдир. Бу ёш даврда болалар жуда қизиқувчан ва синчков бўлишади. Мактабгача таълим тарбиячилари ёки ота-оналари томонидан болаларга ҳикоя қилиб берилаётган ҳар қандай мавзудаги бадиий асар бизни ўраб турган борлиқда ҳаётимиз билан ўзаро узвийлигини тушунтириш асл мақсадимиз бўлмоғи керак.

Бу ўринда ака-ука Гримм эртаклари ҳақида тўхталиб ўтсак. Ака-ука Гриммларнинг “Бўтқали қозон”, “Етти қарға”, “Бўри билан етти улоқча”, “Қуён билан типратикан”, “Омадли Ҳанс”, “Бўрон кампир”, “Сим-сим тоғи” каби эртакларини болажонлар жуда қизиқиш билан эшитадилар. Бу эртакларнинг сўзлари оддий, содда, тушунарлилиги билан бола хотирасида мустақкам жой эгаллайди. Асосан мактабгача таълим ёшидаги болалар учун мўлжалланган эртакларнинг қаҳрамонлари ҳайвонлардан ташкил топган бўлади. Бу эса болаларнинг эртакка бўлган қизиқишларини янада оширади. Эртакдаги ижобий ва салбий қаҳрамонлар орқали болалар яхши ва ёмон каби хислатларни ажрата ола бошлайдилар.

Ака-ука Гриммлар қаламига мансуб “Етти қарға” эртаги асосида болажонлар ота-онани норози қилмаслик, катталарни гапига кулоқ тутиш, эринчоқлик қилмаслик кераклиги, ота-она ва катталарни айтганларини қилиш лозим деган хулосага келадилар. Бундан ташқари, энг улуғвор инсоний фазилатлардан бири ака-сингил ўртасидаги ўзаро меҳр–оқибат, меҳрибонлик, ахилликнинг куч қудрати қанчалик даражада мўъжизалар ярата олишини тушуниб етадилар. Шундай эртакларни болаларга ҳикоя қилиб бериш орқали уларда ўзаро меҳр–оқибатлилик, ўз яқинларини қадр-лаш каби яхши фазилатларни уйғотишимиз мумкин. “Сим-сим тоғи” эртаги орқали эса хасислик ва сахийликнинг каромати ҳақида фикр юритилади. Ўз туғишган укасига ҳийла ишлатган хасис аканинг аянчли тақдири орқали инсонийлик, тўғрисўзлилиқ, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, қаноат каби қатор умуминсоний фазилатларни очиб беради. “Фолбин ҳақим” эртаги орқали энг ёмон одатлардан бири бўлган ўғрилиқ, ўзгалар ҳаққига ҳиёнат қилиш, бундай қинғир ишларнинг бир кунмас бир кун фош бўлишини ёзувчи жуда ажойиб тарзда очиб берган.

Пули йўқолган бой фолбинни уйига олиб келиб унинг пулларини топиб беришини сўрайди. Фолбин эса хотинини ҳам бирга олиб боради. Бой уларни ажойиб безатилган дастурхонга таклиф қилади. Хизматкор биринчи таомни олиб киргунча фолбин хотинини туртиб: “Бу биринчиси”- деб айтади. Кўрқиб кетган хизматкор:

-“Ҳақим барчасидан хабардор, энди ишимиз чатоқ. У мени ўғрилар-нинг биринчиси эканимни айтди”⁷⁸ – деб кўрқиб кетади.

Иккинчи хизматкор таом олиб кирганда ҳам фолбин хотинига қараб: “Бу иккинчиси”⁷⁹ – деб айтади. Хизматкорнинг ранги бўзариб чиқиб кетади. Учинчи хизматкор билан ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. Шу пайтда бой фолбиндан тўртинчи лаган остида нима борлигини сўрайди. Фолбиннинг исми Кребс бўлгани учун у “Эҳ мен бечора Кребс”⁸⁰ деб юборади. Кребс олмон тилида қисқичбақа маъносини билдиради. Аслида ҳам тўртинчи лаган-нинг остида қисқичбақа бор эди. Хизматкорлар фолбинни имлаб ташқарига чақиради ва тўртта хизматкор ҳам пулни ўғирлаганликларига иқроор бўлишади. Шундай қилиб фолбин

⁷⁸ Ака – ука Гриммлар “Бўрон кампир” Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти 2015 34-бет

⁷⁹ Ака – ука Гриммлар “Бўрон кампир” Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти 2015 34-бет

⁸⁰ Ака – ука Гриммлар “Бўрон кампир” Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти 2015 34-бет

бойнинг пуллари топиб беради. Бундан кўриниб турибдики, бировнинг ҳақкига хиёнат қилиш, ўғрилиқ энг ёмон ҳислат бўлиб, албатта ошқор бўлишини ушбу эртақ орқали болаларга тушунтиришимиз мумкин. Бу эртақ орқали кичкинтойларга ҳалоллик, тўғрилиқ каби фазилатлар шакллантирилади.

Ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг “Зангори кўл” ҳикоялар тўпламига мансуб “Капалак” ҳикоясида реал ҳаёт манзаралари, инсон ва табиат, инсон ва ҳайвонат, яшил табиат муаммоси мактабгача ёшдаги болакай-Нусрат, Махсум бобо, Ҳайдарали образларида бадиий талқин этилган. “Болакай шаҳарда туғилган. Ота студент, она студент, Нусратни ёшига тўлмай қишлоққа ташлаб кетишган эди. Ўқишлари битгач, шаҳарда туриб қолишди. Ҳар гал қишлоққа келишганида, болакайни ўзлари билан шаҳарга олиб кетишмоқчи бўлишди-ю, бироқ Махсум бобо: “Ҳеч бўлмаса, мактаб ёшига етсин”, дея изн бермай келарди”⁸¹

Нусратнинг табиатга, ҳайвонатга меҳр-муҳаббати чексиз. У яшил табиатни, ранг-баранг гулларни, дов-дарахтларни, гўзал табиат манзарасини, биринчи гуллаган қизғалдоқни, чечаклар, лола, ғумай, хонқизи, майсаларни севади. Табиат жониворлари: кўрт-қумурсқалар, чумолилар, қирқоёқ, арилар, чумоли карвони, турғай, чумчук, мусича, капалакни ва барча-барчасини севади. Мактаб ёшига етганда ота-онаси уни Тошкентга олиб кетгани келганида кетгиси келмайди, қишлоқ ҳаёти уни ўзига тортади.

“Бедазор оралаган ёлғизоёқ сўқмоқдан ошиқмай боришаётган ота-бола поездни қора тортишган...Отасининг кетидан пилдираб бораётган болакай қоп-қора кўзларини тевааракка югуртириб қизғалдоқ қидиради...Бирдан болакайнинг кўзлари шодликдан чакнаб кетди, шундай сўқмоқнинг ёқасида бир жуфт қизғалдоқ чўғдай ёниб турарди... болакай ҳар ёнда ҳар ёнда арилар ғувиллаб учаётгани, майсалар орасида турли ҳашоратлар, сўқмоқда чумоли карвони ғимирлаб юрганини пайқади. Юраги энтикди...У кўм-кўк майсалар устида мукка тушиб, ғимирлаб юрган қурт-қумурсқаларни, айниқса чумолиларни соатлаб кузатишни ёқтирарди”⁸².

Нусрат арини тилини бобосидан ўрганганлигини, уни ари чақмаслигини отасига айтиб мактангиси келди. Отасининг Нусратни кўлидаги қизғалдоқни кўриб “Қизғалдоқни нима қиласан? “Ташла ўзим бозордан олиб бераман”, “эгнингни кир қилмасангчи” деган гаплари болакайни кўнглини чўктиради.

Нусрат “Капалакни кўргач, .. оёқ учида юриб, унга яқинлашди. Капалак учиб бориб ғумай баргига кўнди... Бошидан соябони узун яшил шанқасини олди, Тап!.. Капалак кўлга тушди.”⁸³

Ҳайдарали Нусратни ”кўлидаги капалакка қаради. Жони халқумига келиб, ... болакайни кўлидаги капалакка чанг солди, кафтида ғижимлаб ерга ташлади. Бу ҳам етмагандек , оёғи билан эзиб, ерга қориштирди.”⁸⁴

Отасининг бу ҳаракатидан норози бўлган “Болакайнинг ранги оппоқ оқариб, кўзлари катта-катта очилиб кетди. Беихтиёр икки қадам ортга чекинди. Баданидан қирқоёқ ўрмалаб ўтгандай қаттиқ секанди, кўзларига ёш қалқиди, пуштиранг лаблари титраб, бир нима демокка чоғланди-ю, бирдан кескин бурилиб, ҳув узоқда, кўм-кўк дарахтлар оғушида кўриниб турган қишлоқ сари елдай югуриб кетди...

-Нусрат! Қайт орқангга! Нусрат!..

Болакай тобора узоқлашиб борар, у шу тобда боягина яшил майсалар узра чарх урган капалакка жуда-жуда ўхшаб кетар эди...”⁸⁵

Нусрат отасининг тошбағир одамлигидан хафа бўлади ва қаттиқ аччиқланади, унинг табиатга, жониворга бўлган меҳр-муҳаббати олдида ҳатто отаси ҳам кўзига кўринмайди. Ҳикоя мазмуни билан танишган болалар ўзини Нусрат билан бирга ҳис этади, бевосита асар қаҳрамонидан табиатни, ҳайвонат дунёсини севишни, ҳақгуй бўлишни ўрганади. Болаларда ижобий туйғуларни шакллантиришда бадиий асардаги ижобий қаҳрамон фазилатлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

⁸¹ Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент “Юлдузча” 1987 6-бет

⁸² Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент “Юлдузча” 1987 6-бет

⁸³ Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент “Юлдузча” 1987 9-бет

⁸⁴ Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент “Юлдузча” 1987 9-бет

⁸⁵ Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент “Юлдузча” 1987 9-бет

Ёзувчи Нормурод Норқобилов “Капалак” ҳикоясида мактабгача таълим ёшидаги болакайнинг ҳис-туйғуларини, унинг “она сутидек показа”⁸⁶лигини, она-табиатга, унинг гўзаллигига бўлган шайдолигини, ҳайвонат оламига бўлган меҳрини ўзига хос бадиий маҳорат билан тасвирлаган.

Бадиий адабиёт мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг луғат бойлигини, нутқини, фикрлаш қобилиятини ўстиришда, саводга тайёрлашда муҳим хизмат қилувчи воситалардан бири ҳисобланади. Кичкинтойларда умуминсоний фазилатларни шакллантиришда, уларни инсонийлик, ватанпарварлик, қаноатлилик, меҳр–оқибатлилик, она-табиатга, яшил оламга, ҳайвонат дунёсига меҳр муҳаббат руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Юсак маънавият енгилмас куч. Тошкент-2011 “Манавият” нашриёти.
2. Абдулхай Носир “ Яхшилар боғи” Тошкент-2016 “Ўзбекистон” нашриёти.
3. Ака–ука Гриммлар “Бўрон кампир” Тошкент-2015 “Ўзбекистон” нашриёти.
4. Шермухаммедов П. ва бошқалар. Ўзбек болалар адабиёти. “Ўқитувчи “ нашриёти. Т., 1976
5. Нормурод Норқобилов “Зангори кўл” Тошкент-1987 “Юлдузча” нашриёти.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА МАСАЛЛАР-ТАРБИЯВИЙ МАҚСАДГА ҚАРАТИЛГАН АДАБИЙ ЖАНР СИФАТИДА

*Файзуллаев Х.Н. Қарши ДУ ўқитувчиси
Қурбонмуродова Н. Қарши ДУ талабаси*

Болаларнинг одоб-ахлоқига, ҳаётда тўғри йўл танлашига тарбия воситаси сифатида масалларнинг ҳам ўрни бекиёсдир. “Масал – бу кишиларга ўғит бўладиган, хулосали кичик шеър ёки ҳикоя”⁸⁷ бўлиб, асосий хусусияти тарбиявий мақсадга қаратилганидир. Дидактик адабиёт жанри ҳисобланган масалнинг кичик шеърӣ, баъзан насрий шакллари бор. Масалларда инсонга хос ижтимоий ҳодисалар қушлар, ҳайвонлар орасидаги муносабатлар ва табиат ҳодисалари воситасида акс этади. Масалларнинг тили ўткирлиги билан бошқа жанрлардан ажралиб туради.

Масал тарихига назар солсак, жаҳон адабиётида илк масалчи сифатида Эзоп эътироф этилади. Милоддан аввалги VI асрларда Юнонистонда яшаган ниҳоятда ақлли, донишманд сифатида обрў қозонган бу ижодкор ўткир тилли масалчи сифатида жаҳон адабиётида машҳур. Ундан сўнг эраизмнинг I - II асрларида яшаган Грек масалчилари Федр ва Бабрий бу йўналишда ижод қилишган. ”Кўхна Шарқ адабиётида ҳам мажозий шаклда, яъни турли ҳайвонлар тилидан тарбиявий аҳамиятга молик ҳикоячалар келтириш тажрибаси қадим ҳинд адабиётининг нодир намуналари бўлган “Панчатантра”, ”Калила ва Димна” каби асарлар таркибида учрайди”⁸⁸. Масаллардан тарбия бериш воситаси сифатида адабиётимиз тарихида ҳам Фаридиддин Аттор, Жалололдин Румий, Алишер Навоий, Мухаммад Шариф Гулханий каби ижодкорлар ўз асарларида кенг фойдаланган. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул- аброр”, “Лисон ут-тайр” дostonларида сермазмун, бугунги кунда катта аҳамиятга эга масаллар келтирилган. Масаллар мажмуи дея таърифланадиган Гулханий қаламига мансуб “Зарбулмасал” асарининг ҳам ўзбек масалчилиги ривожиддаги аҳамияти чексиз. Бундан ташқари яқин адабиётимиз тарихида Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ямин Қурбон, Сами Абдуқаҳҳор, Мухтор Худойқуловлар масал жанрида самарали ижод қилишган.

⁸⁶Шермухаммедов П. ва бошқалар. Ўзбек болалар адабиёти. Дарслик-хрестоматия. “Ўқитувчи “ нашриёти. Тошкент-1976. 67-69; 73-76 бетлар.

⁸⁷ Т.Ғаффорова, Ш.Нуруллаева,З.Мирзаҳақимова. “Ўқиш китоби” дарслиги. Умумий ўрта таълим мактабларининг 2-синфи учун дарслик. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2018. 146-бет

2 С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Кўчқоров, Ш.Ризаев. Адабиёт. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5- синфи учун дарслик. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2015. 43-бет

Масаллардаги образларни, айниқса, ҳайвонлар кўринишида тасвирлаш болаларга катта қизиқиш, масалнинг мазмунига чуқурроқ етиш учун имкон туғдиради. Синфдан ташқари ўқиш дарсларида ҳам масалларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Болаларга тарбия беришда бадиий сўзнинг ўрни бекиёс. Улар ҳали мустақил китоб танлай олиш имкониятига эга бўлмасдан туриб катталар томонидан ўқиб бериладиган масал, матал, қўшиқ ва шеърларга, унинг мазмун моҳиятига қизиқишади. Бу уларнинг дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилади. Шундай экан ўқувчиларга оилада, мактабда халқ ижодиётини ўргатиш билан бир қаторда масаллар билан таништириш, уларнинг тарбиявий аҳамиятини изоҳлаб бериш ўқувчиларда китобга қизиқиш, муҳаббат туйғуларини камол топтиради. Ўқитувчининг ҳам шу масалнинг туб мазмун-моҳиятига етиб, уни ўқувчиларга ифодали ўқиб намуна бўла олиши асарни янада таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Масал қаҳрамонларининг кайфияти ва уларнинг нутқидаги ўзига хос эҳтиросларни, ҳаяжонни ҳис қилиши ўқувчиларни беихтиёр адабиётнинг сеҳрли оламига етаклаб киради ва бу оламга кирган ёш китобхонлар ажиб сўзларда яширинган бетакрор жозибадан маънавий эҳтиёжларини қондира борадилар.

Методист олима Карима Қосимова фикрига кўра масаллар устида ишлаш дарсининг қурилишини қуйидагича бўлиш мумкин:

“I.Тайёргарлик ишлари II. Масални ўқитувчи ўқиши (аудиодиск ёзувини эшитиш ёки фильм кўрсатиш. III. Масалнинг аниқ мазмунини таҳлил қилиш: IV.Аллегорияни очиш. V.Ахлоқий хулоса акс эттирилган қисмни таҳлил қилиш. VI. Ҳаётда учраган ўхшаш ҳодисаларга таққослаш”⁸⁹.

Ўқиш китоби дарсликларида берилган масалларга эътиборимизни қаратсак, уларнинг ҳар бирида тарбиявий аҳамиятнинг юқори эканлигига амин бўламиз. 2-синф ўқиш китобида келтирилган Иван Крилов қаламига мансуб “Қарға билан тулки” масала орқали ижодкор ҳаётда доимо хушёр, серфаҳм бўлиш кераклиги, баъзида ўйламай, шошилиб чиқарилган қарор кишига панд бериб қўйиши мумкинлигини таъкидланган. Айниқса, бугунги шиддат билан ривожланаётган замонда кишилардан ҳар қачонгидан кўра кўпроқ хушёрлик талаб қилинади. Ўқса, тулкининг ёлғон, юмшоқ ёқувчи сўзларидан дарров алданган қаргадек мулзам бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Меҳнати эвазига эришган ҳар бир нарсани асраш, ўзи ва бошқалар меҳнатини қадрлаш, албатта, инсонга хос фазилатлардан биридир.

Ота-боболаримиз асрлар давомида меҳнатни улуғлаб келишган, ўзлари сидқидилдан меҳнат қилишган. Болаларни ҳам меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш аجدодлардан авлодларга қоладиган бебаҳо меросдир. Айни шу тарбия чизгилари ҳам масаллар мазмунини бойитиб келмоқда. Жумладан 3-синф ўқиш китобида келтирилган Абдулла Авлоний ижодига мансуб “Болари билан пашша” масалида кишини меҳнатга чорлаш, меҳнат орқали инсоннинг мартабаси улуғ, обрўйи баланд бўлиши бадиий талқин қилинган. Бугун турли фойдасиз машғулотлар билан бебаҳо ёшлик дамларини мазмунсиз ўтказаётган баъзи ёшларга Боларининг сермашаққат ҳаётидан ўрнак олиш ижодкор томонидан ранггин буёқларда юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган. “Хулоса шуки, меҳнатнинг охири роҳат, ялқовликнинг охири хорликдир”⁹⁰.

Инсонни яхшиликка етакловчи, комил инсон сифатида тарбияловчи фазилатлар масаллардаги воқеа-ҳодисалар замиридаги мазмунда акс этади. Ҳар бир шахс жамиятнинг, оиланинг бир муҳим аъзоси сифатида унга дахлдор бўлади. Шу инсон билан жамоа тўлик ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ҳам у ўз елкадошлари, сафдошлари билан бирга бўлиши керак. Акс ҳолда, халқимизда ҳам шундай мақол борки, “Айрилганни айик ер, бўлинганни бўри”. Худди шу фикримизнинг исботи сифатида 3-синф ўқиш китобида берилган “Қайсар бузоқча” масалини келтирсак бўлади. Унда яйловда тўдасидан аразлаб кетиб қолган бузоқчанинг ачинарли қисмати

“Маза қилиб оч бўри

Уни ебди ўша кеч.

⁸⁹ К.Қосимова ва бошқалар. Она тили ўқитиш методикаси. Тошкент “НОСИР” нашриёти 2009й.124-125 бетлар

⁹⁰ М.Умарова, Х.Хамракулова, Р.Тожибоева. “Ўқиш китоби” дарслиги. Умумий ўрта таълим мактабларининг 3-синфи учун дарслик. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент- 2019. 121-бет

Боболар бу ҳақда дер:
“Бўлинганни бўри ер”⁹¹

ўқувчи учун ибрат бўлгулик.

4-синф ўқиш китобида келтирилган “Икки ирмоқ” масалини мулоҳазаларимизнинг узвий давоми сифатида талқин этсак бўлади. Унда ожизлик киши тақдирига битилган умидсизлик эмас. Балки курашувчанликка чорловчи, қийинчиликларни енгиб ўтишга бир сабаб бўлиши мумкинлиги масалда ирмоқлар мисолида ифодаланган. Ҳақиқатдан ҳам уммон бағридан силкиниб тошган бир ҳовуч сув қуруқлик қўйнидаги қум зарраларига сингиб кетиб, янги ҳаёт нафасини, тириклик илдизини экиб кетади. Вақт ўтиб уммон лабидаги ажиб ўсимликлар мусаффо осмон қўйнидаги заррин қуёш нури ва тупроқ бағрига синган, тошқин бўлиб кўпирган бир ҳовуч сув лаззатидан яралади. Ушбу масалдаги кичик ва кучсиз бўлишига қарамай, тошқин денгиз шижоатидай қуввати билан барча тўсиқлардан ўтолган ирмоқ ҳам “ўзини дарё бағрига отди. Унинг суви тезда дарё суви билан бир жон-бир тан бўлиб кетди”⁹². Албатта, “Кўпчилик билан биргаликда меҳнат қилиб яшаш жуда ҳам соз...”⁹³ ва самарали бўлади. Ҳар қандай оғир туюлган юмуш ҳам аҳилликда, бирдамликда енгиб ўтилади. Шундагина, “гиёҳ унмаган тақир ерни боғ-бўстонга...”⁹⁴ айлантириш мумкин.

Масалларни ўқиш орқали ўқувчиларда таҳлил қилиш; ролларга кириб ижро этиш орқали образларни аниқроқ идрок этиш; уларнинг қайғу, қувончларини тушуниш, ҳар қандай мушкул аҳволда қаҳрамонига ёрдам бериш истаги каби хислатлар шаклланади. Масалдаги образларнинг хатти-ҳаракатлари орқали ёш китобхон ўқитувчи ёрдамида уларга баҳо бера бошлайди. Уларнинг яхшилик, ёмонлик ҳақидаги қарашлари янада мустаҳкамланади. Қайси образнинг қайси фазилатидан ўрнак олиб, қайси иллатидан ҳоли бўлишни тушунишади.

Болаларнинг тасаввур олами кенг ва ранг-баранг. Уларнинг қизиқишлари атрофдаги жамики мавжудотларга нисбатан юқори бўлади. Шу сабабли ёш ўқувчиларни масаллар мутолаасига ошно этиш қийинчилик туғдирмайди. Нафақат, синф дарсликларидан балки, бошқа бир қатор адабиётлардан ҳам масалларни излаб топиб, уларнинг мазмун-моҳиятини ўқувчилар билан муҳокама қилиб, баҳслашиш уларнинг дунёқарашини, нутқини, умуман билим доирасини бойитади ва ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Т.Ғаффорова, Ш.Нуруллаева, З.Мирзаҳақимова. “Ўқиш китоби” дарслиги. Умумий ўрта таълим мактабларининг 2-синфи учун дарслик. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2018.

2. С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Қўчқоров, Ш.Ризаев. Адабиёт. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент 2015.

3. М.Умарова, Х.Хамракулова, Р.Тожибоева. “Ўқиш китоби” дарслиги. Умумий ўрта таълим мактабларининг 3-синфи учун дарслик. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент- 2019.

4. С.Матчонов, А.Шожалилов, Х.Ғуломова, Ш.Сариев, З.Долимов “Ўқиш китоби” дарслиги. Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик. Тошкент “Янгийўл полиграф сервис” нашриёти 2017.

5. К.Қосимова ва бошқалар. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси. Тошкент “НОСИР” нашриёти 2009.

⁹¹ М.Умарова, Х.Хамракулова, Р.Тожибоева. “Ўқиш китоби” дарслиги Умумий ўрта таълим мактабларининг 3-синфи учун дарслик. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент- 2019.

⁹² С.Матчонов, А.Шожалилов, Х.Ғуломова, Ш.Сариев, З.Долимов “Ўқиш китоби” дарслиги Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик. Тошкент “Янгийўл полиграф сервис” нашриёти 2017. 135-бет

⁹³ С.Матчонов, А.Шожалилов, Х.Ғуломова, Ш.Сариев, З.Долимов “Ўқиш китоби” дарслиги Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик. Тошкент “Янгийўл полиграф сервис” нашриёти 2017. 135-бет

⁹⁴ С.Матчонов, А.Шожалилов, Х.Ғуломова, Ш.Сариев, З.Долимов “Ўқиш китоби” дарслиги Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун дарслик. Тошкент “Янгийўл полиграф сервис” нашриёти 2017. 135-бет

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISH YO'LLARI

*Raxmatova N.,
QVXTXQTMO katta o'qituvchisi*

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida olib boriladigan barcha mashg'ulotlarning yetakchi o'rni nutq o'stirish bo'lib, u savod o'rgatish, chiroyli yozish ko'nikmalarini shakillantirish va fikrlash doirasini kengaytirish vazifalarini o'z ichiga oladi. Oquvchilarning og'zaki nutqini muntazam o'stirib borish bog'lanishli nutq, matn tuzishlarda amaliy yordam beradi.

Ma'lumki, bu vazifalarni amalga oshirish yo'llari xilma-xildir. Savod o'rgatish darslarida amaliy mashg'ulatlarga keng o'rin berish va malakalarni singdirishda qiziqarli va jonli narsalardan, texnika vositalaridan, turli o'yin va o'yin turidagi mashqlardan foydalanish samarali natijalar beradi. Darslikka doir hikoyalar, ertaklar, she'r va maqollardagi notanish so'zlar o'qib yoki eshittirib tushuntiriladi. Masalan, "Kim sezgir", "Bu nima", "Nomini ayt" o'yinlari. Mashqning bu turlari o'quvchilarga yangi harf o'rgatilgandan keyin uni qay darajada o'zlashtirilganliklarini sinash va mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. O'qituvchi doskaga o'rnatilgan harflarni ma'lum bir tartibda teradi va uni o'qigach, oquvchilarga ham navbat bilan o'qitadi. So'ngra bolalarga sezdirmay ayrum harflar almashtirib qo'yiladi. Bunda o'quvchilarning sezgirligi, topgirliigi baholanib, rag'batlantiriladi. Mehnat ta'limi darslarida ham o'quvchilarning nutqini o'stirishga katta e'tibor berilib, o'rgatuvchi xarakterdagi o'yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Masalan: "Mehmon kutamiz", "sabzavotlar va me'valar do'koni", "Shar shaklidan kim ko'p narsa yasaydi?". Dars-o'yin turdagi mashg'ulotlar bolalarni mehnatsevarlikka tayyorlaydi, ularning mustaqil, ijodiy faoliyatini, lug'at boyligini oshirib, nutqini rivojlantirishga yordam beradi va darslarning uzviy bog'liqligini mustahkamlaydi. Shunday qilib, har bir darsda, u qaysi predmet bo'lishidan qat'iy – nazar, birinchi galdagi vazifamiz o'quvchilarning ongli, ravon, to'g'ri va ifodali o'qishiga erishishimiz, nutqini o'stirishga harakat qilmog'imiz lozim. Bu tadbirlar o'quvchilarning yil davomida olgan bilimlarini namoyish qilishga, tahlil etishga va mustahkamlashga, og'zaki nutqini o'stirishga, eslash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab etishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi logik priyomlar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asarning sxematik rejasini tuzadilar (tugun, kulminasiya, yechim).

O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday logik ishlar asta-sekin murakkablasha boradi. Boshlang'ich sinflar o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. Bolalar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, karakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab etadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakatlari qaerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarning izchil bayon qilinishiga va o'zaro bog'liqlikni yoritishga yo'naltirilishi lozim. O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalanadi: ayrim faktlarni o'zaro bog'laydi (sintezlaydi), bir-biriga taqqoslaydi, ular yuzasidan muhokama yuritadi va xulosa chiqaradi. Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzasi tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab etmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritadigan, ularni o'zaro qiyos-

lashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldigan keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamoa bo'lib muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim. Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja doskaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoligi javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning hiyla mustaqil formasidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich, qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2-3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'yilgan birinchi qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga 3-sinf dan boshlab o'rgatiladi. Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi:

- 1) o'qigan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi;
- 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi;
- 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

Bolalar tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darsida keng qo'llanadigan metodik usullar yordam beradi:

- 1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash;
- 2) hikoyadagi bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash;
- 3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish. O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnни tahlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ – ЎҚУВЧИЛАРДА ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛИ

Шаниязова Д.С.

ҚВХТХҚТМОҲМ катта ўқитувчиси

Ҳозирги кунда педагоглар олдида қўйилган асосий вазифалардан бири, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол мавқеини эгаллайдиган, ижтимоий жараёнларга онгли равишда таъсир кўрсатадиган оиласи ва мамлакати олдида жавобгарликни ҳис этадиган, мустақил фаолият кўрсатадиган, мустақил эркин фикрлайдиган шахсни шакллантиришдир. Шундай экан бугунги кун педагоглари олдида бир қатор вазифалар қўйилмоқда, яъни:

1. Таълим тизимида ўқувчиларнинг ёши, психофизиологик хусусиятлари, кизиқишлари, келажак ҳаётда ўз ўрнини топа олишлари учун зарурий билим, кўникма ва малакалар мажмуаси бўлган Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини доимий равишда такомиллаштириб бориш.

2. Ўқувчилар учун ўқув дарсликлар ва ўқитувчилар учун методик қўлланмаларнинг замонавий янги авлодини яратиш

3. Таълим муассасаларининг моддий техник базасини янгилаш.

4. Ўқитишнинг замонавий илғор усуллари таълим тизимига жорий этиш.

Юқоридаги учта йўналиш бўйича муайян ишлар амалга оширилди. Тўртинчи йўналишни амалга оширилишида ўқитувчидан педагогик маҳорат, хоҳиш ва ижодкорликни талаб қилинади. Бу эса педагогларимизни синалган, миллий менталитетимизга мос келган педагогик технологиялар билан ишлашга ўргатишдан иборатдир.

Халқ таълими вазирлигининг 2010 йил 20 декабрдаги 289-сонли буйруғи билан ўқув-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологияларни жорий этиш бўйича республика-мизнинг 28 та умумий ўрта таълим мактабларида тажриба-тадқиқот майдончалари ташкил қилинди. Тажриба-тадқиқот майдони эканлигини тасдиқловчи сертификат ҳам берилди. Бу эса тажриба-тадқиқот ўтказувчи мактабларнинг нуфузини ошириш билан бирга уларга масъулият ҳам юклади.

Шахсга йўналтирилган таълим технологияси

Бунда ўқувчи учун мушоҳада қилиш, ўз амалий фаолиятида синаб кўриш, янги ғоя ва фикрларни билдириш, мавжуд муаммолар ечимининг самарали йўллари кидириш учун эркинлик бериш, ўқувчининг ижодий, танқидий тафаккурини ривожлантириш учун шароит яратилади.

Ўқитувчи дарс жараёнида ўқувчилар тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилувчи усуллардан (муаммоли-изланиш, тадқиқот, диалог, эвристик суҳбат, мунозара, гуруҳларда ишлаш) муносабатдан фойдаланиб, шундай шарт-шароитларни таркиб топтириши лозим.

Шахсга йўналтирилган дарснинг асосий талаблари

Мақсад: билим олиш фаоллигини намоён қилиш учун шароит яратиш. Мақсадга эришиш воситалари:

- дарс жараёнида бутун синфнинг фаоллигини ошириш учун муҳит яратиш;
- ўқувчиларнинг ўз фикрини билдиришга, хато қилишга ёки нотўғри жавоб олишга чўчимасдан топшириқларни бажаришда турли усуллардан фойдаланиш;
- ўқувчи фаолиятини фақатгина натижага қараб эмас (тўғри, нотўғри) балки ушбу натижага эришиш жараёнига қараб баҳолаш;
- паст ўзлаштириш, ўзини ёмон тутиши сабабларини аниқлаш ва уларни ўқувчининг шахсиятига зарар етказмайдиган тарзда бартараф этиш;
- дарс жараёнида “муваффақият муҳитини” яратиш, ўқувчига ўқишда муваффақият қозонишига ёрдам бериш, унинг ўз кучи ва иқтидорига ишончини орттиришдан иборатдир.

Индивидуал шахсни ривожлантириш мақсадида ўқув фаолиятини ташкил қилиш йўллари.

Топшириқлар турлари:

1. Ўз-ўзини англаш имконини берувчи топшириқлар (ўқитувчининг ўқувчиларга мурожаати “Ўзингни англа, ўзинг билиб ол” жумлалари билан ифодаланади):

2. Ўз ўрнини белгилаб олишга имконият берувчи топшириқлар (ўқитувчининг ўқувчига мурожаати “Ўзинг танла” жумласи билан ифодаланади):

3. Ўқувчиларни ҳамкорликда ривожланишига қаратилган топшириқлар (“Ҳамкорликда ижод қилинг”):

4. Ўзини ўзгартириш, ривожланишга қаратилган топшириқлар ва биргаликда ишлаш усуллари (“Ўзинг учун ўзингни ўзгартир”):

Ўқувчиларни ҳамкорликда ривожланишига қаратилган топшириқлар

турли технология ва шакллардан фойдаланиб гуруҳларда ижодий ишлаш: “ақлий хужум”, ролли ўйинлар, гуруҳларда ишлаш, проект методи ва бошқалар;

биргаликда бажарадиган “оддий” ижодий топшириқлар (жамоа билан, жуфтликларда иншо ёзиш, гуруҳларга бўлиб лаборатория ишини ёзиш ва бошқалар);

роллларни тақсимлаб, ижодий ролли ўйинлар ташкил қилиш (тақсимланган роллар ўзаро боғланган, ижодий намоён бўлишга имкон бериши, индивидуал ва умумий ижодий натижага эришишга қаратилган бўлиши керак);

фаолиятнинг натижаси ва жараёнини биргаликда таҳлил қилиш (масалан, гуруҳнинг ҳар бир вакили томонидан мавзуни ўзлаштирганлик даражасини муҳокама қилиш, гуруҳ ишини баҳолаш);

ўқув фаолиятининг индивидуал мақсади ва режасини ишлаб чиқишда бир-бирига ёрдам бериш (лаборатория ишларини бажариш бўйича режасини биргаликда тузиш, назорат ишига тайёрланиш бўйича индивидуал режани биргаликда ишлаб чиқиш).

Ўз ўрнини белгилаб олишга имконият берувчи топшириқлар

- турли йўналишлардаги сифатли топшириқларни танлаш (креативлик, назарий-ихчамлиги ва бошқалар);
- ўқув фаолияти усулини асосли танлаш имконини яратувчи топшириқлар (ўқитувчи ва синфдошлар билан ўзаро алоқа қилиш усуллари, вазифаларни ким билан ва қандай бажариш);
- ўқув фаолиятини танлаш (қисқа вақт давомида мавзуни ўзлаштириш, мавзуни бўлакларга бўлиб ўзлаштириш);
- ўқувчилар томонидан қайси йўналишда ривожланишини танлаш.

Ўзини ўзгартириш, ривожланишга қаратилган топшириқлар

- ўқувчи томонидан ўз хоҳиши билан ўзининг бажарган фаолият натижаларини таҳлил қилиши;
- ўқишдаги шахсий истиқболларини белгилаб олишга қаратилган топшириқлар (ўқув фаолият натижаларини режалаштириш, шакл, муддатларини режалаштириш);
- ўз-ўзини ривожлантиришга қаратилган субъектив мураккаб машғулотлар ва вазиятлар (масалан тарих фанидан маъруза ёзиш, лекин маъруза баҳоланмайди, олдинги қилинган маърузалар билан таққосланиб, натижалари таҳлил қилинади);
- турли хусусиятларни (сабр, ижод, ўзаро таъсир қилиш ва бошқалар) намоён бўлишини талаб этувчи, ўқувчи ўз хоҳишидан келиб чиқиб танлай оладиган топшириқлар (баҳоланмайди);
- касбий қизиқишидан келиб чиқиб танлашга имкон яратувчи топшириқлар.

Демак, юқоридаги фикрлардан мълумки, шахсга йўналтирилган таълим технологиясида ўқув материаллар мазмуни ўқитувчи томонидан ўқувчини қизиқтирадиган, унинг шахсий тажрибасига мос келадиган, фикрлашга ундайдиган, ижодий ёндошган ҳолда қайта ишланади. Бунинг учун ўқув матнларини, дидактик материалларни, улардан фойдаланиш бўйича методик тавсияларни, ўқув диалоги шаклларини, ўқувчилар билимини назорат қилиш шаклларини махсус лойиҳалаштирилиб, ўқувчиларни билим олиш ва ривожланишига қаратилади. Ҳар бир ўқувчининг ривожланиши ва ўз-ўзини намоён қилиши учун бизнингча, куйидаги ўқув муҳитини ташкил қилиш лозим:

- турли мазмун, шакл ва турдаги ўқув материални ташкил қилиш ва фойдаланиш;
- ўқувчига топшириқларни ўзи бажариш усуллари танлаш имконини бериш;
- мустақил ва оммавий ижодий фаолият учун шароит яратиш;
- машғулотларда кичик гуруҳларда ишлашни ташкил қилиш (тренинг, имитацион-ролли ўйинлар, диалог);
- индивидуал дастурлар ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш;
- лойиҳалаш методидан фойдаланиб ўқув жараёнини ташкил қилиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этайлик – Т.: “Ўзбекистон”, 2016 й.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак – Т.: “Ўзбекистон”, 2017 й.
3. Хошимова М. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Т.: ТДИУ. 2007.
4. Тажиев М. ва бошқалар. Педагогик технология – таълим жараёнига татбиғи. – Тошкент: “Тафаккур”, 2010.
5. Ғаффорова Т. Бошланғич таълимда замонавий педагогик технологиялар. – Тошкент: “Тафаккур”, 2011.

“OG’ZAKI VA YOZMA NUTQ AMALIYOTI” FANIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O’RNI

*Raximova M.T.,
QarDU katta o’qituvchisi*

Bugungi kunda yurtimizning iqtisodiy, siyosiy hamda ma’naviy –ma’rifiy ravnaqi uchun bir necha tillarni mukammal bilish davrimizning ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Shu bois, mamlakatimizda xorijiy tillarni o’rganishga e’tibor yil sayin kuchayib bormoqda. Fikrimizning yorqin isboti sifatida Prezidentimiz I. A. Karimovning 2012 yil 10 dekabr PQ 1875 sonli “Chet tillarini o’rganish tizimini yanada takomillashtirishning chora-tadbirlari” qarori mamlakatimiz tarixida muhim qadam bo’lib, ta’lim muassasalarida xorijiy tillarni o’rganish uchun yetarli sharoitlar yaratilmoqda. Bunday ulkan vazifaning amalga oshirilishi esa o’z navbatida o’qitish jarayonini yangilash, zamonaviy ilg’or pedagogik texnologiyalar saviyasini takomillashtirishga yangicha yondoshishni talab qiladi.

Ma’lumki, O’zbekistonda chet tilini o’rganishga alohida e’tibor berilmoqda. Oliy o’quv yurtlarida, ayniqsa universitetlarda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda chet tilining o’rni beqiyosdir. Til o’rganishdan asosiy maqsad, talabalarda nemis tilida gapirish ko’nikmasi hosil qilishdir. Bu maqsadning ro’yobga chiqishida zamonaviy pedagogik texnologiyalar juda qo’l keladi. Talabalarga nemis tili “og’zaki va yozma nutq amaliyoti”ni o’qitishda pedagogik texnologiyalarning interaktiv usullari asosida dars o’tganimizda, talabalarning darsda faol ishtirok etishi, qiziqib ishlashi, bilimni yaxshi o’zlashtirib olishi, o’z imkoniyatlaridan to’liq foydalanishlarini kuzatamiz.

Bu borada albatta nemis pedagogi A.F. Disterverg “Haqiqatni shunchaki aytib qo’yadigan noqobil o’qituvchi emas, balki uni topishga o’rgatadigan yaxshi o’qituvchi” bo’lish maphorati talab qilinadi. Zero, fidoyi o’qituvchilargina dars berishning mustaqil fikrlashga undovchi usul va uslublarini darslarida joriy qiladilar. Masalan: ular “Muzyorar”, “Aqliy hujum”, “Zanjir mashqi”, “Venn diagrammasi” kabi dars berish usullarini qo’llamoqdalar. Bunday zamonaviy bilim berish uchun o’qituvchining o’zi ana shunday bilimga ega bo’lmog’i lozim. Ushbu fikr Prezidentimiz tomonidan bir necha bor ta’kidlangan.

Ammo, zamonaviy pedagogik texnologiyaning talabidan kelib chiqib, bunda faqat talaba mustaqil o’ylashi fikrlashi, harakat qilishi kerak deb hamma narsani talabaga tashlab, faqat talabaning faolligi talab qilinmasdan, balki o’qituvchi talabalardagi fikrlarni to’ldirib, ular foydalanmagan iboralarni o’rgatib ularni faollikka undashi lozim.

Noan’anaviy dars o’tish uchun o’qituvchi doimo ilg’or tajribalar bilan tanishib borishi, shuningdek izlanuvchan, ijodkor bo’lmog’i lozim.

Dars o’tilishidan avval o’qituvchi qaysi mavzuda qanday usuldan foydalanishini avvalo oldindan rejalashtirib olishi lozim. Chunki har qanday darsni ham “Muzyorar” yoki “Debat” usulida o’tib bo’lmaydi.

Til o’rganishning dastlabki bosqichidayoq og’zaki nutq ko’nikmalari rivojlana boshlaydi. Shuning uchun o’qitishning birinchi bosqichidayoq og’zaki nutqni o’stirishda bir qancha metodlardan foydalanish mumkin.

Talabalarning og’zaki nutqini rivojlantirishda rasmlardan foydalanish va yangi so’zlarni yodlatish orqali ham amalga oshiriladi. Nemis tili darslarida interfaol usullardan foydalanib birinchi bosqich talabalarining og’zaki nutqini tezroq va ravonroq rivojlantirishga erishishga muayassar bo’linadi. Jumladan, nemis tili “og’zaki va yozma nutq amaliyoti” kursining dastur talablari bo’yicha o’qitishning ilk bosqichi tanishuv mavzusidan boshlanadi. Bu mavzuni ya’ni “Lebenslauf” yoki “Vorstellungsgespräch”ni o’rgatishda quyidagi interfaol usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bunda talabalarga mazkur mavzuga tegishli bo’lgan so’z, so’z birikmalari, iboralar yodlatiladi. Keyin esa birorta rasm olinib, uning asosida o’rganilgan tayanch so’z va ibora yordamida hikoya boshlab beriladi. Mazkur bosqich talabalaridan tashkil topgan guruh ikkiga bo’linadi. Ikkala guruh ham berilgan topshiriq bo’yicha hikoyani davom ettirishi lozim. Talabalar

rasmni tasvirlab berayotgan vaqtda o'z fikrlarini nemis tilida bayon qilishga harakat qiladilar. Bu jarayonda talabalarning yangi so'zlardan foydalanishi ularning so'z boyliklarini oshiradi. Gaplar albatta amaliy grammatika darsida o'tib borilayotgan grammatik qoidalar asosida tuziladi. Har bir talabani tuzgan gaplarida ularning grammatik qoidalarni qay darajada o'zlashtirganligi namoyon etadiki, bu orqali leksika va grammatikaning uzviyligi ham namoyon bo'ladi. Hikoyani gapirayotgan paytda o'qituvchi ularning fonetik talaffuz normalariga rioya qilishlariga alohida e'tibor qaratib, hikoya jarayoni uchun to'g'ri talaffuzni ta'minlab beradi.

Bu usul talabani og'zaki nutqini rivojlantirishga, shuningdek ularning grammatika va fonetika fanlaridan olgan bilim darajalarini ham aniqlashga yordam beradi. Talaba esa monologik nutqdan xabardor bo'ladi. Rasm asosida hikoya tugagach, keyingi darsda dialogik nutqni rivojlantirish maqsadida talabalar guruhlariga ajratilib, "Muzyorar" ("Eisbrecher") asosida bir-birlari bilan tanishishadilar, ya'ni "Vorstellungsgespräch" o'tkaziladi. "Lebenslauf" mavzusiga oid o'rganilgan so'z va iboralar asosida savol va javob olib boriladi.

Birinchi bosqich talabalarining leksik, grammatik, fonetik bilimlarini tekshirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan interfaol usullardan biri shundan iboratki, har bir talabaga rasmi kartochkalar tarqatiladi, ya'ni bu rasmda har xil mavzular: uy hayvonlari, meva, savzavotlar, har xil predmetlar rangli tasvirda beriladi va kartochkaning orqa tomonida esa leksika, grammatika, fonetikaga oid o'tilgan mavzu yuzasidan savollar berilgan bo'ladi. Tayyorlanish uchun bir oz vaqt beriladi, talabalar ketma – ket dastlab rasmni tasvirlaydilar, keyin esa berilgan grammatik (leksik, fonetik) savolga javob beradilar. Rasmni tasvirlash jarayonida o'qituvchi quyidagi savollar bilan murojaat qilishi mumkin:

1. Was ist das?
2. Was beschreibt man auf diesem Bild?
3. Wie kannst du das erklären?
4. Welche Haustiere weißt du?
5. Was wächst im Garten?
6. Was für ein Obst ist das?

So'ngra kartochkalar yig'ib olinib reyting tizimi asosida joriy nazorat ballari e'lon qilinadi. Bu metoddan leksika, grammatika va fonetika darslarida foydalaniladi.

Talabalarga biror narsani ko'z oldiga keltirib faraz qilish topshiriladi. Talabalar leksik boyligini aniqlash uchun guruhlariga ajratiladi va ular dostkaga faraz qilgan narsalarining rasmini chizadilar. Rasmlar chizib bo'lingach guruhlar mazkur rasmlardan foydalanib hikoya tuzadilar hamda gapirib berishadi. Bu usul ham ularni izlanuvchanlikka, harakatchanlikka doimiy o'z ustida ishlashga o'rgatadi, grammatik, fonetik bilim darajalarini mustahkamlaydi.

Talabalarining nemis tilidagi so'z boyligini oshirishda interfaol usullardan qanday foydalanish mumkin? – degan savolga talabalar bilan o'tkaziladigan trening orqali ham erishish mumkin va bu yaxshi samara beradi. Trening quyidagicha o'tkaziladi: o'tiladigan mavzu bo'yicha leksik materialning taqdimoti, ya'ni prezintatsiyasi o'tkaziladi, turli mashqlar orqali ular egallagan so'zlar, so'z iboralaridan gaplar tuzish kabi mashqli o'yinlar vositasida tekshiriladi.

Namunaviy dastur talabalaridan kelib chiqib, talabalar og'zaki nutqini o'stirishda monologik, dialogik nutq shuningdek, tinglab tushunish talab etiladi. Og'zaki nutqni rivojlantirishning yana bir usuli sifatida hikoyani tinglab tushunishni olish mumkin. Notanish matn magnit tasmasi orqali eshittiriladi. Dastlab undagi yangi so'zlar doskaga yoziladi, ularning ma'nosi o'rgatiladi va ular yordamida gaplar tuziladi. So'ngra matn bir necha bor eshittiriladi. Talabalar eshitgan hikoyalarini dastlab monolog tarzida keyin esa dialog tarzida hikoya qilib berishadi. Hikoyani yaxshi anglab olgan, tushungan talabalariga savol – javobda faol ishtirok etyadilar. Talabalar savol – javob orqali o'zaro fikr almashadilar, bunda nemis tili talaffuz normalariga rioya qilishga harakat qiladilar. Keying darslarda esa tinglab tushungan hikoyani yozma bayon etish mashqlari o'tkazilishi mumkin-ki, bu talabalarining yozma nutq ko'nikmalarini belgilab beradi, shuningdek, yozma nutq savodxonligini oshiradi. Bunday mashqlarni uzluksiz qo'llash talabalarida anglab tushunganlarini erkin bayon etish, nemis tilida yanada erkin gapirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, ta'limning an'anaviy usulida talabaga shunchaki o'qituvchi tomonidan o'tilgan mavzu, mavzuga oid so'zlar yodlatilsa, noana'naviy usulda esa talaba

faollogiga erishilgan holda ularning mustaqil, erkin fikrlay olishi, erkin harakatiga erishiladi. Bu esa talabalarda fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ijodiy faoliyatiga turtki bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda yangi pedagogik texnologiyalar asosida dars o'tish, pedagogik mahorat darajasidagina olib borilsa talabarni komillikka, qolaversa barkamol avlod darajasida tarbiyalanishiga sazovor bo'linadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori. Toshkent sh.2012 y. 10 dekabr.PQ-1875- son.
2. Oksarov E. Kommunikative Akte und Textanalyse.
3. Krostelov B.C. Og'zaki nutqni rivojlantirish omillari.
4. Devkin B.D. Nemis tili darsida nutq shakllarini o'zaro bog'liqligi.
5. Internet sayti : www.kutubxona.uz.

ASSESSMENT OF PROJECT WORK

Oqboyeva Z.

QVXTXQTMOHM o'qituvchisi

Project work is characterized as one of the most effective methods of teaching and learning a foreign language through research and communication, different types of this method allow us to use it in all the spheres of the educational process. Project work has advantages like the increased motivation when learners become personally involved in the project; all four skills, reading, writing, listening and speaking, are integrated; autonomous learning is promoted as learners become more responsible for their own learning.

The disadvantages of project work are the noise which is made during the class, also projects are time-consuming and the students use their mother tongue too much, the weaker students are lost and not able to cope with the task and the assessment of projects is very difficult. However, every type of project can be held without any difficulties and so with every advantage possible.

The types of projects are information and research projects, survey projects, production projects and performance and organizational projects which can be performed differently as in reports, displays, wall newspapers, parties, plays, etc.

Assessing student performance on project work is quite different from assessing traditional class work. Because students are working on different projects with different timelines, the teacher's task of assessing student progress is more complex than for typical classroom instruction where everyone is evaluated together.

Before determining what assessment strategies would work best, the teacher needs to determine what the purpose of the assessment is. Most purposes fall into two general categories [1,108]:

- Achievement: Focus on outcomes of student learning to monitor progress and determine grades,
- Diagnosis and Improvement: Focus on process and look at student strengths and weaknesses to identify appropriate programs and students' learning strategies,

Here is an example. A project is entitled: "How do phosphates affect the water quality of a lake? Identify the causes of increased phosphate levels, and find out how to decrease phosphates to improve water quality." The identified instructional goal is to understand the effects of waste on the environment; specifically, to determine how phosphate levels increase in lakes over time.

Students are assessed on the presentation of statistical information using graphs and ratios, written explanations of what the data mean, and the communication of what they have learned through educational brochures, posters, videos, or Web sites.

Selecting Assessment Tasks

Select tasks that require students to demonstrate specific skills and knowledge.

Here are some questions to answer when specifying Do they:

- Match specific instructional intentions. (Use models, graphs to solve problems, analyze relationships)
- Represent skills students are expected to attain.
- Enable students to demonstrate progress and capabilities.
- Match real-world activities.
- Provide measures of several goals.

For example, an assessment task can be using graphs to compare phosphate levels in various lakes. The graphs are a visual representation of the student's attaining the instructional intentions: analyzing relationships among variables and mathematical analysis. The graphs match real-world activities by measuring real-world data from the community. Explanation of what the graph shows (whether verbal or written) not only demonstrates mathematical ability, but also reasoning and interpretive skills, and the ability of students to use the graphs to analyze social implications of the data.

Ongoing assessment on the part of the teacher and students is important so that the students can adjust projects to meet expectations and keep on track with timelines and goals. Teachers should determine if there are checkpoints at various stages, if students are expected to meet certain milestones while working, and if students are receiving timely feedback on work-in-progress from teachers, mentors, and peers.

Student Self-Assessment

Because project learning is student driven, assessment should be student driven as well. Students can keep journals and logs to continually assess their progress. A final reflective essay or log can allow students and teachers to understand thinking processes, reasoning behind decisions, ability to arrive at conclusions and communicate what they have learned.

Some questions the student can answer in a reflection piece are (Edwards, 2000):

- What were the project's successes? What might I do to improve the project?
- How well did I meet my learning goals? What was most difficult about meeting the goals?
- What surprised me most about working on the project?
- What was my group's best team effort? Worst team effort?
- How do I think other people involved with the project felt it went?
- What were the skills I used during this project? How can I practice these skills in the future?
- What was my final project evaluation rating. How Are You Doing?

We can see that project work has more positive sides than negative and is effective during the educational process. Students are likely to learn the language with the help of projects and have more fun.

To conclude, project work is effective, interesting, entertaining and should be used at the lesson.

References

1. Frazier, Alexander. *Teaching Children Today: An Informal Approach*. New York: Harper & Row, 1976.
2. Phillips, Diane, et al. *Projects with Young Learners*. 1999. Oxford: Oxford University Press, 2003.
3. Charlesworth, Edward and Nathan, Ronald G. *Stress Management. A Comprehensive Guide to Wellness*. Houston, Biobehavioral Press, 1981.

ПЕЙЗАЖ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ

*Хамраев Д., Турсахатов Э.
преподаватели Карши ГУ*

Если в том или ином произведении складывается психологический стиль, то психологизм становится в этом произведении важнейшим художественным свойством, определяющим эстетическое своеобразие. Задаче глубокого освоения и воспроизведения внутреннего мира

начинают подчиняться приемы и способы изображения человека, все художественные средства, находящиеся в распоряжении писателя. Психологический стиль требует применения особых художественных приемов, особой их организации. Мы можем говорить, что психологизм - это принцип организации элементов художественной формы, при котором изобразительные средства направлены в основном на раскрытие душевной жизни человека в ее многообразных проявлениях.

Посмотрим, какими же приемами и способами пользуются для этой цели писатели – психологи. При этом для наглядности сопоставим психологический стиль с противоположной ему, непсихологической манерой письма, при которой элементы формы воссоздают прежде всего внешнюю сторону жизни человека, происходящие с ним события и т. п.

Внешние детали могут не прямо входить в процесс внутренней жизни героев, а лишь косвенно соотноситься с ним. Очень часто такое соотношение наблюдается при использовании пейзажа в системе психологического письма, когда настроение персонажа соответствует тому или иному состоянию природы или, наоборот, контрастирует с ним. Так, например, в XI главе «Отцов и детей» природа как бы аккомпанирует мечтательно-грустному настроению Николая Петровича Кирсанова - и он «не в силах был расстаться с темнотой, с садом, с ощущением свежего воздуха на лице и с этой грустью, с этой тревогой...» А для душевного состояния Павла Петровича та же самая поэтическая природа предстает уже контрастом: «Павел Петрович дошел до конца сада, и тоже задумался, и тоже поднял глаза к небу. Но в его прекрасных темных глазах не отразилось ничего, кроме света звезд. Он не был рожден романтиком, и не умела мечтать его щегольски-сухая и страстная, на французский лад мизантропическая душа...»

В общем, мы можем без преувеличения сказать, что в системе психологизма практически любая внешняя деталь так или иначе соотносится с внутренними процессами, так или иначе служит целям психологического изображения. Появление абсолютно непсихологической детали для психологического стиля — явление почти невозможное.

Сказанное относится и к тем художественным деталям, с помощью которых показываются внешние проявления внутренней жизни героя (мимика, пластика, жестикация, речь на слушателя, физиологические изменения и т. п.). Воспроизведение внешних проявлений переживания - одна из древнейших форм освоения внутреннего мира, но в системе непсихологического письма она способна дать лишь самый схематичный и поверхностный рисунок душевного состояния, в психологическом же стиле подробности внешнего поведения, мимика, жестикация становятся равноправной и весьма продуктивной формой глубокого психологического анализа.

Почему это происходит? Во-первых, внешняя деталь теряет свое монопольное положение в системе средств психологического изображения. Это уже не единственная и даже не главная его форма, как в непсихологических стилях, а одна из многих, причем не самая главная: ведущее место занимает внутренний монолог и авторское повествование о скрытых душевных процессах. Писатель всегда имеет возможность прокомментировать психологическую деталь, разъяснить ее смысл. Вот как развернуто раскрывает, например, Толстой психологический подтекст такого обыкновенного мимического движения, как улыбка: «Она никак не могла бы выразить тот ход мыслей, который заставил ее улыбаться; но последний вывод был тот, что муж ее, восхищающийся братом и уничтожающий себя перед ним, был неискренен. Кити знала, что эта неискренность его происходила от любви к брату, от чувства совестливости за то, что он слишком счастлив, и в особенности от не оставляющего его желания быть лучше, - она любила это в нем и потому улыбалась» («Анна Каренина»).

Во-вторых, освоенная литературой индивидуализация психологических состояний приводит к тому, что их внешнее выражение также теряет стереотипность, становится уникальным и неповторимым, *своим* для каждого человека и для каждого оттенка состояния. Одно дело, когда литература изображает одинаковые для всех и потому схематичные проявления чувств, эмоций и не идет дальше, и совсем другое - когда изображается, скажем, тщательно индивидуализированный внешний мимический штрих (подрагивающая верхняя

губа у Раскольникова, например), причем не изолированно, а в сочетании с другими формами анализа, проникающими в глубину, в скрытое и не получающее внешнего выражения.

Внешние детали используются лишь как один из видов психологического изображения - прежде всего потому, что далеко не все в душе человека вообще может найти выражение в его поведении, произвольных или непроизвольных движениях, мимике и т.д. Такие моменты внутренней жизни, как интуиция, догадка, подавляемые волевые импульсы, ассоциации, воспоминания, не могут быть изображены через внешнее выражение.

Обратим внимание на то, что к изображению внешнего поведения как признака внутреннего состояния Тургенев прибегает только тогда, когда по логике отношений, по характеру создавшейся ситуации нам легко догадаться о том, что происходит в душе героев. Психологической загадочности, как это было у Лермонтова, этот прием у Тургенева не создает.

Аналогичным образом применяется Тургеневым и способ изображения внутреннего мира через детали портрета, мимические движения, передачу физиологических примет психологического состояния. В применении этих форм Тургенев не был новатором - он использовал уже найденные в литературе приемы, но находил им особое место в системе своего «тайного психологизма». Психологический портрет применялся Тургеневым как одна из вспомогательных форм психологического изображения, помогающая разнообразить воспроизведение внутреннего мира и делать психологизм скрытым, неявным. В использовании же пейзажа для целей психологического изображения Тургенев, по общему признанию, достиг высочайшего мастерства. Самые тонкие и поэтичные внутренние состояния передаются Тургеневым именно через описание картин природы. В этих описаниях создается определенное настроение, которое воспринимается читателем как настроение персонажа, - таков главный принцип использования этой формы в романах Тургенева.

Список литературы:

1. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Москва 1977
2. Есин А.Б. “Психологизм русской классической литературы” книга для учителя - М., “Просвещение” 1988
3. Лихачев Д.С. “Внутренний мир художественного произведения/ Вопросы литературы.” Москва 1968
4. Русские писатели XIX века. – М.: Дрофа, 2000
5. Русская литература XIX век. – М.: Дрофа, 2003

KOMMUNIKATIV METODLARNING BOSHQA METODLARDAN AFZALLIKLARI

*Murodova T.B.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Nutqni ifoda etishda, so'zlashganda, ya'ni og'zaki kommunikatsiya jarayonida so'zlovchi faqat lingvistik (verbal) vositalardan emas, balki paralingvistik (nov verbal) vositalardan hisoblanish tuyg'u va fikr ifodalarini to'ldiradigan, konkretlashtiradigan mimika, imo-ishoralardan ham foydalaniladi. Paralingvistik vositalarning turli xalqlarga xosligi, bir-biriga o'xshamasligi hatto turli millat jamoalarida o'zaro teskari bo'lishi u yoki bu tilda gapirishni o'rganish faqat talaffuzningina emas, balki o'sha tilga xos noverbal vositalarni ham o'zlashtirishni taqozo etadi. Insoniy kommunikatsiyaning vujudga kelishida gapirish yozma nutqga nisbatan birlamchi formadir. Fanda aniqlanishicha gapirish nutq mashg'ulotlari umumiy hajmining 30 % ini, yozuv esa 9 % ini tashkil qiladi. Shu sababli og'zaki nutq, ya'ni gapirish chet tili o'qitishning muhim maqsadi hisoblanadi. Gapirish doimo ma'lum stimul asosida paydo bo'ladi, ya'ni gapirish uchun stimul — qo'zg'alish darajasida fikrning shakllanishiga olib keladigan va kommunikativ maqsadni yaratuvchi ichki va tashqi ta'sir bo'lishi lozim. Gapirish nutq faoliyatining boshqa turlariga yaqindan bog'liqligi uchun ta'limning vositasi hisoblanadi.

Masalan, kommunikativ elementga muvofiq dialog turli yoʻnalishli, yaʼni gapiruvchi va eshituvchining vazifasi oʻzgarmaydigan diologlarga boʻlinadi. Informativlik tarafidan diolog axborot almashuv, monolog esa axborot berish xisoblanadi. Manologik nutq aloqa xodisasi boʻlib, unda qatnashuvchilarning funksiyalari almashinmaydi. Nutqning tugashi (toʻxtashi) kommunikativsiyaning tugashini anglatadi. Monolog nutqda suhbat jarayonida toʻla yoʻl qoʻyiladigan chalalik, tugallanmaganlik kabilar boʻlishi mumkin emas, chunki dialogda atrofda sharoit xamda kuchli teskari soʻzlovchidan oʻz fikrlarini suhbatdoshi tushunayotganga ishonch xosil qiladi. Shuning uchun monolog nutq maʼnaviy tugalligi bilan ajralib turadi. Monolog nutqning yana bir xususiyati tekisligidir. Monolog rivojlangan sari oldingi matndagi koʻp narsalar tushinarli boʻlib boradi. Maʼruza, axborot va shu kabi monologlarda paralingvistik vositalarning bir oz kuchsizlanishi axborot keng aytilishini, gapirishning toʻliq tuzilishini taqozo etadi. Bunday gapda Soʻzlarni tushirib qoldirish, qisqartirishlar boʻlishi mumkin emas. Axborotni oson tushiniladigan qilish uchun soʻzlovchi monolog nutq jarayonida turli shakldagi jumladan foydalaniladi. Ularni oʻzaro bogʻlovchi elementlarni qoʻllashga urinadi. Nutqni toʻgʻri tushunilishi uchun talaffuzning toʻliq uslubi qoʻllaniladi. Axborot berish va uni qabul qilish oʻzaro uzviy bogʻliq boʻladi. Dialog jarayonida kamida ikki kishi qatnashishi lozim. Agar shunday boʻlmasa dialog amalga oshmaydi. Dialog nutq emotsionalligi bilan xarakterlanadi. Unda soʻzlovchi oʻz fikrini bayon etib, suhbatdoshning luqmalaridan taʼsirlanib, uni ishontirishga urinadi, impulsiv xarakat qiladi. Dialog bir-biriga bogʻliq fikr almashuvdir. Har qanday nutq faoliyati, dialog yoki monologligidan qatʼiy nazar, vaziyat bilan, yaʼni kommunikatsiya sodir boʻlayotgan sharoitlar bilan bogʻliq boʻladi. Odatda vaziyatni nutqiy xarakatni amalga oshishi uchun zarur va etarli boʻlgan nutq va nutqdan tashqari sharoitlar belgilaydi. Shaxsning subʼektga boʻlgan munosabati nutqda foydalanishda: 1) “Men” tarzidagi ifodasi; 2) Oʻziga nisbatan “Sen” olmoshini ishlatish; 3) Dialog tarzidagi muloqot. Oʻtkazilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, kishilar orasida rahbar bilan xodim oʻrtasidagi muloqotda ish yuzasidan suhbatlar tahlili, ularning umumiy bahosi 6 koʻrinishda boʻladi: — empuntiv (tevarak atrofga yoʻnaltirilgan); — inpuntiv (oʻziga yoʻnaltirilgan); — impuntiv (subʼektga boʻlmasdan aynan vaziyatga yoʻnaltirilgan); — qarshilik koʻrsatishga yoʻnaltirilgan; — himoya (ayblash)ga yoʻnaltirilgan; — maqsadga yoʻnaltirilgan (ehtiyojlarning qondirilishiga). Ikkinchi uslub — tashkilot va boshqaruvning real boshidan kechirayotgan vazifalari. Bu jihatdan Tashkiliy test oʻtkaziladi. Test oʻyin tarzida oʻtkazilib, unda boshqaruv vazifalari kundalik reja asosida beriladi. Shu bajariladigan vazifalar asosida sinovdan oʻtkazilayotganlarning faoliyatini oʻrganish quyidagilar boʻyicha belgilanadi: 1) faoliyatni rejalashtirishga boʻlgan qobiliyat; 2) jamoa boʻlib boshqarish qobiliyati; 3) tafakkur tizimligi; 4) tafakkurning moslashuvchanligi; 5) qaror qabul qilishdagi noanʼaviylik Tadqiqotni oʻtkazishda quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi: Birinchi bosqichda klasterli tahlil qilish boʻyicha ichki nutqdagi olmoshlar xilma-xilligi umumlashtiriladi. Ikkinchi bosqichda boshqarish va tashkil qilish faoliyati ichki dunyosini tashkil qiluvchi jonli va verbal (jonsiz) koʻrsatkichlarning oʻzaro aloqasini tahlil qilinadi. Uchinchi bosqichning maqsadi — kelgusida boshqaruvchilar (ayniqsa, menejment ixtisosligini tanlagan va kelajakda oliy, oʻrta va quyi bugʻinlardagi rahbar lavozimlarga daʼvogar yoshlar)ning matematik asoslangan tasnifini yaratishdir. Bunda asos qilib tashkiliy test olinadi, chunki u rahbar faoliyatining yaqin kelajakdagi modelini ifodalaydi.

Ushbu tashkiliy test natijalarini tahlil qilish yordamida sinovdan oʻtkazilayotganlarni bir necha guruhlarga ajratiladi. Bunda har bir klaster quyidagi xususiyatlarga ega boʻladi: Birinchi xususiyat — “Men” konsepsiyasini murakkablashtirish. Ichki nutqda oʻziga nisbatan “Men”olmoshi oʻrniga “Sen” olmoshini ishlatish. Bu inson refleksiyasiga bogʻliq boʻlib, koʻproq oʻz-oʻzini tanqid qilishda ishlatiladi. Inson oʻzini oʻzi “Sen undaysan”, “Sen bundaysan” deya koyiydi. Ikkinchi xususiyat — oʻz-oʻzi bilan suhbat (dialog) qurishi (xuddi biron bilan suhbatlashayotgandek) Bu xususiyat ongning 2ta tashkil qiluvchi — “Men” va “Boshqasi”dan iborat ekanligini va ular oʻzaro muloqot asosida fikr qilishini ifodalaydi. Yaʼni “Men” va “Boshqasi” oʻzaro suhbat quradi. Uchinchi xususiyat — Ego, oʻzlik (“Men”). Bunda ichki nutqda 1 va 3 shaxs olmoshlari oʻrtasidagi aloqa nazarda tutilib, oʻziga 3 shaxs sifatida “U” deb qarash xos. Yaʼni “Men unday qilaman”, “Men bunday qilaman” oʻrniga balki “Meniki unday qiladi”, “Meniki bunday qiladi” deb fikrlanadi. Toʻrtinchi xususiyat — jamoaga tez kirishib ketish. Shaxsiy “Men”ini jamoaga bagʻishlash. Bunda

shaxsdagi “Boshqasi” “Ular”ga aylanadi. Bu jarayonda shaxsiy mas’uliyat yo‘qolib borsada, buning ham o‘ziga yarasha ijobiy tomonlari bor, masalan, shaxsning ijtimoiylashuvini yengillashtiradi. Beshinchi xususiyat — O‘z “Men”ini “Ular” bilan birlashtirib, “Biz” ga aylantirish. Bu eng kuchli xususiyat bo‘lib, boshqaruv vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishga imkon beradi, “Biz” orqali “Men”ning ham obro‘cini oshirishga olib keladi, shaxsiy omadlarga yo‘l ochadi. Tafakkur, til, belgi germenevtikaning matn va ma’no singari muhim fundamental kategoriyalari hisoblanadi. Tafakkurning til bilan bog‘liqligi to‘g‘risida so‘z ketganda, ular bir–biridan ajralgan holda mavjud bo‘la olmasligini e’tirof etish kifoya.

Biz shuncha paytdan beri chet tillarni grammatika-tarjima yoki boshqacha ta’rifda “o‘qi-tarjima qil” metodi orqali o‘rganib va o‘rgatib keldik. Bu usulning afzal tomonlaridan biri — til o‘rgatishda qo‘llanilayotgan vosita tilda chet tilidagi grammatika qurilmalarini mukammal o‘rganish imkoniyatini berar edi. Lekin bu metodning qator noqis tomonlari mavjudki, ular chet tilini yaxshi bilish yo‘lidagi to‘siqlardir. Ingliz tilini faqat grammatika-tarjima metodi orqali va hayot bilan bog‘lanmagan matnlar asosida o‘rgangani sabab jonli muloqot paytida qator xatoliklarga yo‘l qo‘yadi. Hozirgi kunda xalqaro ingliz tili degan tushuncha keng tarqalyapti. Dunyoda hozir Birlashgan qirollik yoki Amerika ingliz tilisi sof holda emas, aralash ishlatilmoqda. Mana bir yilcha bo‘ldi, ingliz tilida yangi so‘z — Japlish, ya’ni Japanese English — Yaponiyaning ingliz tili varianti paydo bo‘ldi. Bu holat til o‘rganuvchiga yana bir mas’uliyatni yuklaydi — ingliz tilida qaysi millat vakili bilan gaplashayotganini ham nazarda tutishi muhimligini ta’kidlaydi.

Bugun bu muammolarni hal qilish maqsadida Jahon tillari universitetida eksperimental guruhlar tashkil etilgan. Biz ingliz tilini o‘rgatishda interaktiv, kommunikativ, integrallangan yondashuv yo‘li bilan til o‘rgatish metodlaridan foydalanyapmiz. Bu yondashuvlarning ijobiy xususiyati shundan iboratki, darslar boshqa tillar vositasiz faqat bevosita ingliz tilida olib boriladi, darsning birinchi kunidayoq ingliz tili grammatika qonun-qoidalarini talabalarga og‘zaki nutq ko‘nikmasini rivojlantirishga qaratilgan holda o‘rgatiladi, ya’ni integrallashtirilib, til aspektlari qo‘shib saboq beriladi. Zamonaviy yondashuvda alohida fonetika, alohida grammatika darsi yo‘q. Bu yondashuvlar dunyo miqyosida til o‘rgatishdagi asosiy usullar bo‘lib qoldi, qayta-qayta tajribadan o‘tdi. Yevropa Ittifoqining xorijiy tillarni o‘rganish borasidagi xulosalari ham shu metodlarning eng ishonchli va hayotiyligini tasdiqlayapti. Butun Yevropa mamlakatlarida darslar shu metodlar asosida olib boriladi.

Xorijiy tilni o‘rganish asnosida inson o‘z ona tili qonuniyatlarini yanada yaxshi idrok qila boshlaydi. Lekin bu fikrning aksi, ya’ni o‘z ona tilini bilmagan odam xorijiy tilni ham o‘rgana olmaydi, deb aytish mumkin. O‘zinikini bilmagan, tan olmagan odam boshqaning tili, urf-odati, qadriyatini ham tushunmaydi. Demak, tushunmadimi, tilda gapira olmaydi. Tilda gapirish uchun asos, mazmun kerak. Yodlab olish mumkin, lekin tilni amaliy qo‘llay bilish insondan juda ko‘p ko‘nikmalarni, keng qamrovli bilimni talab qiladi. Grammatika-tarjima metodining tajribasidan kelib chiqib, bu metodlarda ona tili qo‘llanilmaydi. Integrallangan metodda o‘zbek tili amaliy qo‘llanilmasa-da, u til o‘rganuvchidan yuqori saviyani talab qiladi, o‘z asosini — milliy tilini, urf-odatlarini, tarixini mukammal bilishni taqozo etadi. Chunki qiyoslash jarayoni bilvosita til o‘rganuvchining tafakkurida yuz beradi. Aytilgan salbiy oqibatlarining oldini olish uchun integrallangan metodda darsliklar milliy manfaatlarni ham ko‘zlab tuzilishi kerak.

Roman-german til guruhiga kiruvchi nemis, fransuz tillari ham ingliz tili kabi sertifikatlangan. ETS (Educational Testing Service – Ta’lim sohasida o‘quv-ta’limiy Testlash Xizmati) 181 mamlakat bilan hamkorlik qiladi. Amerika, Kanada va qator Yevropa mamlakatlarida tahsil olishni istovchilar, albatta, TOEFL testlarini topshirgani haqida sertifikatga ega bo‘lishi kerak. Bu sertifikat insonga dunyo miqyosida keng imkoniyatlar eshigini ochadi.

Bu kabi ishlar nafaqat o‘zbek tilini tanitishga, balki o‘zbek tilida savodxonlik masalalari, muammolarini ham hal qilishga yordam beradi, o‘zbek tili sertifikatlangan, unga tabiiy ehtiyoj tug‘iladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, shuning uchun O‘zbek tilini sertifikatlashni amalga oshirish mumkinligiga, bu istiqbolli loyiha ekaniga umid va ishonch bor. O‘zbek tilini sertifikatlash uchun, nazarimizda, yana bir muhim jihat - o‘zbek tilshunoslari xorijiy tillarni mukammal bilishlari zarur. Bu o‘z navbatida mutaxassislarini tayyorlovchi oliy o‘quv yurtlarida aniq maqsadli ishlarni amalga

oshirishni, o'quv dasturlarini isloh qilishni talab qiladi. Gyotening so'zlarini yana takror keltiramiz: "Xorijiy tilni bilmagan o'z ona tilini ham bilmaydi".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'rta maktabda chet tillar o'qitish metodikasi kursi bo'yicha pedagogika oily o'quv yurtlari grammatikasi ma'sul shaxs Jalilov J.
2. O'rta maktablarda chet tillar o'qitish kursi prof. Svetlin tahriri ostida (ruscha 1971 – yil nashridan tarjima. Tarjimonlar: Soatov S, Aliyev F.)
3. Zarinova R.A. "Chet tillar o'qitish metodikasi" qo'llanma T. 1998
4. Shatilov S.F. Методика обучения немецкому языку в средней школе Л. Просвещение 1977
5. Shendels E.U. "Grammatik der deutschen Sprache". Maskau 1958

NEMIS TILI DARSLARIDA YOZISH (SCHREIBEN) KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

*Isayeva G.F.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Chet tili (nemis tili)ni egallash umumevropa kompetensiyalarida yozish ko'nikmasiga qo'yilgan talablarga ham to'xtalib o'tmoqchimiz.

A1. Juda qisqa, sodda matnlarni (qaydlar, eslatmalar, ko'rsatmalar) o'qib tushuna olaman. Kundalik hayotga taalluqli (e'lon, reklama, menyu) matnlardan o'zimga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni topa olaman. Qisqa va sodda yozilgan shaxsiy xatlarni o'qib tushunaman.

A2. Qisqa va sodda qaydlarni yoza olaman. Masalan, do'stinga sodda gaplar asosida xat yoza olaman.

Maktabda o'rganiladigan chet tildagi nutq faoliyati turlari (gapirish, tinglab tushunish, o'qish)dan yozuvning farqi, uning til o'rganishda tutgan mavqeyi bo'lib, u o'qitish maqsadi maqomiga ega emas, balki ta'lim vositasidir („maqсад" va „vosita" terminlari haqida III bobning „Chet til o'qitishning amaliy maqsadi" mavzusida tegishli ma'lumotlar berildi).

Barcha nutq faoliyati turlari va nutqiy malakalar qatorida teng huquqli bo'lgan „yozuv" tushunchasi qamrovini tashkil etadigan semantik doirasini ochib beramiz. Avvalan, „yozmoq" (turkiycha o'zak)dan olingan „yozuv", „yozish", „yozma" terminlari izoh talab qiladi. Ikkinchi toifada „yozma nutq", „yozma muloqot", „yozish texnikasi", „yozma mashq", „yozma ish", „yozuv ko'nikmasi/malakasi" va yunoncha „yozuv-chizuv"ni ifodalaydigan, „grafika", „grafema", „kalligrafiya", „orfografiya" hamda lotincha (dictare – yozish uchun aytish) „diktant", arabchadan kirgan „bayon", „insho" singari terminlar uchraydi. Uchinchi masala „harf" bilan bog'liq (harfiy timsol, harf birikmasi, digraf, alifbo, alifbe kabi) ter-minlarni aks ettiradi.

Ma'lumki, o'zbek maktablarida chet til o'qitish metodikasiga oid aksariyat terminlar turli sabablarga ko'ra rus tilidagi adabiy manbalardan o'zlashtirilgan. Ayni chog'da ruscha ayrim terminlarning asliyatda chalkash holda shakllanganligini bilamiz. Mas. pismo – 1) yozuv; 2) yozma nutq; 3) yozish; 4) xat, maktub. Ko'rinib turibdiki, bir termin bir necha ma'noda qo'llanadi, shunday ekan, o'zbekchaga ham bu hol noma'qul ta'sir qilgan (polisemiya tabiiy hodisa, lekin termin, odatda, bir ma'noli bo'lishi shart).

Yozuvni o'rgatishga doir ro'yxatda qayd etilgan terminlarni metodika nuqtayi nazaridan umumlashtirib tahlil qilamiz. Chet tilda yozuv deganda, ushbu til vositalari qo'llanib, yozma shaklda fikr bayon etish tushuniladi.

Yozma nutqda qo'llanadigan lisoniy vositalarni, birinchidan, grafemalar va yozma shakldagi leksik va grammatik birliklar tashkil etsa, ikkinchidan, ularning qo'llanishi (yozilishi) yozma nutqning yozish texnikasi sanaladi. Demak, grafik vositalar va ularning texnikaviy jarayoni haqida so'z yuritildi. Material va uni qo'llash tushunilmoqda. Yozish texnikasidan foydalanib, fikr chet tilda yozma bayon etilsa, yozma muloqot yuz beradi.

AQSH chet tillar o'qitish metodikasining atoqli namoyandalardan Garvard universiteti professori Uilga M. Rivers fikricha, savodli bo'lish – o'qish va yozuvni bilish, degan ma'noni

anglatadi¹. O'qish va yozuv yozma nutqning ikki „pallasi“dir, birinchisida yozilgan material o'qiladi, ikkinchisida esa odatda o'qishda o'zlashtiriladigan fikr yozma izhor etiladi. Axborotni yozma bayon etish ikki yo'l bilan ro'yobga chiqariladi: chunonchi (1) o'z fikrini yozish va (2) aytib (o'qib) turilgan o'zga shaxs nutqini yozuvda ifodalash. Har ikkala holatda ham yozma matn yaratiladi.

Ushbu bob nomida istifoda etilgan. “Yozuvni o'rgatish” termini ikki tushunchani ifodalaydi, ya'ni (1) yozish texnikasini va (2) yozma nutqni (fikrni yozma bayon etishni) o'rgatish ma'nolarida kelgan. Yozish texnikasi deganda, grafika (tovush-harf munosabati va harming ma'no bildirish vazifasi), kalligrafiya (husnixat), orfografiya (imlo) nazarda tutiladi. Yozma nutq termini esa grafik tarzda ifodalangan axborot va nutq muloqoti jarayoni ma'nolarini qamrab oladi.

Grafika o'qish va yozish texnikasi tushunchalari bilan chambarchas bog'liq. Harf-tovush munosabati ko'zda tutiladi.

Husnixat tushunchasi tarkibiga tovush va tovush birikmalarini yozuvda tasvirlaydigan yozuvchizuv vositalari majmuasi (harflar, harf birikmalari, harf usti va osti belgilari) kiradi. Imlo – so'zlarni (gaplarni) yozish va ularga doir qoidalar yig'indisidir

Husnixat harf, harf birikmasi so'z asosida, imlo esa morfema, so'z (gap) darajasida, yozma nutq esa gap, abzas va bog'lanma matn materialida o'rgatiladi.

Yozma nutq boshqa reproduktiv nutq faoliyati turi – gapirish zaminida, ya'ni uning lisoniy materiali va mavzulari doirasida shakllanadi. Yozma nutq tegishli xususiy malakalarga asoslanadi. Yozuv (ya'ni yozma nutq) malakalari quyidagi ko'nikmalardan tashkil topadi: (1) husnixat ko'nikmasi; (2) imlo ko'nikmasi; (3) tuzish (yozma fikr bayon etish maqsadida gaplarni birlashtirish) ko'nikmasi; (4) yozuvning leksik va grammatik ko'nikmalari kabilar.

Yozish texnikasi va yozma nutqni o'rgatish. O'rgatish obyekti qilib, tovush-harf munosabati, harflar, imlo singari til hodisalari tanlanadi, ular, ta'kidlab o'tilganidek, yozuvning texnik jihatidir. Yozish texnikasi (texnikaviy ko'nikmalar) asosida yozma fikr bayon etiladi – nutqiy malakalar hosil qilinadi. Qisqasi, „yozuv“ va „yozish“ lingvodi-daktik termin-tushunchalari doirasi bir-biridan farq qiladi.

O'rgatiladigan G'arbiy Yevropa tillari va o'zbek tili ham lotin grafikasidan foydalanadi. Ikkala grafikaning tafovutlari va o'xshashliklarini hisobga olib, yozish texnikasini o'rgatishga kirishiladi.

Tovush-harf munosabatlaridagi qiyinchilik darajasiga qarab, ularni yozuvda (va o'qishda) o'zlashtirish tartiboti belgilanadi. Mas. tovush va harf muvofiq kelsa va ona tili bilan chalkashtirish kuzatilmasa, eshituv-tovush idroki, ko'ruv tasavuri va yozish amallari orqali grafika nisbatan oson o'rganiladi (D. N. Bogoyavlenskiy tavsiyasi). Bir tovush bir necha harf orqali ifodalanishi yoki bir harf birdan ortiq tovushni bildirishi mushkul vaziyat hisoblanadi: tovush-harf yoki bo'g'in tahlili yordamida o'rgatishga majbur bo'lamiz. Tahlil bu o'rinda, chuqur nazariy mulohazalar yuritish emas, balki ushbu hodisaga xos xususiyatni sodda tilda aytishdir. Agar transkripsiya (tovushning yozuvdagi belgisi) kiritilgan bo'lsa, undan me'yorida foydalanish mumkin. O'qilish qoidasini namoyish etuvchi misollar kifoya qilsa, mavhumot umumlashtiriladi. Harflarning alifbodagi nomi o'rganilishi so'zni og'zaki harflab aytish mashqini bajarishga zamin tayyorlaydi.

Bosh va kichik harflarni chalkashtirmaslik maqsadida chet-tili bo'yicha ularni zamon va makonda ajratib o'rgatish tajribasi o'zini oqlagan. Yozma va bosma harflar darsda muvoziy tarzda beriladi. Qirqma alifbodan ko'p foydalanish dastlabki bosqichda samarali natijalar beradi.

O'quvchi til tajribasini hisobga olib, chet tilda husnixat o'rgatiladi. Harflar yozilishi darslikda ko'rsatilgan yo'sinda o'rganiladi. Qiyin o'zlashtiriladigan harflar sinf doskasi va o'quvchilar daftarlarida bo'lib-bo'lib yozib ko'rsatiladi. Ko'r-gazmali qurolni namoyish etishning o'zi kifoya qilmaydi. Chiroyli va to'g'ri yozishni muallim amalda yozib ko'rsatgani ma'qul. Binobarin, yozishni o'rgatuvchining xattotlik mahorati, hatto san'ati (musulmon dunyosida tarqalgan ijodiy faoliyat) yuksak bo'lmog'i kerak.

¹ Wilga M. Rivers. Teaching Foreign-Language Skills. 2nd ed. — Chicago and London: The University of Chicago Press, 1981, p. 291. (Vashington shahrida muhtarama metodist bilan 1990-yil 23-iyulda bo'lgan suhbatimizda mazkur sohada atroflicha fikr almashdik.)

Imloni o'rganish yanada muhim o'quv vazifasidir. Og'zaki nutqda o'zlashtirilgan so'zlarning yozilishi orfografik (imlo) minimum(i)ni tashkil etadi. Faqat o'qish va tinglashdagina uchraydigan leksika imlo minimumiga kirmaydi. Demak, maktabda o'rganilmish barcha leksik-grammatik hodisalarning orfogrammali (imlo birliklari¹)ni yozish shart emas, ya'ni imlo minimumiga rioya qilinadi, xolos. Orfografik hodisalarga alohida e'tibor talab etiladi. Qoidalar mohiyatida, xuddi grammatika va o'qish texnikasida bo'lganidek, amaliy yo'nalganlik mezoni hukm suradi. Qoidaga tushmaydigan imlo birligi (orfogramma) (mas. ingl. *eight, are, you* kabilar)ni ideogramma (yaxlit birlik) tarzida yozilishi o'rganiladi.

Orfografik birliklarning ona tili va chet tilda muqoyasasi oqibatida o'quvchi uchun oson-qiyin imlo birliklari aniqlanadi, har qaysi birlikka oz-ko'p vaqt va kuch sarflanadi hamda mashqlar belgilanadi².

Chet-tili orfografiyasi juda murakkabdir, chunki u o'zining uzoq tarixi (VI–XX asrlar) davomida boshqa tillardan ko'plab so'zlarni o'zlashtirgan. Bu so'zlarning aksariyati o'z talaffuz va yozuv me'yorini saqlab qolgan, ba'zilari esa ingliz tili talaffuz qoidasiga binoan o'zgargan. Chet-tili imlo birliklarini o'quvchilarning o'zlashtirish darajalariga ko'ra uch turga bo'lish mumkin: 1) qiyinchiligi kamroq imlo birliklari;" 2) o'rtacha qiyinchilik tug'diradigan birliklar; 3) o'ta qiyin imlo birliklari.

Birinchi toifaga ingliz imlosining ko'p hodisalari, chunonchi, otlarda ko'plik sonning odatiy yasalishi, hozirgi noaniq zamonda fe'ning 3-shaxs birlik shakli, sifat darajalari va h.k.

O'rtacha qiyin imlo birliklari sirasiga quyidagilar kiradi: bir bo'g'inli so'zlar (ingl. *pen, desk, map*), so'zlarning bosh harf bilan yozilishi (*English, Russian, Uzbek, TV*), hafta kunlari va oylar nomlari va ingliz realiyalari (*Monday, March, O.K.*), ko'cha nomlarining (*Usmon Nosir Street, Visol Street*) yozilishi.

Uchinchi – o'ta qiyin imlo birliklari qatoriga bir qancha hodisalar jamlanadi, jumladan: omonimlar (ingl. *sea–see, meat–meet, week–weak, new–knew*), bir fonemaning birdan ortiq grafemalar yordamida ifodalanishi ([s] –receive, cinema; say, most; [i:]–me, Pete; teacher; street); otlarda ko'plik sonning qoidadan mustasno hollari (man–men, woman–women; child–children, sheep–sheep); gerundiyning yasalishida undosh harfning geminatsiyasi (ikkilanishi) hodisasi (sit–sitting, begin – beginning); so'z boshidagi undosh harfning o'qilmasligi (know; write; hour; who).

Birinchi turdagi hodisalar morfologik, ikkinchisi fonetik va uchinchisi esa tarixiy (an'anaviy) yozilish mezoni bo'yicha o'rgatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Morfologik prinsip bo'yicha yoziladigan imlo birliklariga, asosan, qoidalar yordam beradi. Fonetik prinsipga binoan yoziladigan orfografik birliklar uchun esa ko'rish va eshitish mashqlari ko'proq qo'llaniladi. An'anaviy yoziladigan birliklar uchun eslab qolish va ko'rish qobiliyati rivojlantirilishi zarur.

Yozma nutqni o'rgatishda yozuv materiali, yozuv ta'lim vositasi ekanligi, yozma ishlar kabi masalalar hal etiladi. O'quvchilarning o'zlashtirgan til materiali va og'zaki nutq mavzulari asosida yozma fikr bayon etishlari amalda tatbiq qilingan. Yuqori sinflar til materiali va o'qish mavzularini qo'llab o'quvchilar yozma nutq bajarmaydilar. Yozuv til materialini puxta o'zlashtirish, og'zaki nutq va o'qish malakalarini o'stirish hamda o'quv materialining o'zlashtirish darajasini tekshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Yozma ishlarni bajarish oqibatida o'quvchilar chet mamlakatdagi tengdoshlariga xat yoza olish malakasini egallaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zaripova R.A. Chet tillar o'qitish metodikasidan qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1986.
2. Shatilov S.F. Методика обучения немецкому языку в средний школе Л. Просвещение 1977.
3. Pedagogik fanlari o'qitishning mazmuni va metodi. Ilmiy tekshirish Instituti. O'rta maktablarda chet tili o'qitish kursi Professor Setlin V.S. tahriri ostida. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. Jabborov V. Talabalarning chet tilidan mustaqil ishlari Toshkent O'qituvchi 1984 y.

¹ „Imlo birligi“ qamroviga kiradi: harf, harf birikmasi, so'z, so'z yasash unsuri, shakl yasash unsuri, gap tuzilish shakli, so'zning ichki o'zgarishi va o'zgarimasligi kabilar. Qarang: *Д. Д. Джалалов. Проблемы содержания обучения иностранному языку. — Ташкент: Фан, 1987. - 100-bet.*

² Ushbu ilmiy-metodik ma'lumot ingliz va nemis tili muallimasi Manzura To'rayeva (Toshkent viloyati Yangiyo'l tumanida) va fransuz tili muallimi Hakim Rasulov (Farg'ona viloyati Dang'ara tumanida) ilg'or ish tajribalarida sinovdan o'tkazilgan.

NEMIS TILI DARSLARIDA GRAMMATIKANI O'RGANISH VA O'RGATISH

Ishanova S.I.
Qarshi DU o'qituvchisi

Chet tili o'rganishda "loyiha" usullari o'quvchilarning bilimlarini oshirishga yordam berish bilan birga o'quvchilarning kuzatuvchanligi tafakkurni o'stirishga ham imkon beradi va shu tufayli materialni chuqur va puxta o'zlashtirishga olib keladi.

Nemis tilini amaliy o'zlashtirib uning asosiy grammatik qonun – qoidalarini bilib olgach yuqori sinf o'quvchilari uzoq vaqt uch tilni parallel o'rganib borishlari oqibatida ma'lum darajada nemis tili faktlarini nutq pratssesida qo'llay oladigan bo'ladi.

O'quvchilarda nemis tili nutq mahoratini o'stirishga mo'ljallangan ushbu til hodisalarini solishtirish bu bosqichda ko'proq samara beradi. Chunki, ein Glas Tee – das Teeglas. Die Geschichte der deutschen Sprache – die deutsche Sprachgeschichte kabilarni, shaxsli va shaxsi noma'lum gaplarni, ergashgan qo'shma gaplarni, ergash gaplar bilan o'z navbatida ergash gaplarni turli bog'lovchilar va bog'lovchi so'zlar bilan, kirish gapli, kirish so'zli gaplarni kirish gapsiz va kirish so'zsiz xuddi mana shunday tuzilishdagi gaplar bilan solishtirish juda samarali bo'lib yaxshi natijalar beradi.

Mashqlar yuqori sinflar uchun ham nemis tilining u yoki bu hodisalarining qiyinchilik darajasini nemis tili bilan ona tili o'rtasidagi tafavutlar sababli paydo bo'ladigan qiyinchiliklarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bu sinflarda to'g'ri so'zlashga olingan nazariy bilimlarni amaliyotda tadbiiq etishni o'rgatadigan mashqlarga ko'proq o'rin beriladi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki yuqori sinf o'quvchilari tarjima qilishga ayniqsa yozma tarjimaga ko'proq qiziqadilar.

O'rta bosqich uchun xos bo'lgan so'zma-so'z tarjima emas, balki adabiy tarjimaga intiladilar. Tarjimadan o'tkaziladigan yozma ishlardan yuqori sinf o'quvchilari so'zlar qo'llashda ham gaplar tuzishda ham quyi sinf o'quvchilariga nisbatan ancha rivojlangan ko'nikmalar namoyish qilinadi.

Ish turlaridan biri sifatida yuqori sinflarda ona tilidan nemis tiliga tarjima qilish mashqi bajariladi. Bir xil o'qituvchilar kelgusidagi turli faoliyatga o'quvchilarga tayyorlash istagida ba'zida ommabop adabiyot tekstlarni tarjima qilish mashqlarini bajaradilar. Yuqori sinflarda sinonimlar tanlash gaplarni aniqlovchilar bilan holni ifodalovchi so'zlar bilan boyitish, ergash gaplarni hol oboroti bilan, ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplar bilan almashtirish kabilar bo'yicha mashqlar katta o'rin egallaydi.

Grammatik – stilistik mashqlar har qanday boshqa ilmiy maktablarda ham shu bilan qimmatli, ular ayni bir vaqtda ikki yo'nalishda;

a) ilgari egallangan ko'nikmalarni mustahkamlash;

b) til materialining mazkur tekstga va mazkur hayotiy va vaziyatga muvofiqligini belgilash nuqtai nazaridan ish olib borish imkoniyatini beradi.

Grammatik – stilistik mashqlarni o'quvchilar qanchalik uddalay olishlari hayot tajribasidagi bir qator shart – sharoitlarga bog'liq bo'lib ularning ichida eng muhimlari quyidagilardir;

1) gaplar tuzilishdagi o'quvchilar malakalarini mustahkamlash;

2) yuqori sinf o'quvchilariga stilistik malakalarini singdirishda o'qituvchi ishining izchil bo'lishi va aniq maqsadga yo'naltirilganligi;

3) o'quvchilarning so'z boyligi;

4) o'quvchilarning badiiy ilmiy ommabop adabiyotni qay darajada o'qilganligi;

5) vaqtli matbuatni o'qish yoki o'qimasligi.

6) o'quvchilarda ona tilida tegishli malaka va ko'nikmalarni mavjudligi;

Barcha og'zaki va yozma mashqlarni bajarishda bog'lanish bo'lishi yoki og'zaki mashqlardan so'ng yozma mashqlarni bajarish, ularni maqsadga muvofiq navbatma –navbat almashlab borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mashqlar uchun olinadigan matn materialini o'rganilayotgan adabiy asarlardan turli o'quv predmeti bo'yicha ilmiy – ommabop adabiyotlardan hamda o'quvchilarning hayotdan olgan katta taassurotlaridan foydalanish katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Barcha sinflarda o'tkaziladigan mashqlar qanchalik muvaffaqiyatli bo'lishi ba'zi umumiy talablarning bajarilishiga bevosita bog'liq, chunonchi;

1) osondan qiyinga deganda umumiy prinsipiga rioya qilinishi, shu prinsiplarga muvofiq mashqlar asta – sekin qiyinlashib borishi;

2) nemis tili sistemasini va uning o'quvchilar ona tili sistemasiga munosabatini hisobga olish;

3) mazkur yoshdagi o'quvchilarning tafakkur xususiyatini hisobga olish;

4) boshlanishda ongli bo'lib, keyinchalik aftomatlashib boradigan ko'nikmalarning shakllanish protsessini hisobga olish (bunda nemis tilining egallash imkonini beruvchi milliy maktablarning obyektiv ish sharoitidan mohirona foydalanish katta ahamiyat kasb etadi).

Olib borilgan kuzatishlarimiz va ilmiy manbalardan keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qilish natijalariga tayanib quyidagi xulosalarga keldik.

1. Maktabda, kollejda, letseylarda nemis tilini o'qitishdan maqsad o'quvchilarda og'zaki nutqni o'rgatishdir.

2. O'quvchilarni o'rganilgan til materiallaridan nutq sistemasiga muvofiq o'z fikrlarini ifodalash uchun foydalanishga o'rgatish zarur va to'g'ridan to'g'ri muloqatga kirishish kerak.

AND (aralash nutq darslari)

1. Talaffuzni taqliddan o'rgatish va og'zaki nutqni o'stirish.

2. Talaffuzni tahlil-taqlid yo'li bilan o'rgatish va og'zaki nutqni o'rgatish.

3. Nutq namunalarida leksikani taqdim etish va qo'llash.

4. Leksikani o'rgatish va og'zaki nutqni o'stirish.

5. Leksikani o'rgatish va o'qish malakasini rivojlantirish.

6. Leksikaning og'zaki nutqda qo'llanilishi.

7. Grammatikani nutq namunalarida o'rgatish.

8. Grammatikani o'rgatish va og'zaki nutqni rivojlantirish.

9. Grammatikani o'rgatish va o'qish malakasini rivojlantirish.

10. Og'zaki nutqda grammatikaning qo'llanilishi.

11. Husnixat (kaligrafiya)ni o'rgatish va yozuv malakasini o'stirish.

12. Imlo (orfografiya)ni o'rgatish va yozuv malakasini o'stirish.

13. O'qilish qoidalarini o'rgatish va yozuv malakasini o'stirish.

Nemis tili darslarida nemis tili grammatikasini o'rgatish ta'limning eng ustuvor metodik usullardan biri bo'lib, predmetni ko'rsatish va uning nomini o'qituvchi aytishi, o'qituvchi aytadigan namunani o'quvchilar tinglashi magnet lentasiga yozilganni darslik yoki rasmga qarab o'qilayotganni tinglashi, xarakterlarni namoyish qilish va ularning nomini oldin o'qituvchi keyin o'quvchilar aytishi, o'qituvchining talabiga ko'ra o'quvchilarning turli harakatlarni kim bajarganligini aytishi (ich lese, Akbar kommt, der Lehrer schreibt) kabilar qo'llaniladi. Bularning barchasi o'zlashtirilayotgan leksikani yangi so'zlari bilan izchil ravishda to'ldirib o'rganib borilayotgan strukturani ko'p martalab takrorlashga asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Benyaminov J.R. "Vergleichende Typologie der deutschen und usbekischen Sprache". T. O'qituvchi. 1982.

2. Hakimov I.A. "O'rta maktablarda nemis tili grammatikasining o'rganish metodikasi".-T.: O'qituvchi, 1984

3. Jalilov J. O'rta maktabda chet tili o'qitishning umumiy metodikasi. T. 1996.

4. Jalilov J. "Chet tili o'qitish metodikasi". - T.,1996

5. Saidov S., Zikrillayev G'. "Nemis tili grammatikasi" - T., O'qituvchi, 1973.

NEMIS TILINI O'RGANISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARNING ROLI

*Niyozova M.J.
Qarshi DU o'qituvchisi*

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturida" ko'p marotaba ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy qilish zarurligi to'g'risida ko'p uqtirilgan. Xo'sh ilg'or pedagogik texnologiyaning o'zi nima? Uning ta'lim jarayoni samaradorligi qanday roli bor? Quyida qator olimlar va amaliyotchilar yangi

Pedagogik texnologiyalarga bergan ta'riflari: V.P.Bespalko: "Pedagogik texnologiya bu o'qituvchi mahorati shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasidir". B.M.Monokov "Pedagogik texnologiya avvaldan rejalashtirilgan natijalarga olib boruvchi va bajarilishi shart bo'lgan tartibli amallar tizimidir". U Nishonaliyev "Pedagogik texnologiyaning mohiyati dedaktik maqsad, talab etilgan o'zlashtirish darajasiga erishishidan iborat bo'lib, uni tadbqiq etishni hisobga olgan holda ta'lim jarayonini ilgaridan loyihalashtirishda namoyon bo'ladi".

N.Saydahmedov "Pedagogik texnologiya bu o'qtuvchining o'qitish vositalari yordamida o'quvchilarga muayyan sharoit va ketma-ketlikda ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldinda belgilangan sifatlarni shakllantirish jarayonidir". B.G'.Ziyomammedov "Pedagogik texnologiya-bu jamiyat ehtiyojidan kelib chiqib, shaxsning oldindan belgilangan ijtimoiy samarali shakllantiruvchi va aniq maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayonini tizim sifatida qarab, uni tashkil etuvchilar, ya'ni o'qituvchining o'qitish vositalari yordamida tahsil oluvchilarga ma'lum bir sharoitda muayyan ketma-ketlikda ko'rsatgan ta'sirini va ta'lim natijasini baholab beruvchi texnologiyalashgan ta'limiy tadbirdir". P.Sakomoto "Pedagogik texnologiya bu mazmunli fikr yuritish usulini pedagogikaga singdirish boshqacha aytganda Pedagogik jarayonni muayyan bir majmuaga keltirishdir". L.Golish "Pedagogik texnologiya –o'quv jarayonini texnologiyalashtirishni butunligicha aniqlovchi tizimli kategoriya.

Texnologiyalarning barcha boshqa tushunchalarini belgilash uchun, sinonim sifatida ta'lim texnologiyasi kabilarni ishlatish mumkin".

YuNESKO ning ta'rifi bo'yicha "Pedagogik texnoloya-bu ta'lim berish va uni egallashda texnika va inson resurslarini o'zaro uzviy bog'liqlik holda ko'rib, butun ta'lim jarayonini yaratishda va amalda qo'llashda tizimli yondashuvdan foydalanishdir".

Pedagogik texnologiyalarning an'anaviy ta'lim-tarbiya uslublaridan, afzalligi, u ta'lim-tarbiya jarayonini bir butunlikda ko'rib, ta'lim-tarbiya jarayonining ishtirokchilari o'qituvchi va o'quvchi, ta'lim-maqsadi, uning mazmuni, ta'lim berish usullari, ta'lim jarayonini nazorat qilish va ta'lim natijalarini baholashdek bo'laklarni o'zaro uzviy bog'lab, majmua shaklida keltirib turib, loyihasini avvaldan tuzib qo'yilganligidir.

Uning an'anaviy Pedagogik tizimlaridan ikkinchi farqi o'quvchilar tomonidan, ularga berilgan bilimni yodlab olib aytib berishga emas, balki ta'lim va tarbiya jarayonining yakuniga qandaydir bir amaliy ishni bajarishga yo'naltirilganligidadir.

Pedagogik texnologiyaning yana bir o'zgacha xususiyati yaxshi loyihalashtirilgan Pedagogik texnologiya bo'yicha har qanday o'qituvchi ham a'lochi bo'lmasada, yaxshi dars o'tishi mumkin. Chunki Pedagogik texnologiyani pedagog olimlar tuzib, ularning mahorati texnologik jarayon loyihasida o'z ifodasini topadi. Avvalgidek "darsdan ko'zlangan maqsadga obyektiv sabablarga binoan yetib bo'lmadi" yoki "kutilmagan omillarga binoan dars tuzildi" va shunga o'xshash gaplarga Pedagogik texnologiyada o'rin yo'q.

Pedagogik nazariyalar yig'indisi xisoblangan dedaktikada katta hajmda nazariy va amaliy bilimlar to'plangan bo'lishiga qaramay, XX asr ikkinchi yarmigacha mashhur pedagoglarning birortasi qayta tiklanadigan, ya'ni izdoshlari tomonidan ular o'tgan yuqori samarali darslarni ularga o'xshab o'tish imkonini beradigan Pedagogik jarayon andozasi ishlab chiqilmagan. Buning sababi mashhur pedagoglar uslubi tarkibida o'zlarning shaxsiy sifatlari yetakchi o'rinni egallaganligidir. Ma'lumki jamiyat tarkibida mashhurlikka davogar buyuk shaxslar juda ham oz. bizga esa ular har bir akademik litsey va kasb-hunar kollejiga hamda har bir sinf va dars xonalarga kerakdir. Bunga yetishishning bitta yo'li mashhur pedagoglarning darslarini, Pedagogik texnologiya loyihasini tuzish va ko'paytirish tarqatishdir.

Texnologiya atamasi ishlab chiqarishdan olingan bo'lib, unda minglab texnologik jarayonlar loyihalashtirilgan. Ular kerakli natijalarga erishish garovi hisoblanadilar. Bu texnologiyalarni qo'llash vaqtida xudud va ularning ijrochilari o'zgarsa ham, baribir kerakli mahsulot chiqaraveradi. Ta'lim-tarbiya jarayonida ham shunga erishish uchun pedagogik texnologiya ishlab chiqiladi.

Pedagogik texnologiyaning an'anaviy usullaridan, uslublaridan asosiy farqi, uni majmualar nazariyasidan kelib chiqqanligi bo'lib, u ushbu nazariyani barcha qonuniyaqtlariga bo'ysunganligidadir.

Bugungi kunda oily o'quv yurtlarida yani boshqa o'quv masalalarida talabalarga chet tillarni zamonaviy pedagogik texnologiyar ya'ni zamonaviy interfaol metodlar asosida o'qitish dolzarb masalaga aylanmoqda. Buning asosiy masalalaridan biri chet tillarni o'rgatish jarayonida ta'lim berish mahoratini ishga solish, dars jarayonini samarali tashkil etish, ta'lim standartlariga moslash-tirish, jahon andozalari darajalariga ko'tarish, talabalarga chet tillarni o'rgatish bilim va malakalarini mukammal shakllantirish bugungi ta'lim jarayonining muhim omillaridan biri ekanligidir. Hozirgi kunda chet tillarini interfaol usullarni o'qitishning zamonaviy texnologiyalari yaratilmoqda va ulardan dars jarayonida samarali foydalanilmoqda. Zamonaviy interfaol metodlarning an'anaviy metodlaridan asosiy farqi shundaki bunda talabalar chet tillarini o'rganish jarayonida o'zlarini erkin tutadi, mustaqil fikr yuritadi, o'z fikrini bayon etish imkoniga ega bo'ladi, munozaralarga kiritishadi, o'qituvchi bilan erkin muloqot qiladi.

Zamonaviy interfaol usullari asosida chet tillarni o'qitish jarayonida quyidagilar amalga oshiriladi:

- talabalar o'zlari o'quv mashg'ulotini rejalashtirishadi va unda faol ishtirok etadi;

Talabalarining o'zlari belgilangan o'quv rejasi asosida mustaqil shug'ullanishadi va bilimini mustahkamlaydi.

- talabalar dars jarayonida mavzu yuzasidan munozaraga kiritishadi va unda barcha faol ishtirok etadi;

- o'qitish metodlarini tanlash va uni amalga oshirishda talabalar hamkor sifatida ishtirok etishadi, o'z fikrlarini bayon qilishadi;

- talabalar egallagan bilimlarini bayon qilish, tushuntira olish, ya'ni boshqalarga ham yetkaza olish masalasi bilan ta'minlanadi;

Albatta, yuqorida keltirilganlarning hammasiga talabalar chet tillarini interfaol metodlari orqali asta sekinlik bilan bosqichma-bosqich o'rganish jarayonida erishishlari mumkin.

Bugungi kunda chet tillarni o'rganish jarayonida interfaol usullarining quyidagi texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda:

1. Interaktiv o'yin usuli.
2. Talabalarni juft holda va guruh ichida faol ishtirok usullari.
3. Aqliy mushohada usuli.
4. Frontal mashg'ulot turi.
5. Akvarium usuli.
6. Braun harakati usuli.
7. Tugallanmagan gap usuli.
8. O'z o'rnini egalla usuli.
9. Munozara va shu kabi boshqa usullar.

Chet tillarni o'rgatishning interfaol metodining yuqorida qayd etilgan zamonaviy texnologiyalar asosida olib borilgan mashg'ulotlar natijasida talabaning mustaqil fikrlash va nutq yuritish bilim va malakalarini mukammal shakllanadi. Mashg'ulot paytida ularning erkinligi yaratiladi, yani talabalar dars maqsadi va vazifalarini o'zlari belgilashadi, tanlangan mavzu buyicha bahslashadi, munozara qilishadi va nihoyat o'rganilayotgan mavzu yuzasidan xulosalar chiqarishadi.

Umuman interfaol metodda olib borilgan dars jarayonida talabalar yetakchi vazifani bajarishadi. Bu esa ularning chet tilni mukammal puxta egallashi mustaqil fikrini bayon qilishi, yani erkin nutq yurita olishi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aminova N. Chet tili o'rgatishda interfaol usullardan foydalanish asoslari Innovtsion o'quv jarayonida. Ilmiy uslubiy maqolalar to'plami Toshkent-2010
2. Atemqulova A. "Til o'rganishda internet imkoniyatlari" Innovtsion o'quv jarayonida. Ilmiy uslubiy maqolalar to'plami Toshkent-2010
3. Benyaminov J. R. "Vergleichende Typologie der deutschen und usbekischen Sprache". – T.: O'qituvchi. 1982
4. Hakimov I.A. "O'rta maktablarda nemis tili grammatikasining o'rganish metodikasi". – T.: O'qituvchi 1984
5. Jalilov J. O'rta maktabda chet tili o'qitishning umumiy metodikasi. T. 1996

NEMIS TILI DARSLARIDA TIL KOMPETENSIYALARNING O'RNI

*Yo'ldosheva V.N.
Qarshi DU o'qituvchisi*

Har qanday tilni o'rganish avvalo tilni eshitib, unga paydo bo'lgan qiziqishdan boshalanadi. Buning uchun tilning asosiy strukturasi tashkil qiladigan 4 ta ko'nikmaga asoslanadi. Har bir ko'nikmaga asos solish va uni rivojlantirib borishga kelganda, yangi tug'ilgan chaqoloq misolida – metaforasini keltirish bu o'rinda joiz deb bilindi.

Til ko'nikmalari chet tilini o'rganish va o'zlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Va bizning til egallaganimiz isboti ko'nikmalar asosida namoyon -bo'ladi. Chet tilini ko'nikmalar yordamida egallashimizda o'quv adabiyotlarining roli ham muhim hisoblanadi. Demak, o'quv adabiyotlari ham to'rt ko'nikmaga moslashtirilgan bo'lishi kerak.

Biz maqolamizda til ko'nikmalarining to'rtta turi (eshitish, gapirish, o'qish va yozish) haqida tafsilot berib o'tishga harakat qildik.

Tinglab tushunish (Hören)

Tinglab tushunish chet tilini egallashdagi faol jarayonlardan biri bo'lib, darak yoki xabarni tushunish va matnning ma'nosini shakllantirish uchun tovushlar va so'zlar aniqlab olinishi kerak.⁹⁵

Tinglab tushunishda ikki xil faollik farqlanadi:

- a) bevosita yuzma-yuz (face-to-face) muloqot
- b) bilvosita muloqot

Yuqorida qayd etilgan birinchi faollik sinfda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida sodir bo'ladigan jarayondir.

Ikkinchi faollik esa CD va DVD disklar yordamida yoki tili o'ganilayotgan mamlakatning televidiniya va radiosi kabi bir qancha imkoniyatlar beradigan jarayondir.

Gapirish (Sprechen)

Til ko'nikmalaridan biri gapirish ko'nikmasi ham til o'rganishda asosiy rol o'ynab u sekin rivojlanadigan ko'nikma hisoblanadi.⁹⁶

O'quvchi boshqalarning fikrini bevosita va juda tez anglab olishi darkor. Gapirish ko'nikmasida ham tinglash ko'nikmasi kabi ikki xil faollik farqlanadi.

- a) bevosita yuzma –yuz (face to face) suhbat
- b) bilvosita suhbat (telefonda)⁹⁷

Umum Yevropa Standartlari bo'yicha gapirish ko'nikmasi yana ikkita ko'nikmaga ajratiladi:

- a) dialog asosidagi suhbat (juft nutq)
- b) monolog asosida gapirish (yakka nutq)

O'qish (Lesen)

O'qish ko'nikmasi o'quvchilarda chet tilini mukammal egallashda yordam beradigan ko'nikmalardan biri hisoblanadi.

O'quvchi bu ko'nikmada xotiraga suyanadi. Chunki matnlarda berilgan so'zlar til o'rganishga asos bo'lib xizmat qiladi.⁹⁸ Ular o'rgangan so'zlarini mustaqil gap tuzishda va biror vaziyatni izohlashda qo'llashga harakat qiladi.

O'qish ma'lumotlar qabil qilishda tinglash ko'nikmasidan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Yozish (Schreiben)

Chet tillarini o'qitishning rivojlanish bosqichlarida turli metodlar qo'llanilgan. Ushbu metodlar til ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, quyidagi o'rgatish metodlari haqida fikrlar bildirilganini ko'ramiz:

1. Grammatik – tarjima metodi.

⁹⁵Ursula Bader/Ursula Schaer, Umsetzungshilfe zum Lehrplan, Abteilung Volksschule Aarau 2008 S 7

⁹⁶Ursula Bader/Ursula Schaer, Umsetzungshilfe zum Lehrplan, Abteilung Volksschule Aarau 2008 S 8

⁹⁷ KAST, B., NEUNER, G.: Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Deutschunterricht, Langenscheidt KG, Berlin und München 1994, S. 54

⁹⁸ Ursula Bader/Ursula Schaer, Umsetzungshilfe zum Lehrplan, Abteilung Volksschule Aarau 2008 S 9

2. Leksik – tarjima metodi.
3. To'g'ri metod.
4. Palmer metodi.
5. Uest metodi.
6. Audio – lingval metod.
7. Ongli taqqoslash metodi.
8. Komunikativ metodi.
9. Problemali (muammoli) o'qitish metodi.
10. Intensiv metod.
11. Proektlab o'qitish metodi.
12. O'qish metodi (Reading method).
13. ASTO (Army Specialised Training Program).
14. Gumanistik metodlar.

Biz bilamizki, chet tilida erkin va ravon fikr yuritishimiz chet tilini qay darajada egallaganimizni gapirish ko'nikmasi orqali ko'rsatib beramiz. Ushbu ko'nikma esa o'qib tushunish ko'nikmasi bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki til o'ranuvchu dastlabki bosqichlarda fikrlarini bayon qilish uchun o'qib tushungan matnidagi ma'lumotlar haqida og'zaki fikr yuritishga harakat qiladi.

O'qib tushunish

A1. O'qish jarayonida sodda gaplar (joy nomlari) bilan bayon etilgan so'z va iboralarni tushunaman. (m.n., xarid qilingan buyumlarni qo'llash bo'yicha ko'rsatmalar, belgilar, jadvallar va h.k.)

A2. Juda qisqa, sodda matnlarni (qaydlar, eslatmalar, ko'rsatmalar) o'qib tushuna olaman. Kundalik hayotga taalluqli (e'lon, reklama, menyu) matnlardan o'zimga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni topa olaman. Qisqa va sodda yozilgan shaxsiy xatlarni o'qib tushunaman.

Yozish

A1. Juda qisqa, sodda matnlarni (qaydlar, eslatmalar, ko'rsatmalar) o'qib tushuna olaman. Kundalik hayotga taalluqli (e'lon, reklama, menyu) matnlardan o'zimga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni topa olaman. Qisqa va sodda yozilgan shaxsiy xatlarni o'qib tushunaman.

A2. Qisqa va sodda qaydlarni yoza olaman. Masalan, do'stinga sodda gaplar asosida xat yoza olaman.

O'qish ko'nikmasi o'quvchilarda chet tilini mukammal egallashda yordam beradigan ko'nikmalardan biri hisoblanadi.

O'quvchi bu ko'nikmada xotiraga suyanadi. Chunki matnlarda berilgan so'zlar til o'rganishga asos bo'lib xizmat qiladi.⁹⁹ Ular o'rgangan so'zlarini mustaqil gap tuzishda va biror vaziyatni izohlashda qo'llashga harakat qiladi.

O'qish ma'lumotlar qabul qilishda tinglash ko'nikmasidan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

O'qish strategiyalaridagi mashqlar til o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Berilgan matnlarda o'quvchi sanalar, ma'lumot va internationalizmlarni o'rganishga harakat qiladi.

O'quvchilar matnlardagi savollarga javob berishlari bilan birgalikda matnda keltirilgan qaysi ma'lumot va xabarlar u uchun muhimligini ham bilishi darkor.

Bunga moslashtirilgan mashqlar quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi.

- Muhim ma'lumotlarni tagiga chizish
- Kalit so'zlarni yozish
- Nuqtalar o'rniga mos so'zlarni qo'yish
- (6 W-Fragen) „kim, nima, qachon, qanday, qayerda, nima uchun(biladi) kabi savollarga o'quvchi diqqat qilishi kerak.

O'qish ko'nikmasini shakllantirishda yordam beradigan mashqlar darsliklar va o'quv adabiyotlarida mavjudligini tahlil qilamiz.

- Darsliklardagi matnlarning hajmi qay darajada?
- Matnlar fanga oidmi yoki badiiy matnga tegishlimi?

⁹⁹ Ursula Bader/Ursula Schaer, Umsetzungshilfe zum Lehrplan, Abteilung Volksschule Aarau 2008 S 9

- Matnlarda o'quvchi uchun muhim yoki ahamiyat kasb etmaydigan ma'lumotlar farqlanganmi?

O'qish ko'nikmasining shakllanishida til o'rganuvchidan matndagi barcha ma'lumotlarni tushunib olish talab etilmaydi. Badiiy matndagi ma'lumotlarning 75% ini tushunib olish yetarlidir.¹⁰⁰

Chet tilini o'rganuvchi har bir shaxs eshitganda ilg'ay olmagan so'zlarni o'qish jarayonida tushuna oladi. O'qish ham o'z navbatida 5 turga bo'linadi:

1. Umumiy o'qish (totals Lesen) – ya'ni so'zma - so'z o'qish;
2. Matnga ko'z yugurtirish (kursorisches Lesen) - matn nima haqida ekanligini bilish uchun ko'z yugurtirib chiqish;
3. Aniq o'qish (selektives Lesen) – faqatgina matndagi aniq ma'lumotlarni (berilgan informatsiyalarni, xabarlar)ni topish uchun o'qish;
4. Tahlil qilib o'qish (sortirendes Lesen) – matndagi muhim va muhim bo'lmagan gaplarni farqlash, bosh g'oya nimaligini tushunish uchun o'qish;

Yozish ko'nikmasi orqali o'quvchilar chet tili grammatikasini rivojlantira oladi.

Kast yozish ko'nikmasidagi mashqlarni quyidagilarga ajratadi:

- Yozma nutqqa tayyorlaydigan mashqlar.
- Yozma nutqni aks ettiradigan mashqlar.

Yozuvni o'rgatishga doir ro'yxatda qayd etilgan terminlarni metodika nuqtayi nazaridan umumlashtirib tahlil qilamiz. Chet tilda yozuv deganda, ushbu til vositalari qo'llanib, yozma shaklda fikr bayon etish tushuniladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishda turli xil metodlarga yondoshuv samarali usullardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ursula Bader/Ursula Schaer, Umsetzungshilfe zum Lehrplan, Abteilung Volksschule Aarau 2008.
2. KAST, B., NEUNER, G.: Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Deutschunterricht, Langenscheidt KG, Berlin und München 1994.

CHET TILLARINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING ROLI

Nazarova Sh. QarDU o'qituvchisi
Nazarova Sh. QarMII akademik litseyi o'qituvchisi

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining ta'lim sohasiga kirib kelishi tarbiyachi va pedagoglarga ta'lim mazmunining barcha bo'g'inlari va bosqichlari, ularning maqsadi, mazmuni, shakli va usullarini takomillashtirish imkonini berdi. Jahon ilm-fani taraqqiyotidan xabardor bo'lish va tajriba almashib turishda hamda chet tillarini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish juda muhimdir. O'zbekiston Respublikasi demokratik, huquqiy va fuqarolik jamiyatini qurish yo'lidan bormoqda. Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi va harakatga keltiruvchi kuchi – har tomonlama rivojlangan barkamol avlodni tarbiyalash. Mamlakatimiz rivojlanishining muhim sharti zamonaviy iqtisodiyot, fan, madaniyat, texnika, texnologiya rivoji asosida kadrlar tayyorlashning takomillashgan tizimini yaratishdan iborat.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda uzluksiz ta'lim tizimining tuzilmasi va mazmunini zamonaviy ilmiy fikrlar yutuqlari va ijtimoiy tajribaga tayangan holda tub islohotlari ko'zda tutilgan. Buning uchun, avvalo, uzluksiz ta'lim tizimining barcha shakldagi ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifatini ta'minlovchi ilg'or ilmiy-metodik jihatdan asoslangan uslublarni amalda qo'llash lozim. Fan-texnika va ilg'or texnologiya yutuqlaridan foydalangan holda

¹⁰⁰ KAST, B., NEUNER, G.: Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Deutschunterricht, Langenscheidt KG, Berlin und München 1994, S. 50

yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishning maqsad, mazmun, uslub va vositalarini ilmiy jihatdan ta'minlash pedagoglarning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi orqali shaxsning har tomonlama barkamol bo'lib yetishishini ko'zda tutadi. Shaxs uzluksiz ta'limda va kadrlar tayyorlashda ta'lim xizmatlarining iste'molchisi hamda ishlab chiqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi pedagoglar mutaxassisliklar bo'yicha mavjud bilimlardan tashqari o'quv jarayoniga qadam qo'yar ekanlar, pedagogik va psixologik bilimlar, texnologiya va o'qitish metodikalariga doir zarur pedagogik bilimlarni egallagan bo'lishlari kerak. Ana shularni e'tiborga olgan holda o'qituvchilarning malakasini oshirishda asosiy masalalar quyidagicha belgilanadi:

- O'qitish jarayonining samaradorligini ta'minlovchi pedagogik malakalarni shakllantirish;
- Ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-gumanitar bilimlarni anglashga yo'naltirilgan yangi kasbiy tafakkurni shakllantirish;

- O'qituvchi faoliyatining metodologik asosi sifatida pedagogik bilimlar tizimini egallash;
- O'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga yaqinlashtirilgan uslublar tizimi sifatidagi o'qitish texnologiyasini egallash;

- Respublikamizning ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan pedagog kadrlarga zamonaviy pedagogik texnologiyalarini o'rgatish pedagogika va psixologiya fanlariga oid bilimlarni yanada mustahkamlash va olgan bilimlarini o'quv-tarbiya jarayonida qo'llay olishga o'rgatish, shuningdek, ularga pedagogika sirlarini ochib berishdan iborat;

- O'qituvchilarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar;
- O'qituvchilar o'zlari o'qitayotgan o'quvchilarning ruhiyatlariga mos ravishda muloqotda bo'la olish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallashi va o'quv-tarbiya jarayonida qo'llay olishi kerak;

Dars jarayonida, ta'lim-tarbiyada o'quvchi asosiy harakatlantiruvchi kuch, ta'lim jarayoni subyekti bo'lishi kerak, ya'ni o'qish, o'rganish, mutolaa qilish talaba zimmasiga o'tishi lozim. O'qituvchi esa bilim berishda o'quvchilarning bilimlarni mustaqil egallashlariga ko'maklashishi zarur. Darsni tashkil qilish shakli o'quv maqsadiga, xususiyatiga, ta'lim usullariga va o'qitish imkoniyatlariga bog'liq. Bunga erishish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan birga harakat qiladi. Asosiysi, pedagogik hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'qitishga interfaol dars usullarini, "Kichik guruhlarda ishlash", "Breyn-ring", "Breynstorming" usullari qo'llanganda o'quvchilar o'qituvchi bilan teng faoliyat ko'rsatadilar.

Chet tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash yuzasidan ayrim tavsiyalarni berib o'tamiz:

"Kichik guruhlarda ishlash" – mazkur texnologiyani qo'llash usuli quyidagilardan iborat:

- Faoliyat yo'nalishi aniqlanadi. Muammodan bir-biriga bog'liq bo'lgan masalalar belgilanadi;

- Kerakli asos yaratiladi. O'quvchilar mazkur mavzu haqida ko'proq tushunchaga ega bo'lishi kerak;

- Guruhlar belgilanadi. O'quvchilar 7-8 kishidan iborat bo'lib guruhga bo'linadi;

- Aniq ko'rsatma beriladi. Mustaqil ish, krossvord, test tuzish;

- Boshlovchi o'quvchi oldindan tayinlanadi. O'tilgan mavzu yoki bo'lim bo'yicha mustaqil, o'z ustida ishlab, savollar tuzib keladi, krossvord, test javoblarini baholaydi;

- Ekspert va yordamchi (asistent) o'quvchi tayinlanadi, ular o'yinni olib borishda yordam beradilar, javoblarni baholab tahlil qilib beradilar;

- Guruhlarda sardorlar saylanadi. U - hushyor shaxs, o'z guruhi uchun o'yin qoidalarini buzmaganda jon kuydiradi;

- O'qituvchi tomonidan esa jarayon qo'llab-quvvatlanib, yo'naltirilib turiladi. U o'yinni nazorat qilib turadi, o'yin yakunlangach, o'quvchilarning umumiy balini e'lon qiladi, so'ng muhokama qilinadi.

Adabiyotlar:

1. S. Saidaliyev. Chet tili o'qitish metodikasi. Namangan. 2004;
2. Alimov Sh. Zamonaviy innovatsion texnologiyalar. Andijon. 2011;
3. Herkunftswörterbuch. Duden. 1993. Dudenverlag;

O'GZAKI NUTQNI O'RGATISHDA CHET TILLARINING O'RNI

Xalilova M.M.

Qarshi shahar 11 maktab o'qituvchisi

Ma'lumki turli o'quv yurtlarida chet tilini o'rgatishda talabalar uchun axborot olishning eng zarur vositasi o'qish hisoblanadi, ayniqsa chet tili muhiti mavjud bo'lmagan bizning respublikamiz sharoitida turli kasb egalari o'zi uchun zarur axborotni turli manbalardan o'qish orqali to'plashi mumkin.

Bunday kunda nafaqat chet tilida, balki ona tilida ham o'qishni o'rgatish yetarli darajada emas. "Hozirgi yoshlar kitob o'qimay qoydi" degan gaplarni ko'p eshitamiz. Fan-texnikasining bugungi taraqqiyoti audio va video texnikalarni o'quv jaroyoniga kirib kelishi qisman o'quv malakasiga bo'lgan ehtiyojni kamaytirayapti Chet tillar o'qitish metodikasidan tadqiqotlarni o'rganish natijasida aytish mumkinki, 20-asr oxirlarida va 21-asr boshlariga kelib pedagoglarning asosiy e'tibori kommunikativ faolyatning og'zaki turiga ko'proq e'tibor qaratib yozma nutqqa ham tadqiqotlar bagishlangan. Yozma nutq, ya'ni o'qish bilan yozuvni o'rgatishga nisbatan kamroq e'tibor qaratilgan.

O'qish insonning dunyoqarashini kengaytirishda, o'rganishda, bilim (axborot olishga, estetik zavq olishga dam olishga boshqa nutq faolyatlarini rivojlantirishga, o'zgaralar bilan kitob (matn) orqali (bevosita) muloqat qilishga xizmat qiladi. O'qish ko'z bilan ko'rayotgan harf, harf birikmalari, so'zlari gaplarni ovoz chiqarib, chiqarmay o'qish va o'qiganni mazmunini tushunish, o'qib ma'lumot olishdir. O'qish yozma nutqda berilgan matndan ma'lumot olish nutq turi bo'lib, tanish til materiallari asosida notanish matn mazmunini tushinishdan iborat. O'qish orqali o'quvchi, talaba xorijiy tilda gaplashadigan mamlakatlar tili, madaniyati, hayoti, urf-odati bilan tanishadi.

O'qish kishilarning kommunikativ-ijtimoiy faoliyat sohasiga taaluqli bo'lib unda u yozma shakldagi so'z orqali muammolarni taminlaydi.

Kishilarning turmushi, talim va ishlab chiqarish sohalaridagi faoliyatlarida o'qishdan keng foydalaniladi; O'qish orqali ma'lumot olish turli faoliyatlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

O'qishda mazmun juda katta rol oynaydi. Mazmun aloqalarini ochish nutq mahsulotlarini, ya'ni, yozma shaklda taqdim qilingan matn tushinish o'qishdagi ana shu maqsadni tashkil qiladi. Oqishning amaliy maqsadi – o'qib ma'lumot olishdir. Amaliy maqsaddan tashqari o'qishni o'rgatish umum ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarni ham nazarda tutadi. Bulardan tashqari o'qishni o'rgatish rivojlantiruvchi maqsadni ham amalga oshiradi:

Metodik adabiyotlarda chet tilidagi o'qish turlari quyidagi mezonlarga ko'ra farq qilinadi: ona tilining ishtirok etishiga qarab tarjimali va tarjimasiz o'qish, analiz sintez elementlarining nisbatiga ko'ra-analitik va sintetik o'qish; o'tkazilish joyiga qarab sinfda, auditoriyada, o'qish; majburiylik darajasiga ko'ra, qisman tayyorlangan, to'la tayyorlangan va tayyorgarliksiz o'qish turlari borligi aytib o'tiladi.

Yana tanishish maqsadida ya'ni tanishuv o'qish (general reading), sinchiklab ya'ni o'rganuv o'qish (close reading), ko'z yugurtirib ya'ni kuzatuv o'qish (skimming reading), izlanib o'qish (searching reading), va talimiy o'qish turlari mavjud. Umuman ayrim manbalarning guvohlik berishicha, faoliyat natijasiga ko'ra, ellikdan oshiq o'qish bor (ona tilida esa qirq beshtaga etadi). Yuqorida qaid qilingan ushbu o'qish turlarining ayrimlarini qisqacha izohlab utish maqsadga muvofiqdir. Oliy o'quv yurtlarida ko'pincha analitik, sintetik (mustaqil, uyda o'qish-домашнее чтение-home reading) va tarjimali, tarjimasiz o'qish turlari o'tkaziladi. Analitik yoki sintetik o'qish deganda, tafakkur shakllari (analiz, sintez) hisobga olinadigan, maxsus tahlil talab joylari mavjud yoki yo'q matnni idrok etish va anglash nazarda tutiladi. Sintetik o'qishda matnni yaxlitligicha idrok etib tushiniladi. Sintetik o'qish intensive, kursir o'qish nomi bilan ham ataladi. Analitik o'qishda o'quvchi e'tibori til hodisalariga qaratiladi. Analitik o'qishni ekstensiv va diskursiv o'qish deb ham yuritiladi. Yanada aniqroq qilib aytganda, analitik o'qishda talaba matn mazmunini matndagi so'z iboralarni, qiyin xat boshi (абзац) larni analiz –tahlil qilish orqali tarjimasiz tushinadi, matndan ma'lumot oladi. Sintetikada esa teskari to'g'ridan-to'g'ri, analiz qilmay o'qib, ma'lumot olinadi.

Shuningdek, sanab o'tilgan o'qish turlari har hil natijalarni olishni maqsad qilib qo'ydi. Masalan: ko'z yugurtirib ya'ni kuzatuv o'qish maqola yoki kitob mavzusi haqida tasavvur hosil qilishga yo'naltirilgandir.

O'qish nutq faoliyatning turi sifatida nutqni eshitib tushunishga o'xshaydi, uning o'gzaki nutqdan reseptiv farqi shundan iboratki, o'qish jarayonida axborot ko'rish holati orqali keladi. O'qishda tushunish faqat eshitishdagi singari bevosita xarakterda bo'lishi mumkin. O'qishda tushunishni osonlashtiradigan vaziyatlar matnning til materiallarini bir oz kengaytirishga imkon beradi, bu o'z navbatida, yetarli darajada mazmunli matnlardan foydalanishga yordam beradi.

O'qishni o'rganish maqsadlarining har xilligi va murakkabligini tanlash, o'qilayotgan matnning murakkabligiga bog'liq bo'lgan usullarning ikki katta guruhini ajratishga majbur etadi. Usullarning bu ikki guruhi metodika fanida o'qish turlari deb nom olgan.

Chet tilida o'qishning texnik qiyinchiliklari qisman ona tilida savod chiqarishdagi qiyinchilikka o'xshab ketadi O'qish texnikasini o'rgatishda analitik sinteti yo'lni afzal ko'rdik va asta sekin murakkablashib boradigan materialni o'qishda yetarli darajada tajriba to'plashni asosiy ahamiyati bor. Bu tajriba to'plashning bir turidir.

Prof.S K.Folomkina o'z doktorlik ilmiy tadqiqotida aniqlab metodikaga kiritgan o'qish turlari va ularning mazmuni quyidagilar:

1.-tanishish uchun o'qish,asosiy maqsad matnning umumiy mazmunini aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, bunda matnni tushunish darajasi yuqori bo'lmaydi, bu o'qish natijasida o'quvchi matnni chuqur o'rganish kerakmi yoki yo'qligini aniqlaydi.

2.-ko'z yugurtirib o'qishda asosiy e'tibor shaklga va qisman mazmunga yunaltiriladi. Maqsad-matnni axborot olish uchun qay darajada ahamiyatli ekanligini aniqlashdan iborat. Bunday o'qish turida matnning harf boshlari, kichik sarlofhallari, kursiv bilan ajratib olingan yozuvlari, rasm yoki chizmalari ham ko'rib chiqish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

3.-chuqur sinchiklab o'qishning asosiy maqsadi iloji boricha to'liq axborot olishga qaratiladi, zarur bo'lganda lug'at va so'rovnomalar, ko'rgazmali vositalardan ham samarali foydalanish mumkin va matnni tushunish 100% yaqinlashib boradi.O'qishning uchala turi ham shaklan har xil bo'lishi mumkin:

- ovozi chiqarib yoki chiqarmay o'qish;
- lug'atli yoki lug'atsiz o'qish;
- analitik yoki sintetik o'qish;
- tarjimali yoki tarjimasiz o'qish;
- tayyorlangan o'qish va boshqalar.

Xulosa qiladigan bulsak: O'qish orqali axborot olish – nutq faoliyatining reseptiv turi bo'lib, ko'rish sezgilari orqali yozma axboratni qabul qilib uning mazmunini tushunish faoliyatidir. Albatta, bunda eshitish analizatori va talaffuz a'zolari ham faol ishtirok etadi. Bu esa o'qish faoliyatining tinglab tushunish, gapirish bilan uzviy bog'liq bo'lgani uchun yozuv bilan mazmunini tushunish uchun yo'naltirilganligi bilan ichki tarjima bilan ham mustahkam aloqadordir. O'qishning psixofiziologik mexanizmi ruhshunoslikda, jumladan chet tillari o'qitish ruhshunosligida tadqiq etilgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Sattorov T “Ingliz tili o'qitish metodikasi” T; 2007 y
2. Jalolov J. “Chet til o'qitish metodikasi” T; 2009 y
3. Rogova I. “Methods of Teaching English” M; 1979 y

XORIJIY TILLARNI O'RGANISHDA KOMMUNIKATIV METODLARNING O'RNI

*Jamilova N.,
Qarshi tibbiyot kolleji o'qituvchisi*

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Buning sabablaridan

biri shu kungacha ta'limda o'quvchi talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalarni o'rgatish esa, ularni mustaqil tanqidiy fikrlashga, kerakli narsalarni izlab topishga, tahlil va xulosa qilishga o'rgatadi. O'quvchi bu jarayonda boshqaruvchilik, yunaltiruvchilik vazifasini bajaradi. Ta'lim o'quvchi yoki talabalarga yunaltiriladi. Innovatsiya – inglizcha “innovation” – “yangilik kiritish”, “yangilik” ma'nosini bildiradi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'quvchi yoki talaba faoliyatiga yangilik kiritish bo'lib, uni amalga oshirishga asosiy interaktiv metodlardan to'liq foydalanish imkoniyati mavjud. Interaktiv metodlar bu o'quvchi (talaba) bilan o'quvchi (talaba), o'quvchi (talaba) va internet, talaba va o'quvchi o'rtasidagi fikrlash demakdir, yani pedagogik ta'sir etish usullaridir va ta'lim tizimining asosiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarni qo'llashda pedagogik va o'quvchi (talaba)lar birgalikda faoliyat ko'rsatishlari kerak bo'ladi. Ta'lim muassalarida hozirgi zamon talabiga mos malakali kasb egalari (pedagog-o'qituvchilar)ni yetishtirishda zamonaviy o'qitish metodlari, yani pedagogik texnologiyalar, innovatsion texnologiyalar muhim va pedagogning mahorati o'quvchi (talaba)larni jahon standartlari darajasidagi malakali kasb egalari bo'lib yetishishini ta'minlaydi.

Xorijiy tillarni o'rgatishda hozirgi zamon axborot va pedagogik texnologiyalarni ahamiyati katta. Til o'rgatish jarayonida mavjud bir qancha yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash mumkin. Bular “Tarmoqlar” metodi (Klaster), “Bumerang”, “Loyiha”, “3x4”, “Blits-o'yin”, “Aqliy hujum”, “Axborot uzatish” kabilar jumlasidandir. Darsda bu texnologiyalardan birini qo'llash o'qituvchi ixtiyorida, chunki maqsad aniq ya'ni bu o'quvchi (talaba)larning bilim saviyasini oshirish, yaxshi natijaga erishdir. O'qitish jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayoni oldindan loyihalashtiriladi, bunda o'qituvchi o'quv predmetning o'ziga xos tomonini, shart-sharoitni, o'quvchining imkoniyati hamda hamkorlikdagi faoliyatini tashkil eta olishini hisobga olishi kerak. Chunki bu kabi tayyorgarliklar yaxshi natijaga erishishga yordam beradi. Dars jarayonida o'tilayotgan mavzuni yangi texnologiya asosida o'tishdan oldin o'qituvchi tanlangan texnologiyaning texnologik xaritasini tuzib olishi kerak. Texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, o'quvchi (talaba)larning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Bunday xaritani tuzmoqchi bo'lgan o'qituvchi eng avvalo pedagogika, psixologiya, metodika, pedagogik va axborot texnologiyalardan xabardor bo'lishi kerak.

Shunday ekan, darsning sifati darsning tuzilgan texnologik xaritasiga bog'liq. Yuqorida sanab o'tilgan metodlardan birini misolda ko'rib chiqamiz. Masalan. “3x4” metodi. Bu metod o'quvchi (talaba)larni erkin fikrlashga, doirada turli g'oyalarni bera olishi, ta'rif bera olishiga qaratilgan. 3x4 metodni quyidagi misolda ko'rib chiqish mumkin.

*O'tilgan biror bir mavzu tanlanadi. Masalan nemis xalqining bayramlari, noaniq zamon fe'llari va h.k. Dars mavzusini o'qituvchi doskaga yozib qo'yadi. Guruhni 3-ga bo'lib tarqatma material beradi va vaqt belgilaydi. Bu materialda bayram nomlari yozilgan bo'ladi. Masalan **Ostern (Pasxa)**, yoki **Weihnachten**. Bu guruhlar o'zlariga tushgan mavzu bo'yicha ma'lumot tayyorlashadi. O'qituvchi berilgan vaqt davomida guruhlarni nazorat qilib boradi. Vaqt tugashi bilan o'qituvchi guruhlarni tinchlantirib ulardan tayyor bo'lgan ma'lumotlarni guruhdan tanlangan vakil orqali navbatma-navbat doskaga chaqirib eshitadi. Ma'lumotni eshitgach, bir-biridan farqlarini aytib baholaydi va so'ngra qolib ketma kamchiliklarni to'ldirib, ko'proq ma'lumot berib o'tadi.*

Bu metodning maqsadi o'tilgan mavzuni mustahkamlash, tarqatilgan materiallar orqali o'tilgan mavzu qay darajada o'zlashtirilganini nazorat qilish, ularning bilimni baholashdan iborat. Dars jarayonida turli xil metodlarni qo'llash o'qituvchi uchun ham, o'quvchi (talaba) uchun ham katta ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi o'tilgan mavzuni qisqa vaqt ichida barcha o'quvchi (talaba)lar tomonidan o'zlashtirishiga erishadi. O'quvchi (talaba)lar faoliyati oshiriladi, ularda darsga nisbatan qiziqish uyg'onadi, bir vaqtda ko'pchilik o'quvchi (talaba)lar baholanadi, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishiladi. O'quvchi (talaba) esa yangi bilimlarni egallaydi, yakka va guruh bilan ishlashga o'rganadi, nutqi rivojlanadi, eslab qolish qobiliyati kuchayadi, o'z-o'zini nazorat qilishni o'rganadi, qisqa vaqt ichida bir qancha ma'lumotlarga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytish kerakki, til o'rgatishda hozirgi zamon texnologiyalarini qo'llash juda katta ahamiyatga ega va bu pedagogdan katta mahorat, o'zi ustida ko'proq ishlash, yetarli bilim, ko'nikma va malaka bo'lishini talab qiladi.

Adabiyotlar

1. Jalolov J. Chet tili o'qitish metodikasi. Toshkent. "O'qituvchi nashriyoti" 1996 y.
2. Zariyeva R.A. Chet tillar o'qitish metodikasidan qo'llanma. Toshkent "O'qituvchi" 1986 y.
3. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar mohiyati. "Xalq ta'limi" jurnali №1-1999.
4. Yo'ldoshev J. Yangi pedagogik texnologiyalar yo'nalishlari muammolari, yechimlari. "Xalq ta'limi" 1999 y.

INGLIZ TILI LEKSIKASINI O'RGATISHDA NOAN'NAVIY METODNI QO'LLASH

Oqboyeva K.

Nishon tuman 24-maktab ingliz tili o'qituvchisi

O'zbekiston dunyoning rivojlangan davlatlari qatoridan o'rin egallash va kuchli davlat qurish yo'lida tinmay rivojlanishdadir. Bu maqsadga erishish esa mamlakatimiz xalqidan har bir sohasida katta kuch va patriotizm, bilim va sadoqat talab qiladi. Hech qaysi davlat olis va qo'shni davlatlar bilan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ilm-fan, tibbiyot shuningdek ta'lim sohasida aloqalar o'rnatmas ekan u rivojlana olmaydi. Buning uchun esa biz muloqot vositasida foydalanish uchun xorijiy tillarni o'rganishimiz kerak.

Noan'anaviy dars shaklini rolli o'yinlarda o'z ifodasini topgan muloqot deb atash ham mumkin. Ammo rolli muloqot ma'lum bir syujetlarga mos ravishda ishlab chiqilgan va yuksak ijtimoiy aql mahsuli sifatida yaratilgan bo'lishi lozim. Shuning uchun ham ingliz tili darsida rolli o'yinlar ko'pincha ijtimoiy trening (muloqotli mashqlar) elementlarini o'zida namoyon qilgan bo'ladi.

Ingliz tili leksikasini o'rgatishda talabalarning o'zbek, rus, ingliz tillardan bo'lgan til tajribalarini hisobga olish zarur va dars jarayonida leksikani o'rgatishda interfaol usullardan ko'proq foydalanilsa, yaxshi natijalarga erishish mumkin. Masalan, "Klaster" usulidan foydalanib leksik birliklar o'rgatilganda dars ham samarali, ham qiziqarli bo'ladi. Buning uchun doska markaziga bitta so'z yoziladi va aylana ichiga olinadi. Masalan, "plant" so'zi. So'ng shu aylanadan har tarafga chiziqlar chiqarib, aylana ichidagi so'zga bo'g'liq bo'lgan so'zlar talabalar tomonidan aytiladi va yoziladi. "Plant" – root, stem, soil, leaf, vein, senna, althea, water, etc.

— birinchi qatorida mavzu (topshiriq) bir so'z, odatda ot bilan ifodalanadi. (Who? What?)
ex: Plants.

— ikkinchi qatorga mavzuga oid ikkita sifat yoziladi. (Which? How?) ex: fruitless, branchy.

— uchinchi qatorga mavzu doirasidagi hatti – harakat (funksiyasi, vazifasini anglatuvchi) uchta so'z fe'l bilan ifodalanadi. ex: to grow, to absorb, to anchor.

— to'rtinchi qatorga mavzuga nisbatan tasavvur anglatuvchi va to'rtta so'zdan iborat bo'lgan fikr yoziladi. ex: food, health, raw material, green.

— oxirgi qatorga mavzu mohiyatini takrorlaydigan, ma'nosi unga o'xshash bo'lgan bitta so'z (sinonim) yoziladi. ex: nature.

Bu usul orqali talabalar bilgan so'zlarini yodga oladilar, bilmaganlarini esa o'rganadilar. Yana dars jarayonida talabalardan avval o'tilgan leksik birliklarni og'zaki emas, kartochkalar yordamida ham so'rash mumkin. Bu usulning afzalligi shundaki, bunda talaba mustaqil ishlaydi. Kartochkani tanlab oladi, so'zlarning tarjimasini aytadi, so'ngra esa kartochkaning orqasini o'girib o'z javobini tekshiradi. Kartochkaning bir tomoniga inglizcha so'z yozilgan bo'lsa, ikkinchi tomonida esa tarjima yozilgan yoki rasm yopishtirilgan bo'ladi.

Keyingi usul "Sinkveyn" usuli bo'lib, bu o'rganilayotgan materialni to'laqonli anglash uchun qo'llaniladi. "Sinkveyn" - fransuzcha besh qatorli o'ziga xos, qofiyasiz she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to'g'risidagi axborot yoyilgan holda o'quv so'zi bilan turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi.

-Birinchi qatorga mavzudagi bosh g'oya (tayanch tushuncha) bir so'z "Independent Day of Uzbekistan" bilan qayd etiladi.

-Ikkinchi qatorga bosh g'oya ikki sifat bilan ifodalanadi.

-Uchinchi qatorda mavzuga oid tushunchalar (jarayonlar) uch-to'rt so'zlar bilan bayon qilinadi. Independent, National Flag, National Anthem, National Army, National currency etc.

-To'rtinchi qatorga mavzuga oid fikr (nazariya, fakt)lar to'rtta so'zdan iborat bo'lishi kerak. Prezident, Independent country, National Mood, civilization etc.

-So'nggi qatorga mavzu mohiyatini oydinlashtiradigan (yoki ma'no jihatdan yaqin bo'lgan) bitta so'z yoziladi.

Dars jarayonida "Rasmlarni to'g'ri joylashtir va ular asosida gapir" usulini qo'llash orqali ham samarali natijalarga erishish mumkin. Buning uchun bir mavzuga oid bir nechta rasmlar kartochkalar aralashtirib beriladi, talabalar esa guruh – guruh bo'lgan holda rasmlar ketma – ketligini topishadi va rasm asosida gaplar tuzib og'zaki javob berishadi.

Yana "Boshqotirma" usuli ham bo'lib bunda krossvord, chaynvord, rebuslar va boshqa boshqotirmalardan foydalaniladi. Yangi mavzuni o'tishda, o'quvchilar bilimini sinashda bu usul qiziqarliligi bilan, tafakkur va xotirani o'stirishi bilan ajralib turadi.

Ingliz tilini o'rgatishda o'qituvchida yuksak mahorat bo'lishi lozim. Darslarni turli xil metodlardan qiziqarli va samarali foydalangan holda tashkil etish o'quvchi uchun ham o'qituvchi uchun ham ko'zlangan maqsadga erishishda foydadan xoli bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Chet tillari o'qitish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining (1875) qarori. "Xalq so'zi" gazetasi, 2012 y. 11 dekabr.

2. Wright, W. E. (2010). Foundations for Teaching English Language Learners: Research, Theory, Policy, and Practice. Philadelphia: Caslon Publishing.

БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШ КЎНИКМАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Хаққулова Р.А.

Косон туманидаги 91-мактаб ўқитувчиси

Бошланғич синф ўқувчиларида мантиқий фикрлашни шакллантириш учун, уларнинг муайян ёш давридаги имкониятларини алоҳида ҳисобга олиш керак. Ўқувчилар ўқитувчилар ва катталар томонидан билдирилган ҳар бир фикрни тўғри, аниқ ҳақиқат сифатида қабул қиладилар. Болалар атроф-оламни ўрганиш жараёнида мантиқий фикрлаш элементларини ўзлаштира бошлайдилар. Бошланғич таълим жараёнида мантиқий фикрлашга ўргатиш тизимли характер касб этиши лозим.

Ўқувчини мураккаб вазиятлардан чиқиш, синовлар, ўз фикрини баён қилишдан кўркмасликка ўргатиб бориш лозим. Дастлабки тўсиқлардан ўтолмаслик, синовлардан чўчиш, бундай вазиятдан тушкунликка тушиш ҳолатларини ўқитувчи ўз вақтида бартараф этиш керак. Ўқувчиларга муайян вазиятларда яхши ва ёмон ҳолатларни фарқлай олиш кўникмасини таркиб топтириш ҳам танқидий фикрлашнинг асосий элементларидан биридир.

Мантиқий фикрлаш натижасида ўқувчилар муайян ҳолатнинг ўзлари учун қулай ва фойдали томонларини белгилаб олиш имкониятига эга бўладилар. Ўқувчиларнинг ўз фикрлари тўғрилигига бўлган ишончлари, уларнинг ҳар қандай муаммо ечимини топа олишларини англаб етишига кўмаклашади. Ўқитувчилар ўқувчиларда худди мана шундай ишончни ҳосил қила олишлари лозим.

Мантиқий фикрлаш кўникмалари турли ўқув вазиятларида ҳосил қилинади. Ўзаро фикр алмашиш натижасида ўқитувчи ўқувчиларга тақдим этилган маъмуломларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш йўллари, усулларини қўллаган ҳолда уларни тўғри, аниқ фикрлашга йўналтириши лозим. Ўқувчилар билан мунтазам мантиқий операциялар устида ишлаш, ранг-баранг мавзуларда суҳбатлар ўтказиш ҳам қўлланган натижага эришиш имконини беради. Ўқитувчи муайян масаланинг қулай ва ҳаққоний ечимини кўрсатиб берган ҳолда ўқувчиларни тўғри, аниқ мантиқий фикр юритишларига йўллаши лозим. Ўқувчилар кўпинча мантиқий фикрлашга мойил бўладилар. Ўқитувчи уларнинг ушбу майлларини

мунтазам рағбатлантириши керак. Ўқувчиларда ҳосил бўладиган нотўғри фикрлар, хулосалар ва ҳукмлардан уларни ўз вақтида халос қилиш ўқитувчининг муҳим вазифаларидандир. Бунинг учун уларда фикрлар, далилларни қиёслаш кўникмасини таркиб топтириш талаб этилади.

Бошланғич синф ўқувчиларини мантиқий фикрлашга ўргатишга йўналтирилган педагогик жараёнда дастлаб бир қатор вазифаларни ҳал қилиш лозим. Улар:

а) ўқувчиларни мантиқий фикрлаш кўникмаларини эгаллашга руҳан тайёрлаш.

б) ўқувчиларнинг ўз фикрлари мантиқий асосга эгаллиги ва қатъийлигига бўлган ишончларини барқарорлаштириш.

в) муайян синф ўқувчиларида жамоавий тарзда мантиқий фикр юритишга йўналтирилган педагогик вазиятларни ташкил этиш кабилар.

Бошланғич синф ўқувчиларида мантиқий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ўта мураккаб педагогик жараён бўлиб, у тизимли педагогик чора-тадбирларни амалга оширишни талаб қилади. Мантиқий операциялар асосида ташкил этилган ўқув жараёнида ўқувчиларнинг фикрлаш доиралари кенгаяди. Бошланғич синф ўқувчилари масал, эртак, мақол, металл мазмунини образлар воситасида идрок этадилар ва образларга таянган ҳолда мантиқий фикр юритадилар. Ўқитувчи бошланғич синф ўқувчиларида мантиқий фикрлашни шакллантиришда худди мана шу ҳолатга эътибор қаратиши талаб этилади.

Таниқли маърифатпарвар олим А.Фитрат ўзининг “Тарбияйи авлод” (“Авлод тарбияси”) ва “Тарбияйи фикрия” (“Фикр тарбияси”) асарларида “соғлом фикрлилик” инсонни саодатга ундашини алоҳида таъкидлаган эди. У “Фикр тарбияси” асарида қуйидагиларни алоҳида кўрсатиб ўтган: “Фикр ва ақл инсонни камолотга етказди ва ўқиш, ўрганиш қобилияти уни саодатманд қилади. Инсоннинг комил ақли яхшилик муҳокамасидир”. [3:480]

Кўриниб турибдики, аجدодларимиз ўз даврларидаёқ болаларни тахлилий фикрлашга ундаш ниҳоятда зарурлигини ўқитганлар.

Бугунги кунга келиб шахснинг мантиқий фикрлаши инсон ақлий камолотининг муҳим омили эканлиги илмий жиҳатдан асосланилмоқда.

Ўрганилаётган тушунча ва ҳодисаларни тўғри идрок этиш, улар ўртасидаги алоқадорликни англаб етиш, тушунча ва ҳодисаларнинг асосий ва иккинчи даражали белгиларини ажрата олиш, ўқув материалининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги боғланишларни фарқлаш натижасида ўқувчиларда мантиқий фикрлаш жараёни узлуксиз ривожланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ходжиева Ф. О. Ўқувчиларда танқидий фикрлашни шакллантириш. -Т.:Фан, 2008.
2. Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар.-Тошкент.,1999. - 84 б.
3. Абдурауф Фитрат. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ./ Ўзбек педагогикаси анталогияси. С. Очилов, К. Ҳошимов таҳрири остида. - Т.:Ўқитувчи, 1999.- 480 бет.

МУНДАРИЖА

№	Муаллиф Ф.И.О.	Мақола номи	Бет
I ШУЪБА			
ХОРИЖИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИКДА ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАР			
1.	<i>Холбеков М.Н.</i>	Француз қахрамонлик эпоси: (“Роланд ҳақида қўшиқ” достони)	3
2.	<i>Исломов З.М.</i>	Матн маъноларининг таржимада ифодаланиш хусусиятлари	6
3.	<i>Шадманов К.Б.</i>	Компаративистика литературно-философской мысли восточного и западного возрождения	10
4.	<i>Рахимов Х. Р.</i>	Қайта таржималар танқидига доир	13
5.	<i>Қаршибаева У.Д.</i>	“Горио ота” романида шахснинг буржуа жамиятидаги фожиаси	18
6.	<i>Эрназарова Г.Х.</i>	Лирикада медитативликнинг намоён бўлиши	21
7.	<i>Ҳамидов Х.Х.</i>	“Дунёнинг ишлари” романи таржимасида ўзбек миллий характерининг берилиши масаласи	23
8.	<i>Эркаев Э.Т</i>	Таржимани мулоқот аспекти сифатида ўргатиш	27
9.	<i>Ахмедова А.К</i>	“Уч илдиш” романида аёллар образи	28
10.	<i>Ниязова Д.Х.</i>	Бадиий асарда персонаж лисоний шахси	30
11.	<i>Назаров С.Х</i>	Таржимада метафоранинг қайта ифодаланиши (Й.В.Гёте “Фауст” асари таржималари мисолида)	32
12.	<i>Yangiboyeva A</i>	Tarjimada obrazli birikmalar	35
13.	<i>Eshmurodov U.X</i>	Idiomalar tarjimasida xususida	37
14.	<i>Abduraxitova G.</i>	Maqol, matal va idiomatik iboralar tarjimasida haqida	39
II ШУЪБА			
ТИЛШУНОСЛИКДА НУТҚИЙ ҲОДИСАЛАРИНИНГ ИФОДАСИ			
15.	<i>Жўраева М.М.</i>	Модаллик – функционал-семантик категория	42
16.	<i>Ияминова Ш.С</i>	Фразеография	45
17.	<i>Ҳамраева Ё.Н</i>	Ўзбек тилидаги уй-рўзғор буюмлари номлари Лексик-семантик гуруҳи	48
18.	<i>Валиев Т.</i>	Умумистеъмол полисемантик лексемаларнинг автотўлқинлик терминосистемасига хосланиши	50
19.	<i>Bahriddinova B. Maxtudova F.</i>	Arab lugʻatchiligi anʻanalari asosida yaratilgan lugʻat-grammatikalar	54
20.	<i>Баҳриддинова Б. Ражабова З</i>	Ўзбек тилида форсча-туркча, туркча-форсча икки тилли луғат-грамматикаларнинг яратилиш тарихига доир	56
21.	<i>Nafasova V.T</i>	Paronimiya nutqiy hodisa sifatida	58
22.	<i>Турсунов А., Турсунов З.</i>	Немис тилида хатоларни келтириб чиқарувчи айрим омиллар хусусида	59
23.	<i>Низмонов А.С.</i>	“Девону луғати-т-турк”да лексик параллелизмлар	61
24.	<i>Ачилова Н.</i>	Synonymie unter phraseologismen	63
25.	<i>Shukurova Z.Sh. Toʻrayeva M.</i>	Shakespeare tilni boyituvchi oʻziga xos frazeologik birliklar	64
26.	<i>Bozorov O. Ch.</i>	Oʻzbek soʻzlashuv tilidagi nemischa soʻzlar tahlili	66
27.	<i>Islamova O. Xayrullayeva A.</i>	Oʻzbek tilining bugungi kunga qadar rivojlanish bosqichlari va tilning sofliqiga putur yetkazayotgan omillar	67
28.	<i>Djafarov B.F.</i>	Fors tilidagi turkiy چى čī soʻz yasovchi suffiksi haqida	68

29.	<i>Sadullaev D.B.</i>	Concerning the problem of terms, belonging to different morphological classes (based on the sample of the terminological system of social activity)	70
30.	<i>Nazarova Z.K.</i>	The importance of vocabulary activities in teaching vocabulary	72
31.	<i>Kuchiyev M.A.</i>	Nisbat konstruksiyalarning oppozitsiyasi va semantikasi haqida ayrim mulohazalar	74
32.	<i>Asronova M.M. Azimova M.T.</i>	Turli tizimli tillarda ko'p komponentli qo'shma gaplar haqida tushuncha	75
33.	<i>Санаева Р.Б.</i>	Немис тили луғат таркибидаги айрим омонимлар таҳлили хусусида	77
34.	<i>Islamova O. Хайруллайева А.</i>	Les abreviation en français	78
35.	<i>Komilova G., Ibodullaeva V.</i>	Cognitive linguistics and its theory of metaphor	80
36.	<i>Muqimova D.Sh.</i>	“man” shaxsi noma'lum olmoshi tilshunoslar talqinida	81
37.	<i>Shirova M.B.</i>	Ilmiy texnika tilidagi qo'shma so'zlar tarjimalari xususida	83
38.	<i>Murtazayev E.N.</i>	Frazeologik sinonimlarning semantik funksiyasi	85
39.	<i>Ashurova Sh.Sh.</i>	Nemis tili darslarida o'qish (lesen) mashqlar misolida	87
40.	<i>Baratova K.X</i>	Zamonaviy fransuz tilida xohish-istak modallik kategoriyasining ergash gapli qo'shma gaplarda ifodalanishi	89
41.	<i>Aymatova G.B., Хайитов J.A.</i>	O'zlashma so'zlar tahlili (ingliz va o'zbek tillari misolida)	91
42.	<i>Менглиева М.Б.</i>	Инглиз тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи воситалар тизимининг ўрганилишига доир	93
43.	<i>Berdimurodov A.</i>	Nemis tili frazeologiyasida hayvon nomlarining qo'llanilishi va ularning o'zbek tilidagi muqobil variantlari	95
44.	<i>Khalilova I.</i>	Different linguistic natures of stylistic devices of metaphor and simile	97
45.	<i>Maxmadmurodova N.</i>	Hozirgi o'zbek tilida birikmalar tasnifi muammosi va unga doir mulohazalar	99
46.	<i>Fayziyeva D.Sh.</i>	Sinestiziya	101
47.	<i>Jumayeva K.T.</i>	«Devoni mirzo» asarida shakl va ma'no mushtarakligi	103
48.	<i>Xatdamova D.,</i>	Differences of subgroups of transitive verbs in english	105
49.	<i>Kurbonova M</i>	The cognitive approach of modern phrasal verbs in english on flora and fauna	107
50.	<i>Қувонова Ш. О., Махматқулова М. F.</i>	Сўз – луғат бойлигининг асосий бирлиги сифатида	110
51.	<i>Қувонова Ш. О., Махматқулова М. F.</i>	Фразеографиянинг тараққиёт босқичлари	112
52.	<i>Қувонова Ш. О., Холиқова З. Ж.</i>	Немис тилида сўз ясалиши	113
III ШУЪБА ЕВРОПА АДАБИЁТИ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МУШТАРАКЛИК			
53.	<i>Садиқов З.</i>	Вамбери ва Фитрат: Икки туркшунос олим фаолиятидаги муштаракликларга чизгилар	116
54.	<i>Маҳмудов А.Й.</i>	Ж.Боккаччо ва Г.Э.Лессинг ижодидаги адабий муштараклик	117

55.	<i>Ҳамдамов А., Ҳақбердиева С. Сатторова Д.</i>	Буюклик ва тубанликнинг бадий талқини	121
56.	<i>Кенжаев А.</i>	Проспер Мериме Пушкин ҳақида	124
57.	<i>Арзиқулова Х</i>	Пьер Корнель драматургияси	126
58.	<i>Суяров А. Нуруллаев Х.</i>	Маданий тафовутлар ва таржима муаммолари	128
59.	<i>Rahimova Yu.G' Xaitov J.A.</i>	Nemis adabiyotida “Bo’ron va hujum” adabiy harakatining Fridrix Shiller ijodiga ta’siri	129
60.	<i>Nazirova U.</i>	Alisher Navoiy asarlari nemischa tarjimalarda	131
61.	<i>Rajabova M.</i>	G’afur G’ulom va Nodar Dumbadze asarlaridagi mushtaraklik	133
IV ШУЪБА ТИЛЛАРНИ ЎРГАНИШДА МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАСАЛАЛАРИ			
62.	<i>Ияминова Ш.С. Давронов Ж.</i>	Таржима соҳасига илк қадамлар	136
63.	<i>Ахмедов А.Б.</i>	Алоҳида семантик мотивланган окказионал қўшма отлар ва уларнинг сўз бирикмаларига муносабати	137
64.	<i>Zulxonov. M. J., Bahodirova D.</i>	Neologizmlarning nemis tili leksikasini boyitishdagi ahamiyati	139
65.	<i>Якуббаев М.М.</i>	Миллатлараро толерантлик ва унинг нофилолог йўналиш талабаларида шакллантириш	141
66.	<i>Мавлянова У.Х.</i>	Сравнительный анализ символики чисел китайского и узбекского языков	143
67.	<i>Juraxolova B.K.</i>	Unterschiede in Männer-und Frauensprache am Beispiel der deutschen und usbekischen Wörter	146
68.	<i>Рогачева Е.</i>	Межкультурная компетенция и преподавание иностранных языков	147
69.	<i>Кайумова Ш.К.</i>	General linguocultural points of jewelry lexicon in english and uzbek languages	149
70.	<i>Nizomova M.B.</i>	Scientific-methodological bases of ecological terms in languages of various systems	151
71.	<i>Xadjiyev S. Inatullayeva N.</i>	Ingliz va o'zbek tillaridagi hunarmandchilikka oid terminlarning lingvomadaniy xususiyatlari	153
72.	<i>Суяров А.Б.</i>	Лингвокультурология тилшуносликнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида	154
73.	<i>Mahmudova N.</i>	Blick auf das Volksmärchen	157
74.	<i>Рахматова З.Х.</i>	Ўзбек тилида илк болалар энциклопедияларининг яратилишига доир	158
75.	<i>Эшонкулова Н.</i>	Немис тилида ижобий маъно ифодаловчи айрим ўзлашма сўзлар хусусида	160
76.	<i>Хасанова К.Б</i>	Таълим жараёнида лингвомаданиятшунослик	162
77.	<i>Khamrayeva M.</i>	Why do the youngsters use the internet slang?	164
78.	<i>Abduvosiyeva G.</i>	Boks sohasining terminologik leksikasi va uning rivojlanish dinamikasi	165
79.	<i>Xamdamova S.</i>	The importance of culture awareness in teaching pronunciation	167
80.	<i>Muxtorova U.</i>	Semantic field of words denoting family and kinship terms	169
81.	<i>Jumanova S.</i>	Proverb and its nature in our communication and discourse	170

V ШУЪБА			
ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ:			
ТАЖРИБА, МУАММО ВА ЕЧИМ			
82.	<i>Ўроқова З. С.</i>	Таълим самарадорлигини оширишда ақлий хужум методинини ўрни	172
83.	<i>Инамова М. Абдуллаева С.</i>	Роль письма в процессе обучения русскому языку студентов неязыковых вузов	174
84.	<i>Сулейманова Н.К.</i>	Современные технологии в процессе изучения немецкого языка посредством видеоконтентов	175
85.	<i>Shukurova Z.Sh. Khaqberdiyeva K.</i>	Machine translation: problems and perspectives	177
86.	<i>Akhmedova Sh.M.</i>	Using interactive technologies at lecture lessons with foreign language	179
87.	<i>Ризамухамедова Г. Акбархонов А.</i>	Овладение русским языком нерусскими как фактор повышения эффективности обучения их специальностям	181
88.	<i>Файзуллаев Х.Н. Ҳамраева Х.Р.</i>	Бадиий адабиёт намуналари – мактабгача ёшдаги болаларда умуминсоний фазилятларни шакллантириш манбаи сифатида. (<i>Нормурод Норқобилов ва ака-ука Гриммлар асарлари асосида</i>)	182
89.	<i>Файзуллаев Х.Н. Қурбонмуродова Н</i>	Бошланғич таълимда масаллар-тарбиявий мақсадга қаратилган адабий жанр сифатида	184
90.	<i>Raxmatova N.</i>	Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar nutqini o'stirish yo'llari	187
91.	<i>Шаниязова Д.С.</i>	Шахсга йўналтирилган таълим технологияси – ўқувчиларда тафаккурни шакллантириш омили	188
92.	<i>Raximova M.T.</i>	“Og'zaki va yozma nutq amaliyoti” fanida yangi pedagogik texnologiyalarning o'ri	191
93.	<i>Oqboyeva Z.</i>	Assessment of project work	193
94.	<i>Хамраев Д. Турсахатов Э.</i>	Пейзаж для целей психологического изображения	194
95.	<i>Murodova T.B.</i>	Kommunikativ metodlarning boshqa metodlardan afzalliklari	196
96.	<i>Isayeva G.F.</i>	Nemis tili darslarida yozish (schreiben) ko'nikmasini shakllantirish	199
97.	<i>Ishanova S.I.</i>	Nemis tili darslarida grammatikani o'rganish va o'rgatish	202
98.	<i>Niyozova M.J.</i>	Nemis tilini o'rganishda zamonaviy texnologiyalarning roli	203
99.	<i>Yo'ldosheva V.N.</i>	Nemis tili darslarida til kompetensiyalarning o'ri	206
100.	<i>Nazarova Sh. Nazarova Sh.</i>	Chet tillarini o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining roli	208
101.	<i>Xalilova M.M.</i>	O'gzaki nutqni o'rgatishda chet tillarining o'ri.	210
102.	<i>Jamilova N</i>	Xorijiy tillarni o'rganishda kommunikativ metodlarning o'ri	211
103.	<i>Oqboyeva K.</i>	Ingiliz tili leksikasini o'rgatishda noan'naviy metodni qo'llash	213
104.	<i>Ҳаққулова Р.А.</i>	Бошланғич синф ўқувчиларида мантикий фикрлаш кўникмасини шакллантириш	214

ИЛМИЙ – УСЛУБИЙ НАШР

**ХОРИЖИЙ ФИЛОЛОГИЯ ВА ЛИНГВОДИДАКТИКАНИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ**

(Республика илмий-амалий анжумани материаллари
05-06 май 2020)

Техник муҳаррир:

М.Рахматов

Мусахҳих:

М.Примова

Теришга 30.04.2020 йилда берилди. Босишга 02.05.2020 йилда
рухсат этилди. Бичими 84x108 1/8. Нашр босма табағи 22,80.
№ 16-буюртма. 90 нусхада. Эркин нархда.

Қарши давлат университети
кичик босмахонасида босилди.

Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17-уй.